

Міністерство освіти і науки України
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

На правах рукопису

НІКІЛЄВ Олександр Федорович

УДК 94 (477) – 058. 237 «1945 / 1965»

**ВИРОБНИЧА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА:
ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВЕРСТВИ
(середина 40-х – середина 60-х рр. ХХ ст.)**

07.00.01 – історія України

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант:
доктор історичних наук
професор Чишко В.С.

Дніпропетровськ

2008

З М І С Т

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. Історіографія, джерела, методологічна база дослідження	13
1.1. Історіографія проблеми	13
1.2. Джерелознавчі аспекти дослідження	32
1.3. Методологічна база дослідження	51
РОЗДІЛ 2. Становлення керівної та управлінської ланки сільськогосподарської сфери (середини 1940-х – першої половини 1950-х рр.)	60
2.1. Стан сільського господарства і пошук шляхів налагодження ефективної роботи колективного сектору	60
2.2. Формування управлінських структур колгоспного виробництва	76
2.3. Вища і середня спеціальна школи в системі організаційно-господарського укріплення галузі	122
РОЗДІЛ 3. Напрями, шляхи і методи інтелектуалізації матеріального виробництва села (перша половина 1950-х – середина 1960-х рр.)	147
3.1. Результати повоєнної аграрної політики: спонукаючі чинники змін матеріально-технічних і організаційних основ господарювання на селі	147
3.2. Трансформації аграрної сфери і пошук шляхів їх інтелектуально- професійного забезпечення	161
3.3. Освітній фактор у системі формування нової професійно-виробничої верстви села	188

РОЗДІЛ 4. Представники нової верстви у виробничій і соціальній структурі села	232
4.1. Фахівці з вищою і середньою спеціальною освітою у професійно-посадовому складі працівників матеріальної сфери	232
4.2. Спеціалісти сільського господарства у контексті комуністичної доктрини та практики реалізації аграрної політики держави	245
4.3. Людина розумової праці у сприйнятті трудівників села	274
4.4. Реалії повсякденного селянського буття як фактор впливу на верствоутворюючі процеси	288
4.4.1. Житлово-комунальний стан села	288
4.4.2. Соціально-побутова ситуація	304
4.4.3. Стан соціально-культурної і духовної сфери	325
ВИСНОВКИ	354
Бібліографічні посилання	361
Список використаних джерел та літератури	402

ВСТУП

Процес державотворення, що відбувається в нашій країні, окрім змін в економічному і політичному устрої, супроводжується зрушеннями в громадській свідомості. Об'єктивним наслідком такого стану є актуалізація багатьох проблем, які раніше, з ідеологічних та світоглядних причин, не були предметом спеціальної уваги науковців. До їх числа належать і проблеми, пов'язані з вивченням соціально-класової структури суспільства радянської доби. Протягом радянського періоду предметом підвищеної уваги науковців був лише один її соціальний феномен – робітничий клас, як основна і провідна складова радянського суспільства. Дослідники аналізували його формування¹, розвиток², а також – впливи на різні сторони життя країни³. В цьому контексті знайшов своє висвітлення навіть такий аспект, як трансформації соціальної структури радянського суспільства на ранніх його етапах, а саме – ліквідація експлуататорських класів⁴. І хоча певна увага й приділялася іншій важливій соціальній складовій радянського суспільства – селянству, розгляд її відбувався через призму лише дуже обмеженого кола питань. Це – або селянська психологія та необхідність її приведення до вимог соціалістичного способу життя та подолання істотних відмінностей між містом і селом, або зміцнення союзу селянства з робітничим класом⁵.

Через такий підхід, кількісні і якісні зрушення, що відбувалися у соціальній структурі працівників села, не стали предметом спеціальних досліджень науковців. Осмислення ними тенденцій, що супроводжували організаційно-господарські і матеріально-технічні зміни на селі, не відбулося. Як результат, непоміченими виявилися поява і існування у матеріальній сфері села нової для нього верстви, яка професійно займалася висококваліфікованою розумовою працею: керувала сільськогосподарськими підприємствами та виробничими підрозділами в них, управляла процесами вироблення сільськогосподарської продукції і мала для цього відповідну – вищу і середню спеціальну освіту – тобто, виробничої інтелігенції.

Протягом усього попереднього історичного періоду дана соціальна верства не виділялася дослідниками з соціального і виробничого середовища села і спеціально не досліджувалася. Формування її та все зростаюче значення у виробничих та соціально-культурних процесах на селі констатувалися партійними документами, а услід за ними подавалося науковцями як звичайне зростання культурно-освітнього або виробничо-професійного рівня колгоспного селянства⁶. При цьому традиційно мав місце механістичний підхід до висвітлення даного процесу. Дослідниками розглядалися лише кількісні параметри змін у складі працівників керівних і технологічних ланок колгоспного виробництва та обслуговуючих його структур за певний період. Позитивна динаміка росту у їх складі осіб з вищою і середньою спеціальною освітою однозначно трактувалося як успішне виконання завдань, що ставилися партійно-державним керівництвом країни, без будь-якого аналізу відповідності потребам матеріальної сфери села та ефективності витрачуваних на це державою матеріальних, фінансових і людських ресурсів, а суспільством – організаційних та морально-психологічних зусиль⁷.

Соціальні ж чинники, а саме весь комплекс факторів, що визначали результативність впроваджуваних заходів і впливали на формування нової для матеріальної сфери села верстви, не бралися до уваги і не аналізувалися. Тобто, люди з вищою і середньою спеціальною освітою, люди, що на фаховому рівні здійснювали керівництво сільськогосподарськими підприємствами, відповідними службами та структурними підрозділами, несли повну відповідальність за їх економічну діяльність, управляли технологічними процесами, розглядалися лише як гвинтики у механізмі вироблення сільськогосподарської продукції. Тож процеси, пов'язані з формуванням і діяльністю цієї виробничої верстви знаходилися поза увагою дослідників.

Наукове ж осмислення даного процесу є важливим, як у теоретичному, так і в практичному плані. Особливо у контексті сучасної

соціально-економічної ситуації на селі, процесів, пов'язаних з відмиранням старих і створенням нових форм власності, що супроводжуються відповідними змінами виробничих відносин та формуванням нових категорій працівників, які мають їх обслуговувати. Очевидно, що вирішення проблем економічного, соціального, демографічного і професійного характеру в такі перехідні епохи, як наша, не можливе без розуміння процесів, що відбувалися у подібні відтинки вітчизняної історії. До їх числа належить і період середини 1940-х – середини 1960-х рр., коли також відбувалися серйозні трансформації у виробничій та соціальній сферах села. Саме на цей період припадає завершення структурної перебудови виробничої сфери сільського господарства, розпочатої ще наприкінці 1920-х рр., і саме у даний період у керівництва держави і партії формується розуміння необхідності мати спеціальну категорію працівників, які б забезпечували функціонування нових виробничих відносин у матеріальній сфері аграрної галузі і сприяли б нарощуванню такої категорії, результатом якого стало формування нової соціальної верстви – виробничої інтелігенції.

Докладний аналіз попереднього історичного досвіду обумовлюється також потребою реалізації за сучасних непростих умов, в яких знаходиться сільськогосподарська галузь, політики, спрямованої на формування нових категорій і груп працівників, які були б адекватними новим виробничим відносинам, що складаються на селі, а також тим проблемам, що в результаті такої політики мають місце. У першу чергу це – проблема взаємовідносин селянства (усіх без винятку його соціальних, вікових і статевих категорій) і влади, розуміння останньою ситуації, в якій знаходиться село і готовності її сприяти реформуванню аграрної сфери з урахуванням інтересів сільського населення.

Актуальність наукового дослідження обумовлена невивченістю процесу виробничо-структурних та соціальних змін в українському селі, наявністю ідеологічних міфів, хибних стереотипів та існуючих ще

досьогодні прогалин щодо аграрної політики держави у середині 1940-х – середині 1960-х рр., а надто її соціальної складової та її результатів. Неупереджений аналіз даного процесу, умов, за яких він відбувався, ставлення різних суспільних верств до тих форм і методів, за допомогою яких здійснювалося виконання наміченої партійно-державним керівництвом політики, дозволить поглибити знання про сутність складного і суперечливого процесу становлення на селі нової для нього соціальної верстви. Це ж, у свою чергу, сприятиме розумінню загального змісту ще недостатньо дослідженого періоду вітчизняної історії.

Все викладене визначило мету роботи, якою є комплексне дослідження передумов, причин, особливостей, форм і методів творення виробничої інтелігенції українського села, що відбувалося у період середині 1940-х – середині 1960-х рр. Значна увага при цьому приділялася осмисленню факторів, що впливали на хід даного процесу і визначили кінцеві його результати.

Для здійснення поставленої мети намічено було вирішити такі дослідницькі завдання:

- виявити ступінь розробленості проблеми, проаналізувати основні джерела, залучені для її вивчення та дати їм відповідну характеристику;
- проаналізувати базові положення комуністичної доктрини щодо села та основних категорій його населення;
- розкрити суть поглядів партійно-господарського керівництва країни та самих сільських жителів на роль і місце людини інтелектуальної праці у матеріальному виробництві села;
- виявити шляхи, форми і методи, за допомогою яких держава намагалася підвищити інтелектуальний потенціал села, проаналізувати ступінь ефективності кожного з них у творенні нової соціальної верстви;
- показати реакцію села, а також тих категорій міського населення, що залучалися до вирішення проблем інтелектуалізації матеріальної

сфери сільськогосподарської галузі, на впроваджувану державою політику;

- простежити зміни, що відбулися в керівних і технологічних ланках матеріальної сфери села, в результаті здійснюваних партією та державою заходів;

- визначити джерела, що стали соціальною базою формування виробничої інтелігенції села;

- з'ясувати вплив соціальної політики партії на селі на характер та результати процесу інтелектуалізації його матеріальної сфери, на кількісні і якісні показники формування його виробничої інтелігенції;

- осмислити і дати нове трактування загальновідомим явищам і процесам з позицій сучасних оцінок і підходів до історії.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена самою постановкою та розробкою історичної проблеми, до цього часу не виділеної як предмет спеціального наукового дослідження. Автор здійснив спробу системного вивчення процесу формування соціальної верстви у всьому його комплексі теоретичних, світоглядних, матеріальних, економічних, соціальних, організаційно-господарських та морально-психологічних чинників. Її визначають такі аспекти:

- у фондах російських та вітчизняних центральних і обласних, державних і відомчих архівів виявлено, опрацьовано та вперше введено до наукового обігу цілий ряд джерел, що недостатньо або зовсім не вивчалися попередниками автора у дослідженні проблем села. Серед них: матеріали відповідних постійних комісій Верховної Ради УРСР, щорічні звіти статистичних органів про соціально-культурний і соціально-побутовий стан села, його торговельних, побутових, медичних, культурно-освітніх, дошкільних закладів, матеріали Укоопспілки про роботу її організацій, протоколи сесій місцевих Рад, загальних зборів колгоспів та їхніх первинних організацій, річні звіти господарств про свою діяльність,

скарги, листи, звернення трудящих до керівних органів різного рівня, які сприяють розумінню процесу створення нової соціальної верстви села;

– у процесі переосмислення наукової спадщини попередників визначено етапи, ідеологічну спрямованість та концептуальні особливості дослідження соціальних процесів в українському селі середини 1940-х – середини 1960-х рр.

– на основі комплексного вивчення джерельної бази істотно доповнено уявлення про особливості здійснюваних в Україні заходів, спрямованих на формування нових професійно-виробничих категорій працівників. Виявлено, що формування виробничої інтелігенції села не розглядалося державою як мета, а стало лише побіжним результатом зусиль, спрямованих на підвищення продуктивності його аграрного виробництва;

– показано, що радянське суспільство, у першу чергу – місто, не виправдало сподівань, що на нього покладалися партійно-державним керівництвом, активно включитися у вирішення нагальних потреб села. В цьому контексті нове тлумачення отримав феномен участі населення України у господарсько-політичних кампаніях, організовуваних у другій половині 1940-х – першій половині 1960-х рр. для реалізації завдань по підвищенню інтелектуального потенціалу його матеріальної сфери;

– узагальнено дані про результативність запроваджуваних заходів, спрямованих на насичення керівних і технологічних ланок матеріальної сфери села;

– охарактеризовано настрої селян, їх ставлення до процесу інтелектуалізації, здійснюваною державою у такий спосіб;

– доведено, що основні вади політики держави щодо підвищення інтелектуального потенціалу його матеріального виробництва, були обумовлені традиційністю мислення керівництва країни і партії, всіх рівнів, що формувалося комуністичною доктриною щодо села та практикою її реалізації за радянських часів, яка полягала в ігноруванні як наявності суттєвої

специфіки села, так і ролі й місця людини розумової праці у процесі вироблення сільськогосподарської продукції;

– досягнуто поглибленого розуміння того, що попри щире прагнення влади вирішити проблему ефективності сільського господарства шляхом інтелектуалізації його керівних і технологічних ланок, ситуація на краще змінювалася повільно через недооцінку соціальних складових проблеми, що без серйозного забезпечення людині належних умов для життя і праці, не можливо було розраховувати на належне закріплення її на селі і успішне функціонування у його матеріальній сфері.

Об'єктом дослідження є зміни у соціальній і виробничій структурі села Української РСР у повоєнне двадцятиліття.

Предметом дослідження виступає процес творення виробничої інтелігенції українського села у комплексі складних і суперечливих складових, що відбувався у середині 1940-х – середині 1960-х рр., мотивація, зміст, основні причини, особливості і механізми реалізації державою даного процесу та результати здійснюваних заходів.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період середини 1940-х – середини 1960-х рр. Нижня межа відповідає початку повоєнної відбудови сільського господарства та пошуку шляхів підвищення його продуктивності. Верхня межа дослідження обумовлена завершенням реформування колгоспного ладу та формування нової моделі управління колгоспним виробництвом, а також відстороненням М.Хрущова – ініціатора і натхненника трансформацій аграрної сфери першої половини 1950-х – середини 1960-х рр. – від влади і пов'язаною з цим зміною пріоритетів державної політики на селі.

Географічні межі роботи визначаються кордонами радянської України середини 1940-х – середини 1960-х рр.

Дисертаційне дослідження виконано у межах сумісної теми науково-дослідної лабораторії комп'ютерних технологій та кафедри історії України Дніпропетровського національного університету “Теоретико-методологічні

проблеми етно-національної та соціальної історії Наддніпрянської України XVI – XX ст. (№ Д/Р 0106U000789).

Теоретичне і практичне значення одержаних автором результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані представниками органів влади та управління при розробці програм розвитку села, його виробничої і соціальної структури, формуванні громадської свідомості щодо соціально-економічної ситуації на селі та перспектив її покращення.

Матеріали дисертації охоплюють широкий спектр проблем, пов'язаних з формуванням виробничої інтелігенції села. У зв'язку з цим, вони можуть бути використані при підготовці узагальнюючих праць з політичної, аграрної та соціальної історії України, лекційних курсів з вітчизняної історії у вищих та середніх навчальних закладах, при написанні курсових та дипломних робіт з проблем українського села середини 1940-х – середини 1960-х рр.

Дисертація обговорювалася на кафедрі історії України Дніпропетровського національного університету. Апробація її основних ідей, теоретичних положень, висновків здійснювалася у формі виступів і доповідей, які відбулися на 5 всесоюзних: Свердловськ (1989, 1990, 1991), Краснодар (1990, 1991); 6 міжнародних: Чернівці (1995), Дніпропетровськ (1995, 2003, 2005, 2006), Київ (2007); 11 всеукраїнських (республіканських): Київ (1989, 2007), Львів (1989), Миколаїв (1989), Кам'янець-Подільський (1990), Дніпропетровськ (1994), Кривий Ріг (2004), Черкаси (2001, 2002, 2004, 2006); 14 регіональних та міжрегіональних: Дніпропетровськ (1988, 1991, 1995, 1997, 1998, 2002, 2004, 2006), Суми (1990), Кам'янець-Подільський (1990) наукових конференціях. У тому числі – на фахово спеціалізованих зібраннях: XXIII Сесія Всесоюзного семінара по изучению проблем аграрной истории (Свердловськ, 1990), Научное совещание на тему «Альтернативные подходы к разработке концепции развития АПК», «Рыночные отношения в АПК» (Краснодар, 1990, 1991), Всеукраїнський симпозиум з проблем аграрної історії (Черкаси, 2001, 2002, 2004, 2006), Читання, присвячені пам'яті

професора Д.П.Пойди «Питання аграрної історії України та Росії» (Дніпропетровськ, 1995, 1997, 1999, 2002, 2004, 2206).

Основні положення та фактологічний матеріал викладені автором у монографії (загальний обсяг 12,09 ум. арк.) та 44 наукових публікаціях, з яких 31, загальним обсягом 17,8 ум. арк. – у фахових виданнях, а також у загальному курсі „Новітня історія України” та спеціальному – «Аграрна історія України», які читаються студентам історичного факультету ДНУ.

На опубліковану монографію вийшло п'ять рецензій, що вийшли у різних наукових виданнях:

1. Голуб А.І. Новий погляд на соціальну історію українського села: формування виробничої інтелігенції // Бористен.– 2005.– №5.– С. 32.
2. Лубко І. Нікілев О.Ф. Виробнича інтелігенція українського села // Український селянин.– 2005.– Вип. 10.– С. 252 – 254.
3. Ковальова Н.А. Проблема підготовки керівних кадрів для сільського господарства України в повоєнні роки (середина 40-х – середина 60-х рр. ХХ ст.) у контексті формування нової соціальної верстви // Гуманітарний журнал.– 2004.– №4 (20).– С. 141 – 143.
4. Веселова О., Марочко В. Українське село в 1946 – 1965 рр.: нові кадри // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.– 2005.– Вип. 14.– С. 475 – 480.
5. Руденко С.Р. Керівні кадри радянського села у середині 40 – 60-х рр. ХХ ст. // Питання аграрної історії України та Росії.– Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2004.– С. 171 – 175.

Структура дисертації обумовлена метою і завданнями дослідження, тож складається зі вступу, чотирьох розділів, тринадцяти підрозділів, двох пунктів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, МЕТОДОЛОГІЧНІ БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1. 1. Історіографія проблеми

Проблема формування виробничої інтелігенції села бере свій початок з середини 40-х рр. ХХ ст. Започаткована вона була роботами практичних працівників, які функціонально відповідали за кадрове забезпечення управлінських і технологічних ланок колгоспного виробництва у відповідності з поставленими партійно-господарським керівництвом країни завданнями. Тож і розглядалася вона ними у прикладній площині. Услід за партійно-господарськими постановами того часу, у них констатувалася складність ситуації у повоєнний період у галузі, обґрунтовувалася необхідність її вирішення, у тому числі і за рахунок такої складової, як формування безпосередньо у колгоспному виробництві категорії працівників, які б на фаховому рівні здійснювали керівництво сільгоспартілями та їхніми виробничими підрозділами, управляли виробничими процесами в них. У роботах всіляко підтримувався і пропагувався визначений партійно-державним керівництвом країни курс і докладно говорилося про кроки, які необхідно здійснити або – які уже здійснювалися у цьому напрямку, та висвітлювалися шляхи, за допомогою яких мав реалізовуватися цей курс.

Заступник наркома землеробства СРСР І.Борисов у своїй статті “О подборе и воспитании кадров земельных работников”¹, опублікованій у грудні 1946 р., після прийняття IV п’ятирічного плану розвитку країни писав, що оскільки цим планом ставилося завдання відбудови сільського господарства, то це потребує зміцнення сільськогосподарських підприємств спеціалістами. Тож невідкладним є завдання покращення керівного складу підприємств, що обслуговують колгоспи, МТС та органів, що опікуються контролем їхньої діяльності – райзо (від

російською – районные земельные отделы). Серйозна робота мала була здійснитися по зміцненню сільгоспартілей. Для цього створювалися спеціальні навчальні заклади для підготовки 18 – 20 тис. майбутніх керівників господарств, а також констатувалося про необхідність направлення до колгоспів упродовж п'ятирічки “тисяч 30” агрономів, щоб допомогти їм виконати визначені завдання по урожайності зернових, олійних та інших культур. Говорилося про необхідність покращення розподілу спеціалістів. Зазначалося, що вони мусять працювати у аграрній сфері, а також – про необхідність залучення до роботи у ній тих, хто працює в інших галузях народного господарства.

Завідуючі відділами союзного міністерства О.Пронін та В.Мельников популяризували роботу навчальних закладів, спеціально створених для реалізації намічених державою планів відбудови сільського господарства – сільськогосподарських шкіл та шкіл керівних колгоспних кадрів, призначення яких полягало у підготовці з числа самих селян очільників сільськогосподарських артілей, бригад, ферм та “спеціалістів середньої ланки” (за термінологією даних публікацій): пасічників, рибоводів, польоводів, садівників, овочівників тощо (прообраз майбутніх зоотехніків та агрономів), створених відповідно у 1944 та 1947 рр.² Йшлося про їхнє значення для перспектив колгоспного виробництва.

Б.Степанов, широко використовуючи висловлювання Й.Сталіна стосовно сільськогосподарського виробництва (зроблені, щоправда, ще в 1930-х рр.), говорив про необхідність ефективної відбудови сільського господарства і як одну з умов цього – підготовку керівних кадрів для колгоспів³. Успішність роботи в цьому напрямку, на його думку, забезпечувалася належним підбором керівників сільгоспартілей та їх керівного ядра: бригадирів, завідуючих фермами, рахівників, – та залученням до цього процесу партійних органів. При цьому всіляко пропагувалася самодостатність і ефективність створеної у повоєнний

період системи підготовки керівників господарств і майстрів колгоспного виробництва у вигляді шкіл та курсів.

За своїм характером ці роботи носили інформативний і популяризаторський характер заходів партійно-державного керівництва країни по підвищенню рівня інтелектуалізації керівних ланок матеріальної сфери аграрної галузі. Вони роз'яснювали призначення створених для цього навчальних закладів, принципи формування їхніх учнівських контингентів, кількісні параметри підготовки у них майбутніх керівних працівників матеріального виробництва села.

У середині 1950-х – середині 1960-х рр. дана проблема стає вже предметом уваги науковців. Проте дослідники розглядали її з позицій, визначених партійно-урядовими документами того часу, а саме як зміцнення колгоспів керівними кадрами. Відбувалося це переважно на рівні кандидатських дисертаційних досліджень та статей. Частина з них була присвячена висвітленню ситуації та її оцінці у період 1946 – 1953 рр., частина – у 1953 – 1965 рр.

Автори робіт, що аналізували процеси у 1946 – 1953 рр., розглядали зміцнення колгоспів керівними кадрами у контексті документів тогочасної доби, а саме як призначення головами сільськогосподарських артілей осіб з селянського середовища з певною фаховою освітою, отриманою у спеціально створених для цього у повоєнний період навчальних закладах. П.О.Зінов'єв, С.Т.Карпиленко, Б.І.Щусь показали, що це були за навчальні заклади, що собою являли їхні учнівські контингенти. Це – однорічні (з 1951 р. – дворічні) школи майстрів колгоспного виробництва (з 1951 р. – школи підготовки бригадирів та завідуючих фермами) та дворічні (з 1951 р. – трирічні) школи підготовки голів колгоспів, у яких навчалися лише сільські жителі. Ними також показано кількісні параметри підготовлених зазначеними навчальними закладами майбутніх керівних кадрів на момент здійснених досліджень⁴. А Коломийчук В.Г., Шевелєв А.Г., Родзін А.В. зосередили свою увагу на діяльності шкіл механізації, що були спеціально

створені з метою сприяння механізації колгоспного виробництва⁵. Характерною рисою всіх робіт було приділення значної уваги показу, в основному, кількісних параметрів підготовки зазначеними навчальними закладами майбутніх керівних кадрів на момент здійснення досліджень.

У працях, присвячених підвищенню інтелектуального потенціалу матеріальної сфери села у 1953 – 1965 рр. розгляд питання відбувався у незмінному руслі – зміцнення колгоспного виробництва керівними кадрами. Проте дослідження відбувалися уже з урахуванням змін в аграрній політиці, внесених новим керівництвом партії і держави. Процес зміцнення колгоспів розглядався уже не лише через призму зміцнення корпусу їх керівників, а й – насичення колгоспного виробництва фахівцями. У них також на першому місці стояв показ кількісних характеристик виконання поставлених партійно-урядовими документами завдань, що, на думку авторів, мало засвідчити успішність та правильність політики на селі правлячої партії та її тодішнього керівництва. При цьому предметом дослідження науковців були форми і методи, за допомогою яких вирішувалися питання насичення даних виробничих ланок відповідними працівниками. В.В.Бєлов, В.І.Булак, І.В.Осадчий, Н.О.Сай показали, що зміцнення керівних ланок господарств йшло двома шляхами: направлення очільників сільгоспартілей на навчання у дво- і трирічні школи підготовки голів колгоспів, однорічні курси перепідготовки голів колективних господарств та – висунення на посади керівників господарств “грамотных специалистов”⁶.

А.Н.Карамєлева, В.Е.Одінцов, В.П.Плисюк, Є.П. Талан, О.М.Петровський показали такий напрямок зміцнення керівних кадрів колгоспів, як направлення з міста 30 тис. його жителів головами господарств. Вони дали кількість поданих по республіці заяв, бажаючих їхати на роботу в село. На прикладі роботи окремих посланців міста на окремих напрямках і на короткому відрізку часу (3 – 12 місяців) показали як успішно вони справляються з керівництвом колгоспів і яким вірним є рішення партії залучити до вирішення виробничих проблем села місто. Є.П.Гуменюк

досліджував участь інженерів і техніків промислових підприємств у налагодженні інженерної служби села та його ремонтної бази після трансформування МТС та продажу їхньої техніки колгоспам. Показував на одиничних прикладах успішність їхньої роботи⁷. В.П.Плисюк розглядав участь міста у цілому у формуванні керівної і управлінської ланок матеріальної сфери села упродовж 1950-х рр. – десятиліття протягом якого відбувалися трансформації сільськогосподарської галузі. Він визначив етапи такої допомоги та загальну кількість направлених підприємствами, установами та партійними органами на роботу до села. Вважає, що така тривала і в таких обсягах допомога “позитивно позначилася на рівні керівництва сільським господарством”⁸. Проте, таке твердження носило декларативний характер, воно ніяким чином не було аргументоване.

Такий підхід до вивчення проблеми обмежував можливості в її осмисленні. Адже дослідження торкалися або певних часових рамок, або окремих складових процесу інтелектуалізації матеріального виробництва сільськогосподарської галузі, або – певних господарсько-політичних кампаній по зміцненню матеріальної сфери села, кількісних параметрів: чисельності сільськогосподарських шкіл, курсів по перепідготовці голів колгоспів та підготовлених ними “керівників”. Особливістю історіографічного періоду була обмеженість джерельної бази здійснюваних досліджень, фактологічність, описовість, широке цитування та коментування партійних постанов, спирання на матеріали, що відображали процес у його незавершеності, оперування одиничними фактами, за відсутністю у багатьох випадках ще узагальнюючих даних, оскільки роботи готувалися майже одночасно з досліджуваними подіями. Через це висновки, що робилися дослідниками на такій науковій основі, відбивали лише певні особливості процесу і не могли претендувати на точність, глибину і всебічність. Об’єктивно, такі роботи не могли містити й аналізу соціальних та економічних наслідків заходів, що були здійснені по підвищенню

інтелектуального потенціалу матеріальної сфери села у період, що досліджувався.

З другої половини 1960-х рр. спостерігається намагання теоретичного осмислення питань формування керівних і технологічних ланок колгоспного виробництва в зазначений період. Робляться спроби розглянути цю проблему у контексті розвитку виробничих сил села. На загальносоюзному матеріалі це було зроблено І. М. Волковим, М. А. Вилцаном, П.А. Ігнатовським, В.Б. Островським, П.І.Сімушем. Волков І. М. аналізував загальний стан сільського господарства у 1945 – 1950 рр. та забезпеченість його робочою силою⁹. Розглядав ситуацію з її кількісним та якісним складом як у цілому в матеріальній сфері села, так і в його керівній ланці, відносячи до неї голів колгоспів та бригадирів. Констатував вкрай низькі їх освітні характеристики. Показав вплив такого стану речей на культуру виробництва та економіку господарств.

М.А.Вилцан досліджував матеріальний стан колгоспного виробництва, відновлення його і розвиток у 1945 – 1958 рр.¹⁰ Зосередивши свою увагу на МТС та їхній матеріально-технічній базі, як основній складовій успішної діяльності колгоспів, він розглянув усі категорії, задіяних у їх структурі працівників, у тому числі – керівної і технологічної ланок. Відзначив серйозну невідповідність освітнього рівня переважної більшості задіяних у цих ланках осіб. Зазначав, що основна маса випускників вузів і технікумів – тих, хто мав працювати там, зосереджувалися в управлінському апараті. Говорив про існуючу практику періодичного направлення працівників апарату в матеріальну сферу як про річ, яка не могла обговорюватися і сприймалася працівниками як належне, як про норму у ставленні до людини.

Л.О. Ігнатовський, досліджуючи проблему розвитку сільського господарства у повоєнний період, також приділив увагу питанню виробничо-професійної структури працівників матеріальної сфери села¹¹. Всіх колгоспників він розділив на три категорії: тих, що володіють масовими професіями, які потребують спеціальної підготовки (доярки, садівники

тощо), тих, хто не мав професії, а також інженерно-технічних працівників, включивши до них осіб з вищою та середньою спеціальною освітою, що керували трудовими колективами різного рівня та управляли технологічними процесами отримання сільськогосподарської продукції, а також осіб без відповідного рівня освіти, але які здійснювали аналогічні функції.

В.Б.Островський здійснив аналіз політики держави за двадцять повоєнних років¹². Він відзначив позитивні зрушення у матеріально-технічній, культурній, побутовій сферах села за цей період, а також – у психології селянства: зменшення індивідуалістичних і збільшення колективістських рис. У комплексі позитивних змін показав кількісне збільшення у складі працівників села і спеціалістів з вищою і середньою освітою. Проте, трактував це, за традицією попереднього періоду, як зростання професійно-кваліфікаційного рівня селянства.

В Україні, у висвітленні проблем інтелектуалізації матеріальної сфери села, дослідники дотримувалися аналогічних підходів. Так, В. І. Юрчук, аналізуючи хід відбудови сільського господарства республіки за 1946 – 1952 рр., лише коротко зупинився на питанні працівників з фаховими знаннями¹³. При цьому він зосередив свою увагу лише на такій категорії їх працівників, як бригадири та ланкові. Наводив загальні кількісні дані про їх наявність у колгоспному виробництві республіки, доводячи цим, що вагомість таких цифр мала свідчити про їх важливу роль у матеріальній сфері села. Але для підтвердження цієї тези подавав лише поодинокі приклади їхньої успішної діяльності та бачив лише одну форму їх підготовки – агрономічні та зоотехнічні курси¹⁴, що були ініційовані у 1950 р. партійним керівництвом країни. У наступній роботі “Коммунистическая партия во главе всенародной борьбы за восстановление и развитие народного хозяйства Советской Украины”, підготовленій ним дещо пізніше у співавторстві з І.П.Кожукало¹⁵, уже значно більше приділив уваги проблемам інтелектуального забезпечення матеріальної сфери села, за прийнятою традицією подаючи її як кадрове забезпечення. Поряд з бригадирами та ланковими було розглянуто і інші

категорії відповідальних працівників колгоспної сфери. Дано аналіз освітнього рівня керівників господарств, наведено кількісні дані про наявність спеціалістів сільського господарства в аграрній сфері республіки. Проте, як джерело підготовки працівників цих ланок бачилася авторами лише система сільськогосподарських шкіл.

С.М.Зверев, досліджуючи розвиток сільського господарства республіки в 1951 – 1958 рр., у ряду важливих складових, що сприяли цьому, розглядав і таку, як інтелектуалізація його матеріальної сфери, подаючи це як зміцнення її керівними кадрами і спеціалістами¹⁶. Зупинився на розгляді таких шляхів цього процесу, як направлення на посади інженерів і техніків та керівників МТС відповідних фахівців з промислових підприємств, на посади голів колгоспів – посланців міста з числа тридцятитисячників, та переміщення з МТС у колективні господарства працівників агрономічного та зоотехнічного профілів. Наводить динаміку позитивних змін у складі працівників цих категорій, зазначаючи, що попри зроблене, завдання подальшого зміцнення посад очільників сільгоспартілей та спеціалістів у них, залишалося бути вельми актуальним.

Фундаментальна двохтомна праця “Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР”, підготовлена колективом авторів Українського науково-дослідного інституту економіки і організації сільського господарства, розглядала стан галузі республіки відповідно до профілю своєї інституції¹⁷. Її другий том був присвячений безпосередньо організаційним і економічним заходам, спрямованим на розвиток аграрного виробництва республіки у зазначений період. Значну увагу в ньому приділено діяльності машинно-тракторних станцій як основи економічної бази колективних господарств. У цьому контексті розглядалася і їхня робоча сила: працівники масових професій, керівники і інженерно-технічний персонал. Наведено кількісні зміни освітнього рівня працівників керівної ланки, показано переміщення спеціалістів агро- та зоотехнічного профілю зі структур районних управлінь сільського господарства до штатів

МТС, а звідти – до колгоспів. Соціальний аспект здійснюваних організаційно-господарських заходів не знайшов свого висвітлення.

Є.П. Талан, П.Г. Снітко, Т.А. Шепета досліджували стан сільського господарства республіки, розвиток його матеріально-технічної бази, соціально-економічні та організаційно-господарські зміни, що відбулися в його виробничій сфері, їх вплив на соціально-культурний стан села, добробут та культурний рівень його трудівників. Як важливу складову такого впливу і водночас як результат змін, що відбувалися, розглядали і поліпшення освітнього рівня працівників колгоспного виробництва. У першу чергу – його керівної і технологічної ланок. При цьому, оперуючи кількісними показниками змін на кінець та початок досліджуваних ними періодів, беззастережно подавали їх позитивну динаміку як успіх. П.Г. Снітко і Т.А. Шепета розглядали збільшення працівників з вищою і середньою спеціальною освітою крізь призму шефської допомоги міста і його робітничого класу селу: забезпечення технікою, направлення спеціалістів для її ремонту і обслуговування, а також – для постійної роботи як у інженерній, так і в аграрній та зоотехнічній службах¹⁸. Є.П. Талан розглядала деякі шляхи, якими у висвітлюваний період йшло направлення до колгоспів дипломованих спеціалістів, визначаючи їх як причини соціальних змін, що сталися в результаті, у складі колгоспного селянства¹⁹. Двоє останніх уже вказували на проблеми, що мали місце в процесі формування керівних і технологічних ланок фахівцями, на кількісні невідповідності між пропозицією у цій царині, проте обмежилися лише констатацією ситуації.

Водночас з багатоаспектними працями цього періоду, виходять і роботи, спеціально присвячені питанню формування керівних і технологічних ланок матеріальної сфери сільськогосподарської галузі. На союзному рівні було здійснено фундаментальне дослідження Г.П. Тюріної, а на республіканському це зробили В.С. Петренко і Н.А. Лисенко. Їхні праці спиралися на ґрунтовну джерельну базу, що дозволило докладно показати

більшу частину шляхів, якими держава здійснювала інтелектуалізацію виробничої сфери села, дати кількісні зміни, що загалом сталися у тій чи іншій виробничій структурі, у складі всіх категорій їхніх працівників. До того ж Г.П.Тюріна і В.С.Петренко розглядали і таку складову процесу забезпечення села фахівцями, як вища і середня сільськогосподарські школи. Проте вони зосередили свою увагу лише на кількісному боці їх діяльності, показуючи успішність її на прикладі зростання числа випускників²⁰. Дані роботи відзначалися не лише наявністю значного обсягу цифрових даних, але й солідним рівнем осмислення досліджуваних процесів. Особливо це стосується Г.П. Тюріної. Їх висновки знаходилися в повній відповідності до партійно-урядових документів. В умовах домінування у суспільстві тогочасної партійної ідеології, вони не переглядалися дослідниками. В результаті, дана проблематика на монографічному рівні не отримала подальшого розвитку.

Аналіз проблем, пов'язаних з інтелектуалізацією матеріальної сфери села здійснювався вже лише на рівні малих наукових форм і кандидатських дисертацій. Їх автори повторювали в тих чи інших варіаціях висновки і узагальнення своїх попередників. Тож у подальшому дослідники продовжували залишатися в оцінці процесів, що ними вивчалися, на попередніх позиціях, продовжуючи висвітлювати їх під традиційним – кадровим – кутом. Додаючи лише певні штрихи. Так Д.І. Бабич розглядав діяльність партії по підготовці кадрів для села. В.С. Бабій – партійне керівництво розвитком вищої сільськогосподарської освіти. О.С.Шуляк – посилення партійного впливу на комплектування студентських і учнівських контингентів сільськогосподарських вузів і технікумів²¹.

Практично, висновки другої половини 1960-х – середини 1980-х рр. набули статусу усталених і почали широко використовуватись як у комплексних дослідженнях з проблем села, так і в узагальнюючих працях, що побачили світ у цей час. Так, «Історія селянства Української РСР», підготовлена науковцями Інституту історії Академії наук УРСР, висвітлюючи розвиток

сільського господарства республіки у розглядуваний період, торкається і проблем змін у професійно-виробничій структурі села. Вона дає загальні кількісні дані про підготовку фахівців у різних типах навчальних закладів, показує зростання серед працівників керівних і технологічних ланок осіб з вищою і середньою спеціальною освітою і подає це як підвищення технічного і освітнього рівня колгоспного селянства в цілому²².

За аналогічною схемою подають професійно-виробничі і соціальні зміни на селі і багатотомні «Історії Української РСР» та «Історії народного господарства Української РСР»²³. Більше того, автори “Історії народного господарства”, розглядаючи населення республіки як трудові ресурси, аналізуючи їх різні категорії, виділили навіть таку складову як “інтелігенція”, даючи їй визначення, як “працівників складної і відповідальної праці, яка передбачає підготовку, як правило, в обсязі вищої і середньої спеціальної освіти”²⁴. Проте, при цьому не побачили такої складної і відповідальної праці працівників керівних і технологічних ланок матеріальної сфери села і не знайшли можливості поширити на них це визначення.

Навіть такі видатні дослідники аграрної історії України, як Л.Ю. Беренштейн та П.П. Панченко, які своїми багатоаспектними працями сформулювали комплексне бачення процесів, що відбувалися в українському селі, у питаннях соціально-структурних зрушень не відступили від загальноприйнятих підходів і розглядали кількісні та якісні зміни в складі керівників сільськогосподарських підприємств, їхніх виробничих підрозділів, служб, як суто виробничо-професійні, які є просто складовою підвищення продуктивності сільського господарства²⁵.

Практично, історики-аграрники у висвітленні трансформацій, пов’язаних з формуванням нової виробничо-професійної ланки села, стояли на позиціях їхньої оцінки як звичайних кількісних змін у складі працівників матеріальної сфери галузі.

На відміну від істориків, філософи і соціологи дійшли до осмислення процесів, що відбувалися, не лише як до кількісних, а й уже – як якісних. Са-

ме вони теоретично обґрунтували і почали розглядати працівників керівної і технологічної ланок колгоспного виробництва як окрему соціальну верству села. Уже в 1963 р. А.І. Сухарєв показав, що вони в процесі вироблення сільськогосподарської продукції професійно займаються складною розумовою працею, яку неможливо виконувати без вищої або середньої спеціальної освіти²⁶. Упродовж наступного десятиліття представники цих наук переконливо довели, що дана категорія працівників села за характером своєї праці, місцем у суспільному розподілі та своїми соціальними функціями була аналогом інтелігенції міста, відрізняючись від останньої лише місцем проживання та відношенням до власності.

Так, В.С. Семенов відносив до інтелігенції всіх працівників, що займалися в матеріальній сфері сільського господарства розумовою працею, а саме керували господарствами, виробничими підрозділами та службами в них, управляли процесами отримання сільськогосподарської продукції²⁷. М.Н. Руткевич визначив працівників даної категорії, як “особливу соціальну групу, верству людей, яка складається з осіб, що професійно займаються високопрофесійною розумовою працею, яка потребує спеціальної середньої або вищої освіти”²⁸. Монографія “Структура советской интеллигенции” підготовлена групою білоруських філософів, виділяла сільську інтелігенцію як складову інтелігенції, показувала, що окремі загони даної верстви різняться між собою лише за місцем проживання та видом діяльності²⁸. В.А. Сорокін, аналізуючи шляхи формування матеріальної сфери колгоспів працівниками інтелектуального виду праці, показав, що професійно-технічний і культурний рівень виробничої інтелігенції села, як і сільської взагалі, є об’єктивно нижчим порівняно з інтелігенцією, що працює в умовах міста²⁹. З.І. Моніч розкривав роль і значення колгоспної інтелігенції як у господарській сфері, так і в громадсько-політичному і культурному житті села³⁰. Ю.В. Арутюнян і К.І. Мамаєв зробили аналіз складу працівників, зайнятих у структурах управління матеріальним виробництвом. За видом діяльності та освітою вони виділили в ньому дійсно інтелігенцію:

працівників, що за посадою і рівнем освіти та своїми функціями виконували складну розумову роботу, відділивши від них службовців, тобто тих, хто за видом діяльності, освітою виконував допоміжні функції на виробництві³¹.

Історики досить несміливо опанували поняття «інтелігенція», «виробнича інтелігенція» стосовно верстви, що починала формуватися і функціонувати у матеріальній сфері села. Дослідники, що займалися вивченням аграрної історії, інколи застосовували такий термін у своїх працях, проте, з метою, з одного боку, виокремити з загального складу колгоспників працівників з вищою і середньою спеціальною освітою, які займалися управлінням і організацією виробничого процесу, а з іншого – дещо урізноманітнити назви своїх публікацій, виділити їх з ряду робіт, також присвячених підготовці керівних кадрів і спеціалістів сільського господарства. Так, у 1955 р. П.Т. Худяков здійснює дисертаційне дослідження, в якому декларувалася діяльність партії по підготовці і «правильному використанню» виробничої інтелігенції села. Проте, розгляд в ньому йшов традиційно про ті ж самі кадри та покращення складу голів колгоспів шляхом висунення на ці посади “кращих селян” та направлення випускників навчальних закладів³². У 1966 р. в Ленінграді виходить збірник статей під назвою “Из истории борьбы КПСС за формирование кадров советской интеллигенции в период строительства социализма”, де одна стаття була присвячена проблемам села. Її автор Ф.З. Ходячий розглядав шляхи підвищення освітнього рівня керівників господарств та висунення на ці посади фахівців, говорив про умови праці у господарствах агрономів, зоотехніків³³. У 1962 р. виходить робота Г.А. Іванової, присвячена питанню діяльності вищих сільськогосподарських навчальних закладів по підготовці виробничої інтелігенції, яке фактично розглядало історію розвитку системи сільськогосподарських вузів у СРСР, стан їх матеріально-технічної бази, номенклатуру спеціальностей, по яким у повоєнний період здійснювалася підготовка майбутніх спеціалістів, навчальні програми, стан забезпеченості належною літературою³⁴. Г.П. Тюріна у надрукованому в 1975 р. збірнику

статей вмістила свою роботу, присвячену ніби-то виробничо-технічній інтелігенції села, а по суті, це був стислий виклад її монографії з підготовки кадрів керівників і спеціалістів сільського господарства, видана нею двома роками раніше³⁵. О.О. Глушков своєю монографією, що вийшла у 1984 р. констатував як факт наявність на селі інтелігенції, у тому числі – її виробничої складової. Проте говорив це як про укріплення колгоспного і радгоспного виробництва спеціалістами та керівниками, даючи загальні цифри їх по РСФСР³⁶.

Дослідники ж, що займалися вивченням культурного розвитку республіки, розглядаючи питання формування інтелігенції, основну увагу зосереджували на вищій і середній спеціальній школі, науці, літературі, культурно-просвітній сфері. Стосовно інших загонів інтелігенції, у тому числі зайнятої в сільськогосподарському виробництві, обмежувалися сферою діяльності вузів, технікумів та узагальнюючими даними про підготовку в них спеціалістів тих чи інших профілів за певний відрізок часу. Так Ю.О. Курносів та А.Т. Бондарь у своїй фундаментальній монографії висвітлювали роботу вищої і середньої спеціальної школи за весь період соціалістичного будівництва в республіці, а колектив авторів під керівництвом В.І. Пітова розглядав розвиток вищої школи Української РСР за 1945 – 1965 рр. Автори обох досліджень зупинилися на питаннях розбудови навчального процесу, підвищення рівня кваліфікації науково-педагогічного і викладацького персоналу, внеску вчених у виробництво, вдосконалення шляхів залучення до навчання виробничої молоді, якісних і кількісних змін у складі студентських і учнівських контингентів³⁷.

Перша монографія, безпосередньо присвячена питанню формування в СРСР інтелігенції, була підготовлена викладачами Академії суспільних наук при ЦК КПРС у Москві. Але розгляд проблеми здійснено було традиційним шляхом. Вони досліджували цей процес крізь призму діяльності вищої і середньої спеціальної школи. Основна увага

приділялася стану матеріально-технічної бази вузів і технікумів, фінансовим витратам держави на підготовку студентів та учнів, ідейному вихованню інтелігенції, заходам, що були задіяні для цього. У роботі наведені дані про масштаби підготовки спеціалістів у вузах і технікумах та зростання кількості працівників тих чи інших спеціальностей. У такому ж контексті подано і питання формування сільської виробничої інтелігенції: кількісні дані по СРСР про спеціалістів з вищою і середньою освітою, що працювали на посадах голів колгоспів, бригадирів, завідуючих фермами, агрономами, зоотехніками, бухгалтерами, інженерами і техніками³⁸.

Наступна робота з даної проблематики – також колективна монографія «Советская интеллигенция. Краткий очерк истории. (1917 – 1975 гг.)» побачила світ лише через десять років. Висвітлення матеріалу у ній відбувалося за аналогом попередньої. Проте виробничій інтелігенції села було приділено ще менше місця. Зазначалося лише, що в досліджуваний період вдалося достатньою мірою забезпечити колгоспи, радгоспи і МТС кваліфікованими кадрами. При цьому про наявність на селі на початку 1950-х рр. виробничої інтелігенції говорилося як про здійснений факт. Дана соціальна група розглядалася разом з працівниками сільськогосподарської науки і сільськогосподарської вищої школи. Проте в роботі зазначалося про недоліки, що мали місце поза межами діяльності навчальних закладів. Автори вказували, що основна маса випускників вузів і технікумів зосереджувалася в цей період в управлінському апараті галузі, а не в матеріальному виробництві села³⁹.

В Україні лише на початку 1980-х рр. на методологічному рівні спробував визначити виробничу інтелігенцію села як соціальну верству Ю.О.Курносів⁴⁰. Проте його аргументація не знайшла відгуку в істориків. Частина з них продовжувала розглядати інженерно-технічних, аграрних, зооветеринарних, економічних працівників, зайнятих у матеріальній сфері села, як колгоспників⁴¹. Більшість, не торкаючись даного питання, взагалі,

традиційно констатували позитивну динаміку якісних і кількісних змін як у колгоспному середовищі взагалі, так і в керівних і технологічних ланках його матеріального виробництва, визначаючи їх за традицією лише як спеціалістів та керівників⁴². Тобто, при дослідженні професійної, а потім і соціальної ситуації, що мала місце в сільському господарстві середини 1940-х – першої половини 1960-х рр. історики керувалися виробничими підходами.

Проте, в середині 1980-х рр. з'являються праці істориків, які вже не лише фіксують, а й переконливо доводять існування на селі такої соціальної верстви, як виробнича інтелігенція. Так, колективна монографія «Социальное развитие советской интеллигенции», підготовлена у 1988 р. московськими науковцями, аналізувала всі групи даної складової радянського суспільства. У спеціальному параграфі доводилося, що на селі з'явилася категорія працівників, яка професійно займається висококваліфікованою працею, що за характером і змістом цієї праці вона належить до інтелігенції. Зазначалося, що ця категорія почала формуватися лише в 1950-х рр. І тому в загальній кількості працівників села її питома вага була досить незначною. Видана в тому ж році у Києві колективом авторів з Інституту історії України НАН України під керівництвом А.В. Лихолата, присвячена питанням соціально-класової структури Української РСР монографія, дійшла аналогічного висновку. У ній зазначалося існування на селі виробничої інтелігенції і всебічно обґрунтовувалося це поняття⁴³.

Однак, дані положення з об'єктивних причин не набули подальшого розвитку в історичній науці. Зі змінами, що в середині 1980-х сталися в радянському суспільстві з ініціативи тодішнього партійно-державного керівництва країни, змінюється і спрямованість інтересів науковців. Їхня увага зосереджується на проблемах аграрної історії попереднього двадцятиліття. Падає інтерес до осмислення з нових позицій проблем середини 1940-х – першої половини 1960-х рр. Через що має місце, з одного боку,

ситуація оперування стереотипами радянської доби, а з іншого – роботи, що у цей період виходять і у тій чи іншій мірі хронологічно охоплюють досліджуваний період, проблем виробничої інтелігенції села торкаються лише побіжно, у контексті їх головної проблематики. Так, С.М.Тимченко, В.С. Чишко, Г.Г. Кривчик, розглядаючи соціально-демографічні, соціально-культурні, соціально-політичні та етно-соціальні зміни на селі у 1960-х – 1980-х рр., працівників керівної і технологічної ланок матеріальної сфери села не виділяли як виробничу і соціальну верству і не аналізували особливості її формування й функціонування, а розглядали лише як “кадри”, як функціонерів бюрократичної системи, що склалася в країні⁴⁴. Г.І. Сургай аналізував зміни, що сталися в українському селі за період радянської доби. Прорахунки і негативні явища у сільському господарстві, у тому числі і в питаннях підвищення інтелектуального потенціалу його матеріальної сфери, він пояснює відступом від більшовицьких методів розв’язання проблем сільськогосподарської галузі⁴⁵. А російська дослідниця О.М.Вербицька, вивчаючи зміни у сільському господарстві своєї республіки за часів Й. Сталіна та М. Хрущова, значну увагу приділила статево-віковій структурі та соціально-професійному складу працівників колгоспів. Кількісні і якісні зміни в його керівних і технологічних ланках трактувала як процес підвищення освітнього рівня селянства в цілому⁴⁶.

З початку 1990-х рр. відбуваються радикальні зміни у проблематиці досліджень аграрної історії. Традиційна – виробнича, яка обмежувалася вивченням матеріально-виробничої сфери села, поступилася місцем невластивій історіографії радянської доби – соціальній. Предметом уваги науковців став соціальний вимір села у всіх його проявах. Так, І.М. Лубко аналізувала вплив аграрної політики М. Хрущова на українське село у її соціальній складовій, Л.В. Ковпак розглядала участь республіки у реалізації політики держави по освоєнню цілинних земель. В.В. Марчук

досліджував підсобні господарства та їх роль у соціально-економічному житті населення республіки⁴⁷.

В.І. Рибак і І.М. Романюк присвятили свої праці виключно соціально-побутовому і культурному стану села. В.І. Рибак досліджував його інфраструктуру та її зміни за весь період існування радянської влади: стан житла, сільських населених пунктів, їх облаштування, транспорту, зв'язку, охорони здоров'я, торгівлі, побутового обслуговування, культурно-освітніх установ. І.В. Романюк вивчав українське село середини 1950-х – середини 1960-х рр. крізь призму сільської шкільної освіти, масової культури та культурних осередків, релігії та церкви у житті селян⁴⁸.

Така ситуація зі зміною пріоритетів у вивченні села практично зумовила припинення дослідження його виробничої та соціальної структури. І хоча в Україні продовжувалося вивчення інтелігенції, про що свідчили, зокрема, міжнародна і всеукраїнська конференції «Національна інтелігенція в історії та культурі України в ХІХ – ХХІ століттях», проведені у м. Вінниця, відповідно у 2004 та 2006 рр., саме виробнича її складова була поза увагою науковців. Зі 159 доповідей, зроблених на цих високих наукових зібраннях, жодної не було присвячено виробничій інтелігенції села, у тому числі й середини 1940-х – середини 1960-х рр. В.М. Даниленко і І.М. Романюк, виступаючи там з аналізом історіографії інтелігенції українського села 1950-х – 1960-х рр., стосовно цього її заgonу обмежилися лише тезою, що дослідниками він розглядався з комуністичних позицій⁴⁹.

Аналогічна ситуація у вивченні виробничої інтелігенції села спостерігається і за межами України. Зокрема у колишніх республіках СРСР. У одних з них, як, наприклад, у Узбекистані або Молдові, хоч і є роботи, присвячені безпосередньо даній соціальній верстві, проте, розгляд їх відбувається з загальних позицій, а саме: виробнича інтелігенція у соціальній структурі села, тенденції її розвитку в умовах

науково-технічного прогресу, значення для села та його матеріальної сфери виробничої інтелігенції. Так, Н.М. Маматов у своїй монографії приділив основну увагу питанням кількісних змін у складі спеціалістів із вищою освітою, зайнятих у сільському господарстві Узбекистану у 1970 – 1980 рр., їх національному і статевому складу, впливу науково-технічного прогресу на характер і зміст праці у сільському господарстві. В.В. Чобану розглядає стан, основні тенденції і перспективи розвитку даної соціальної верстви у Молдові. Предметом його уваги стали соціальне походження працівників керівної і технологічної ланок колгоспного виробництва на 1990 р., шляхи формування даних категорій працівників та фактори, що впливали на вибір ними своєї професії⁵⁰.

У інших регіонах, як, наприклад, у Росії, має місце падіння наукового інтересу до аграрної проблематики. Тому відсутні дослідження з проблем виробничої інтелігенції села. Натомість у Росії спостерігається зростання інтересу до вивчення інтелігенції взагалі. Там існує навіть спеціальний центр по вивченню даної соціальної верстви – НДІ інтелігентознавства, проводяться конференції міжнародного рівня. Проте, предметом їх розгляду виступають лише проблеми глобального плану, як от політична культура інтелігенції, російська інтелігенція як культурний феномен, роль і моральна відповідальність російської інтелігенції у революційних процесах, роль інтелігенції у перебудові сучасного суспільства, загальні проблеми інтелігентознавства. Питання конкретних загонів інтелігенції, у тому числі – виробничої інтелігенції села там не знаходять свого висвітлення⁵¹.

Стосовно далекого зарубіжжя, власнеукраїнської діаспори, то проблеми соціальної структури села взагалі не були предметом уваги тамтешніх дослідників. Соціальної проблематики вони торкалися лише побіжно, у контексті аграрної політики правлячої партії, економіки сільськогосподарської галузі та її стану. Так, Л. Лисенко аналізував розвиток сільського господарства України у 20-х – 50-х рр. і визначив, що

воно з початком колективізації почало переживати кризу. Головною причиною кризових явищ вважає політику правлячої партії з її соціальними експериментами у сільському господарстві, зокрема – направлення з міст у село 30 тис. їхніх жителів керівниками колективних господарств та 100 тис. – працівниками технологічних та управлінських ланок колгоспів, радгоспів та обслуговуючих їх сільськогосподарських підприємств. У свою чергу, Т. Гунчак процеси у сільському господарстві України розглядає у контексті політичної історії республіки. Тож торкається він ситуації на селі лише як складової політики правлячої партії першої половини ХХ ст. і аналізує лише її заходи щодо села та викликані ними людські втрати. Більш докладніше висвітлює соціальні проблеми О. Субтельний. Проте й він, по суті, аналіз ситуації на селі розглядає через призму стану сільськогосподарської галузі і її розвитку за часів Й. Сталіна та М. Хрущова, показуючи, що соціально-культурні проблеми села залишалися поза увагою партійно-державного керівництва країни⁵².

Таким чином, процеси, що відбувалися у виробничо-професійній структурі працівників села середини 1940-х – середини 1960-х рр., розглядалися дослідниками виключно в контексті потреб його матеріальної сфери. Кількісні і якісні зміни, що в цей час відбувалися у складі працівників керівних і технологічних ланок колгоспного виробництва і обслуговуючих його сільськогосподарських структур, ув'язувалися з завданнями партії по підвищенню продуктивності сільського господарства. Відповідно до цього ними розглядалася й організація нових типів навчальних закладів, що готували майстрів колгоспного виробництва і місце, і роль при цьому вищої і середньої сільськогосподарської школи, дані про підготовку різними типами навчальних закладів спеціалістів сільського господарства. Показана також участь міста у спробах вирішити проблеми села. Зазначено зміни, що відбулися у складі працівників керівних і технологічних ланок

матеріального виробництва села. Але при цьому поза увагою дослідників залишалася соціальна складова формування нової для села верстви. Фактори, що сприяли її функціонуванню у сільськогосподарському виробництві ними не розглядалися.

Невелика кількість наукових праць, присвячених виробничій інтелігенції села, лише декларувала її наявність, оскільки розглядала її як складову виробничого процесу, не торкаючись при цьому питань формування, особливостей, етапів, форм і методів творення верстви. Роботи, присвячені соціальним проблемам, розглядали виключно соціально-культурний і соціально-побутовий стан села як самостійну проблему, безвідносно щодо сприйняття його (стану) різними категоріями сільського населення, а надто представниками складної і відповідальної розумової праці.

Як результат не знайшов висвітлення у всій своїй складності і суперечливості процес інтелектуалізації матеріальної сфери села. Не отримали осмислення кількісні і якісні результати шляхів, форм і методів, за допомогою яких відбувалося насичення керівних і технологічних ланок матеріального виробництва села. Залишалося невивченим сприйняття їх як тими соціальними верствами, що були залучені до формування керівних і технологічних ланок матеріальної сфери села, так і – самим селом. Відсутній аналіз організаційних, матеріальних та фінансових зусиль суспільства по інтелектуалізації матеріальної сфери села. Не показано комплекс причин, що визначили саме такі кількісні і якісні показники складу працівників керівних і технологічних ланок матеріального виробництва на кінець розглядуваного періоду. Не усвідомлено працівників керівної і технологічної ланок матеріальної сфери села як працівників, що здійснюють складну інтелектуальну працю, яка потребує відповідної освіти, належних знань, тобто як інтелігенцію.

1.2. Джерелознавчі аспекти дослідження

Успішність виконання історичного дослідження залежить від адекватності залученої для його здійснення джерельної бази, рівня її достатності та репрезентативності. Оскільки для свого розв'язання різні складові проблеми потребують різних за планом і характером джерел, то останні необхідно класифікувати за рівнем інформативності, змістом, особливостями матеріалу, який вони містять.

Основу джерельної бази склали законодавчо-директивні документи, статистичні матеріали, як опубліковані, так і неопубліковані, що містяться в архівосховищах вітчизняних (державного і регіонального рівнів) та іноземних, а також – діловодна і контрольна документація, нарративні джерела та матеріали усного характеру, а саме спогади учасників і сучасників досліджуваних подій.

Серед зазначених джерел важливе місце належить матеріалам теоретичного характеру, які вплинули на формування світогляду значної частини людства, у тому числі керівників і членів комуністичної партії нашої країни, а також всього радянського суспільства. Це – праці засновників марксистського вчення, які сформулювали і розвинули комуністичну доктрину стосовно села і сільського населення, його майбутньої долі («Манифест коммунистической партии», «Развитие коммунизма от утопии к науке», «Принципы коммунизма»). Основна ідея доктрини полягала у тому, що нове суспільство будуватиметься за рахунок матеріальних, моральних і фізичних сил селянства, яке, при цьому, має зникнути⁵³. Вона (ця доктрина) лягла в основу теоретичних положень більшовицької партії, які знайшли своє висвітлення у працях її керівника В.Леніна. Розвиваючи положення марксистського вчення, він, у комплексі різнопланових робіт з питань теорії, політики, економіки («Аграрная программа русской социал-демократии», «Экономическое содержание народничества», «Проект нашей программы», «Рецензия на книгу К.Кауцкого «Бернштейн и социал-демократическая программа») виклав свої погляди на село, його соціально-класову структуру, дав

досить негативну оцінку представникам розумової праці, при цьому абсолютно не бачив таких у аграрній сфері⁵⁴.

Ідеї К.Маркса В.Леніна стали теоретичним підґрунтям аграрної політики партії. За умов радянської дійсності вона озвучувалася партійними лідерами і подавалася як практична реалізація цих ідей. Тож висловлювання Й.Сталіна⁵⁵, а пізніше М.Хрущова, який змінив його на цій посаді, що мали місце на з'їздах та різного роду нарадах з тих чи інших питань роботи на селі, були керівництвом до дії партійним та сільськогосподарським структурам, різним інституціям, всьому радянському суспільству⁵⁶.

Офіційного директивно-законодавчого характеру вони набували після оформлення у постанови вищих партійних і господарських органів країни, як осібних, так і спільних, з'їздів, конференцій правлячої партії, пленумів її Центрального комітету, відповідні матеріали Компартії України та її ЦК. Даний комплекс документів дозволяє у повному обсязі простежити мету, завдання, форми, спрямованість проголошеної і здійснюваної вищим керівництвом країни політики у галузі сільського господарства впродовж всього досліджуваного періоду. Більше того, він дозволяє виявити особливості цієї політики на різних етапах її реалізації, зрозуміти мотивацію тих чи інших кроків партійно-державного керівництва країни. Зазначений комплекс джерел свідчить про складність процесу змін світогляду вищого керівництва країни щодо сільського господарства та різних категорій його працівників, про превалювання в його арсеналі адміністративних методів вирішення поставлених завдань, приділення основної уваги виробничим питанням, і постійну недооцінку соціального фактора як одного з важливих складників успішного розвитку сільськогосподарської галузі. Особливістю даного комплексу документів є те, що відбір їх до публікації здійснювався вибірково, тому в кожному зі збірників документи по проблемі відображені фрагментарно. Це зумовлено як цілями і завданнями, які переслідували їхні укладачі, так

і позицією чинного на той час керівництва країни щодо оцінки діяльності в аграрній сфері їхніх попередників і намаганням у вигіднішому світлі показати ефективність власного курсу. Виходячи з такої ситуації, у найбільш повному обсязі виявити заходи партійно-державного керівництва країни можна лише у сукупному використанні збірників, які доповнюють один одного. З найбільшою повнотою це дозволяє зробити комплекс з таких багатотомних та серійних видань, як «Коммунистическая партия Советского Союза в решениях съездов, конференций и пленумов ЦК», «Партия – организатор крутого подъема сельского хозяйства СССР», «Директивы КПСС и советского правительства по хозяйственным вопросам», «Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам», «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», «Збірник найважливіших рішень по сільському господарству», а також щорічного бюлетеня «Справочник партийного работника»⁵⁷.

Оскільки у дослідженні проблеми важливе значення має не лише зміст і спрямованість директивних документів, а й хід їх розробки, процес виконання наміченого відповідними органами, відомствами, установами, організаціями тощо, пошук ними найбільш успішних варіантів вирішення поставленого завдання, то найбільш успішно цьому сприяє інший тип джерел, який являють собою матеріали, зосереджені в архівосховищах вітчизняних (центральної і регіональних) і іноземних (Росія), і відображають різні рівні процесу формування нові виробничо-професійної ланки села, залежно від місця, яке займала організація-фондоутворювач у системі владної ієрархії в країні.

В іноземних архівах, а це – московські Російський державний архів економіки (РДАЕ), Державний архів Російської Федерації (ДАРФ), Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСПІ) та Російський державний архів новітньої історії (РДАНІ) містяться матеріали вищих органів влади союзного рівня. У перших двох –

виконавчих, зокрема Міністерства сільського господарства (Ф. 7468), Міністерства радгоспів (Ф. 7803) та Міністерства вищої і середньої освіти і Міністерства культури СРСР (Ф. 9396), а у двох інших – матеріали Центрального комітету Компартії Радянського Союзу хронологічно поділений між ними (до 1953 р. – у РДАСП, фонд 17, з 1953 по 1991 – у РДАНІ, фонд 5). Матеріал, зосереджений у них, відзначається високим рівнем аналітичності, узагальнення. Поруч з цифровими і фактологічними даними по Союзу, там мається значний обсяг інформації по Україні, у тому числі і в контексті з іншими союзними республіками. В них міститься значний комплекс документів з проблем, до яких раніше дослідники не мали доступу і які дають можливість виявити витoki прийняття тих чи інших рішень, з'ясувати позицію з того чи іншого питання конкретних відомств, ставлення до цього нижчих (республіканських) структур, оскільки містять первинні документи по підготовці цих рішень: довідки, інформації з місць, доповідні записки з розглядуваної проблеми тих, хто готував питання, проекти постанов ЦК КПРС з записами про ознайомлення з ними керівників зацікавлених відомств з їхніми пропозиціями або запереченнями.

У свою чергу, у РДАНІ, окрім проектів постанов ЦК та підготовчих матеріалів до них, містяться й звіти та інформації керівництва союзних республік, у тому числі й КПУ, Ради у справах колгоспів при Раді міністрів СРСР про хід виконання прийнятих постанов як у цілому з проблем сільського господарства, так і з питань, пов'язаних з забезпеченням його працівниками з вищою і середньою спеціальною освітою, формування керівних і управлінських ланок колгоспів і радгоспів у відповідності з поставленими завданнями, що дає певне уявлення про кількісний бік вирішення проблеми. Значний інтерес представляє комплекс документів, що складається з листів на ім'я першого секретаря ЦК КПРС М.Хрущова та до газети «Правда» від спеціалістів сільського господарства, що перейшли туди в результаті

різних політико-господарських кампаній, які переслідували мету наситити колгоспно-радгоспне виробництво фахівцями, про проблеми в оплаті їхньої праці, пенсійному забезпеченні, про труднощі у роботі і житті спеціалістів у колгоспах тощо. Значну цінність для дослідників представляє собою масив документів, у яких М.Хрущов особисто сповіщався про те, що переміщення спеціалістів на роботу у село з промислових, сільськогосподарських, партійних і радянських структур відбувається вкрай складно, що дана категорія працівників не виявляла особливого бажання їхати працювати і жити на селі. Значне місце займають і матеріали про негативну реакцію центру на постійні і досить обґрунтовані прохання республіканського керівництва про додаткове відкриття в Україні (у тих чи інших її регіонах) нових спеціалізованих вузів, факультетів у них, розширення набору на ту чи іншу спеціальність, про переміщення у сільську місцевість навчальних закладів, стан їхньої матеріально-технічної та навчально-виробничої бази⁵⁸.

Певний інтерес представляють і матеріали ЦСУ СРСР, які направлялися як інформація про справжній стан проблеми до ЦК, і не публікувалися спеціально у статистичних збірниках. Вони містять дані про кількість студентів і учнів технікумів у певні роки, як по Союзу, так і в Україні, обсяги прийомів і випусків молодих спеціалістів, інформацію про питому вагу контингентів студентів і учнів технікумів сільськогосподарського профілю в загальному складі молоді, що навчалася, про їх соціальний статус, скорочення кількості вузів і технікумів в Україні, кількість випускників навчальних закладів з дипломами про аграрницьку спеціальність у народному господарстві у цілому і в аграрній сфері зокрема, і свідчать про негативні для галузі співвідношення, про значну питому вагу практиків на керівних і технологічних посадах у колгоспах і радгоспах. Особливість таких документів полягає у тому, що вони не супроводжуються аналізом інформації, яка в них міститься, а лише фіксують ситуацію.

Проте, незважаючи на високий рівень інформативності матеріалів РДАНІ та РДАСПІ, вони, значною мірою через функціональне призначення їхньої інформації, відбивають процес у загальному вигляді, що обмежує їх можливості у дослідженні ряду складових проблеми. У першу чергу – діяльності навчальних закладів усіх типів по кадровому забезпеченню колгоспного виробництва. Так, оскільки після війни вища сільськогосподарська школа знаходилася у віданні союзних міністерств (сільського господарства, вищої і середньої освіти, культури), фонди яких знаходяться відповідно у РДАЕ (МСГ) та ДАРФ (МВССО МК), то саме у цих архівах сконцентрувалася вся узагальнююча документація з питань, пов'язаних з повоєнною відбудовою сільгоспвузів і функціонування їх у контексті аграрної політики держави середини 1940-х – середини 1960-х рр., прилаштування вищої сільськогосподарської школи до потреб галузі. Вони містять матеріали, які у повному обсязі дають можливість мати уявлення про стан матеріальної бази вузів, рівень їх фінансування, наявність факультетів і відділень, умови навчання і проживання студентів, їх соціальну і національну приналежність, якісний і кількісний склад викладацького персоналу. Проте текстові звіти вузів про свою діяльність за рік, які значною мірою давали змогу з'ясувати дані питання, хоч і були присвячені даній проблемі, але не мали чітко фіксованого характеру. І ряд навчальних закладів не завжди дотримувалися необхідних параметрів звітування. Хоча, з іншого боку, це є цікавим моментом для дослідників, оскільки, опускаючи одні позиції, вони зупинялися на актуальних для себе аспектах діяльності у формуванні студентських контингентів, особливостях їх соціального складу та стану матеріально-технічної і навчальної бази, які не висвітлювалися іншими вузами.

Важливим доповненням до таких звітів були статистичні звіти, складені за вимогами ЦСУ у конкретній формі (назва ЇЇ – 79 кв), яка потребувала внесення даних про кількість студентів на кожному курсі та у усьому вузі на початок календарного та навчального року, тих, хто

отримував стипендію, звільнених від плати за навчання, тих, хто жив у гуртожитках, на приватних квартирах, про якісний склад викладачів. Такі звітні форми заповнювалися окремо по стаціонарній і заочній формах навчання. З часом статистичні звіти доповнювалися новими графами і розділами, що потребували додаткових даних відповідно до додаткових кроків, здійснюваних державою по реалізації аграрної політики того часу. На початку 1960-х рр. даний формуляр був замінений на більш повний і отримав назву Ф-3нк. Вона на аркуші 60x50 см містила, окрім зазначених уже даних, ще й інформацію про кількісне представництво у студентських контингентах трьох основних соціальних груп радянського суспільства, як на кожному окремому курсі, так і загалом по вузу, зарахованих на перший курс навчального закладу з виробничим стажем не менше 2 років та тих, хто відслужив армію, виділяла студентів, що готувалися за рахунок господарств, тобто так званих господарських стипендіатів, тих студентів, які мешкали на приватних квартирах, оплачуваних вузами, наводилася загальна площа навчальних закладів з розподілом її на навчальну і житлову, до того ж – на таку, де мешкали студенти, і таку, де проживали викладачі.

Якщо на початкових етапах досліджуваного періоду дана документація відкладалася ще не в повному обсязі – в різні роки відсутні звіти того чи іншого вузу через значні пертурбації, пов'язані зі змінами підпорядкованості вузів різним відомствам, що не дає змоги скласти абсолютно точну цифрову картину в цілому по Україні, то на подальших, – коли ситуація з їх приналежністю остаточно стабілізувалася, маються (у фонді МГС) повні комплекти річних звітів вузів республіки.

Цей вид звітної документації навчальних закладів, не зважаючи на надзвичайно високий рівень їх інформативності, дослідниками не використовувався. Проте, дані звіти дають змогу аналізувати, в основному, кількісні параметри процесу. Простежити ж діяльність відповідних структур у цій царині дає можливість лише переписка

міністерства з навчальними закладами, з Радою міністрів СРСР та ЦК КПРС про хід виконання поставлених завдань. Особливе місце у ній займають листи міністрів: сільського господарства СРСР – І. Бенедіктова, вищої середньої спеціальної освіти – С. Кафтанова, культури – П. Пономаренка на ім'я Г. Маленкова, К. Ворошилова, осіб, що функціонально в уряді відповідали за роботу сільського господарства, та М. Хрущова, коли він очолив ЦК КПРС, про стан матеріально-технічної бази вузів, ступінь насиченості технікою (та її якість) їхніх учбових господарств, умови праці і життя в них студентів та працівників, наявність можливостей для проведення навчально-виробничої практики для студентів, негативні тенденції у якісному складі викладацьких колективів. Вони супроводжувалися і комплексом пропозицій по покращенню ситуації у вищій сільськогосподарській школі і ставали поштовхом до прийняття партійно-урядових рішень з питань її роботи і підготовки фахівців⁵⁹.

У цьому контексті важливе місце займає і такий комплекс джерел, на жаль, обділений увагою дослідників, як матеріали нарад керівників вищих навчальних закладів і міністерства культури, у підпорядкуванні якого вони на той час перебували, а це – середина 1950-х років. Вони (документи) містять конкретну інформацію щодо політики міністерства у галузі вищої сільськогосподарської освіти, бачення ним потенціалу тих чи інших вузів, позиції щодо певних регіонів, у тому числі і України, як найбільш забезпеченої, з точки зору Центру, інститутами даного профілю. Ці матеріали дають можливість бачити, як керівники і трудові колективи вузів реагували на таку, проводжувану партією, політику, і кроки міністерства по її реалізації. Виступи на нарадах ректорів і проректорів дають уявлення про складні умови підготовки наукових кадрів, низький рівень зарплати працівників вузів та стипендій студентів порівняно з навчальними закладами інших профілів, дозволяють з'ясувати ситуацію з

підготовкою фахівців заочним шляхом, з географією розміщення інститутів, з відповідністю забезпеченості ними певного регіону республіки⁶⁰.

Попри те, що документи ДАРФ мають високу інформативну цінність і тому є важливою складовою у дослідницькій роботі, значно більший комплекс джерел по проблемі містить РДАЕ, де зосереджено фонд профільного сільськогосподарського міністерства. За змістом його (фонду) документи з досліджуваної проблеми поділяються на дві групи: ті, що висвітлюють діяльність навчальних закладів про підготовку фахівців і ті, що містять інформацію про кадрову ситуацію у матеріальній сфері.

До першої групи входять, окрім вузівських, ще й матеріали середніх навчальних закладів, у першу чергу – технікумів. Проте, особливий інтерес становлять матеріали, так би мовити, позасистемних, або – “нетрадиційних” навчальних закладів, які були створені у перші повоєнні роки активно функціонували з певними трансформаціями до середини 1960-х рр., а саме: школи майстрів колгоспного виробництва та школи голів колгоспів. Діяльність навчальних закладів даного типу залишилася практично не дослідженою. Джерельна ж база дозволяє зробити це у повній мірі. Вона включає в себе річні звіти з начальної роботи шкіл, зібрані і підшиті в окремі справи, і річні зведені звіти про роботу шкіл в цілому по Союзу та по окремих республіках, матеріали республіканських та міжреспубліканських нарад працівників даних навчальних закладів. Вони містять дані про стан матеріально-технічної бази шкіл: це інформація як самих закладів, так і перевіряючих з міністерства, житлово-побутові умови їхніх слухачів, особливості формування їхніх учнівських контингентів, форми їх фінансування, розміри стипендій учнів та зарплати викладачів, періодичність її виплати, освітній рівень учнів, що набиралися, причини їх великого відсіву зі шкіл, кількісні і якісні показники випускників і ступінь їх використання за отриманим у школах

фахом, а також напрямки трансформації даних навчальних закладів та зміни їх статусу⁶¹.

Документація, що стосується ситуації у матеріальному виробництві сільськогосподарської галузі, являє собою значний і різноманітний масив джерел. Сюди належать математичні розрахунки міністерства про потреби матеріального виробництва галузі і країни, і республік, як у цілому, так і окремих її сфер, на більший чи на менший період, у фахівцях, і доповідні записки, довідки про стан забезпечення ними тих чи інших ланок виробництва у певні відрізки часу, про намічені зміни у складі працівників керівних і технологічних ланок та шляхи, якими вони намічалися здійснюватися. Важливу складову цієї групи документів становлять різного роду звіти Управління керівних кадрів міністерства про виконання рішень партійних і господарських органів країни, як по Союзу, так і у розрізі республік, про переміщення працівників апаратів управління усіх рівнів у виробничу сферу.

У цьому контексті важливим чинником виступають матеріали засідань та нарад представників союзного міністерства з керівниками республіканських відомств з питань підбору, підготовки та розподілу кадрів. Вони несуть інформацію про значну плінність посланих на роботу у село працівників та причини такої плінності, про умови життя і праці там. Суттєвим доповненням даних матеріалів є різноманітні довідки на середину або на кінець року про кількісний і якісний склад керівних працівників і спеціалістів як у цілому по системі МСГ СРСР, так і по структурних елементах, у тому числі у МТС, колгоспах, радгоспах. Вони містять дані про їхній освітній рівень, період роботи на даній посаді. Найповнішу картину стану в галузі дають щорічні звіти міністерства сільськогосподарства республіки, що направлялися до – союзного. Відображаючи ситуацію у матеріальній сфері, вони дають кількісний і якісний склад керівників МТС та колгоспів на кінець поточного року,

кількість знятих і призначених, якісний склад як тих, так і інших, докладно подають причини переобрання⁶².

У комплексі документів, що відображають процес формування керівних і технологічних ланок матеріального виробництва аграрної галузі, особливий інтерес представляє масив документів, що фіксують такий шлях підвищення інтелектуального потенціалу матеріальної сфери села, як залучення до роботи там офіцерів Радянської армії і флоту, що звільнялися в запас у результаті розпочатого державним керівництвом її скорочення. У літературі окремими авторами лише зазначається, що колгоспи були поповнені офіцерами, проте не показано як цей процес відбувався, взагалі не говориться про ступінь його ефективності, які категорії офіцерського складу були задіяні в цьому. Дані ж документи містять кількісні дані, запланованих для залучення до колгоспно-радгоспного виробництва України офіцерів, матеріали про роботу як армійських, так і партійних та господарських структур по пошуку і набору бажаних, рівень її успішності, про ставлення самих офіцерів до роботи у сільському господарстві, про джерела фінансування запланованого заходу⁶³.

Проте, незважаючи на безсумнівну необхідність і, у певних випадках, незамінність московських архівів у дослідженні проблеми, важливою складовою джерельної бази є фонди національних архівосховищ (як центральних, так і обласних та відомчих архівів). У них міститься основний масив джерел, що відбивають складність і суперечливість процесу підвищення інтелектуального потенціалу матеріальної сфери аграрної галузі, формування в ній нових категорій працівників та вдосконалення виробничо-професійної структури села. У першу чергу це – Державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ) – фонд ЦК компартії України (Ф. 1), матеріали загального, сільськогосподарського, агітаційно-пропагандистського відділів та відділу партійних органів, а також Центральний архів вищих органів

влади і управління України (ЦДАВОВУ) – фонд Верховної Ради УРСР (Ф. 1), Міністерства сільського господарства (Ф. 27), Міністерства радгоспів (Ф. 4860), Міністерства освіти (Ф. 166), Республіканського статистичного управління (Ф. 582), Укоопспілки (Ф. 296). Особливістю матеріалів цих фондів є більш детальне і конкретне, більш багатоаспектне відображення процесів, пов'язаних з формуванням і функціонуванням нової професійно-виробничої ланки матеріального виробництва.

Даний масив джерел за своїм характером може бути розподілений на дві групи. Першу складають матеріали, що відображають процеси, пов'язані безпосередньо з проблемою підготовки кадрів та їх задіяння у матеріальній сфері села. Другу – що відображають умови, в яких доводилося жити і працювати, як самим представникам нової для села верстви, так і членам їхніх сімей, соціально-побутове і соціально-культурне середовище, в якому доводилося перебувати.

До першої групи слід віднести насамперед матеріали керівних партійних і господарських, у тому числі і галузевих органів, які намічали конкретні заходи по реалізації в республіці проголошених Центром рішень та контролювали хід їх виконання. У першу чергу, це протоколи засідань секретаріату і президіуму ЦК КПУ, проекти постанов ЦК та його секретаріату і президіуму з комплексом підготовчих матеріалів до них. Даний вид документації складають довідки, інформації та звіти значної кількості осіб, що готували ті чи інші питання. Оскільки вони не були розраховані на широку аудиторію, а призначалися для внутрішнього користування, то містили конкретну і об'єктивну інформацію по проблемі, на основі якої і приймалися рішення. Сюди ж відносяться і матеріали нарад у ЦК, як закритих – самих працівників апарату, так і спільні, з представниками сільського господарства, науки, у тому числі і з працівниками вищої і середньої сільськогосподарської шкіл з питань підготовки та забезпечення галузі фахівцями та матеріали засідань колегії Міністерства сільського господарства республіки та різних комісій і нарад

спеціалістів сільського господарства з питань реалізації визначених центром і республікою завдань. Рішення, що приймалися на таких нарадах, лягали в основу конкретних заходів і дій як республіканського керівництва, так і всіх структур, що мали виконувати його директиви⁶⁴.

Важливою складовою цієї групи є документи, що відображають стан справ у сфері підготовки майбутніх працівників сільського господарства на кадрову ситуацію на селі, змальовували чинники, що впливали на хід вирішення проблеми. Основну масу її складають довідки та інформації з питань кадрів як узагалі в сільському господарстві, так і по окремих спеціальностях та категоріях, як у цілому по Україні, так і по її регіонах, заявки обласних управлінь сільського господарства до МСГ УРСР та останнього – до союзного, про потребу, перспективи і плани підготовки кадрів певного профілю, на певні відрізки часу з пояснювальними записками, де обґрунтовувалися зазначені потреби, інформація обласних управлінь сільського господарства про прибуття випускників навчальних закладів і направлених з інших галузей народного господарства (в ході тієї чи іншої політико-господарської кампанії) та їх розподіл. У цих документах містяться і кількісні дані про неприбулих та тих, хто полишив роботу, подаються причини таких фактів, висвітлюються питання заробітної плати всіх категорій фахівців галузі від низових ланок до апарату Міністерства сільського господарства, умови визначення її керівництвом колгоспів працівникам технологічних ланок, форми і періодичність її отримання фахівцями, їх побутові умови. Тут варто назвати матеріали фонду ЦК КПУ, в яких зібрані листи селян у газету «Радянська Україна». В них відображається ситуація з призначенням на посаду керівників господарств, подаються матеріали, що показують волюнтаризм і адміністрування в цьому питанні з боку районних органів влади⁶⁵.

Значний інтерес представляють матеріали навчальних закладів, якими опікувалися республіканські сільськогосподарські структури: вузів

(до 1946 р. та 1959 – 1963 рр.), технікумів, особливо так званих позасистемних або нетрадиційних форм навчання, а саме сільськогосподарських шкіл, шкіл підготовки голів колгоспів, курсів перепідготовки керівників господарств, 3-річних агрозоотехнічних курсів. Так, наприклад, документи, що стосуються діяльності «позасистемних» навчальних закладів, дають повне уявлення про освітній рівень керівників господарств другої половини 1940-х – першої половини 1960-х рр. Навчальні програми і плани шестимісячних курсів перепідготовки голів колгоспів були зорієнтовані на знання матеріалу своїх слухачів в обсязі початкової школи, а навчальні програми шкіл голів колгоспів, в яких, за положенням, мали навчатися особи з повною середньою освітою, фактично були складені з урахуванням рівня знань значно нижчого (основу їхніх учнівських контингентів становили особи з освітою у 7 і нижче класів)⁶⁶.

Дані матеріали дозволили виявити в ряду позасистемних закладів не згадуваний до цього в літературі такий їх вид, як колгоспні школи голів колгоспів, створені в Україні на початку 1960-х рр., виявити особливості їх роботи, ступінь ефективності, кількісні і якісні параметри підготовки визначених їхніми функціями кадрів, умови фінансування, матеріально-технічну і навчально-виробничу базу, якісний і кількісний склад викладачів, причини припинення їх діяльності⁶⁷. Серед згадуваних навчальних закладів слід відзначити й такі форми навчання колгоспників, як трирічні агрозоотехнічні курси, які розглядалися партійним керівництвом як база для формування керівних ланок колгоспів з числа самих селян. Зібрані у ЦДАГОУ у вигляді звітів, інформацій, доповідних записок по перевірці роботи даних курсів, вони містять матеріал про кількісні дані їхніх слухачів як по республіці, так і по областях зокрема, про методи залучення на курси та стимули навчання на них колгоспників, ставлення як самих селян до такого способу отримання знань, так і керівництва МТС і сільгоспартілей⁶⁸.

Що ж стосується вищих і середніх сільськогосподарських навчальних закладів, то в аналізованій групі джерел, найбільший інтерес для науковців представляють матеріали стосовно проводжуваної центральними органами країни політики оптимізації мережі інститутів і технікумів, через невисвітленість її в радянській літературі. Документи центральних архівосховищ свідчать про здійснення такої політики відбувалося у формі, по суті, безсистемного переміщення з одного у другий навчальний заклад факультетів, скорочення кількості як даних підрозділів, так і самих вузів, сталого скорочення підготовки фахівців різного профілю і на стаціонарі, і на заочних відділеннях, що вело до скорочення викладацького складу і створювало загрозу руйнації наукових шкіл, що малися у вузах республіки і зниження кількості фахівців у матеріальному виробництві села⁶⁹.

У комплексі джерел, що висвітлюють кадрове забезпечення матеріальної сфери аграрної галузі, слід виділити матеріали звітнього характеру. Вони містять найбільший масив інформації про стан і хід процесу інтелектуального забезпечення колгоспно-радгоспного виробництва. Це звіти обласних управлінь сільського господарства та самого МСГ республіки про роботу з кадрами за рік або за певний відрізок року, статистичні звіти про наявність спеціалістів у низових організаціях і підприємствах матеріальної сфери галузі: МТС, колгоспах, радгоспах на початок, середину або кінець року, звіти, інформації міністерства у ЦК КПУ, про хід або кінцевий результат виконання постанов, спрямованих на формування керівних і технологічних ланок матеріального виробництва села відповідного рівня фахівцями. Комплекс цих документів включає інформацію, довідки, листи, звіти різних комісій ЦК про перевірку ходу виконання тих чи інших постанов на місцях, відображає всю складність сприйняття населенням України такої політики союзного керівництва. Матеріали перевірок містять інформацію як про хід виконання тієї чи іншої постанови, так і – найбільш типові

приклади реакції як представників партійних і господарських органів щодо здійснюваних процесів, так і самих фахівців, що направлялися на роботу у матеріальну сферу села в ході тих чи інших політико-господарських кампаній. У фондах ЦК КПУ та МСГ УРСР зосереджено значний матеріал, що свідчить про значний відтік працівників, що направлялися з міста до МТС, колгоспів і радгоспів. І хоча вони не супроводжуються висновками про невідповідну віддачу таких заходів, але логіка подачі у них матеріалу свідчить про те, що керівництво партійної організації республіки бачило низьку ефективність здійснюваної політики і розуміло тих, хто полишав село⁷⁰.

Важливою складовою розглядуваної документації є зведені річні звіти про фінансово-господарську діяльність колгоспів, які зберігаються частково у ЦДАВОВУ, а частково – в архіві Міністерства аграрної політики України (АМАПУ). Даний вид документації вперше описав і увів до наукового обігу С.М.Тимченко. Проте, керуючись завданнями своєї дисертації, дослідник дав аналіз його лише у тій частині, що стосувалася проблем і хронології його наукової праці. У розглядуваний же нами період дана статистична форма звіту помітно відрізнялася за змістом матеріалу, у першу чергу за назвами вміщених параметрів. У той же час вона досить чітко відображала кадрову політику держави на селі, варіювала у своїй звітності залежно від завдань того чи іншого періоду і таким чином давала змогу прослідкувати за результатами тієї політики на певних відтинках часу, коли вона відстежувалася статистичними органами. Цей вид документації містив і такий вельми необхідний для розуміння процесів формування нової категорії працівників села, як наявність соціально-культурного сектору у господарствах та ступінь його розвинутості⁷¹.

За сукупністю своєї інформації дана група джерел дає можливість скласти уявлення про процес інтелектуалізації матеріальної сфери сільськогосподарської галузі, про шляхи, форми і методи, яким він

здійснювався. Тобто показує кількісний бік проблеми. Проте вона не пояснює причин низьких показників двадцятирічних зусиль партійно-державного керівництва у цій царині.

Відповідь на це питання дає інша група джерел, яка дослідниками практично не залучалася до наукового обігу, але яка відображає умови, в яких доводилося жити і працювати представникам створюваної верстви, тогочасний соціально-культурний і соціально-побутовий стан села. І вплив його на рішення багатьох працівників керівних і технологічних ланок колгоспно-радгоспного виробництва не пов'язувати своє життя з роботою в ньому. Основу її складають матеріали Верховної Ради УРСР, а саме постійних комісій з питань: транспорту і зв'язку, комунального господарства, торгівлі і громадського харчування, народної освіти, науки і культури, охорони здоров'я і соціального забезпечення, Центрального статистичного управління України, конкретно – її відділів: статистики бюджетів, статистики культури, статистики населення і охорони здоров'я, а також Укоопспілки, організації, що здійснювала торговельне обслуговування населення сільської місцевості. Інформація даних структур була переважно розрахована на внутрішнє користування (наприклад, ЦСУ готувало її у формі аналітичних записок і часто під грифом «таємно»), тож змальовувався й справжній стан речей із забезпеченням потреб людей, що проживали у сільській місцевості. Доповнюючи один одного у певних питаннях, у першу чергу, у фактологічних аспектах, документи даних структур відображали реальну повсякденність сільського життя: стан облаштованості сільських населених пунктів, якість помешкань селян, рівень їх радіо- та електрифікації, забезпеченість надбанями цивілізації, стан системи медичного обслуговування, матеріальної бази закладів охорони здоров'я та їх спроможність виконувати своє призначення, ситуацію з дитячими дошкільними закладами та шкільною освітою, спроможність її надавати необхідного рівня знання, взагалі забезпечити дітям належні умови для повноцінного духовного і фізичного

виховання. Аналогічним був рівень інформативності стосовно ситуації з системою торгівлі на селі, надання послуг службою побуту, станом шляхів сполучення між населеними пунктами, телефонним та поштовим зв'язком⁷².

Важливою складовою цієї групи є матеріали, що зберігаються у фондах обласних: Дніпропетровському, Донецькому і Черкаському державних архівах (відповідно ДАДО, ДАДонО, ДАЧО), які на рівні конкретного району, колгоспу, радгоспу, окремого населеного пункту підтверджують інформацію загальнореспубліканського масштабу, деталізуючи її, роблячи більш переконливою. Так, звіти, інформації, довідки обласних управлінь сільського господарства Донецької (ф. 3763) та Черкаської (ф. 2552) областей подають ситуацію з забезпеченням кадрами колгоспів, прибуттям випускників вузів, питому вагу не прибуваючих за розподілом до місць призначення⁷³. Довідки Драбківської районної ради Черкаської області (ф. 1216) перших повоєнних років про хід виконання постанов своєї вищої за рангом структури, містить матеріали про забезпеченість колгоспів району тяговою силою, її стан і спроможність до виконання завдань, що ставилися господарствам по обробітку ґрунту⁷⁴. Якість житла колгоспників, стан населених пунктів, медичних закладів дільничного рівня, забезпеченість їх фахівцями, необхідним обладнанням, медикаментами та витратним матеріалом, стан роботи підприємств торгівлі, побутового обслуговування, громадського харчування, і спроможність їх виконувати свої функції містять матеріали засідань і сесій виконкому Криничанської ради депутатів (ф. 1703) Дніпропетровської області⁷⁵. Стан сільської шкільної освіти, умови навчання дітей, позашкільного виховання, матеріальної бази закладів культури і освіти, кадрового складу їхніх працівників, рівня оплати їхньої праці дають можливість з'ясувати матеріали відділів народної освіти Щорського (ф. 4960) та Апостолівського (ф. 6031) районів та відділу культури Щорського району цієї ж області (ф. 4963). Це текстові і

статистичні звіти, інформації про наявність та стан шкільних і дошкільних дитячих закладів та клубів і бібліотечних установ, якісний і кількісний склад їхніх виробничих колективів, рівень забезпеченості належним інвентарем і обладнанням⁷⁶. Матеріальне становище і рівень оплати спеціалістів сільського господарства, ставлення до них керівників господарств, сприйняття іншими категоріями сільських працівників матеріального виробництва села дають можливість виявити протоколи загальних зборів колгоспників та засідань правління колгоспу ім. Карла Маркса с. Красноіванівка (ф. 5932) Криничанського району та матеріали партійних зборів його партійної організації (ф. 203)⁷⁷. Сприйняття виробничих і побутових реалій сільського буття представниками розумової праці колгоспно-радгоспного виробництва, оцінку ними цих реалій дають можливість виявити матеріали, а це скарги, звернення, листи до Криничанського райкому та Дніпропетровського обкому партії, партійного керівництва республіки і Союзу, центральних партійних газет (республіканського і союзного рівня), виступи працівників керівних і технологічних ланок на пленумах і конференціях районної і обласної партійних організацій, які зберігаються у фонді Криничанського райкому партії (ф. 203), Дніпропетровського обкому (ф. 19) та Дніпропетровського сільського обкому партії (ф. 9823)⁷⁸.

Проте, попри високий рівень інформативності неопублікованих джерел, з ряду питань вони не могли дати вичерпну відповідь. Тож важливим доповненням до них стали джерела опубліковані, документальні та наративні. З числа документальних були залучені видання статистичних матеріалів. Для висвітлення економічних показників сільського господарства країни і республіки як у досліджуваній період, так і в попередні роки, з метою з'ясування ефективності здійснюваної тим чи іншим керівництвом партії і держави політики на селі були використані щорічні збірники «Народне господарство» (СРСР та УРСР)⁷⁹, а для виокремлення ряду даних про

форми підготовки фахівців, їх кількісних та якісних параметрів були використані спеціалізовані збірники, що висвітлювали стан вищої і середньої спеціальної освіти у СРСР⁸⁰.

Залучені нарративні джерела являють собою мемуари, літературно-документальні твори учасників і сучасників подій, розповіді та інтерв'ю, записані з ними. Особливо цінним у цьому плані джерелом є мемуари М.Хрущова, де він висвітлює події 1944 – 1964 рр., наводить цікаві факти з проблеми, подає позицію перших осіб партії і держави, що курували сільське господарство у Політбюро та ЦК КПРС, уряді країни, змальовує ситуацію у сільському господарстві України повоєнного часу⁸¹. Важливим у розумінні процесів формування нової виробничо-професійної ланки на селі у повоєнний період є спогади колишнього наркома сільського господарства СРСР І.Бенедиктова, записані журналістами у інтерв'ю з ним, та Г.Воронова – при М.Хрущові – першого секретаря обкому партії, де подано оцінки сталінського і хрущовського методів керівництва, їхньої кадрової політики як на селі, так і у інших галузях господарства⁸². Цікавими у цьому плані є книга відомого голови колгоспу Героя Соціалістичної праці Ф.Дубковецького, в якій подається матеріал про бачення керівниками сільгоспартілей ролі і місця у колгоспному виробництві працівників зі спеціальними знаннями⁸³, а також спогади знаного українського історика, доктора наук Г.Швидько, дитячі і юнацькі роки якої пройшли на селі у досліджуваний період, про умови праці і життя колгоспників, їх побут, стан забезпеченості матеріальних і духовних потреб, умови, в яких сільські діти отримували освіту⁸⁴.

Унікальними за своєю інформативністю та емоційним впливом є джерела усного характеру, використані автором у роботі. Це бесіди його з сільськими жителями – сучасниками і учасниками досліджуваних подій, по суті – об'єктами здійснюваної політики, але на одиничному, конкретно-особистісному рівні. Їхні спогади дали можливість більш глибоко усвідомити тогочасну економічну і морально-психологічну

ситуацію на селі, особливості його повсякденного буття, умов праці колгоспників різного віку і статі, систему стосунків у середині господарств, як між рядовими колгоспниками і керівництвом в особі голів та бригадирів, так і між селянами і представниками влади, у першу чергу – силовими та фінансово-податковими структурами, з'ясувати наявність відмінностей в умовах життя сімей загиблих на війні селян і – «повних». Люди, яким зараз за 70 років, і юність та молодість яких припала на другу половину 1940-х – першу половину 1960-х рр. своїми споминами про умови праці і життя у тогочасному селі, навчанні у сільських школах та отримання фахових знань, допомогли більш реально відобразити процеси, пов'язані з формуванням нових виробничо-професійних структур його матеріального виробництва, передати атмосферу, в якій цей процес відбувався, точніше уявити сприйняття його всіма верствами села⁸⁵. Усні джерела були зібрані автором у формі опитувань, бесід і консультацій, записаних на аудіо-плівку або на паперові носії, часто у формі відповідей на задані питання.

Таким чином, залучений до дослідження комплекс джерел і за своїм видовим складом, і за його інформативністю, і за можливістю верифікації тієї чи іншої частини матеріалу є цілком репрезентативним. Він створив підґрунтя для реалізації поставлених у дисертації завдань.

1.3. Методологічна база дослідження

Методологічну основу роботи складає комплекс базових принципів: історизму, багатофакторності, всебічності, об'єктивності, які реалізуються за допомогою широкого спектру загальнонаукових, загальноісторичних, спеціальних та міждисциплінарних методів.

Їх поєднання зумовлене багатоплановістю теми, різним ступенем розробленості її складових, досить широким хронологічним діапазоном, специфікою джерельної бази роботи та концептуальною стратегією підготовки комплексного дослідження.

Спосіб дослідження історичних явищ, реалізований у дисертації, об'єднав досягнення традиційної і модерністської історіографії. Робота спирається на інтегральний підхід до вивчення минулого, запропонований школою «Анналів» (засновники М. Блок та Л. Февр), в основу якого покладено концепцію «глобальної» або «тотальної» історії. Суть цього підходу полягає у тому, що будь-яке важливе явище в історії є продукт дії, взаємодії і взаємозв'язку багатьох тенденцій, різних рівнів історичної дійсності та динаміки і напрямку їх розвитку. Тож і вивчати його (історичне явище) слід комплексно, розглядати з максимально можливого для історика числа точок спостереження, у різних ракурсах, у тому числі і таких, які, здавалося б, на перший погляд, не мають або майже не мають ніякого відношення безпосередньо до предмету дослідження⁸⁶. Головним для автора у цьому підході є погляд на історичне явище як на багатоступеневу, багат шарову, багатовимірну структуру, яка є результатом дій різних складових у їх взаємних зв'язках та взаємозумовленостях, які потребують дослідження у комплексі. Це означає подолання у вивченні історичного явища фрагментарності та поверхневого погляду на нього і представлення його у вигляді не фотографічного знімку, а – об'ємного зображення.

Теоретичні положення одного із засновників цієї школи Ф. Броделя, застосовані ним для вивчення цивілізацій і динаміки їх розвитку⁸⁷, зорієнтували автора на:

1) сприйняття поняття «система», запропонованого ним як умовного образу об'єкта чи системи об'єктів, у рамках яких вивчаються конкретні прояви людської діяльності;

2) синхронізацію розвитку, дій і спрямованості різних складових історичної реальності, що мали вплив на цю діяльність;

3) дослідження ролі якнайширшого кола елементів історичної дійсності, що мали відношення до даного історичного явища.

На формуванні вище згаданих принципів позначилася і «загальна теорія систем», сформульована ще в 1950-х рр. Л. Бартелемі⁸⁸. Вона орієнтує на розуміння предмета дослідження у будь-якій сфері як системи, взаємодії її складових: «система может быть определена как совокупность элементов, что находятся в определенном отношении друг с другом и со средой», тож об'єкт, що вивчається, «может быть охарактеризован только через свои связи, ...т. е. через взаимодействие составляющих элементов»⁸⁹.

Водночас із теоретичними основами системного підходу були застосовані і положення теорії модернізації, суть якого полягає у визнанні універсальності шляхів історичного розвитку у межах глобальних систем, а саме – цивілізацій. Дана теорія під модернізацією розуміє процес змін у соціальних, політичних і економічних типах систем, що відбулися на Заході, починаючи з XVI ст., а потім поширилися на інші суспільства світу. Характерними рисами цих змін був перехід від традиційного суспільства до індустріального, для якого характерна економічна і соціальна свобода, зростання соціальної активності населення, його соціальної мобільності, піднесення його рівня освіти, зміни у суспільній свідомості, що супроводжувалися процесами, які впливали на зміни у соціальній структурі суспільства.

Вітчизняні історики сприймають і творчо розвивають теорію модернізації, пропонуючи свої варіанти її застосування. Найбільш яскраві приклади у цьому плані демонструють Я. Грицак (соціологічний підхід)⁹⁰ та Н.Яковенко (антропологічний підхід)⁹¹. Перший довів спільні риси українсько-європейської історії у контексті крупних соціальних систем історичних, політологічних, соціологічних закономірностей. Н. Яковенко ж показала приклад дослідження суспільних систем на рівні вивчення поведінки людей: конкретного індивіда, соціального прошарку, стану

тощо. Тобто нею подано прояв ментальності на рівні індивідуальному і колективному.

Маючи на озброєнні такі теоретичні здобутки, автор застосував їх у своїй дисертації, намагаючись, тим самим, максимально об'єктивізувати і актуалізувати отримані ним у ході здійсненого дослідження результати. Тому предметом дослідження стали не лише традиційні, загальноприйняті фактори, як то кількісні зміни у складі працівників керівних і технологічних ланок колгоспно-радгоспного виробництва, відповідних виробничих та господарських структур, діяльність у цьому напрямку системи спеціальних навчальних закладів, але й такі, які раніше в даному контексті навіть не аналізувалися. Зокрема такі як сприйняття на рівні радянського суспільства, у цілому, і на рівні його окремих соціальних категорій: представників радянських, партійних структур, керівників господарств, рядових колгоспників, сільського і міського середовища, політики держави по організаційно-господарському зміцненню матеріальної сфери села у різнобічно розглянутих прикладах індивідуального і групового.

Цей дискурс найповніше реалізується у частинах роботи, де характеризується соціальне середовище в його ставленні до процесів інтелектуалізації сільськогосподарського виробництва, ролі вищої і середньої сільськогосподарської школи у цьому процесі, де висвітлюються реалії повсякденного селянського буття в їх соціально-побутовій і соціально-культурній сферах. Значна увага до цього аспекту не відсунула проблему історичного синтезу на другий план, а лише підсилила її.

У процесі подальшого дослідження автор спирався на здобутки більш ранніх методологічних концепцій соціологічного спрямування: М. Вебера, К.Маркса. Так, з теоретичної спадщини марксизму автором залучено концептуальний погляд на суспільство як на продукт взаємодії людей, а на людину – як на частку об'єктивної реальності оточуючого

світу, об'єкт і суб'єкт історії. Фундаментальним принципом, використаним автором у ході дослідження процесу формування виробничої інтелігенції села, був принцип розвитку, який орієнтував на виявлення тенденцій еволюції, змін одних форм, шляхів, методів підвищення державою інтелектуального потенціалу матеріальної сфери села – іншими⁹².

У ході підготовки дисертаційного дослідження автор відштовхувався і від висновків М. Вебера про пріоритетність культурно-ціннісних параметрів людської соціальної діяльності, про зв'язок етичних, політичних і світоглядних принципів з економічною, виробничою та іншими видами діяльності⁹³.

Для дослідження процесу формування такої соціальної верстви, як виробнича інтелігенція села, ключовий характер мало застосування інституційного підходу. Усі інституції, що тією чи іншою мірою мали відношення до формування даної верстви, ми розглядали як сукупність соціально-економічної, політичної, виробничої, освітньої, організаційної, морально-психологічної складової.

Даний підхід у цьому контексті дозволяє розглядати державу як основний елемент політичної структури і водночас як ієрархічну систему органів і установ. Вплив державної системи на формування керівних і технологічних ланок матеріальної сфери села працівниками з вищою і середньою спеціальною освітою розглядається крізь призму повноважень і реальних дій окремих гілок влади, окремих її структур, якими були на той час партійні, радянські і відповідні господарські органи.

До застосування інституційного підходу спонукала і взаємозалежність політичного курсу, проголошеного державою і механізмом її реалізації, що особливо наочно проявлялося у періоди сплесків, викликаних тими чи іншими значними партійними ініціативами, а саме прийняття нової програми підйому села (у 1947 або 1953 рр.). Прикладом можуть слугувати декларації керівників партії союзного і

республіканського рівнів, партійних функціонерів меншого масштабу, очільників міністерств, відомств, їхніх департаментів, навчальних закладів, які висловлювалися на великих зібраннях у формі виступів, проголошення постанов на підтримку, визначеного партійно-державним керівництвом курсу щодо вирішення проблем інтелектуалізації матеріального виробництва сільськогосподарської сфери.

Підкреслюючи тезу про пояснення явищ, пов'язаних з формуванням виробничої інтелігенції села у соціальних категоріях та категоріях соціальної психології, слід зазначити, що автор, по-перше, постійно намагався дотримуватися рамок неупередженого дослідника, по-друге, керувався при цьому положеннями про те, що предметом його дослідження є лише один процес – формування нової соціальної верстви села. Це налаштовувало на зваженість у оцінках дій різних структур, їхніх керівників, поведінки різних категорій людей щодо працівників керівної і технологічної ланок матеріальної сфери села.

Проте, слід зазначити, що концептуальним стрижнем нашого дослідження стала методологія синтетичного, всебічного висвітлення життя людей у максимально наближеному до реалій тогочасного буття вимірі, для чого, зокрема, має місце широке опертя на розповіді учасників та сучасників досліджуваних подій, їх оцінки того, що мало місце навколо них, їхнього власного статусу (економічного, соціального, службового тощо). Тож конструктивною теоретичною засадою, використаною автором для реалізації дисертаційної роботи, є інтегрованість у новій соціальній історії теорії модернізації, яка стверджує універсальність поступу економічних, політичних, світоглядних та інших соціальних систем.

У даному дисертаційному дослідженні теорію модернізації застосовано як концептуальну стратегію при розгляді процесів модернізації управління сільськогосподарським виробництвом, що були органічною часткою відповідних часові організаційно-господарських змін

в економіці держави середини 1940-х – середини 1960-х рр. При цьому аналіз ситуації, пов'язано з висвітленням інституційних проявів, системних зрушень на різних рівнях економічної, політичної, духовної, повсякденної культури, на тлі реалій повсякденного селянського буття.

Деталізуючи характеристику методологічного інструментарію, слід зазначити, що він досить традиційний для історичного дослідження. Специфіку становить хіба що багатоманітність застосованих методів. Причина цього пояснена вище – намагання максимально різнобічно показати складний, неоднозначний і багатовимірний предмет дослідження, реконструювати взаємозв'язок економічних, теоретичних, політико-соціальних, морально-психологічних, світоглядних чинників, що впливали на процеси, які формували його.

Серед загальнонаукових методів дослідження застосовані, у першу чергу, аналітичний, синтетичний, індуктивний та дедуктивний.

Погляд на формування соціальної верстви, якою безумовно є виробнича інтелігенція села, як на історичне явище і, водночас, – тривалий процес, визначив його розгляд як складної організованої системи, яка, у свою чергу, є складовою частиною і – підсистемою – системи більш високого рівня. Ця ситуація визначила сприйняття всього комплексу елементів означеної структури досліджуваного явища і взаємозалежності її складових у системі формування соціальної структури села, а саме аграрної політики держави на селі, яка, у свою чергу, є складовою її політики відбудови сільськогосподарської галузі у повоєнний період. Завдяки використанню методу системно-структурного аналізу, об'єкт розглядається як цілісна система. Тим самим реконструювалася сукупність компонентів досліджуваного явища, взаємодія яких породжувала нові інтегративні якості феномена під назвою виробнича інтелігенція села.

Але, все ж таки, основу інструментарію, за допомогою якого було здійснено дослідження, склали загальноісторичні методи: історико-

порівняльний, проблемно-хронологічний, ретроспективний, діахронний (діахронічний). За допомогою їх здійснено конкретний аналіз відповідних історичних процесів, явищ і тенденцій. Вони були задіяні у традиційному контексті їх застосування в історичному дослідженні. Тож можна особливо не зупинятися на характеристиці їх застосування у дисертаційній роботі. Звернемо лише увагу на те, що магістральним було використання у ній історико-порівняльного методу. Зокрема розгляд кількісних і якісних змін у складі працівників керівних і технологічних ланок колгоспного виробництва, загальних соціальних змін, що сталися у складі працівників матеріальної сфери села, змін матеріально-технічної бази села, змін, що сталися у результаті тих чи інших складових політики держави на селі. Процеси, у сфері підготовки фахівців постійно порівнюються з процесами їх «насичення» у матеріальному виробництві села. Стан соціальної сфери постійно порівнюється зі сприйняттям її працівниками матеріального виробництва, їх оцінками ситуації у сфері шкільної освіти, медичного обслуговування тощо у сільській місцевості.

Серед спеціальнонаукових методів важливу роль у проведенні дослідження відіграли методи політології, соціології, психології, математичної статистики.

Математичні методи знайшли застосування при моделюванні політики держави у 1950-х – 1960-х рр. так званої оптимізації мережі вузів, показу прийому, підготовки і випуску молодих спеціалістів з вищих та середніх сільськогосподарських закладів інших типів. Побудована на підставі аналізу статистичних даних (таблиці) дані, що маються в роботі, дозволяють показати динаміку, піки і падіння у підготовці фахівців вузами, картину з їх розподілом у сільське господарство як України, так і інших регіонів СРСР, а відтак – повніше з'ясувати ефективність дій держави у її прагненні вирішити проблему інтелектуалізації виробничої сфери сільського господарства і підвищення його продуктивності.

Завдяки хронологічному методу виявлено події, факти, що становили процес формування нової виробничої верстви села: видання тих чи інших партійно-державних постанов, зміни концептуальних пріоритетів кадрової політики, та й взагалі – аграрної політики, динаміки кількісних і якісних змін у підготовці фахівців, формуванні ними керівних і технологічних ланок виробництва.

У ході здійснення дослідження було застосовано методи джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін. Джерелознавчі методи були задіяні при визначенні потенційної джерельної бази проблеми, проведенні, виявленні, відборі і класифікації джерел. Текстологічний аналіз джерел був застосований при вивченні законодавчих і нормативних актів, що визначали зміст аграрної політики держави, форми і рамки діяльності тих чи інших видів навчальних закладів, а також – при дослідженні нормативно-ділової документації – протоколів засідань секретаріату при президії ЦК КПУ, стенограм різних професійних зібрань керівників міністерств сільського господарства та вищої й середньої освіти СРСР, з керівниками вищих і середніх навчальних закладів, текстові звіти навчальних закладів різних типів, протоколи засідання правлінь колгоспів та загальних зборів членів сільгоспартілей, протоколи сесій селищних рад та сесій виконкомів районних рад депутатів трудящих, листи і звернення членів колективних господарств до державних і партійних органів різного рівня.

На завершення огляду методологічної бази дослідження слід також зазначити, що автор не відкидав раціональні зерна, що мають у різних соціологічних, історіософських школах і теоріях. Він намагався застосувати їх при дослідженні обраної теми, оперуючи при цьому власним співвідношенням цих методів. Такий підхід дозволяє, на нашу думку, реалізувати власне розуміння історичного процесу на базі визнання плюралізму підходів. Застосовуючи як синтетичну так і аналітичну критику джерел, сприймаючи інформацію якнайширшого кола

джерел, що маються у нас в розпорядженні, інтегруючи інформацію, що міститься у них, з застосуванням різних підходів, автор мав на меті розглянути проблему крізь призму усіх чинників, що впливали на предмет дослідження.

***

Таким чином, аналіз історіографічної ситуації з проблеми свідчить про недостатній рівень її дослідження, про наявність серйозних фактологічних і теоретичних лакун, про недостатній стан осмислення такого історичного і соціального феномена, як виробнича інтелігенція села. Навні праці або розглядають дану верству як кадри, робочу силу матеріального виробництва, або подають її з точки зору кількісних змін у складі трудівників матеріальної сфери села, або ж – як колгоспників, що мають лише вищий у порівнянні зі своїми односельцями освітній та технічний рівень. Певна частина праць лише говорить про її наявність, абсолютно не торкаючись питання виникнення. Фактично, процес становлення такої складової соціальної структури села, як виробнича інтелігенція, залишається не висвітленим. Проблема ж потребує свого вирішення. Аналіз комплексу джерел, залучений у роботі для виконання цього завдання, дозволяє визнати його вповні репрезентативним і достатнім для всебічного розгляду даного феномену. Застосований при цьому комплекс наукових методів і теоретико-методологічних підходів та принципів дає можливість здійснити дослідження у відповідності до вимог сучасної історичної науки.

РОЗДІЛ 2
СТАНОВЛЕННЯ КЕРІВНОЇ ТА УПРАВЛІНСЬКОЇ ЛАНКИ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ СФЕРИ
(середина 1940-х – перша половина 1950-х рр.)

**2.1. Стан сільського господарства і пошук шляхів налагодження
ефективної роботи колективного сектору**

Внаслідок німецької окупації під час Другої світової війни Україна, як і ряд інших територій Радянського Союзу, зазнала тяжких втрат. Лише прямі збитки становили приблизно 30 % її національного багатства¹. Поряд з іншими галузями економіки постраждало її сільське господарство. Так, повністю або частково було зруйновано 28 тис. сіл.² 30 тис. колгоспів, радгоспів, МТС зазнали значних матеріальних і фінансових збитків³. Серйозно постраждала їхня матеріально-технічна база. Навіть через два роки після остаточного звільнення України від окупантів, тобто 1946 р. парк тракторів у сільському господарстві республіки становив 59 % рівня 1941 р.⁴ Низькою залишалася забезпеченість аграрного виробництва сільськогосподарськими машинами. В колгоспах на 1 січня 1947р. в порівнянні з аналогічним періодом 1941 р. сівалок нараховувалося 55,5 %, жниварок – 53,8 %, віялок – 43,4 %⁵. До того ж, стан їхньої зношеності перевищував усі допустимі норми. Високою була питома вага господарств, що взагалі не мали якихось видів цієї техніки. Наприклад, сівалок не було в 13,7 % колгоспів, жниварок – в 12,3 %, віялок – в 11 %⁶.

Хижацька експлуатація окупантами сільськогосподарських ресурсів республіки призвела до фактичного знищення громадського тваринництва. Так, на початок 1946 р. великої рогатої худоби в колгоспах було лише 65 % від аналогічного періоду 1940 р.⁷ До того ж якісний склад її не відповідав потребам. Основу її складав молодняк народження 1944 – 1945 рр. Свиней було лише 22%, овець і кіз – 28 %, а коней – всього 9 %⁸. Переважну більшість їх становили низькопродуктивні тварини невідомого походження.

В 1945 р. серед великої рогатої худоби породні становили лише 29 % тієї кількості, що малася, серед свиней – 28 %, кіз і овець – 32 %, коней – 6 %⁹.

Умови утримання худоби через руйнації, які зазнали колгоспи, були вкрай незадовільні. Особливо це відчувалося в осінне-зимовий період. У багатьох господарствах гній, через неможливість його вивезення з приміщень, накопичувався там до весни протягом всього стійлового періоду. Худоба, в зв'язку з дефіцитом концентратів, годувалася переважно грубими кормами (в основному соломою), які, до того ж, за застарілою технологією, задавалися їй під ноги, а не в ясла. Такий спосіб годування призводив до забруднення кормів і сприяв поширенню серед тварин різного роду захворювань і їх загибелі. Наприклад, лише молодняка при таких умовах утримання щорічно гинуло 10 – 11 %¹⁰. Ще більшим був падіж серед дорослих тварин. Так, у південних районах Київської області взимку 1944 – 1945 рр. загинуло 12,8 % коней, в західних районах Полтавської – 22 % (більша частина цих районів увійшла до складу пізніше створеної Черкаської області)¹¹. Через поганий догляд і неповноцінні раціони низькою була продуктивність худоби. В 1948 р. від кожної корови в середньому по республіці було надоєно лише по 857 л молока¹².

Через руйнацію громадського тваринництва мав місце значний дефіцит поголів'я тяглової худоби (волів, коней), яка в той період становила основу транспортного забезпечення внутрішніх виробничих і господарських потреб колгоспів. Так, на початок 1945 р. наявність цього виду худоби в господарствах республіки в порівнянні з 1941 р. становила 54 %¹³. За умов недостатньої забезпеченості нею, з одного боку, і необхідності виконання встановленого плану сільськогосподарських робіт – з іншого, мало місце широке залучення до виробництва корів. За відсутністю їх в громадському секторі, використовувалася худоба колгоспників. Часто вона була основною силою у виконанні державних планів. Так, у колгоспі “Зоря” Дніпропетровського району Дніпропетровської області в 1946 р. більшу частину робіт

по оранці, засіву та боронуванню були виконано за допомогою саме корів¹⁴. У той же рік в області на весняних польових роботах працювало зі своїми коровами 25125 колгоспників. І багато з них виробляли по 1,5 – 2 і навіть більше норм на день¹⁵.

Значно скоротилися посівні площі. Відновлення їх через зруйнованість матеріальної бази відбувалося досить повільно. Так, у 1941 р. вони становили 65,1 %, в 1946 – 77,2 % від рівня 1940 р.¹⁶ За період німецької окупації, через невнесення добрив, порушення сівозмін, переорання більшої частини посівів багаторічних трав, що становили основу діючої в Радянському Союзі системи землеробства, земля була виснажена. До того ж, через брак необхідної техніки, колгоспники змушені були обробляти землю за допомогою худоби, що призводило до затягування виконання необхідних сільськогосподарських операцій, порушення, внаслідок цього, строків посівних і збиральних робіт. Результатом всього комплексу факторів було зниження врожайності. Якщо до війни вона в середньому по республіці становила 15 – 16 ц з гектара, то вже в 1945 р. середня врожайність була на 4 ц нижчою. В південних же та південно-східних областях – основних зернових районах республіки вона становила 8 – 10 ц¹⁸. В результаті в тому році, Україна здала державі на 40 % зерна менше, ніж в 1940р.¹⁹

Поряд з “основними” галузями сільського господарства серйозно постраждали й інші його складові. Порушена була система насінництва. Через що в масі зернових, технічних, круп’яних культур, що вирощувалися господарствами, переважало насіння низьких кондицій. Значної руйнації зазнала й така традиційна для республіки галузь, як садівництво. За роки війни на третину зменшився масив садів в Україні. З 595 тис. га, що малися в 1940 р., за період окупації їх площа скоротилася до 398 тис. га²⁰.

На становищі сільського господарства негативно позначалося і зменшення кількості працюючого населення, особливо чоловіків. На відміну від інших видів діяльності людини в нашій країні як то наука, промисловість тощо, в аграрному виробництві в період війни широкий спектр професій не

підлягав бронюванню від направлення на фронт. До того ж, в республіці мали місце свої особливості мобілізаційного характеру, які значною мірою визначили післявоєнну демографічну ситуацію на селі. За даними дослідників і за споминами очевидців, на її території, на відміну від інших регіонів Радянського Союзу, до війська брали всіх чоловіків призовного віку від 16 років, у тому числі й тих, на яких в інших республіках та областях була поширена бронь, а саме – трактористів, комбайнерів тощо²¹.

В Україні процес мобілізації особливо активно відбувався під час її звільнення в період 1943 – 1944 рр., коли взятих до війська чоловіків, ненавчених, напівобмундированих і напівозброєних, через один – два дні кидали в бій. У результаті, значна частина їх гинула на відстані навіть декількох кілометрів від рідної домівки²². Ті ж, що залишилися живими, після закінчення війни не належали до категорій, що підлягали демобілізації в першу чергу. І в повоєнні роки основною продуктивною силою села були жінки. В 1945 р. питома вага їх в аграрному секторі республіки становила 80 % в порівнянні з 49 % – в 1940 р.²³

З метою компенсації чоловічих рук широко застосовувалася на селі дитяча праця. В колгоспах України навіть у 1947 р. працювало 729,8 тис. підлітків віком від 12 до 16 років²⁴. За умов дефіциту робочої сили залучалися й непрацездатні категорії сільського населення. В тому ж таки 1947 р. понад 1 млн. колгоспників: людей похилого віку, хворих, інвалідів, – брали участь у колгоспному виробництві²⁵.

На цьому тлі зароджується тенденція, яка в наступні періоди набула незворотного характеру, – відтік сільських жителів в міста, незважаючи на існуючу заборону відпускати їх в інші галузі економіки. Особливо неприємним явищем для аграрного виробництва було залишення його представниками працездатних категорій, особливо сімейними чоловіками. Адже вони, влаштувавшись у містах на роботу, згодом перевозили туди в повному складі свої сім'ї. В результаті такого процесу мало місце не лише скорочення кількості селянських господарств, а й, що було найприкріше, вилучення остаточно і

назавжди з виробничого сільськогосподарського процесу робочих рук. Лише за 1946 р. колгоспи України таким чином втратили 53,9 тис. сімей колгоспників.²⁶

Відсутність достатньої кількості робочих рук, техніки, високоякісного насіння, породної худоби, скорочення посівних площ і викликане цим зниження продуктивності сільського господарства, серйозно позначилися на ефективності праці трудівників села. В перші повоєнні роки вона залишалася бути нижчою, ніж до війни. Так, якщо виробіток у 1940 р. на одного працюючого колгоспника в середньому становив 250 крб., то у 1945 – 214, у 1947 – 219. І лише у 1949 р. він майже досяг довоєнних показників і дорівнював 249 крб.²⁷

В умовах порушеної економіки колгоспів, їх слабкої матеріально-технічної бази, дефіциту робочої сили, з одного боку, і об'єктивних потреб прискореної відбудови аграрного сектору, – з іншого, серйозною проблемою поставало організаційно-господарське налагодження роботи колективних господарств, їхніх виробничих підрозділів. Адже в умовах війни і перших повоєнних років до здійснення керівних функцій в колгоспах залучалися люди, які лише за формальними ознаками могли бути керівниками. Тому основна маса голів колгоспів за своїми, в першу чергу, діловими якостями не відповідали вимогам, що висувалися до керівників господарств часом і державно-партійним керівництвом на чолі з Й.Сталінім.

Проблема вирішувалася адміністративними методами, що виправдали себе в попередній період. У першу чергу звичайним зняттям з посади. В умовах же тоталітарних методів управління, що панували в країні, це визначало їх велику плинність. Так, у 1945 р. було замінено 52,2 % голів колгоспів, у 1947 – 48,2 %, у 1949 – 42,1 %²⁸. Фактично, протягом двох років відбувалась повна заміна всього корпусу голів колгоспів. У ряді областей ці показники були ще вищими. Так, в Одеській області, партійну організацію якої очолював жорсткий за вдачею та методами керівництва О.Кириченко, у 1945 р. було знято з своїх посад 74% голів колгоспів, у 1946 – 64,6 %²⁹. У

Сталінській (нині Донецька) області за період 1946 – першу половину 1947 р. було замінено 62,2 % голів колгоспів³⁰. Аналогічні тенденції мали місце і в наступні роки. Так, у 1950 р. в республіці було знято 46,6 % керівників господарств. За першу половину 1953 р., останнього року життя Й.Сталіна – 34 %³¹.

В арсеналі адміністративних методів стимулювання роботи керівників колгоспного виробництва чільне місце займали і репресивно-каральні методи. Вони активно застосовувалися до голів колгоспів, звинувачених у повільних темпах хлібозаготівлі та невиконанні колгоспами інших державних зобов'язань. Їхні дії трактувалися як прояв ворожого ставлення до Радянської держави, “підрив її могутності” або як “саботаж” і супроводжувалися ув'язненням. Так, тільки по лінії НКВС, за інформацією його керівника В. Меркулова, направленою до ЦК ВКП (б) на початку вересня 1945 р., лише за 1,5 місяці жнив за таким звинуваченням в республіці було заарештовано 138 чол.³² Їхнє покарання полягало у позбавленні волі на термін від 5 до 10 років. У Запорізькій області, в якій план виконання хлібопоставок державі становив лише 20 %, органами НКВС було заарештовано “за підривну роботу” і віддано до суду 47 голів колгоспів. У Кам'янець-Подільській області за цей же час було піддано арешту і засуджено 109 керівників колективних господарств, звинувачених у “підривній роботі”³³.

Окрім вказаних органів ініціативу порушення кримінальних справ відносно голів колгоспів мало широке коло організацій. Це і районні прокуратури, і райвиконкоми, і райкоми партії, і районні уповноважені Міністерства заготовок, і сільради, і місцеві газети, і навіть ревізійні комісії самих колгоспів. Саме з їхньої ініціативи у 1946 р. кожен шістнадцятий керівник колективного господарства республіки був засуджений³⁴. Покарання становило від 3 до 10 років. То ж не дивно, що посада голови колгоспу в той час була однією з самих небезпечних у галузі.

Такі підходи до вирішення завдань по господарсько-організаційному вдосконаленню колгоспів мали зворотній результат. Намагання органів влади

виконати встановлені Центром плани за допомогою адміністративно-репресивних методів не давали можливості закріпитися керівникам на новому місці роботи, організувати як слід трудові колективи, налагодити виробничі процеси в господарствах, встановити ділові стосунки з різними організаціями, співпраця з якими сприяла виконанню планових завдань тощо. В свою чергу, постійна загроза арешту або, в кращому, випадку, – зняття з посади, обмежувала ініціативу керівників господарств, робила їх безправними виконавцями волі вищестоячих органів. Логічним результатом такого явища була фактична консервація некомпетентності керівництва колгоспним виробництвом, що сприяло уповільненню темпів відбудови сільськогосподарської галузі і, таким чином, штучному створенню кадрового дефіциту.

Така ситуація визначалася ієрархією стосунків, що склалася в її основних рисах ще на початку 1930-х рр., періоду створення колгоспів, і пояснювалася тим місцем, яке держава відводила колективним господарствам в адміністративно-господарській системі управління аграрним сектором. В умовах тоталітарного диктату партії в матеріальному, духовному, суспільному житті країни, в цих сферах, за аналогією а партійним, складалася система відомчого диктату. В аграрному виробництві відомчий диктат починався з Міністерства сільського господарства СРСР, яке через свої республіканські міністерства, крайові та обласні управління, а на місцях – районні відділи сільського господарства, – контролювали роботу колективних господарств. Усі ці організації діяли виключно адміністративними методами, намагалися до дрібниць регламентувати все господарське життя колгоспів, що знаходилися на самому нижчому щаблі цієї системи. Поряд з відомчим диктатом всіх рівнів постійне втручання в економічне життя колективних господарств здійснювали місцеві партійні органи, районні виконавчі комітети, районні відділення внутрішніх справ, державної безпеки тощо.

Усі вони слідували за виконанням колгоспами показників, що надходили “згори” і в разі невідповідності результатів діяльності колгоспів цим показникам, за допомогою адміністративних заходів мали виправляти ситуацію. Така позиція склалася ще в попередні періоди. Вона полягала в тому, що завдання кожного трудового колективу зводилися лише до виконання цих показників. Лише це вважалося державним підходом і мало виконуватися за будь-яку ціну.

В умовах підвищених вимог держави щодо кількісних і якісних показників аграрного виробництва, які об’єктивно були викликані необхідністю форсованого нарощування сільськогосподарської продукції з метою забезпечення гострої потреби в ній, поставала необхідність здійснення відповідної трансформації в організації діяльності всієї виробничої сфери галузі. Адже вона в республіці почала відроджуватися в своїх попередніх формах, що склалися ще в 60-х рр. XIX ст.

Тодішня ситуація визначалася, з одного боку, вкрай недостатньою кількістю фахівців сільського господарства, а з іншого, – відсутністю в них потреби. В селянських господарствах виробництво здійснювалося за традиційними технологіями, які засвоювалися селянами з дитинства через практику повсякденного обов’язкового залучення всіх членів сім’ї до виробництва. В поміщицьких маєтках керівництво економіями в більшості здійснювали не спеціалісти: їхні господарі вважали для себе обтяжливим запрошувати на роботу кваліфікованих фахівців. Вони, як зазначалося в одному з звітів Міністерства сільського господарства Російської імперії, “не находят нужным и полезным для себя пользоваться услугами подготовленных специалистов, предоставляя скорее управлять своими именьями своим лакеям, грамотным мужикам..., но только не агрономам”³⁵.

Обмежений попит на спеціалістів сільського господарства мав місце протягом всього дореволюційного періоду, що визначало й відповідну їх пропозицію. Незначна кількість профільних навчальних закладів здійснювала підготовку фахівців в обмежених кількостях. Результатом було, як

констатував I Всеросійський сільськогосподарський з'їзд, що відбувся у 1913 р. у Києві, “недостаточність спеціального персонала в області подачі зоотехнічної допомоги”³⁶. Вкрай обмеженими були і наявні агрономічні сили. Так, у 1914 р., на кожного агронома, задіяного в безпосередньому обслуговуванні господарств, приходилося по 11 тис. га посівних площ³⁷.

За таких умов турботу про підвищення продуктивності сільського господарства взяли на себе створені в 1860-х рр. земства. Вони знайшли форму, яка в найбільшій мірі відповідала ситуації, що склалася в галузі. Були створені агрозоодільниці, які стали осередками сільськогосподарських знань. До складу кожної з них входило по декілька галузевих фахівців з вищою і середньою сільськогосподарською освітою. Функції таких дільниць полягали у наданні кваліфікованої допомоги, в основному – консультативного характеру, індивідуальним селянським господарствам.

Тобто, організація кваліфікованого обслуговування сільського господарства Російської імперії протягом десятиліть визначалася недостатньою кількістю агрономів, зоотехніків, ветеринарних працівників, з одного боку, і відсутністю потреби в них відсталого сільського господарства, – з іншого.

Після революції така форма обслуговування сільськогосподарського виробництва була успадкована радянськими органами влади і без змін продовжила існування в нових умовах. У 1920-х рр. відбулося лише збільшення її дільниць та числа працюючих в них агрономів і зоотехніків. Зміна форми власності на землю, що відбулася внаслідок колективізації, практично не позначилася на виробничих відносинах спеціалістів агрозоодільниць з колективними господарствами. Було лише здійснено закріплення за кожним з них конкретної кількості колгоспів.

За аналогією з вже існуючою системою обслуговування, в 1920-х рр. починає організовуватися і діяти ще одна служба – інженерна, з обов'язками надання механізованих послуг колгоспам у рослинництві. Створюється мережа машинно-тракторних станцій, функції яких, навпаки, були

домінуючими в стосунках з колгоспами. Їхні керівники визначали строки, послідовність, темпи посівних, збиральних, ґрунтообробних робіт у господарствах, і при цьому не несли відповідальності за кінцевий результат роботи, а саме – за врожайність колгоспних земель і виконання господарствами планів здачі державі вирощеної продукції.

Фактично, роль колгоспів в цій системі стосунків зводилася до виконання функцій по виробництву дешевої сільськогосподарської продукції з одночасною суворою відповідальністю за дотримання запланованих “згори” кількісних і якісних її показників. Інтелектуальне ж і організаційне забезпечення процесу виробництва, як то: машинно-тракторне обслуговування рослинництва, зоотехнічне і ветеринарне – тваринництва та планово-контролюючі функції, – залишалися за державою. Вона, користуючись існуючим станом речей, доволіно завищувала розцінки на надавані нею послуги і залишала низькими – заготівельні – на сільськогосподарську продукцію, які не змінювалися з 1926 р. Колгоспи мусили розраховуватися за отримані послуги в найменш вигідній для себе формі, а саме – в натуральній. Плата за такі роботи становила 50 % і більше обов’язкових обсягів поставок продукції державі. В 1946 р., одному з найскладніших в післявоєнній історії республіки, колгоспи України повинні були сплатити лише машинно-тракторним станціям за обробіток ґрунту, посівні та збиральні роботи 52 % від обов’язкового плану здачі зерна³⁸.

Ще одним обтяжливим наслідком таких стосунків були проблеми, пов’язані з оподаткуванням. Колгоспи республіки за нормами прибутковості, встановленими ще в 1930-х рр., знаходилися в гірших умовах, порівняно з господарствами інших регіонів, особливо тих, що не попали під окупацію. Після війни стан сільського господарства республіки не був врахований державою і її колективні господарства продовжували сплачувати податок за землю більший, ніж в інших республіках. На 1 га землі в Україні норма податку становила 58 крб., в той час, як, наприклад, в Російській Федерації – 46 крб. Для ріллі ці норми становили 40 крб. для України і 37 – для Росії, для

луків – відповідно 26 і 16³⁹. Більше того, республіці було відмовлено в зменшені розмірів обов’язкових поставок продукції тваринництва. Українські колгоспи мусили виконувати їх в 1946 р. на рівні 1940-го, коли кількість громадської худоби по всіх видах тварин була на 17 – 20 % більшою та й якісний склад і кондиції її були значно кращими⁴⁰.

Додатковим ускладнюючим фактором для економіки сільського господарства республіки виступав феномен споживацького ставлення всіх органів влади, промислових підприємств, державних установ, яке склалося в країні щодо колгоспного добра. Воно розглядалося як таке, чим можна користуватися за безцінь або й, взагалі, безкоштовно. В результаті, набула поширення практика користування різними посадовими особами з партійних, радянських, державних, господарських, правоохоронних органів, підприємствами та організаціями колгоспною худобою, реманентом, земельними угіддями тощо на, так би мовити, “безкомпенсаційній основі”. Це лягало додатковим тягарем на, і без того слабку, колгоспну економіку. Так, лише у 1946 р. по Україні, за далеко не повними даними, тільки робочої та великої рогатої худоби продуктивних кондицій було незаконно взято 4617 та 3063 відповідно⁴¹. По інших видах колгоспної власності ситуація була аналогічною. Так, лише по трьох районах: Балтському Одеської області, Кобеляцькому – Полтавської та Тростянецькому – Сумської у 1945 р. було безкоштовно взято загалом 225 поросят⁴². У Широківському районі Дніпропетровської області завідуючий районним земельним відділом протягом 1945 та 1946 рр. для особистих потреб взяв у колгоспах району більше 2 т зерна та багато іншої сільськогосподарської продукції безкоштовно. Ветфельдшер у Магдалинівському районі цієї ж області за аналогічний період взяв таким же чином в одному з колгоспів різних продуктів на суму 4527 крб⁴³.

Серйозних масштабів набуло безкоштовне користування різними промисловими підприємствами, організаціями та установами колгоспною землею. Воно було дозволене урядом у період війни для виділення городів трудящим міста з метою пом’якшення гостроти їхніх економічних та про-

довольчих проблем. Спеціальною постановою для цих цілей передбачалося надання малоцінних земель та таких, які колгоспи були не в змозі обробити. Але цей процес виявився безконтрольним. На практиці, часто виділялися кращі, родючіші землі. Користувачі не сплачували за них орендної плати, не вкладали кошти в підвищення або навіть в підтримання родючості цих земель. Таке ставлення організацій, підприємств та установ до колгоспної власності досить серйозно позначалося на фінансовому становищі господарств. Так, лише в одній Дніпропетровській області розмір заборгованості різних установ і підприємств по всіх видах майна, взятого у колгоспів та орендній платі за землю на липень 1946 р. становив 16 млн. 664 тис. крб⁴⁴.

Вагомим додатком до проблем соціально-економічного, організаційно-господарського характеру сільського господарства республіки став природно-кліматичний фактор. Для України і особливо для її південних областей він відігравав особливо серйозну роль, тому що впливав на їхню економіку значно довший період і в більш серйозних формах, ніж в інших регіонах Радянського Союзу.

Вже восени 1944р. під час посіву озимих в Херсонській, Одеській, Миколаївській і південній частині Чернівецької областей була посуха. Взимку і навесні 1945 р. було мало опадів. У результаті, в 1945р. в них було отримано дуже низький урожай: від 1,5 до 3 ц з гектара⁴⁵. Ситуація ускладнилася й тим, що не вродили овочеві культури, картопля. В наслідок такого стану, в цих областях, і в першу чергу в сільській місцевості, вже влітку 1945 р. склалася виключно напружена ситуація з продовольством. За офіційними даними, населення близько половини колгоспів вказаних адміністративних одиниць відчувало потребу в наданні йому допомоги хлібом⁴⁶. В аналогічному стані опинилися восени і взимку 1945 р. і ряд північніше розташованих областей. Після виконання плану здачі державі всіх видів сільгосппродукції, колгоспи Дніпропетровської, Запорізької, Кіровоградської та частково Полтавської

областей практично залишилися без засобів існування до наступного врожаю⁴⁷.

Складна природно-кліматична ситуація мала місце в Україні до кінця 1940-х рр. Але найбільш критичним був 1946 р., коли посуха охопила більшу частину її території. Це призвело до загибелі майже 350 тис. га посівів зернових⁴⁸. Ті ж, що збереглися, дали вкрай низький врожай. В середньому по Україні він становив 3,8 ц з гектара. А в степових, основних зернових областях, врожайність була значно меншою. В Луганській, Одеській, Херсонській областях було в середньому зібрано по 2,3 – 2,9, в Миколаївській – по 2,5, Херсонській – по 1,25, Ізмаїльській – по 1 ц з гектара⁴⁹. Тому замість встановлених планом 362 млн. 750 тис, пуд. господарствами республіки ціною неймовірних зусиль, що супроводжувалися адміністративно-силовим тиском з боку партійних та державних органів всіх рівнів, голодом, дистрофією, поширенням різного роду захворювань та загибеллю, в наслідок цього, сотень тисяч селян, було здано лише 227 млн. 005 тис. пудів⁵⁰.

Наступний 1947 р. виявився для сільського господарства України не менш складним. У південних Ізмаїльській, Одеській, Херсонській, Миколаївській та Запорізькій областях знову трапилася посуха. Через це їхні господарства знову зібрали низький врожай зернових, технічних, овочевих культур. У Херсонській області від сильних морозів та недостатньої кількості опадів загинуло 35 % посівів пшениці, 34 % – проса, 35% – кукурудзи, весь озимий ячмінь⁵¹. Виконати встановлений план здачі продукції вдалося лише за рахунок мобілізації зусиль всієї владної вертикалі республіки. У цілому, за період 1945 – 1947 рр. було зібрано в середньому на рівні воєнних років. Для мирного часу такі показники були недостатніми. Населення з цього приводу висловлювало своє невдоволення.

До внутрішніх проблем у цих умовах додавалися і зовнішні. Вони визначалися геополітичною ситуацією. Адже боротьба між двома соціально-політичними системами за зони впливу, в тому числі й у Європі, з

закінченням війни не завершилася. Отримана Радянським Союзом військово-політична перемога вимагала свого закріплення вже в мирних умовах. Цього можна було досягти лише за допомогою фінансової та економічної підтримки урядів, що орієнтувалися на Радянський Союз як в країнах, де знаходилися радянські війська, так і в тих, де прийшли до влади або могли це зробити в найближчій перспективі політичні сили, що вважали себе союзниками ВКП (б). Тому керівництво держави в умовах післявоєнної розрухи надавало таким країнам допомогу і, в першу чергу, такою стратегічною для того часу сировиною, як зерно⁵². Воно розуміло, що від рівня економічної допомоги урядам цих країн залежить і рівень їхньої лояльності до Радянського Союзу, напрямок і ступінь відповідності їхньої політики інтересам Радянської держави, як в середині самих країн, так і на міжнародній арені.

Водночас, в умовах загострення протиріч між колишніми союзниками у війні, що тільки-но закінчилася, і загрози – нового військового конфлікту, який, з досвіду попереднього періоду, міг продовжуватися не менше часу, ніж Друга світова війна, серйозно поставало питання накопичення стратегічних запасів продовольства⁵³. Тобто, питання піднесення сільськогосподарського виробництва, зростання його ефективності лежало не лише в площині внутрішніх проблем країни, але й, значною мірою – зовнішньополітичних устремлінь і перспектив.

У такій ситуації перед керівництвом країни серйозно постало питання шляхів і темпів виводу сільського господарства на рівень потреб часу. В умовах післявоєнного загострення протиріч на міжнародній арені, складних проблем в сфері економіки в середині країни і відсутності можливостей отримання дієвої фінансової та матеріальної допомоги для їх вирішення та й ще – необхідності економічної підтримки союзників, що з'явилися в результаті геополітичних змін, які сталися в ході Другої світової війни, першочерговим завданням ставало визначення пріоритетних напрямків відродження економіки країни. З огляду на теоретичні засади ВКП (б), всю попередню

економічну політику партії, перевагу в розвитку було надано промисловості. Саме в цей сектор економіки України в роки 4-ї п'ятирічки було виділено 65,1 млрд. крб.⁵⁴

Що ж стосується сільського господарства, то його відбудова і подальше становлення були, в значній мірі, зорієнтовані на використання внутрішніх резервів самого колгоспного виробництва. Тому в аграрну галузь республіки державою було виділено лише 4,3 млрд. крб⁵⁵, тобто, лише 6,6 % від рівня промисловості. Вважалося, що недостаючі кошти колгоспи вкладуть за рахунок власних ресурсів. Недостаючими було визнано суму в 5,6 млрд. крб. Але, незважаючи на директивне рішення, вказана цифра, хоч вона і була далекою від дійсних потреб колгоспів, не могла бути виділена ними через відсутність внутрішніх накопичень. Тому реальною була лише державна частка коштів. Однак і вона була недостатня для здійснення запланованого на п'ятирічку: досягнення довоєнного рівня продуктивності рослинництва і тваринництва та забезпечення технікою і реманентом.

Слід зазначити, що вже з закінченням війни керівництво країни робило спроби пошуку оптимальних шляхів розвитку сільського господарства. Вже в листопаді 1945р. на розгляд Політбюро ЦК ВКП (б) було подано документ, розроблений Академією сільськогосподарських наук і Держпланом СРСР за завданням сільгоспвідділу Центрального Комітету. В ньому висловлювалося занепокоєння відродженням галузі на традиційній основі і обґрунтовувалася орієнтація на ефективніші форми ведення господарства. Документ містив комплекс рекомендацій, що сприяли відновленню сільського господарства саме на інтенсивній основі: відновлення сільськогосподарського машинобудування, здійснення заходів по збільшенню поголів'я продуктивної худоби, відновлення посівних площ на основі застосування "лучших агрономических принципов..., введения правильных севооборотов, позволяющих ежегодное увеличение валового сбора сельскохозяйственных культур", налагодження підготовки фахівців, здатних забезпечити процес

інтенсифікації виробництва, вдосконалення організації і оплати їхньої праці⁵⁶.

За умов тотального дефіциту коштів, техніки, людських ресурсів запропонований фахівцями план розвитку галузі не був взятий до уваги. Державно-політичне керівництво на чолі з Й. Сталіним залишило незмінною лінію в аграрній політиці, здійснювану ним упродовж 1930-х – першої половини 1940-х рр. Вона полягала, головним чином, у практично безкомпромісному антагонізмі по відношенню до селянства і безоглядному викачуванні з села виробленої продукції. Продовження її після війни свідчило про те, що проблема відродження і подальшого розвитку сільського господарства державою перекладається на плечі самих колгоспів.

Така позиція була зумовлена тими поглядами, які сформувалися у державного керівництва, ще на рубежі 1920 – 1930-х рр. Вони полягали в тому, що колгоспи – це результат механічного об'єднання індивідуальних селянських господарств і тому технологічні та організаційні процеси, що відбуваються в них, є аналогічними, а раз так, то й керувати колективним господарством може будь-хто з колгоспників з певним життєвим і виробничим досвідом, знанням практики сільського господарства та хоча б з мінімальним рівнем освіти. “Чтобы вести такое хозяйство, надо обеспечить колхозы известным минимумом *элементарно грамотных* (виділено нами – О.Н.) людей, способных планировать хозяйство и вести его организовано”⁵⁷, – зауважував ще в 1934 р. Й.Сталін.

Незмінність курсу в післявоєнний період підтвердив його заступник на посаді Голови Ради Міністрів СРСР А. Андрєєв, що відповідав за аграрний сектор економіки країни. В ряді своїх виступів, присвячених проблемам сільськогосподарського виробництва, він неодноразово заявляв, що “вопрос не стоит об автоматической замене практиков *людьми со знаниями*”⁶⁸ (виділено нами
О. Н.).

Партійно-державне керівництво на місцях, розвиваючи такі положення, конкретизувало їх відповідно до специфіки галузі своїх регіонів. Так, в Україні, перший секретар ЦК її Компартії та Голова Раднаркому М. С. Хрущов вважав, що для підняття сільського господарства республіки необхідно “прежде всего выдвинуть умелых организаторов, подобрать хороших бригадиров, звеньевых, председателей колхозов”⁵⁹.

Водночас з орієнтацією сільгоспартілей на власні сили в організації відбудови їхнього виробництва, проголошувався курс на підвищення відповідальності керівників господарств та їхніх підрозділів за результати господарської діяльності колгоспів як основної організаційно-виробничої ланки галузі. Й.Сталін неодноразово говорив, що немає поганих чи гарних господарств, а є погані чи хороші керівники. А його теза, що “колхозы как социалистическая форма организации хозяйства, могут показать чудеса хозяйственного строительства. Дело, прежде всего в том, кто стоит во главе колхозов и руководит ими”⁶⁰, – стала директивною для партійно-господарських працівників всіх рівнів ще в 1930-х рр.

Звертає на себе увагу переважна зорієнтованість політики на посилення відповідальності за виробництво та результати господарської діяльності самих колгоспів у розріз з проголошеними ще в 1934 р., на об’єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП (б) курсом на зосередження в руках держави керівництва колгоспами і відповідальності за їх роботу та надання колгоспам допомоги у веденні господарства на основі “данных науки и техники”. “Мы стоим у власти, – говорив тоді Й. Сталін, – мы располагаем средствами государства, мы призваны руководить колхозами и мы должны нести всю полноту ответственности за работу в деревне”⁶¹.

Таким чином, війна серйозно позначилася на економіці України. За відсутністю необхідної кількості коштів для всебічного відродження її народно-господарського комплексу, відбудова сільського господарства здійснювалася за залишковим принципом, що не давало можливості для швидкого нарощування продуктивності галузі. За умов гострої та постійно зростаючої

потреби держави у сільськогосподарській продукції, викликані як зовнішньополітичними факторами, що відбулися на міжнародній арені, так і – післявоєнною соціальною та економічною ситуацією в середині країни, було взято курс на традиційні форми отримання виробленого колгоспами продукту, при яких у стосунках з державою, з іншими суб'єктами виробничої діяльності галузі колективним господарствам визначально відводилася підпорядкована роль, їхні функції зводилися до конкретно визначеного кола обов'язків: вирощування сільськогосподарської продукції, збереження насінневого матеріалу, засипання його навесні у посівні агрегати тракторів МТС, здача державі продукції у повній відповідності з встановленими нею завданнями і, водночас, з повною відповідальністю за кількісні та якісні показники виробничої діяльності господарств голів колгоспів та керівників їхніх підрозділів.

Фактично, в Україні після війни відроджувалася попередня, трьохкомпонентна система сільського господарства, що з довоєнних часів складалася в Радянському Союзі, з відповідним ступенем відповідальності цих компонент. Провідна виробнича ланка – колгоспи, обслуговуюча – МТС, агро- та зоодільниці райзо, контролююча – в особі партійних органів та управлінських структур галузевої вертикалі, починаючи з районного рівня.

2. 2. Формування управлінських структур колгоспного виробництва

За умов гострого дефіциту працівників необхідного фаху, викликаного загальним скороченням чисельності населення України, в тому числі і його сільської частини, державою було взято курс на формування верстви так званих колгоспних кадрів: голів колгоспів, бригадирів, завідуючих фермами, рахівників тощо, – спроможних очолити колективні господарства та їх виробничі підрозділи, організувати й спланувати їх роботу у відповідності з вимогами часу і державно-партійного керівництва на чолі з Й. Сталіним. Виходячи з партійних настанов, створення такої ланки мало було здійснюватися за рахунок самих селян. Вже у 1943 р. Рада Народних

Комісарів СРСР приймає постанову “Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, звільнених від німецької окупації”, якою ставилося завдання організувати однорічні сільськогосподарські школи, призначення яких полягало в підготовці “квалифицированных полеводов, садоводов, овощеводов, животноводов, младших ветфельдшеров, которые могли бы руководить этими отраслями в колхозах”⁶². Спеціальною постановою 1944 р. Раднаркому СРСР такі школи були відкриті вже в усіх областях, краях і республіках. Всього по Союзу створено 419 таких шкіл, а по Україні – 86⁶².

Фактично, така лінія стала продовженням політики держави довоєнного часу. Але на більш високому рівні. Саме наприкінці 1920 – на початку 1930-х років, за умов переходу до масової організації колгоспів, терміново знадобилося забезпечити управлінською і спеціальною підготовкою представників створюваної в зв’язку з цим нової для села виробничої категорії – організаційно-господарських працівників⁶³. Через гостроту кадрової проблеми, викликані особливостями моменту, акцент у підготовці такої верстви робився на короткотермінове навчання. Протягом 2 – 3 місяців на створених з цією метою курсах готували голів колгоспів, бригадирів, рахівників, даючи їм певний мінімум необхідних їм спеціальних знань. Після закінчення курсів випускники отримували призначення на посаду залежно від рівня отриманих ними випускних оцінок.

Паралельно з курсами функціонували і так звані районні колгоспні школи (РКШ), що виникли пізніше – в першій половині 1930-х рр., і готували аналогічну категорію організаційно-господарських працівників колгоспів. Термін навчання в них був уже збільшений у порівнянні з курсами і становив 6 місяців. У них малося вже три відділення: керівників колгоспів, завідуючих тваринницькими фермами та рахівників. Але вже в довоєнний період такі навчальні заклади не вважалися ефективними через саме короткотерміновість навчання. Вони, за оцінками тогочасних фахівців, не давали можливості підготувати навіть нижчу керівну ланку колгоспів – бригадирів⁶⁴.

На період війни діяльність курсів і РКШ була припинена. Оскільки ті не являли собою навчальні заклади постійного типу. Але з початком визволення радянських територій від німецької окупації вони були відроджені, з урахуванням недоліків довоєнного часу. Тепер уже – у формі однорічних сільськогосподарських шкіл. Їхні контингенти мали складати особи з неповною середньою освітою. Дані школи давали знання нижчі, ніж середні спеціальні заклади, вони не забезпечували наступності у навчанні, оскільки не давали й повної середньої освіти.

Завдання навчальних закладів “класичного типу”: вузів і технікумів в цих умовах, як і в попередні роки, полягало в підготовці фахівців для державних сільськогосподарських установ, у першу чергу, – для управлінського апарату. І хоча й існувала думка, навіть на самому високому рівні, про необхідність очолювання, в першу чергу, підрозділів саме виробничої сфери сільськогосподарського виробництва спеціалістами з вищою і середньою освітою, вона залишалася лише на рівні побажань. Основною стратегічною лінією, в усякому разі, на повоєнний період, стало формування апаратів районних відділень, обласних управлінь, міністерства випускниками вузів і технікумів. Так, п’ятирічним планом підготовки кадрів на 1946 – 1950 рр., складеним Наркоматом землеробства України, намічалася покриття потреб управлінських структур галузі республіки всіх рівнів спеціалістами з вищою і середньою спеціальною освітою. Фахівці даної категорії, вказувалося в супроводжувальній записці, повинні в обов’язковому порядку використовуватися лише “для заміщення штатних должностей государственных учреждений НКЗ”⁶⁵.

Планом передбачалося, що готувати для них спеціалістів з вищою освітою будуть 9 сільськогосподарських вузів, які підпорядковувалися Наркомзему України (з 18 розташованих на території республіки). Вони саме й мали забезпечувати потреби у фахівцях усіх управлінських ланок галузі республіки. Підготовка фахівців середньої кваліфікації мала здійснюватися технікумами, які також знаходилися у віданні Наркомату землеробства. В

1946 р. їх функціонувало 111 і кількість мала досягти довоєнного рівня – 121. Саме таке число вважалося оптимальним на 1941 р. Прийоми також мали бути на рівні до воєнному, що, на думку розробників плану, давало можливість за п'ятирічку повністю задовольнити всі потреби всіх управлінських структур та організацій системи Наркомзему і надалі лише підтримувати встановлений штатний розклад шляхом поповнення природного його вибуття⁶⁶.

На кінець післявоєнної п'ятирічки планувалося довести в системі Наркомату кількість осіб з вищою освітою по всіх спеціальностях галузі до 25 % і встановити співвідношення їх з кількістю спеціалістів з середньою спеціальною освітою 1:4, що вважалося за норму⁶⁷. Збільшення кількості технікумів та вузів зверх зазначеної норми вважалося недоцільним, бо вимагало значних витрат на їх будівництво. Планувалося ті незначні кошти, що виділялися державою для навчальних закладів, направляти на відбудову вже існуючих.

Тобто, після війни вища і середня спеціальна сільськогосподарські школи, незважаючи на їх потенціал, не розглядалися державою як джерело забезпечення колгоспів кваліфікованими керівними кадрами. Фахівці, що випускалися цими навчальними закладами, призначалися для контролюючих і плануючих структур, обслуговуючих і постачаючих організацій. Працівників же, що здійснювали б безпосереднє керівництво виробничими і технологічними процесами в колективних господарствах, мала готувати нова, спеціально для цього створювана система навчальних закладів.

Зазначена лінія була офіційно підтверджена рішеннями лютого 1947 р. Пленуму ЦК ВКП(б), який став визначальним в аграрній політиці держави на значний час. На ньому, в комплексі розглянутих проблем, уперше було приділено увагу, так би мовити, людському фактору, інтелекту. Було визнано важливу роль у створенні сільськогосподарського продукту кваліфікаційного і фахового рівня працівників всіх підрозділів виробничої та низових ланок обслуговуючої сфер галузі. В той же час завдання вузам і технікумам по

розширенню підготовки спеціалістів, укріпленню їх матеріальної та науково-технічної бази, як основи нарощування інтелектуального потенціалу сільського господарства залишилися поза рамками постанови. Спрямованість рішень пленуму свідчила про те, що проблема кадрового забезпечення сільськогосподарської галузі в цілому, не є головною для державного керівництва. Її кількісні і якісні потреби повністю забезпечуються існуючою системою вищих та середніх навчальних закладів. Проблемою є лише недостатній кваліфікаційний рівень власне низових ланок матеріального виробництва та обслуговуючих його структур.

З метою вирішення даної проблеми ставилося завдання зміцнити саме виробничу сферу кваліфікованими спеціалістами. Для цього ставилося завдання розширити мережу шкіл, в яких готувалися майстри колгоспного виробництва до кількості, яка б повністю забезпечила потреби господарств кожної області в колгоспних кадрах даної категорії⁶⁸. На кінець 1947 р. в Радянському Союзі вже функціонувало 492 школи, а в 1950 – кількість їх уже дорівнювала 569⁶⁹. В Україні за цей період кількість шкіл зросла з 86 до 97⁷⁰.

Для формування вищої керівної ланки колективних господарств пленум ухвалив рішення про організацію 2-річних державних шкіл по підготовці голів колгоспів та 6-місячних, постійно діючих при них, курсів (для прискореної підготовки керівників даної ланки). У розвиток даної постанови в червні 1947 р. Рада Міністрів СРСР своїм розпорядженням затверджує організацію 96 таких шкіл, у тому числі 19 – в Україні⁷¹. У 1951 р. кількість їх в республіці була доведена до 25 і вони стали діяти в кожній області.

Таким чином, після лютого 1947 р. пленуму ЦК ВКП(б) почався активний розвиток категорії навчальних закладів, завдання яких полягало в підготовці фахівців колгоспного виробництва, що за своїм посадовим рівнем та функціями мали становити проміжну ланку між основною масою рядового селянства і працівниками державних сільськогосподарських плануючих і

контролюючих структур. За положенням обидва типи шкіл мали здійснювати прийом на основі неповної середньої освіти і лише сільських жителів, задіяних у колгоспному виробництві. Але, якщо в однорічних школах мали навчатися рядові колгоспники зі стажем роботи, що виявили організаційні здібності, то в дворічних – лише працівники, що вже займали керівні посади в колективних господарствах, а саме голови колгоспів, їх заступники, бригадири, завідувачі фермами і відділками, члени правління, голови і члени ревізійних комісій колгоспів.

Рівень підготовки, який мали надавати навчальні заклади даного типу, був досить низьким. За сучасною шкалою випускники і одно- і дворічних шкіл отримували дипломи про професійно-технічну освіту. І у звітах сільськогосподарських органів про якісний склад керівників господарств та їх підрозділів вони проходили як практики. Не отримували вони і повної середньої освіти, що давало б можливість продовжити навчання для набуття кваліфікації вищого гатунку як за фахом, так і по інших спеціальностях.

За своїм призначенням школи були зорієнтовані визначально на формування верстви спеціалістів з конкретно визначеними освітніми параметрами, призначеними для виконання конкретних функцій в конкретному секторі аграрного виробництва. Саме ці параметри і мали обмежувати їх бажання бути задіяними в інших галузях економіки, навіть в перспективі, окрім матеріального виробництва в колгоспах. Обмеженість можливостей для використання випускників навчальних закладів даного типу в інших сферах діяльності робили їх (заклади) чинним елементом системи прикріплення селян до землі, що діяла в Радянському Союзі з довоєнних часів.

Незважаючи на значення, яке держава надавала новостворюваним навчальним закладам у підготовці верстви керівних колгоспних кадрів, вони з перших же років свого існування не мали з її боку необхідної уваги. В першу чергу, у формуванні та зміцненні матеріально-технічної та науково-виробничої бази, що, в кінцевому підсумку, визначило невисокі якісні і кількісні показники протягом всього періоду їх діяльності. Так, на відміну від

вузів і технікумів, які відроджувалися на своїй власній, хоча й значно пошкодженій матеріальній базі, і сільськогосподарські школи, і школи з підготовки голів колгоспів створювалися заново. За умов дефіциту вцілілих споруд їм виділялися місцевими органами влади приміщення, що за санітарними нормами не відповідали своєму призначенню. Вони потребували серйозного ремонту, були непристосованими, тісними, темними, в переважаючій більшості без водопостачання та каналізації, часто – без електричного освітлення. Так, у 1949 р. третина сільськогосподарських шкіл освітлювалася гасовими лампами. В 1952 – 1953 н. р. 15 % їх ще знаходилися в такому стані⁷³. Ряд шкіл протягом років, через брак коштів на будівництво власних навчальних приміщень, мусили проводити навчально-виховну роботу на базі інших установ і підприємств. Так, у 1949 – 1950 н. р. 16 сільськогосподарських шкіл діяли при технікумах, науково-дослідницьких станціях, загальноосвітніх середніх школах та радгоспах⁷⁴, а третина шкіл голів колгоспів ще у 1952 н. р. здійснювала свою роботу в орендованих приміщеннях⁷⁵.

Навчання через відсутність необхідної кількості площ у всіх навчальних закладах відбувалося у дві, а то й у три зміни. Для здійснення нормального навчального процесу не вистачало класних столів, парт, шаф, необхідних наочних приладів тощо. У бібліотеках спостерігався гострий дефіцит підручників та навчальних посібників. Та ж література, що мала, була, в основному, російськомовною, що ускладнювало навчальний процес. Адже сільські школи були українськими. Найбільш негативно така ситуація позначалася на підготовці кадрів у західних областях – там російська мова почала вивчатися лише після війни. Оскільки ситуація з україномовними підручниками не мінялася на краще, то педагогічні колективи змушені були переходити на викладання російською мовою. Цей процес відбувався досить прискорено. Так, якщо в 1947 р. всі школи по підготовці голів колгоспів були україномовними, то в 1951 – 1952 н. р. вже в 8 школах викладання велося російською мовою, а ще 2 були двомовними⁷⁶.

Серйозні проблеми малися і з навчально-виробничою базою. З перших же років свого існування школи постійно мали недостатню кількість техніки, необхідного обладнання тощо. Так, у 1946 р. на всі сільськогосподарські школи припадало лише 27 тракторів та 93 автомобілі. Але й з цього мізеру 66 % було непридатне для виробничого навчання і підлягало списанню⁷⁷. Багато шкіл взагалі не мали навчальних майстерень. У школах молодших ветфельдшерів не вистачало інструментарію і ліків, у школах садівників – обладнання для обробітку садів і плодів. У навчальних закладах обох видів відчувалася гостра нестача худоби. В більшості шкіл утримувалося від однієї до чотирьох тварин певного виду, що не давало можливості створити навчальні ферми, ветеринарні клініки. До того ж, школи мали недостатню кількість угідь для організації повноцінних учбових господарств, з усім комплексом знарядь і виробничих процесів, властивих колгоспному виробництву нашої республіки, де б учні отримували необхідні для їх майбутньої діяльності професійні навички. Так, сільськогосподарським школам за положенням мало було виділено по 100 – 150 га, але в 1946 – 1947 навчальному році лише 22 з них мали вказану норму, а 11 – взагалі не мали землі⁷⁸. В 1949 – 1950 навчальному році необхідну норму мали 25 шкіл, від 50 до 99 га – 18 шкіл, від 25 до 49 – 14, а 11 шкіл, як і раніше, не мали землі⁷⁹. В 1952 – 1953 н. р. після об'єднання частини шкіл і зменшення їх кількості до 83, справи хоч дещо покращали, але все одно не відповідали вимогам. Про це, зокрема, свідчив звіт Міністерства сільського господарства України за звітній період. У ньому, як і раніше, фігурувала цифра 50 га, але тепер вона вже маскувалась фразою “площадь на 1 хозяйство в основной массе от 50 до 200 га имеют 42 школы”, що в загальній кількості було навіть менше, ніж в попередні роки. При цьому, в звіті зазначалося, що “ряд школ до сих пор не имеет учебно-опытных хозяйств”⁸⁰.

Складною залишалася і соціально-побутова ситуація в школах. Протягом досліджуваного періоду вони постійно відчували гостру потребу в гуртожитках. Так, у 1946 р. лише 40 % сільськогосподарських шкіл мали

приміщення для помешкання учнів, в 1950 – 53 %, в 1952 н. р. – 73 %⁸¹. Аналогічна ситуація мала місце і в школах по підготовці голів колгоспів. У 1947 р. більше половини з них не мали гуртожитків. Але ще гостріше стояло питання про забезпечення всіх бажаючих місцями. Протягом досліджуваного періоду воно так і не було вирішене. Так, у 1946 р. сільськогосподарські школи змогли надати місця лише 40 % своїх учнів, в 1949 – 36,2 %, а в 1950 р. – навіть 35 %⁸². Протягом 1952 – 1953 н. р. в школах голів колгоспів гуртожитками було забезпечено лише 42 % учнів⁸³. Інші ж мусили мешкати на “кутках” та приватних квартирах (вартість проживання в них коштувала від 25 до 50 крб. в місяць, з роками переміщуючись в бік вищої межі). Аналогічна ситуація мала місце з інвентарем та постільною білизною. Так, якщо в 1946 р. забезпеченість ліжками, матрацами, подушками, простирадлами становила 20 – 25 %, то в 1950 – 50 % і значна частина учнів все ж мусила користуватися власними, привезеними з дому⁸⁴.

Типовим явищем для шкіл обох рівнів була відсутність місць для підготовки до занять, читалень, клубів, площ для занять спортом, а особливо – приміщень санітарно-гігієнічного призначення. Так, оскільки більшість навчальних закладів знаходилася в сільській місцевості (наприклад, в 1953 р. всі школи по підготовці голів колгоспів та лише 22 сільськогосподарські школи знаходилися в обласних центрах, ще 16 – в містах обласного підпорядкування, 61 – в селах та селищах міського типу, які за своєю формою існування та організації соціально-економічного життя мало чим відрізнялися від сіл), де система медико-санітарного догляду в мінімумі відповідала вимогам, то для учнів були дуже обмежені можливості для дотримання санітарно-гігієнічних норм, а саме для регулярного користування лазнею, пральнею тощо за період 1946 – 1950 рр. можливості для задоволення зазначених потреб з’явилися лише в 15 школах: там були збудовані лазні та приміщення для прання). І тільки учні шкіл, розташованих у містах, могли регулярно, один раз на тиждень, безкоштовно скористатися

послугами муніципальної лазні, куди їх водили за рахунок навчального закладу⁸⁵.

Основною причиною такого матеріального стану шкіл було їхнє хронічне недофінансування. Воно визначалося як загальними мінімальними виділеннями коштів галузі, так і місцем даної категорії навчальних закладів в системі поглядів тогочасного державно-політичного керівництва на сільське господарство. Розглядаючи їх як не досить важливу ланку виробничого процесу галузі, Рада Міністрів СРСР, в пошуках варіантів оптимального використання виділених аграрному сектору коштів у 1947 р. частину тягаря по фінансуванню навчальних закладів переклала в Україні і Росії на республіканські та місцеві рівні. В результаті цього до початку 1950-х рр. у республіці школи по підготовці колгоспних кадрів фінансувалися з чотирьох джерел: союзного, республіканського, обласних і колгоспних бюджетів. Так, з 97 сільськогосподарських шкіл, що на той час вже діяли в республіці, 65 утримувалися за рахунок союзних коштів, 17 – республіканських, 3 – обласних і 17 – колгоспних. Школи голів колгоспів знаходилися на балансі обласних бюджетів⁸⁶.

У дещо кращому, порівняно з іншими, становищі знаходилися навчальні заклади, які отримували кошти на свій розвиток з Києва, через можливість більш оперативно в рамках виділених фондів забезпечувати свої потреби. В найгіршому стані були школи, які фінансувалися за рахунок колгоспів. Вони до 1947 р. знаходилися на державному бюджеті, але спеціальною постановою Ради Міністрів України були переведені на утримання за рахунок колгоспних коштів, накопичених з відрахувань на підготовку кадрів, у відповідності зі статутом сільгоспартілі. Оскільки ж економічне становище колективних господарств в післявоєнний період було досить складним, то зрозуміло, що отримувані ними прибутки не дозволяли робити необхідні внески на дані цілі. В результаті, школи, що утримувалися за рахунок цих відрахувань, знаходилися в досить скрутному фінансовому становищі. Одні колгоспи, не маючи можливості оплачувати навчання,

відмовлялися від направлення туди своїх членів, а ті, що вже направили – надзвичайно погано розраховувалися з навчальними закладами. Така ситуація негативно позначилася на організації навчального процесу в школах, формуванні їх матеріально-технічної бази, якості підготовки кадрів, призводила до систематичної затримки (по декілька місяців) викладачам заробітної плати.

Складне фінансове становище протягом років змушувало керівництво шкіл вживати непопулярних заходів щодо колгоспів-боржників. Справа навіть доходила до судових процесів по визиску коштів з неплатників. Тільки в Радомишльській школі на Житомирщині за 1948 – 1949 рр. мало місце 76 випадків передачі справ до суду на суму 93,3 тис. крб.⁸⁷ Такий стан справ у роботі шкіл даної категорії змушував обласні органи ставити питання навіть про їх ліквідацію.

Недостатність фінансування шкіл ставила і перед учнівськими колективами проблеми матеріального характеру. Так, досить невисокою була стипендія. Вона не забезпечувала найнеобхідніших потреб учнів. Її не вистачало навіть на харчування. У сільськогосподарських школах при вартості триразового харчування на день у середньому 3 крб., вона становила всього 80 крб., у школах по підготовці голів колгоспів – 200 крб.⁸⁸ Але й харчування там коштувало значно дорожче – 9 – 11 крб. У цілому ж, за даними Міністерства сільського господарства республіки, побутові й навчальні потреби учнів коштували приблизно 500 крб. на місяць⁸⁹. Такий рівень витрат був непомірно обтяжливим для багатьох колгоспників. Тим більше, що колективні господарства, після направлення своїх членів до шкіл, ніякої допомоги ні їм, ні їхнім родинам не надавали. Тобто, матеріальний бік робив навчання в цих школах непривабливим для сільських жителів, особливо для людей старшого віку, що мали на утриманні сім'ї. А саме вони становили більшу частину керівників різних підрозділів колгоспного виробництва.

Результатом всього комплексу проблем, пов'язаних з організацією та діяльністю нової категорії навчальних закладів було досить стримане ставлення колгоспників до навчання в них. Районним органам, що займалися набором в ці школи доводилося докладати чимало зусиль для виконання спущених “згори”, щорічно зростаючих планів набору в них. Але, незважаючи навіть на продовження “вступної” кампанії на 2 – 3 місяці після офіційного початку занять, щороку плани прийому виконувалися в середньому на 90 %.

Керівництво шкіл, намагаючись утримати ситуацію з контингентом учнів хоча б на такому рівні, змушене було відступати від вимог щодо якісних характеристик абітурієнтів: їх віку, посадового та освітнього рівнів, виробничого стажу тощо. Але це, в свою чергу, позначалося на якісних показниках роботи шкіл і, в кінцевому результаті, на виконанні програми, яка ставилася державним керівництвом створенням даної категорії навчальних закладів. Так, наявність значної кількості осіб з низьким рівнем освіти змушувала педагогічні колективи йти на зниження вимог щодо викладання та оцінки засвоєного учнями матеріалу. Результатом же була підготовка фахівців з заниженим рівнем кваліфікації.

Такий стан речей викликав стурбованість педагогічних колективів. Їхні представники неодноразово на професійних нарадах, в офіційних установах вказували, що низький рівень освіти учнів не дає їм можливості отримувати в необхідному обсязі знання в школах. Як вихід з такої ситуації вони бачили в збільшенні на 1 – 2 і навіть 3 роки строків навчання. Але такі пропозиції не бралися до уваги вищим керівництвом. І тим самим продовжувалася хибна практика підготовки недостатньо відповідаючих потребам виробництва фахівців.

Фактично, в умовах постійно зростаючих планів набору школи змушені були здійснювати збільшення кількісних показників підготовки кадрів за рахунок втрати її якості. Вони в своїй діяльності все більше поверталися до стереотипів 1930-х рр., коли, за словами Й. Сталіна, стояла дилема “Либо

начать обучение людей в школах технической грамотности и отложить на 10 лет производство и массовую эксплуатацию машин..., либо приступить немедленно к созданию машин..., чтобы в самом процессе производства и эксплуатации техники, выработать кадры. Мы выбрали второй путь. Мы пошли открыто и сознательно на неизбежные при этом издержки...”⁹⁰

“Издержками” роботи шкіл по підготовці колгоспних кадрів у повоєнний період був значний відсоток відрахованих за неуспішність (він щорічно становив від 10 до 20 % від числа зарахованих), та ще більший – не використовуваних на виробництві за прямим призначенням. Основною причиною виступали вікові характеристики випускників, стаж і місце їх роботи до навчання, виробничий досвід. На практиці господарства та виробничі підрозділи в них очолювали особи не молодші 30 – 35 років. Такі ж випускники становили досить незначний процент. Наприклад, у школах голів колгоспів у 1949 р. їх було лише 233 чол., або 9,7 % всіх, що отримали диплом, у 1952 р. – 278, що становило 13,8 % випущених у тому році⁹¹. У сільськогосподарських школах, основну масу учнівських контингентів яких складали учні віком від 19 до 30 років, їх було ще менше. У звітах вони включалися в графу “старше 30 років”. У 1947 р. особи віком 30 років і старше становили в складі їхніх випускників 5,2 %, в 1949 р. – 4,8 %, в 1952 – 5,6 %, в 1953 – 6 %⁹². Фактично лише такий процент випускників шкіл міг розраховувати на отримання посади за фахом. Інші ж, при поверненні до свого господарства, мусили працювати на посадах, з яких направлялися на навчання.

Отже, слабка матеріально-технічна та навчально-виробнича база по підготовці сільськогосподарських кадрів, з одного боку, недостатня увага самої держави до проблем соціально-економічного і матеріально-побутового забезпечення учнів, з іншого, визначали серйозні якісні і кількісні невідповідності цих закладів потребам колгоспного виробництва. Результатом такого стану речей було досить незначне використання їх випускників за призначенням. Так, з 75000 чол., підготовлених за період з

1946 по 1953 рр. сільськогосподарськими школами, на початку 1954 р. працювало в колгоспах за спеціальністю лише 15%⁹³. У тому ж році випускників шкіл по підготовці голів колгоспів, яких з 1949 р. (рік першого випуску) по 1953 р. було підготовлено 7200 чол., у колгоспах працювало лише 55,4 %. З них за спеціальністю, отриманою в навчальному закладі, а саме – керівниками господарств, тільки 21 %, тобто 837 чол.⁹⁴ А це становило лише 4,4 % всього корпусу голів колгоспів республіки. Основна ж більшість його складалася з осіб з шкільною початковою та середньою неповною освітою.

Фактично, завдання, що ставилися державою по швидкому і дешевому забезпеченню колгоспного виробництва кадрами, здатними у післявоєнний період здійснювати ефективне забезпечення її потреб у сільськогосподарській продукції, не було виконане. Фінансових і матеріальних коштів, що виділялися для навчальних закладів, які готували такі кадри, виявилось недостатньо для їх ефективної діяльності. Моральні і психологічні зусилля десятків тисяч колгоспників також виявилися марними. Адже витрачений на отримання освіти час і сама освіта не давали можливості працювати за фахом і в майбутньому – можливостей для професійного росту.

Ще меншою була ефективність 6-місячних курсів з перепідготовки голів колгоспів. Їх призначення полягало у наданні мінімально необхідної фахової підготовки вже працюючим на цих посадах. Створені по одному в кожній області на базі шкіл колгоспних керівників, вони переживали аналогічні труднощі і з матеріально-технічним забезпеченням, і з наборами та підготовкою слухачів. Рівень знань, отримуваних в них, був ще нижчим. Адже, якщо при прийнятті до шкіл все ж таки намагалися дотримуватися певних вимог щодо освітніх характеристик абітурієнтів, то при зарахуванні на курси ці вимоги носили ще більш формальний характер. Тому значне місце у програмах курсів відводилося дисциплінам, покликаним надати слухачам елементарні знання. Так, з 9 предметів, що складали програму, 3 – це були арифметика, мова та основи ботаніки. На їх засвоєння відводилася

третина часу з 993 годин, передбачених навчанням на курсах. Лише на 20 годин більше відводилося на вивчення кожної з таких двох фахових дисциплін, як “Тваринництво” та “Статут сільгоспартілі і організація колгоспного виробництва”. На вивчення інших чотирьох предметів, пов’язаних з посадовою діяльністю, “Рослинництво”, “Плодівництво”, “Фінанси, облік і звітність”, “Бджільництво” – лише чверть часу навчальної програми⁹⁵. Таким чином, підвищення кваліфікації керівників господарств відносно вимог, що висувалися їхніми посадовими функціями щодо кваліфікації та рівня знань носило досить умовний характер.

У кількісному плані результати роботи курсів також були далекими від потреби. За два набори, здійснювані протягом року, вони випускали голів колгоспів значно менше, аніж школи – за один (середні показники становили відповідно 1080 та 1800).

Тобто ані якісний, ані кількісний бік роботи створених навчальних закладів не давали можливості в стислі строки сформувати керівну верству колгоспного виробництва у відповідності з запланованими показниками. Такий шлях виявив свою неефективність. Недоліки його добре розуміли працівники галузі, безпосередньо задіяні в організації підготовки керівних кадрів господарств. У своїх щорічних звітах про роботу шкіл і курсів відповідні підрозділи республіканського та союзного міністерств постійно відзначали гальмуючі процес фактори. Керівництво галузі також не вважало даний шлях достатнім для вирішення поставлених завдань. У 1949 р. міністр сільського господарства І. Бенедіктов у доповідній записці на ім’я секретаря ЦК ВКП (б) Г. Маленкова прямо заявляв про неефективність його (шляху), маючи на увазі навіть не якісний, а лише кількісний бік справи. Він підкреслював, що “существующая система явно недостаточна в смысле охвата количества председателей”⁹⁶. Адже навіть при абсолютно ідеальних умовах виконання планових завдань школи і курси щорічно могли готувати лише 10 % від загальної потреби в головах колгоспів, що не відповідало

поставленим завданням в стислі строки сформуванати якісно новий корпус керівників господарств, до того ж за умов їх тотальної і перманентної ротації.

Необхідність прискорення підготовки голів колгоспів він мотивував не лише зрелими вимогами держави щодо сільського господарства, а й низьким рівнем загальної та спеціальної підготовки більшості працюючих на той час голів колгоспів. Так, з 224 тис. керівників сільгоспартілей країни “99 % имели низшее образование”, а вищу та середню сільськогосподарську освіту – лише 0,9 %. 66 % голів колгоспів мали недостатній досвід, бо працювали на цій посаді лише до 3 років⁹⁷.

Наступного року міністерство надіслало на ім'я Г. Маленкова доповідну записку, в якій знову вказувало на неспроможність діючої системи підготовки колгоспних кадрів задовольнити зрели вимоги і пропонувало доповнити її такими заходами, які, на його погляд, протягом стислого терміну забезпечили б підвищення кваліфікаційного рівня всього корпусу голів колгоспів. Але пропозиції знов таки були спрямовані на вирішення кількісного боку справи. Пропонувалося додатково організувати широкую мережу курсів при навчальних закладах, різного роду науково-дослідницьких установах, районних відділах сільського господарства, розраховану на одночасну перепідготовку протягом зими у 2 потоки (навчання на кожному – один місяць) з відривом і без відриву від виробництва 100 тис. чол. Передбачалося у такий спосіб за 2 – 3 роки “підвищити” кваліфікацію всього корпусу голів колгоспів країни. Для України планувалося щорічно на таких курсах навчати 15000 голів колгоспів: по 7500 по тій та іншій формам навчання⁹⁸. Пропозиції міністерства не були прийняті. В основі такого рішення лежала лише одна причина – економічна. Створення нової мережі потребувало витрат загальною сумою 17,5 млн. крб⁹⁹, що, на думку союзного керівництва, було занадто дорого.

Слід зазначити, що додатковим фактором, який серйозно впливав на процеси формування колгоспних кадрів, була і політика місцевого керівництва по виконанню завдань, поставлених лютневим пленумом.

Районні партійні і господарські органи розуміли їх досить своєрідно. З одного боку, вони не надавали належного значення роботі по пошуку, відбору і направленню на навчання перспективних працівників колгоспного виробництва, як то предписувалося їм Центральним Комітетом ВКП (б), підходячи до даного напрямку своєї роботи формально, чим визначали недостатньо якісні і кількісні учнівські контингенти шкіл і курсів, а в кінцевому підсумку – невисокий ступінь відповідності фахового рівня їхніх випускників потребам колгоспного виробництва. З іншого боку, спрямовуючи свою діяльність на виконання завдань, що стояли по покращенню якісного складу керівників господарств, вони йшли випробуваням вже в попередні часи, при вирішенні інших завдань, шляхом – адміністративним. Тому основною в їх роботі по “підвищенню рівня керівництва колгоспами” була не так форма, як широке зняття з посад їх керівників.

Такі дії визначали високу плінність кадрів, погіршували ситуацію, не сприяли її стабілізації. В умовах дефіциту достатньо освічених працівників колгоспів місцеве керівництво, намагаючись вийти із скрутного становища, починає застосовувати різні прийоми, що, фактично лише імітували результативність їхньої діяльності. Найбільш поширеним був прийом, що нагадував “рух по колу”, коли знятого в одному колгоспі керівника призначали на аналогічну посаду в іншому, а через деякий час переміщували ще в один. І так далі. Частими були випадки призначення (всупереч забороні ЦК ВКП (б) робити це) на посади голів колгоспів, раніше зміщених з них за різні негідні вчинки.

Порушення набули таких масштабів, що довелося втручатися Центральному Комітетові КП(б)У і вживати спеціальних заходів. На початку 1949 р. Секретаріатом ЦК приймається постанова, яка забороняла зняття голів колгоспів або призначення нових без згоди обласних комітетів. Але це мало вплинуло на ситуацію. За звітами обкомів партії та представників Ради у справах колгоспів в областях, що направлялися в ЦК КП(б)У, відсоток

голів колгоспів, знятих без відома обласних комітетів лише за січень – лютий 1949 р. коливався від 9 до 13 %¹⁰⁰.

Ставало очевидним, що система заходів, розроблена і запропонована центральним керівництвом в перші післявоєнні роки і яка, на його думку, мала цілком забезпечити потреби галузі у керівниках колгоспного виробництва, здатних організувати і спланувати роботу господарств та їх виробничих підрозділів у відповідності з все зростаючими вимогами до ефективності сільськогосподарського виробництва, не дала належного ефекту. Перспективи в цьому плані були нерайдувні. Нагальною ставала необхідність пошуку додаткових заходів, які б доповнювали існуючу систему і, тим самим, забезпечили б зняття гостроти проблеми.

Намагаючись скоригувати ситуацію, що склалася, керівництво країни вживає ряд заходів, здатних, на його думку, зменшити хронічний якісний і кількісний дефіцит керівних кадрів колгоспного виробництва. З цією метою в 1950 р. приймається рішення про збільшення з 1951 р. строку навчання в школах голів колгоспів до 3 років, чим надавалася можливість їхнім учням отримувати диплом про середню спеціальну освіту хоча й за дещо дивною спеціальністю – технік-організатор. Але це практично не позначилося на складі керівників даної ланки колгоспного виробництва. Тому що, по-перше, випуск 1951 р. переносився на наступний 1952 р., по-друге, через обмеженість матеріально-технічної і навчальної бази шкіл, прийоми в них, порівняно з попереднім періодом, майже не зросли.

Збільшувалося до року і навчання на курсах, по перепідготовці голів колгоспів. Але цей захід також не виявився продуктивним. Тому що через збільшення строків навчання популярність курсів серед голів колгоспів впала ще більше. Вони не хотіли полишати свої господарства з причини того, що боялися не повернутися вже на свою посаду, а то й взагалі чи будуть працювати головами колгоспів.

Одним з найбільш прийнятних варіантів вирішення проблеми було визнано скорочення кількості колгоспів, за рахунок чого, на думку авторів ідеї,

автоматично зменшувалася і потреба в керівниках господарств. З цією метою в травні 1950 р. ЦК ВКП(б) приймає постанову “Об укреплении мелких колхозов и задачах партийных организаций в этом деле”, в якій ставилося завдання об’єднання колективних господарств і призначення на посади укрупнених господарств кваліфікованих, досвідчених і вмілих керівників¹⁰¹.

Це рішення державно-партійного керівництва країни, роблячи крок вперед в напрямку нібито зняття однієї проблеми, реально ставило перед сільським господарством – нові. Укрупнення колгоспів стало ще однією своєрідною колективізацією, але ще вищого рівня усупільнення виробництва. Однак, якщо в результаті об’єднання в 1930-х рр. маси одноосібних господарств, мало що змінилося в дотриманні технологій виробництва сільськогосподарської продукції, то об’єднання вже колгоспів і перетворення їх, в результаті, у великі багатогалузеві господарства, з ускладненою внутрішньою виробничою організацією, робило неможливим успішне керування їх економікою на основі традиційних підходів. За цих умов обсягу знань випускників сільськогосподарських шкіл, а тим більше рядових колгоспників з початковою, або, навіть, середньою освітою, було недостатньо. По суті, з курсом на укрупнення колгоспів поставала проблема кваліфікованого керівництва ними як аграрними високотехнологічними, на зразок промислових, підприємствами. В такій ситуації логічним ставало широке використання фахівців з вищою та середньою спеціальною освітою, здатних свідомо здійснювати управління процесами та технологіями на рівні декількох тисяч гектарів землі, сотень голів худоби, здійснювати фінансові операції, контролювати фінансово-економічні стосунки, в які мали вступати укрупнені колгоспи як між собою, так і з іншими об’єктами підприємницької діяльності.

Першим кроком у реалізації висунутої ідеї стало прийняття вже через два місяці після ухвали про укрупнення колгоспів спільної постанови Ради Міністрів і ЦК ВКП(б) “О задачах советских и партийных организаций по дальнейшему укреплению состава председателей и других руководящих

рабочников колхозов”. У ній ще значне місце відводилося викладенню традиційних поглядів, що побутували на той час у верхах щодо сільського господарства, на кшталт того, що в країні немає об’єктивних причин для незадовільної роботи колективних господарств і що слабкими серед них є лише ті, на чолі яких стоять некомпетентні керівники, і вирішення проблеми ефективності роботи таких колгоспів лежить у площині адміністративній – заміні їхніх керівників. У той же час, серйозним кроком вперед стало визнання ідеї необхідності широкого залучення до роботи в колгоспах фахівців з вищою і середньою спеціальною освітою. Цим вже засвідчувалися певні зрушення, що відбувалися в позиції верхніх ешелонів влади щодо аграрного виробництва: воно визнавалося вже на рівні інших сегментів економіки країни, “серйозною” галуззю, яка потребувала відповідного кваліфікованого керівництва всіма виробничими процесами.

Постанова визначала шляхи формування керівного складу господарств. Процес мав здійснюватися за рахунок спеціалістів плануючих структур галузі і в першу чергу – апаратів міністерств, обласних управлінь, районних відділів сільського господарства, їхніх агро- та зоодільниць. Вона зобов’язувала керівників усіх рівнів не чинити перешкод у відпустці з роботи агрономам, зоотехнікам та іншим спеціалістам, які виявили бажання перейти в колгоспи.

Відмінною рисою постанови було те, що це був перший документ в історії колгоспного будівництва, який вирішував поставлене завдання за допомогою не лише адміністративних, а й соціально-економічних заходів: він містив цілий комплекс пільг і заохочень. Так, нею пропонувалась система оплати праці керівників господарств, яка сприяла зацікавленості їх в результатах своєї діяльності. На відміну від попередніх установ, які також пропонували систему заохочень, проте ув’язували з такою кількістю “але”, ставлячи в залежність з планом виконання показників по кожній окремій культурі, що запропонована система втрачала сенс¹⁰², дана постанова вже не ставила заробітну плату керівної ланки колективних господарств в пряму

залежність з якимось видом продукції. По ній план мав бути виконаним в цілому по рослинництву, тваринництву та обов'язкових поставках державі. Лише при невиконанні одного з трьох показників заробітна плата голови колгоспу мала бути зменшена, і то не вольовим рішенням райкому, а загальними зборами колгоспників, і не більше, ніж на 10 %. Спеціалістам сільського господарства, обраних головами колгоспів на перші три роки їхньої роботи на даній посаді встановлювалася чітко визначена заробітна плата, яку вони отримували навіть в разі невисоких прибутків колгоспів¹⁰³.

Пропонувалися й інші стимули як матеріального, так і морального характеру. Так, обрані головами колгоспів спеціалісти мали право на отримання кредиту до 10 тис. на будівництво будинку на вигідних умовах (2 % річних з початком погашення його через 10 років). Поширювалися на них пільги по податкам сільгосппродукції, зберігалася право на отримання пенсій за рахунок держави, а час роботи на посаді голови колгоспу зараховувався в безперервний трудовий стаж¹⁰⁴. Але, незважаючи на весь комплекс заходів, що містила постанова, прийняття її мало вплинуло на ситуацію. Процес формування керівної колгоспної ланки за рахунок працівників апаратів управління відбувався вкрай повільно. Основним стримуючим фактором була позиція місцевих партійних і державних органів і самих селян. Вона полягала в небажанні, хоча й дещо по різних мотивах, бачити на чолі колективних господарств та їхніх виробничих підрозділів дипломованих спеціалістів.

Районне керівництво, з одного боку, поставилося до прийнятої постанови, як до документа, що клав початок черговій кампанії, і тому, зазвичай в таких ситуаціях, виявило лише формальний ентузіазм у її виконанні. З іншого боку, воно ще не розуміло ролі фахівців, їхнього інтелекту, знань, освіти, як вагомого аргументу і серйозного елементу інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, відводило їм, за традицією, що склалася протягом десятиліть у сільському господарстві країни, лише роль консультантів колективних господарств (до того ж лише в

конкретній галузі) і збирачів та оформлювачів звітної документації колгоспів, а значить, далеких від повсякденної практики сільськогосподарського виробництва, а тому – нездатних здійснювати вміле керівництво сільськогосподарськими артілями. З цієї причини воно виявило стриманість у негайному і дієвому виконанні вказівок, що містилися в постанові.

Обмеженість таких поглядів сприяла тому, що місцеві керівники досить упереджено ставилися до можливостей використання спеціалістів у ролі голів колгоспів або керівників виробничих структур господарств. Виправдовували вони таку свою позицію тим, що спеціалісти в управлінських районних і обласних структурах нібито слабкі за фахом і організаційними здібностями, в більшості своїй – не члени партії, молоді за віком, мають недостатній виробничий стаж, під час війни знаходилися на окупованій території або в німецькому полоні. Найбільш відверто позиція керівників районної ланки щодо можливостей використання спеціалістів сільського господарства на посадах голів колгоспів була висловлена першим секретарем Велико-Половецького райкому партії Київської області. В розмові з представниками ЦК КП(б)У, що саме займалися перевіркою стану виконання постанови він, пропрацювавши в районі на момент бесіди лише два місяці, заявляв: “Все работающие в районе специалисты не способны возглавить руководство колхозами”¹⁰⁵.

Для прискорення змін у свідомості місцевого керівництва і виконання прийнятої постанови центральними державно-партійними органами було вжито ряд заходів. Так, протягом 1951 р. Рада Міністрів прийняла 3 постанови, в яких аналізувалися причини низьких темпів висування на посади голів колгоспів спеціалістів і ставилися завдання по виконанню запланованого: в березні – “О мерах по улучшению подготовки и переподготовки председателей колхозов”, в серпні – “О серьезных недостатках в деле выполнения постановления Совета Министров и ЦК ВКП(б) “О задачах партийных и советских организаций по дальнейшему укреплению состава председателей и других руководящих работников

колхозов”, в жовтні – “О недостатках в деле подготовки кадров председателей колхозов”. Паралельно з організаційними вживалися і конкретні практичні заходи. За рішенням Союзної Ради Міністрів були створені 2-місячні курси по підготовці спеціалістів до виконання функцій голів сільськогосподарських артілей. Для України за три потоки (травень, липень і листопад) мало було підготовлено 3 тис. чоловік¹⁰⁶.

Але зазначені заходи мало що міняли в позиції місцевих керівних органів. Вони, як і раніше, не поспішали використовувати спеціалістів сільського господарства в якості голів колгоспів. Фактично, на районному рівні мало місце, хоч і несвідоме, ігнорування висунутої державним керівництвом ідеї. Про скептицизм районних органів в цій справі свідчать і результати їхньої діяльності по направленню спеціалістів на 2-місячні курси. Її вони розпочинали лише за декілька днів до початку роботи курсів. Результатом був формальний підхід до відбору претендентів. У багатьох районах цілого ряду областей не “знаходилося” спеціалістів для направлення на навчання, в той же час, інші райкоми направляли контингент, значну частину якого становили особи, що за своїми даними, в першу чергу – освітніми, не відповідали вимогам і, тому не могли бути зарахованими на курси. За браком часу більшість областей не встигало виконати завдання, курси в цій ситуації мусли розпочинати свою роботу із запізненням. Але, незважаючи на це, плани набору все рівно постійно не виконувалися. Так, з 2000 чол., запланованих для України, на перші два потоки було направлено лише 80 %. У третьому, листопадовому, слухачів навчалось ще менше – 72 %¹⁰⁷.

Окрім причин суб’єктивного характеру – позиції місцевого керівництва, що визначала недостатню ефективність такої форми залучення спеціалістів до управління колгоспним виробництвом, як курси, в ряді регіонів республіки серйозним стримуючим фактором виступали і – об’єктивні. А саме – елементарна відсутність достатньої кількості спеціалістів у низових управлінських ланках для направлення їх на навчання.

Особливо це стосувалося 9 областей, що увійшли до складу України в результаті Другої світової війни. Досвідчених фахівців з числа місцевого населення там, з зрозумілих причин, майже не було. Формування управлінських структур здійснювалося, в основному, за рахунок направлення сюди жителів східної частини територій республіки, де ще в 1920 – 1930-х рр. була створена і діяла солідна мережа навчальних закладів сільськогосподарського профілю. Але відбувалося воно не досить ефективно. Поряд із значним потоком фахівців і випускників вузів і технікумів, що направлялися для роботи в обласні управління, районні відділи сільського господарства, МТС, спостерігався зворотній процес, в результаті чого мав місце постійний дефіцит фахівців. Так, за період з 1944 р. по 1950 рр. включно в ці області було направлено в систему управління сільським господарством 17381 чол., в тому числі 3183 – в 1950 р. Однак, на кінець цього року працювало лише дві третини направлених¹⁰⁸. В окремих областях ці показники були ще гіршими. Наприклад, у Волинській області з 2000 направлених залишилася лише половина, в Рівненській – з 1700 – 52 %¹⁰⁹.

Відтік фахівців мав тенденцію до нарощування. Так, на весну 1952 р. кількість направлених з початку визволення тих областей становила 20000 чол., а відсоток вибулих дорівнював вже 50 %¹¹⁰. Дефіцит заповнювався випускниками місцевих навчальних закладів, переважно технікумів (тому, що на весь регіон діяло лише два інститути сільськогосподарського профілю, створених у середині 1940-х рр. і розміщених у Львові), організація яких почала здійснюватися лише в післявоєнні роки. Тому це були в своїй масі досить молоді за віком, виробничим стажем і досвідом люди і тому саме з цих причин вони не могли працювати головами колгоспів. До того ж вважалося, що з усієї маси працюючих в сільськогосподарських органах, очолювати господарства можуть лише люди з агрономічною та зоотехнічною освітою, що ще більше звужувало базу для пошуку і відбору необхідних кандидатур. Наприклад, у Станіславській (нині Івано-Франківська) області в 1951 р. з штатної потреби в 1848 чол. Системи управління та обслуговування

сільськогосподарського виробництва працювало лише 961 чол., з яких лише 451 – були агрономи та зоотехніки. З них 65 чол. мали вищу освіту, 260 – середню спеціальну, 120 – були практиками, що закінчили різного роду курси або сільськогосподарські школи. За віком переважна більшість цих фахівців, а саме 96,2 % були людьми від 19 до 30 років, тобто такі, яким, з точки зору, що панувала в партійно-державному та господарському середовищі, ще було рано керувати колективними господарствами. До того ж, значна частина їх закінчила навчальні заклади в післявоєнні роки і не мала необхідного виробничого та управлінського досвіду, організаційних навичок. З урахуванням такої кадрової ситуації обласні органи змогли відібрати і направити на курси лише 75 чол., з яких лише третина були визнані такими, що за своїми діловими якостями після навчання могли очолити колективні господарства¹¹¹.

Якщо в західних областях саме відсутність достатньої кількості необхідного рівня спеціалістів визначала невиконання наміченої Центром програми, то в переважній більшості інших – недооцінка їхнього професійного потенціалу, яка виявлялась у невірі у можливість успішного використання спеціалістів у сільськогосподарському виробництві, в наданні перед ними переваги в цьому питанні – практикам. І тому, при значній кількості фахівців, що працювали в галузі, до управління колективними господарствами залучалися, часто вимушено, під тиском необхідності виконання вказівок вищих за рангом органів, одиниці. Така ситуація набувала досить серйозних масштабів. Так, на листопад 1951 р., тобто майже через півтора року після прийняття постанови про укріплення складу голів колгоспів за рахунок спеціалістів сільського господарства обласних та районних управлінських структур, у Київській області з працюючих там 3667 спеціалістів (виключаючи апарат Міністерства сільського господарства УРСР та інших республіканських органів) у руслі виконання даної постанови було висунуто на посади голів колгоспів лише 180 чол., в той час, як практиків було обрано 392¹¹². При цьому в чотирьох районах, де загалом працювало 242

спеціалісти, не було обрано жодного, а в 6 – з кількістю працюючих фахівців в кожному від 40 до 70 чол. – лише по 1 чол. У Ворошиловградській області (нині Луганська), в якій нараховувалося 2000 спеціалістів, за цей період висунуто лише 54 фахівця, а практиків – в п'ять разів більше, у Харківській – за даний період було висунуто керівниками колективних господарств 89 спеціалістів з 3680, що працювали в області¹¹⁴. У Полтавській області, при наявності 4600 спеціалістів, висунуто було на посади голів колгоспів лише 243 з них, а у Вінницькій з 3700 – лише 212¹¹⁵.

Така незначна кількість обраних спеціалістів була наслідком не лише негативного ставлення районних структур щодо їх висунення, але й – упередженого ставлення до них вже в новій іпостасі. З боку багатьох партійних і господарських органів мало місце ненадання новообраним головам колгоспів необхідної організаційної допомоги, моральної підтримки, особливо на перших порах їхньої діяльності, неухаги до їхніх житлових, побутових, матеріальних проблем тощо. Навпаки, з їхнього боку спостерігалось посилення адміністративного тиску у вигляді різного роду партійних покарань. І молоді керівники господарств з таких, що подавали надії на момент рекомендації їх на дану посаду, через таку лінію поведінки райкому перетворювалися на безперспективних, нездатних справлятися з роботою. Більше того, часто перші помилки, яких вони припускалися на новій для себе посаді, ставали приводом для зняття з неї. Непоодинокими були випадки, коли райкоми знімали з роботи вже через декілька місяців, рекомендованих ними ж самими спеціалістів. Так, Ровеньківський райком партії Ворошиловградської області в січні 1951 р. рекомендував колгоспникам 5 спеціалістів сільського господарства, а вже протягом березня – квітня трьох з них зняв з роботи. Двоє були кандидатами на зняття, тому що районне керівництво вважало їхню роботу незадовільною. В Ольховському районі Харківської області на початку того ж року головами колгоспів обрали трьох спеціалістів. На думку райкому партії вони були гідними кандидатурами. Але

через декілька місяців з ініціативи райкому їх зняли з роботи як таких, що не впоралися з нею¹¹⁶.

Серйозним чинником, що визначав рішення партійних органів про перебування спеціалістів на посаді керівника господарства або, навіть, про висування його кандидатури на розгляд з цього питання, був ідеологічний. Післявоєнні кампанії, що перманентно розгорталися в країні, не обходили стороною і сільські органи влади. Тим більше в такому важливому для села питанні як кадрове. Важливим аспектом формування керівної ланки виробничої сфери сільського господарства, вважався, з точки зору місцевого керівництва, статус кандидата на посаду керівника колективного господарства під час Великої Вітчизняної війни. Навіть натяк на перебування на захопленій ворогом території або в полоні був приводом для не обрання його головою колгоспу. Враховуючи, що значна частина України протягом короткого часу була окупована і, через це, значна частина її населення, в тому числі і сільського, не встигла евакуюватися, такі підходи не являлися продуктивними, оскільки під цю категорію потрапляла значна більшість дорослого населення республіки. Причому не бралось до уваги ні яким чином люди опинялися в полоні чи на окупованій території, ні їхня діяльність після звільнення.

У цьому плані типовим є приклад з агрономом Валківського районного відділу сільського господарства Харківської області Власенком Д. Г., спеціалістом з вищою сільськогосподарською освітою. В результаті поранення в одному з боїв, він опинився в полоні, з якого буквально через місяць утік. Рік, як і більшість чоловіків, що не встигли з різних причин відступити з нашими військами, він перебував удома. З приходом Радянської армії знову пішов на фронт, отримав офіцерське звання, за виконання різного роду завдань неодноразово відзначався командуванням нагородами. Тобто людина пройшла серйозні випробування, з честю вийшла з них, продемонструвавши високі морально-вольові якості, гідно була оцінена державою, їй було довірено керувати людьми в бойовій обстановці. За умов

кадрового дефіциту в післявоєнні роки ця людина мала всі дані для того, щоб очолити трудовий колектив. Але, як зазначалося в одній з довідок сільгоспвідділу ЦК КП(б)У, складений в жовтні 1951 р. по результатах чергової перевірки діяльності місцевих органів влади по формуванню керівної ланки колгоспних кадрів, на його особистій справі, що знаходилася в обкомі партії, мався напис великими літерами: “Отклонить, был в плену, и на оккупированной территории”. Це було керівництвом до дії для комісії, що займалася відбором кандидатів. У протоколі співбесіди з Д. Власенком вона записала фразу загального характеру: “Отклонить, не подходит по *деловым качествам*”¹¹⁷ (виділено нами – О. Н.).

Усі дії місцевих органів влади, здійснювані в процесі виконання постанови по залученню до роботи в колгоспному виробництві фахівців з вищою та середньою спеціальною освітою, визначалися не лише їхнім функціональним призначенням як складової частини системи управлінської вертикалі стояти на сторожі партійних і державних інтересів, але й тим місцем, яке вони займали в цій вертикалі. Як найбільш наближена до сільськогосподарського виробництва, повсякденних турбот села, ланка владної структури, вони були зв’язані через своїх працівників, а часто – і перших осіб, родинними, виробничими, дружніми стосунками, способом життя і місцем проживання з сільськими жителями. Тому переймалися всіма їхніми проблемами. В даному випадку, в діях місцевих органів влади певним чином знайшов момент незадоволення села новачками, що пропонувала постанова.

Виховане за роки колгоспного ладу в дусі покірно-байдужого ставлення до всього, що відбувалося в зовнішньому світі, воно не виявило активного незадоволення постановою про необхідність залучення до управління колгоспним виробництвом спеціалістів – категорії працівників в системі сільськогосподарської галузі, що, практично, не несла відповідальності за результати роботи колективних господарств. Принципово нова постановка ідеї щодо використання спеціалістів в аграрному виробництві, що супроводжувалося підвищенням їхнього статусу і,

відповідно, зниженням ролі і значення самих колгоспників у процесі здійснення керівництва колективними господарствами, не викликала у них ентузіазму. Селу було не зрозуміло, чому новому голові колгоспу – присланому з району спеціалісту – потрібно платити за роботу більше, ніж його попереднику, обраному з їхнього середовища, до того ж – і не залежно від розміру прибутку господарства; чому новий голова в період хвороби, на відміну від свого попередника та й – їх самих, мав отримувати грошову компенсацію по непрацевдатності; чому він мав пільги при сплаті податків державі, або отримував від неї солідну фінансову допомогу на будівництво власної садиби. Село не було готове сприймати такі новації. Через це без симпатії воно поставилося до всіх змін, що мали їх супроводжувати.

Місцеві органи влади поділяли настрої селян і свідомо чи несвідомо, зайняли позицію підтримки “своїх”. Це знайшло відображення в підходах щодо виконання даної постанови, які полягали в жорстких вимогах до кандидатур фахівців, що пропонувалися на посади керівників господарств, з одного боку, і, водночас, з широким висуванням і всілякою підтримкою вихідців з колгоспного середовища, незважаючи навіть на невідповідність їх вимогам постанови. Про те, що саме цій категорії працівників протегували місцеві органи, свідчить і такий факт, як їхня зарплатня. Неодноразові перевірки виконання ходу постанови регулярно виявляли масові її порушення на місцевому рівні саме в розділі оплати праці. Переважній більшості голів-практиків, безумовно, з відома районних та обласних партійних, господарських та фінансових органів була встановлена заробітна плата як спеціалістам з середньою сільськогосподарською освітою. А що стосується власне фахівців, то через стриманість у втіленні рішення про їх задіяння в конкретній сфері колгоспного виробництва, результати були досить незадовільними. Так, на 1 січня 1952 р., тобто через рік і п’ять місяців після прийняття постанови, головами колгоспів працювало лише 2047 осіб з вузівськими і технікумівськими дипломами (що становило 9 % їхньої загальної кількості), на 1 січня 1953 р. – 4368¹¹⁸. До того ж далеко не всі серед них

були фахівці-аграрії. Так, з 800 чол. з вищою освітою, що очолювали господарства в січні 1953 р. лише 350 чол. були спеціалістами сільського господарства¹¹⁹.

Таким чином, формування керівної ланки колгоспного виробництва у повоєнний період відбувалося досить складно. Замість підготовки фахівців для нього загальноприйнятим шляхом: у вищих і середніх спеціальних закладах, – було створено додаткову структуру, яка через недостатність фінансування і матеріально-технічного забезпечення, виявилася неефективною для здійснення поставленого перед нею завдання. Спроба вирішити проблему іншим шляхом наштовхнулася на нерозуміння з боку місцевих партійних та державних органів влади і самого селянства. Їхня позиція, своєрідне бачення ролі спеціалістів з вищою та середньою спеціальною освітою в структурі аграрного виробництва гальмували формування і функціонування керівної ланки колгоспів у відповідності з нагальними потребами часу, стримували процес інтелектуалізації виробничої сфери сільського господарства і, тим самим, обмежували можливості росту економічних показників колективних господарств і галузі в цілому.

Паралельно з посиленням організаційно-господарської роботи в колгоспному виробництві, здійснювався курс на покращення діяльності обслуговуючих його сфер. І в першу чергу – машинно-технічної, від якої, в значній мірі, залежала доля врожаю на колгоспних полях. Адже якість кадрового складу машинно-тракторних станцій за роки війни значно знизилася і аж ніяк не могла задовольнити потреб часу. Так, у 1945 р. чисельність спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою в них становила лише 58,8 % довоєнного рівня¹²⁰. В 1946 р. 53,3 % директорського корпусу становили особи з початковою і неповною середньою освітою, 35% – мали середню, включаючи і середню спеціальну, до того ж не обов'язково – сільськогосподарську, і лише 11 %, а це всього 83 чол., мали вищу освіту (не кожен з них – фахову)¹²¹. Особливо складною була ситуація з інженерним складом станцій. Там на кінець 1946 р. з 5820 осіб, що займали посади

інженерів-механіків, лише 2,6 % мали вищу освіту, а 56,4 % – початкову і неповну середню освіту і пройшли лише курсову підготовку¹²². Аналогічна картина спостерігалася у складі завідуючих майстернями, техніків-механіків, бригадирів тощо.

Післявоєнна ситуація в машинно-технічній сфері загострювала потребу укріплення МТС кваліфікованими спеціалістами. Для її скорішого вирішення, як і у випадку з колгоспним виробництвом, було взято курс на формування кадрів за допомогою короткотермінових форм навчання. З цією метою вже в 1944 р. відновлено діяльність 39 шкіл механізації сільського господарства, що були створені в республіці в 1930-х рр. з метою забезпечення фахівцями машинно-тракторних станцій (в 1946 р. їх вже стало 40). Тепер, замість довоєнних 1,5 – 2 місяців, вони мали надавати знання (в залежності від майбутньої професії чи посади слухачів) вже від 3 до 10 місяців. Так, майбутній механік МТС отримував фахову підготовку протягом 10 місяців, бригадир тракторної бригади – протягом – 6, шофер – 3 місяців. Паралельно з школами почала діяти ціла мережа одно-, двох-, тримісячних курсів по підготовці та перепідготовці кадрів. Саме таку систему керівництво міністерства республіки вважало найбільш ефективною і здатною забезпечити потреби інженерної служби. “Таким образом, – говорилося в одному з його звітів про роботу до союзного міністерства, – существующая сеть... создает предпосылки для быстрой подготовки кадров в массовом количестве”¹²³.

Але, через те, що, як і в ситуації з сільськогосподарськими школами, було обрано такі ж самі невірні підходи щодо їх організації, цей шлях також виявився недостатньо ефективним. Школи механізації і курси мали аналогічні проблеми фінансового, матеріально-технічного, соціально-побутового характеру, такі ж проблеми з набором слухачів, їх підготовкою тощо. Відсутність необхідних умов для організації навчання аналогічним чином позначалася на кількісних та якісних показниках підготовки кадрів для машинно-тракторних станцій. Про це свідчать і результати їх діяльності.

Так, за 1944 – 1945 н. р. школами і курсами було підготовлено механіків МТС, бригадирів тракторних бригад, комбайнерів, трактористів 89% від запланованого, за 1945 – 1946 н. р. – 76 %, за 1947 – 1948 н. р. – 77,3 %¹²⁴. До того ж за своїми освітніми і фаховими даними випускники шкіл і курсів не задовольняли вимог, що висувалися до керівників і спеціалістів МТС як до професійної верстви, здатної організувати і здійснювати виробництво на належному рівні. Тому на початку 1950-х рр. школи механізації були реорганізовані в училища механізації і, фактично, стали спеціалізуватися на підготовці кадрів масових професій, а кількість курсів значно скоротилася.

Для формування ланки, що мала ефективно здійснювати управління виробничими процесами в машинно-тракторних станціях відбувався пошук інших шляхів. І одним з найбільш ефективних вважався на той час адміністративний. Провідне місце належало такій його формі, як зняття з посади. В першу чергу, вона застосовувалася до керівників станцій. Мотивація органів влади при цьому була проста – не справився з службовими обов'язками: мовляв, у попередні роки в умовах кадрового дефіциту були поставлені керувати випадкові люди, вони не змогли забезпечити нормальну роботу МТС і виконання поставлених перед ними завдань. Заміна директорів набула широкого розмаху. Так, у 1945 р. їх було знято 350 чол., що становило 46,2 %, в 1946 р. – 284, що дорівнювало 37,5%, за вісім місяців 1947 р., після застереження центральним керівництвом від зловживання цією формою у вирішенні складних економічних проблем, було знято 9,1 % (починаючи з наступного року, процент знятих зі своїх посад директорів, починає знов рости)¹²⁵. В той же час, аргументація, що супроводжувала зняття керівників, не виглядала переконливою, адже замість знятих з посади ставилися особи, що в масі своїй мало чим відрізнялися за освітнім рівнем від попередників. Наприклад, з 114 директорів, звільнених у 1947 р., 12 мали вищу освіту, 1 – незакінчену вищу, 30 – середню загальну, 1 – спеціальну, 71 – початкову і неповну середню. Замість них було призначено 27 чол. з вищою освітою, 13 –

з незакінченою вищою, 52 – з середньою, загальною і спеціальною і 64 – з початковою і незакінченою середньою¹²⁶.

Але за умов дефіциту кадрів фахівців такий шлях вирішення серйозних народногосподарських проблем абсолютно не міг спрацювати. Адже в Україні готували інженерів для роботи з сільськогосподарською технікою лише 2 вузи: Мелітопольський і Харківський інститути механізації сільського господарства, і інженерний факультет Київського сільськогосподарського інституту. Оскільки завдання в довоєнний період перед ними ставилося по підготовці спеціалістів для роботи в контролюючо-плануючих організаціях і в наукових та конструкторських установах, то і зорієнтованість їх в кількісному і якісному плані була відповідною. Протягом 1930-х рр. ними було підготовлено всього 2513 інженерів-механіків та інженерів-електриків¹²⁷. Після війни, незважаючи на соціально-економічні, демографічні та інші зміни, що сталися в країні в цілому і в сільськогосподарській сфері економіки зокрема, у їхній діяльності не відбулося переорієнтації. Як і раніше вузи і технікуми не розглядалися як такі, що мають готувати кадри для виробничих підрозділів інженерної служби сільського господарства. Тому підготовка інженерних кадрів продовжувала залишатися на довоєнному рівні. Так, у 1945 – 1946 н. р. прийом становив 250, а в 1949 – 1950 н. р. зріс лише до 320 чол.¹²⁸ Випуски ж були значно меншими. Адже після війни завершували навчання ті студенти, які в 1941 р. змушені були його перервати. Із зрозумілих причин відновити його змогли далеко не всі. Але й з тієї невеликої кількості, що закінчувала вузи, лише частина залишалася в Україні. Інші розподілялися в різні регіони Радянського Союзу. Так, у 1946 р. в розпорядження Міністерства сільського господарства республіки надійшло 42 чол., в 1947 р. – 46¹²⁹. Але за традицією, більшість їх була направлена в управлінський апарат.

Лютневий 1947 р. пленум, відображаючи пануючу на той час на рівні державного керівництва позицію щодо шляхів вирішення кадрового питання в післявоєнний період в сільському господарстві, фактично поставив перед

галуззю завдання “решительно улучшить работу МТС”, щоб в найкоротший строк ліквідувати в них нестачу досвідчених кадрів і зорієнтував партійні і радянські органи на адміністративне вирішення кадрових проблем інженерної служби.

Підтвердженням обраного курсу стала спеціальна записка ЦК ВКП (б), надіслана в Міністерство сільського господарства СРСР та республіканські партійні комітети, в якій ставилося завдання з метою забезпечення МТС керівними кадрами і спеціалістами в двомісячний термін відібрати 1855 керівних працівників міських, обласних, республіканських партійних і радянських організацій для направлення їх на постійну роботу в МТС в якості директорів замість тих, хто не справився зі своїми обов’язками, а також – 2870 інженерів і техніків для роботи їх на посадах старших механіків та завідуючих майстернями. За даною розкладкою для України встановлювався план відповідно 360 і 300 чол.¹³⁰

Для виконання поставленого завдання протягом 1947 р. в республіці була проведена робота по направленню вказаної кількості працівників. Лише по лінії міністерства з апаратів різних рівнів управління виділено 267 чол. Крім того, в організаціях інших відомств було виявлено 207 спеціалістів, що працювали не за фахом, і залучено до роботи в МТС¹³¹. Але, незважаючи навіть на перевиконання поставленого завдання, проблема кадрового дефіциту в машинно-тракторних станціях не була вирішена. Цього було надто замало.

У наступні роки продовжувалося зняття директорів, головних інженерів, а паралельно – пошук інженерно-технічних працівників сільськогосподарського профілю в організаціях, не підпорядкованих МСГ. Але ситуація не мінялася на краще. Навпаки, в 1951 р. інженерів-механіків в результаті застосування силових дій, працювало навіть менше, ніж в 1949 р., а директорів з вищою освітою, хоч і збільшилося з 185 до 220, але лише 43 чол. мали фахову, тобто інженерну освіту¹³². В ряді регіонів ситуація була ще складнішою. Так, в Сумській області 40 % директорів не мали

сільськогосподарської освіти взагалі, 62 % головних інженерів були практикаками. Ще гіршою була картина в західних областях. У Тернопільській – 47 %, в Рівненській – 43 %, у Львівській – 34 % директорів МТС не мали навіть повної середньої освіти¹³³.

У повсякденному житті, в конкретній обстановці стан справ був набагато серйознішим. Яскравим свідченням цього є лист начальника політвідділу Камінь-Каширської МТС Волинської області на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова в липні 1951 р. За його свідченням, на літо того року в МТС нараховувалося 85 тракторів, 25 молотильних агрегатів, 4 зернозбиральних комбайни, льонозбиральні машини, автомобілі та багато іншої сільськогосподарської техніки. Але інженерне обслуговування цього технічного парку знаходилося на вкрай низькому рівні. Головну причину такого стану він вбачав в низькому фаховому рівні управлінського персоналу станції. Так, головний інженер був практик. Він прийшов у МТС у 1949 р., коли в ній був лише 21 трактор і певним чином справлявся зі своїми обов'язками. Але при збільшенні їх в чотири рази, вже не міг ефективно виконувати посадові обов'язки. За штатом у МТС мало бути 4 дільничих механіка. Але мався лише 1, який був практиком: до війни працював трактористом, а після війни – водієм автомобіля. Завідуючий майстернею був також практик – колишній слюсар з початковою освітою, а бригадирами – молоді хлопці, що працювали лише по 2 – 3 роки і самі потребували повсякденної допомоги¹³⁴.

Спроби керівництва країни виправити ситуацію фактично лише посилювали адміністративний бік обраного курсу. Так, прийнята у вересні 1951 р. постанова Ради Міністрів СРСР констатувала недостатній кваліфікаційний рівень управлінського персоналу МТС і ставила завдання його укріплення за рахунок направлення інженерів і техніків, що працювали в управлінській сфері¹³⁵. Виконуючи його, лише в Україні протягом 4 місяців з 9 жовтня 1951 р. по 10 лютого 1952 р. партійні органи разом з керівництвом обласних управлінь сільського господарства зняли зі своїх посад 152 директорів МТС,

головних інженерів, головних агрономів МТС, замінивши їх спеціалістами з інших відомств та організацій республіки¹³⁶.

Серйозно впливали на ситуацію з забезпеченістю машинно-тракторних станцій кваліфікованими фахівцями і позиція місцевих партійних і радянських органів. Саме вони необґрунтованими втручаннями в роботу МТС та дріб'язковою опікою, замінами вказівок директорів і головних спеціалістів, вносили дезорганізацію в їхню роботу. Більшість керівників партійних і радянських органів того часу вважала, що призначений директор може одразу ж зробити її роботу успішною. Тому часто до діяльності тільки но призначеного керівника висувалися підвищені вимоги, без врахування необхідності його соціальної і виробничої адаптації на новому місці роботи, а це призводило до того, що на людину починали сипатися догани, попередження тощо, що завершувалося звільненням. За свідченням же фахівців Міністерства сільського господарства для успішної діяльності на цій посаді директорові потрібно було пропрацювати не менше 3 років¹³⁷.

Свою частку в проблему вносили і “невиробничі” стосунки керівництва МТС з районними органами влади. В МТС концентрувалися значні матеріально-технічні ресурси, і районне начальство в умовах хронічного дефіциту, користуючись своїм службовим становищем, використовувало їх в інтересах як своїх організацій, так і – власних. Якщо директор МТС не заважав користуватися паливом, запчастинами, транспортом та іншими матеріальними цінностями МТС, він влаштовував районне начальство і залишався на своїй посаді навіть при незадовільній роботі МТС. Якщо ж він свої стосунки з керівниками району ставив на офіційну основу, виходячи з інтересів держави, закриваючи для сторонніх доступ до матеріальних цінностей МТС, то поставало питання про його невідповідність посаді.

Отже, в основі вирішення кадрових проблем на місцевому рівні лежали силові, позаекономічні методи і абсолютно ігнорувалося задіяння – інших, здатних принести позитивні результати навіть в умовах адміністративно-командної системи управління. В першу чергу такі, як надання моральної і

матеріальної підтримки залученим для роботи в обслуговуванні колгоспного виробництва фахівцям, направленим за розподілом молодим спеціалістам, як у виробничих, так і у побутових питаннях.

Але питання соціально-побутового плану на той час взагалі знаходилися поза увагою місцевих органів влади. В результаті ніяк не вирішувалися житлові проблеми прибуваючих з міст працівників. Вони мушили знімати “кутки”, а, фактично, це були часто ліжка в загальному з господарями приміщенні, мешкати в незвичних для себе умовах післявоєнного села, де, на відміну від міста, були відсутні елементарні санітарно-гігієнічні умови проживання, дитячі дошкільні установи, була серйозною проблема з якістю навчання в освітніх закладах, в багатьох сім'ях – з працевлаштуванням другої половини. Відсутність власної садиби додавала проблем з харчуванням. Все це сприяло тому, що багато новоприбулих спеціалістів дуже швидко полишали нове місце роботи. І проблема заповнення вакансії, і виконання партійно-державних рішень з цього питання, незважаючи на звіти чиновників, продовжувала існувати. Як сказав у своєму виступі на нараді Міністерства сільського господарства республіки з питань кадрового забезпечення МТС інженер-механік з Миколаївської області М.Лузгін: “В селе нелегко работать если нет подсобного хозяйства. Серьезно стоит вопрос обучения детей специалистов. У нас 4-летняя школа. Занимаются двое учителей в одной комнате с двумя классами. Тут приходится раздумывать как лучше устроить детей в отношении школьного обучения”¹³⁸.

Певним чином така позиція районної влади до соціальних проблем спеціалістів пояснювалася, з одного боку тим, що вони не отримували директив відносно вирішення саме цих питань, а з іншого – тим, що вона (позиція) була певним відображенням настроїв працівників МТС, практиків в більшості, що робили в них здавна, і не без підстав вважали прибуваючих спеціалістів своїми конкурентами. Якщо на офіційному рівні працівники райкомів, райвиконкомів, районних відділів сільського господарства

виконували вказівки вищестоячих органів, то на побутовому – не поділяли їх, розуміючи, що вони потенційно загрожують в посадовому, професійному плані їхнім друзям, родичам тощо. І тому в повсякденному житті формально ставилися до питань, що чітко не окреслювалися їхніми функціональними обов'язками. Нарада в республіканському Міністерстві сільського господарства, що відбулася в червні 1951 р. відзначила, що ця тенденція – ненадання допомоги прибуваючим спеціалістам – набула значного поширення. З цього приводу дуже точно сказав учасник даної наради інженер-механік з Харківщини М.Новиков: “На местах чувствуешь слабую поддержку работников – директоров МТС, совхозов, районных организаций по части помощи специалистам, что прибывают в совхозы и МТС. Бывают такие случаи, что товарищ принял неправильное решение, но не чувствуется, чтобы ему помогали, а чуть-чуть споткнулся, его выбрасывают за борт”¹³⁹.

Серйозним стримуючим фактором були й умови організації праці на новому місці роботи. Так, зона обслуговування колгоспів в Україні однією МТС становила радіусом 30 км. Для успішного здійснення управлінських функцій, оперативного реагування на зміни у виробничих процесах необхідно було мати і транспорт, і засоби зв'язку, і відповідним чином обладнані робочі місця для спеціалістів. У більшості ж МТС такого не було передбачено. Головний інженер, незважаючи на свою посаду, за традицією ще 1930-х рр., розглядався як експедитор і повинен був займатися, в основному, постачанням запасних частин для техніки. Організація ж роботи автомобільного і тракторного парку не розглядалася як його основна функція. Тільки за умов наявності запчастин його робота вважалася ефективною. От що з цього приводу говорив на зазначеній нараді в 1951 р. в республіканському Міністерстві сільського господарства механік з Харківської області І. Омеляницький: “Приїжджаємо в МТС. Яке перше наше завдання? Поїхати на базу і завести блат з кладовщиком. Якщо такими здібностями не володієш, то кінець – тебе знімуть. Інженерські здібності там не потрібні. Піди туди, достав сюди, а якщо не можеш доставити, то

тракторний парк стоїть”. Йому вторив інженер-механік М.Лузгін: “Мне самому було тяжело начинать свою практическую работу. Для разъездов я имел одну лошадь, рабочего места у меня вообще не было”¹⁴⁰.

До непривабливих соціально-побутових, виробничих аспектів, проблем морально-психологічного характеру, з якими повсякденно стикалися спеціалісти, додавалися і проблеми матеріального плану. Заробітна плата не стимулювала їх до закріплення на новому місці. Вона була значно нижчою, ніж у промисловості. Так, головний інженер в перші три роки роботи отримував 740 крб. на місяць, якщо в його розпорядженні було до 40 тракторів, 830 – при наявності від 40 до 60 тракторів і 980 – якщо в МТС нараховувалося більше 60 тракторів. Наступні 7 років його заробіток становив залежно від кількості тракторів відповідно від 810 до 1020, протягом наступних 5 років – від 890 до 1020 крб., після 15 років роботи вони отримували від 960 до 1210 крб. У той же час, заробіток головного інженера на підприємствах місцевої промисловості перші три роки становив 800 – 1000 крб., а в наступні – відповідно 1000 – 1200, 1200 – 1400, 1400 – 1600. На підприємствах верстатобудівної промисловості ці показники були ще вищими. Головний інженер зі стажем роботи 3 роки там отримував більше, ніж головний інженер МТС після 15 років праці. Заробіток же людини, що працювала не менше 15 років становив від 1500 до 2000 крб.¹⁴¹

Керівники виробничих ланок МТС отримували ще нижчі оклади. Так, механік, керівник майстерні з вищою освітою і стажем роботи до 3 років отримував 600 – 700 крб., а з середньою спеціальною освітою – лише 500 – 600. Навіть маючи стаж роботи більше 15 років він міг максимально мати 960 крб. (з вищою освітою). Фахівець з середньою спеціальною освітою найбільше міг отримувати лише 840 крб.¹⁴² Таким чином, розмір заробітної плати не сприяв престижності праці на підприємствах в сільському господарстві. Різниця в оплаті аналогічного виду діяльності, фактично, визначала “перелив” інженерних кадрів в промисловість.

Такому стану сприяла і ситуація, що склалася у вузах і на факультетах механізації сільського господарства. Так, основну масу їхніх абітурієнтів становили міські жителі. Тому що сільська молодь віддавала перевагу агрономічним і зоотехнічним спеціальностям. Подання заяв на цю спеціальність було нижчим від запланованих планів набору і після складання екзаменів практикувалося зарахування студентів технічних вузів, що не пройшли по конкурсу. Тому значну частину факультетів механізації становили випадкові для них люди.

У самій підготовці майбутніх механіків мав місце ряд особливостей, що впливали на якість підготовки інженерів для сільського господарства. Так, навчальні програми і плани в значній мірі не відповідали профілю спеціальності. Як вказувалося в одній доповідній записці в ЦК КП(б)У, складеній за результатами перевірки якості навчання на факультетах механізації за 1950 р., 47% навчальних годин відводилося на вивчення загальнотехнічних дисциплін, що було властивим для політехнічних і машинобудівних вузів. Значна кількість годин відводилася на вивчення деталей машин і механізмів, що не мали ніякого відношення до сільськогосподарського виробництва. Так, у Мелітопольському інституті механізації сільського господарства з курсу “Деталі машин” вивчалися залізнична “сцепка”, з курсу “Кінематика” – механізми машин текстильної та гірничої промисловості¹⁴³. Підручники, якими користувалися майбутні інженери сільськогосподарського виробництва, в більшості своїй містили малюнки техніки та її окремих агрегатів, які не мали ніякого відношення до сільськогосподарського виробництва. На вивчення спеціальних же дисциплін кількість годин була обмежена. До того ж недостатнім був і обсяг виробничої і навчальної практики, яку мали проходити студенти. В результаті, вони погано розбиралися в матеріальній частині тракторів, комбайнів, автомашин тощо.

Тобто, інститути і факультети, даючи студентам цілком задовільну теоретичну і загальнотехнічну підготовку, водночас обмежували їх у спеціальних професійних знаннях. При таких підходах їхні випускники були

більш підготовленими для роботи на промислових підприємствах, ніж в МТС, де вони, за словами самих же спеціалістів, почувалися досить непевно¹⁴⁴.

Наприкінці 1940-х рр. частина керівників партійних і господарських органів, що функціонально мала відношення до проблем сільського господарства, працівників вищих ешелонів республіканського та союзного міністерств, незважаючи на свою прихильність до адміністративних методів вирішення проблеми, почала розуміти, що вони (методи) не можуть бути ефективними при відсутності певних умов і, в першу чергу, необхідної кількості людського матеріалу. Починаючи з 1949 р. республіканські міністерства сільського господарства, у т. ч. й українське, активно пропонують вищестоячим органам звернути увагу як на важливий і необхідний чинник вирішення кадрових проблем в МТС, значне збільшення підготовки інженерів і техніків у вищих і середніх спеціальних закладах.

Ці пропозиції стали предметом обговорення і консультацій на самих високих партійних і господарських рівнях. Їх результатом стало прийняття рішення про розширення підготовки інженерно-технічних працівників сільськогосподарського профілю, збільшення кількості вузів і факультетів, що готували спеціалістів даного профілю. 10 червня 1950 р. це рішення було викладене в постанові Ради Міністрів СРСР “О мерах по подготовке инженеров и техников по механизации и электрификации сельского хозяйства”. Згідно з цією постановою до 1954 р. по країні мало відкритися 13 вузів та 24 факультети по механізації та електрифікації сільського господарства, в 5 разів в порівнянні з 1949–1950 н. р. збільшувався набір на перші курси. Хоча це й становило меншу кількість, ніж пропонувалося керівництвом галузі¹⁴⁵.

Оскільки ж результати прийнятої постанови мали проявитися лише через 5 років, а ситуація потребувала негайного реагування, то, як вихід, було запропоновано продовження адміністративного залучення інженерно-технічних працівників з інших галузей промисловості. З цією метою в січні

1952 р. Рада Міністрів і ЦК ВКП (б) видали постанову “О мерах по дальнейшему укреплению состава директоров и главных инженеров МТС”, якою надавалися широкі повноваження обласним, міським партійним органам та Радам Міністрів союзних республік по направленню з промислових підприємств, науково-дослідних та інших організацій інженерів-механіків, без огляду на їхню спеціалізацію, для використання їх в якості директорів і головних інженерів МТС¹⁴⁶.

Фактично, традиціоналізм у поглядах партійно-державного керівництва країни на сільськогосподарську галузь виявився і у вирішенні кадрових проблем її інженерної служби. Він не дозволяв довгий час розглядати вузи і технікуми як єдине і найбільш ефективне джерело підготовки фахівців для машинно-тракторних станцій. Надання переваги у вирішенні такого важливого народногосподарського завдання звичними адміністративними методами, залучення до вирішення проблем села непрофільних галузей, не досягало бажаних результатів, а лише ускладнювало ситуацію.

Аналогічні процеси, хоча й з дещо своєю специфікою, відбувалися в системі агрономічного та зоотехнічного обслуговування. В післявоєнних умовах зросли вимоги щодо темпів нарощування сільськогосподарської продукції функції обох служб залишалися незмінними: вони, за традицією 1930-х рр. продовжували розглядатися як консультуючі, плануючі, рахуючі та контролюючі структури, що не несли ніякої відповідальності за стан справ в колективних господарствах, кінцевий результат їхньої виробничої діяльності. Відповідно до такого їх призначення, керівництво галузі своїм основним завданням вважало відновлення кількісного складу служб до штатних потреб довоєнного часу і поліпшення їхнього якісного – за рахунок заміни практиків фахівцями з вищою і середньою спеціальною освітою, які за роки війни значно погіршали. Так, на початок 1946 р. в системі Міністерства сільського господарства республіки нараховувалося лише 3839 агрономів з вищою і середньою освітою та практиків¹⁴⁷. Тобто, на кожен з 774 районів, з урахуванням навіть, працюючих в апараті міністерства та обласних

управлінь, в середньому припадало по 3 працівника даного профілю. Ще складнішою була ситуація зі спеціалістами, що обслуговували тваринницьку галузь. Навіть через 2 роки після закінчення війни, а саме на кінець 1947 р., нараховувалося тільки 2673 особи, що працювали зоотехніками. Це становило лише 65,3 % штатних потреб, визначених ще в 1930-х рр.¹⁴⁸

Виходячи зі стану, що склався в післявоєнні роки у виробничій сфері аграрної галузі Лютневий 1947 р. пленум поставив завдання спрямувати діяльність Міністерства сільського господарства на посилення агрономічної і зоотехнічної допомоги колгоспам. Було вказано на необхідність укріплення дільничої мережі МТС і районних відділень сільського господарства фахівцями даних профілів, а також – направлення спеціалістів працювати в колгоспи, як основи такої допомоги. Для того, щоб спонукати людей до переїзду, а з іншого боку – підняти статус фахівців, працюючих на низових ланках галузі, оголошувалося про підвищення їхніх посадових окладів до рівнів, що перевищували на 25 % відповідні посадові оклади в апаратах управління¹⁴⁹.

Реалізація рішень пленуму мала відбуватися за допомогою знов таки адміністративно-вольових методів, а саме: перерозподілу працівників самого міністерства на користь “виробничої” сфери, тобто агрономічних та зоотехнічних дільниць, шляхом переміщення туди певної частини працівників апаратів управління всіх рівнів; відкликанням з організацій інших міністерств і відомств спеціалістів агрономічного та зоотехнічного профілів, що працювали не за фахом. Залучався також і природний шлях – направлення випускників вищих і середніх навчальних закладів.

Незважаючи на систему ідеологічного і адміністративного тиску, яка існувала в ті часи, і за допомогою якої застосування перших двох форм в попередні роки виявляло свою ефективність, у даному випадку, направлення фахівців з інших галузей та апарату управління було пов’язане із значними труднощами і носило обмежений характер. Так, виконуючи завдання пленуму в частині, що стосувалося Міністерства сільського господарства,

його союзне керівництво встановило для кожної республіки квоту направлення фахівців. Для України вона дорівнювала 2600 агрономів, зоотехніків та інших спеціалістів сільськогосподарського профілю¹⁵⁰. Протягом 1947 р. з апарату українського міністерства було направлено лише 37 чол. і з апарату обласних управлінь та районних відділів – 2612, що становило 14,2 % всіх працюючих в системі сільського господарства спеціалістів на початок 1947 р.¹⁵¹, з інших галузей економіки – 543¹⁵². Тобто, було перевиконано встановлений для республіки “план”. Але здійснені заходи практично не позначилися “в низах”. У той же час вилучення значної кількості спеціалістів з апарату управління загострило проблему штатів, і в першу чергу – в районній ланці, звідки найбільше було переміщено працівників в агро- та зоодільниці, колгоспи.

Керівництво організацій інших міністерств і відомств не виявляло ентузіазму у направленні своїх працівників в сільськогосподарську сферу. Після 1947 р. процес задіяння їх в аграрному виробництві різко загальмувався. За період з 1948 по 1950 рр. включно в республіці було виявлено лише 1050 спеціалістів сільськогосподарського профілю, що працювали на підприємствах, не підпорядкованих МТС, а залучено до роботи в аграрному секторі тільки 579¹⁵³.

Такий стан речей сприяв зміщенню акцентів у здійснюваній політиці і найбільш реальним робив третій шлях вирішення поставленого завдання, а саме – за рахунок випускників сільськогосподарських вузів і технікумів.

Ситуація з кількісною стороною підготовки фахівців цьому сприяла. Так, вже в 1947 р. було перевершено довоєнний рівень їхньої підготовки. І щорічно (окрім 1951 р., коли технікуми було переведено на чотирирічний термін навчання і більшість випусків було зроблено в наступному році) в аграрну галузь республіки розподілялося від 7500 до 8500 молодих спеціалістів. Значну частину їх становили випускники агрономічних і зоотехнічних вузів і технікумів. Наприклад, у 1947 р. на долю цих спеціальностей припадало 53 % випускників вищих і середніх навчальних

закладів, а в 1950 – 60,9 %¹⁵⁴. Правда, основну масу молодих спеціалістів склали особи з середньою спеціальною освітою. Викликано це було тим, що випускники технікумів, на відміну від випускників вузів, майже повністю залишалися в розпорядженні республіканського міністерства. Молоді спеціалісти з вищою освітою, незважаючи на значно менші масштаби їхньої підготовки, союзним міністерством розподілялися в регіони Радянського Союзу, забезпеченими фахівцями з такого рівня освітою гірше, ніж Україна. Тому щорічно лише незначна частина випускників українських сільськогосподарських вузів залишалася в межах республіки. Так, у 1947 р. з 7777 молодих спеціалістів, що отримали направлення в сільське господарство України, вони становили 5,6 %, 1948 р. – 10,6 %, в 1950 – їх відсоток дорівнював 16,5 %¹⁵⁵.

Такий принцип розподілу призводив до якісних диспропорцій в кадровому забезпеченні галузі і негативно позначався на економічних показниках галузі. Це викликало тривогу у республіканського керівництва. Питання неодноразово ставилося перед господарськими і партійними союзними органами. “Сельское хозяйство Украины, – зазначалося в звіті міністерства про роботу за 1949р., – ежегодно пополняется в большом количестве кадрами специалистов... Но подготовка этих кадров производится без учета потребностей в работниках этих категорий. Так, зоветсесь почти полностью укомплектована ветфельдшерами, но ощущается большой недостаток ветврачей. В избытке поступают агрономы средней квалификации, в то же время имеется недостаток агрономов высшей квалификации... Большой недостаток ощущается в зоотехниках высшей квалификации, землеустроителях, агрономах, гидротехниках и мелиораторах”¹⁵⁶.

Фактично забезпечення агрозоотехнічної служби сільського господарства республіки мало відбуватися за рахунок спеціалістів з середньою спеціальною освітою. Проте, незважаючи на таку специфіку, кількісні характеристики підготовки вселяли оптимізм щодо вирішення поставленого завдання. Однак протягом років після пленуму гострота

проблеми не була знята. А з взяттям курсу на укрупнення колгоспів – набула ще більшої актуальності. Адже основна більшість розподілених в сільське господарство працювала не в колгоспах, а в управлінських і контролюючих структурах агрономічної та зоотехнічної сфер. Так, у 1951 р. спеціалістів у колгоспах працювало 5617 чол.¹⁵⁷, або в середньому один в кожному третьому колгоспі, при загальній кількості агрономів та зоотехніків, що працювали в управліннях обласного та районного рівнів і організаціях їм підпорядкованих 32554¹⁵⁸.

Основна причина полягала в тому, що система агрономічного і зоотехнічного обслуговування колгоспного виробництва, як і вся структура сільськогосподарських органів після війни не була піддана перегляду. А отже, залишалися незмінними з довоєнних років принципи розстановки і використання спеціалістів. Тому всі випускники навчальних закладів за традицією направлялися працювати в апарати обласного та районного рівнів, організації та установи державного підпорядкування і лише в останню чергу в мінімальній кількості і як виключення – у колгоспи. Адже штатним розкладом вони в колгоспах не передбачалися. Господарства могли лише наймати їх на роботу і оплачувати їхню працю за домовленою ціною. Так, в 1951 р. з 569 прибулих молодих спеціалістів, в апарати обласних управлінь було розподілено 40 чол., а в апарати районних відділів – 177, в той час, як в їх виробничу ланку – агрономічні та зоотехнічні дільниці – лише 117, а в машинно-тракторні станції – 106, ще 11 було направлено в інспекцію по насінню та на сортодільниці, 124 – в науково-дослідницькі установи, навчальні заклади, різні організації і лише 10 чоловік було направлено в колгоспи¹⁵⁹. Тобто проголошені пленумом завдання по посиленню агротехнічної допомоги колгоспному виробництву і здійснювані з цією метою заходи не принесли очікуваних результатів. Оскільки всі обліково-плануючі ланки, де акумулювалися за традицією спеціалісти, залишалися в ті роки без змін, остільки і залишалися актуальним завданням поповнення їх працівниками вищої і середньої кваліфікації. Фактично, на тлі виконання

завдань пленуму відбувалося виконання поставленої на післявоєнну п'ятирічку програми з укріплення якісного і кількісного складу управлінських структур обласного і, особливо, районного, на який припадав основний тягар повсякденних управлінських функцій, рівнів. Вони ж, як і раніше, були організаційно віддалені від колгоспного виробництва і здійснювали, в основному, контролюючі функції.

Саме сталість поглядів державно-партійного керівництва на принципи використання спеціалістів сільського господарства не дозволила піти далі декларування необхідності надання дієвої агрономічної та зоотехнічної допомоги селу. Не було вироблено положення, яке б визначало їхні посадові права і обов'язки, статус в колгоспному виробництві, рівень їхньої заробітної плати, форму її виплати та регулювало б їхні стосунки з керівництвом і рядовими колгоспниками. Невизначеність позиції держави щодо шляхів підйому агрозоотехнічного обслуговування впливала на забезпеченість колгоспного виробництва працівниками даного профілю.

З іншого боку, вагомою складовою такого стану виступала і позиція самого села. Традиційність у поглядах як рядових колгоспників, так і керівників господарств на роль і значення спеціалістів в колгоспному виробництві, при відсутності конкретних державних регламентуючих документів, стояла на заваді до залучення агрономів і зоотехніків до виробництва сільськогосподарської продукції як чинних учасників цього процесу, сприяв критичному ставленню до їх кваліфікації, знань. З цього приводу є типовим висловлювання голови одного з колгоспів Жашківського району Київської області І. Стецюка з приводу наявності в їхньому господарстві агронома: “Все сельскохозяйственные работы я бы давно выполнил, если бы у нас не было агронома. Мы и раньше имели богатые урожаи со своей агротехникой, а теперь ряд сельскохозяйственных работ отстает по причине того, что агроном т. Заверика строго придерживается агротехники”¹⁶⁰.

Через відсутність чіткого положення про матеріальне забезпечення спеціалістів, що мали працювати безпосередньо в колгоспах, правління господарств доволіно, на власний розсуд встановлювали їм розміри заробітної плати, виходячи з свого розуміння ролі і значення спеціалістів у виробленні сільськогосподарського продукту, прирівнюючи їх за кваліфікацією, в кращому разі, до рівня колгоспного бригадира. Оплата праці, відповідно, встановлювалася на рівні бригадирської, а то й – рядового колгоспника. Малося чимало господарств, які взагалі відмовлялися від послуг спеціалістів, мотивуючи це неможливістю утримувати їх власним коштом через маломіцність. Більшість колгоспів встановлювали оплату праці у формі трудоднів, що означало отримання прибулими фахівцями заробленого лише в кінці року. Нерідкими були випадки використання керівниками господарств прибулих спеціалістів не за призначенням, навіть – на роботах, що зазвичай виконувалися рядовими колгоспниками. До того ж, у переважній більшості, їм не виплачувалися проїзні до місця роботи, підйомні тощо. Фактично, становище спеціалістів у колгоспах було значно гіршим, ніж їхніх колег у структурах управлінського апарату і машинно-тракторних станцій. Таке сприйняття селом фахівців спонукало останніх залишати колгоспи і переходити на роботу в МТС, районні відділення сільського господарства, інші організації, що, в свою чергу, не сприяло зростанню насиченості господарств фахівцями, і не сприяло підвищенню ефективності виробництва у відповідності з завданнями, що стояли перед сільським господарством.

Така ситуація з забезпеченням агрозоотехнічними спеціалістами колгоспів спонукала до пошуків шляхів, які б дозволили певною мірою нівелювати негативні наслідки від їхньої недостатності безпосередньо у виробничій сфері. Одним з таких шляхів стало запровадження трирічних агрозоотехнічних курсів, основна мета яких полягала у підвищенні агрономічних і зоотехнічних знань всіх працівників колективних господарств, як рядових колгоспників, так і – керівників, без відриву від виробництва.

Впроваджуючи таку систему навчання, партійно-державне керівництво сподівалося у такий спосіб компенсувати втрати сільського господарства від недостатнього забезпечення його кваліфікованими фахівцями відповідних профілів. Але з самого початку цей шлях виявився неефективним. Оскільки, по-перше, курси не давали змін у професійному і соціальному плані, їхні слухачі не отримували фаху і тому у селян не було зацікавленості в їх відвідуванні, тим більше після роботи, по-друге, не малося достатньої кількості спеціалістів, які б систематично, на необхідному якісному рівні три роки підряд могли займатися педагогічною діяльністю паралельно з своєю основною роботою – адже викладання на курсах було громадським дорученням. Через це серед викладачів мала місце значна плинність, а самі заняття відбувалися за формальним принципом. Тому з перших же етапів роботи, дані курси носили “паперовий” характер. З одного боку, через формальний характер викладання, а з іншого – небажання колгоспників їх відвідувати, через що подавалися фіктивні дані про кількісний склад їхніх слухачів. У результаті дана ідея себе не виправдала, а сама кампанія по здійсненню агрозоотехнічного “всеобучу” колгоспників, загасла сама собою.

Таким чином, адміністрування, командно-вольові методи у вирішенні кадрових проблем і агрономічної та зоотехнічної галузей колгоспного виробництва виявилися неефективними. Традиційність підходів партійно-державного та господарського керівництва, з одного боку, самого селянства – з іншого, до питань, пов’язаних з забезпеченням сільськогосподарської галузі фахівцями, стояла на заваді до нових підходів щодо підвищення ефективності колгоспного виробництва. Здійснювані заходи по переміщенню спеціалістів ближче до виробництва не дали очікуваних результатів, тому що не зачіпали структури сільськогосподарських органів і, значить, не змінювали принципів розстановки і використання кадрів. Будь-які спроби суттєво змінити кількісне співвідношення в розподілі спеціалістів у середині самої структури сільськогосподарських органів мали слабку ефективність, тому що вступали в протиріччя з самою структурою, підривали її основи.

Намагання змінити ситуацію на краще шляхом підвищення основ фахової освіти і загальної виробничої культури всім колгоспникам не бажаних результатів через небажання селян бути силою, долученою до знань.

2.3. Вища і середня спеціальна школи в системі організаційно-господарського укріплення галузі

Ситуація, яка склалася в аграрному секторі економіки України в повоєнний період, потребувала напруження всіх сил та залучення всіх можливостей для відбудови галузі, в тому числі і такої, як інтелектуалізація керівництва виробничими процесами в колгоспах та в обслуговуючих його сферах. Для цього була потрібна активізація роботи вищої і середньої сільськогосподарської школи. Але на заваді процесу прискореного розвитку даного чинника постав традиціоналізм поглядів державно-політичного керівництва країни. Адже на чолі її залишалися стояти люди, що прийшли до влади в 1930-і рр.

Тому методи керівництва, підходи до вирішення багатьох питань залишалися традиційними. Як згадував у своїх мемуарах М. С. Хрущов, – “После войны мы постепенно как бы возвращались к мясорубке 1937 г., к методам тогдашней работы”¹⁶¹.

У Політбюро ЦК КПРС за питання сільського господарства відповідав Г. Маленков, людина, як і більшість членів цього органу, малоосвічена, особливо в питаннях сільського господарства, але – довірена особа Й. Сталіна, яка повністю поділяла його погляди і здійснювала кураторство над галуззю аж до смерті останнього. В уряді аналогічні функції здійснював А. А. Андреев, людина, яка також не достатньо зналася на аграрних питаннях, хоч і очолювала Комітет у справах колгоспів.

Саме відсутність широти мислення в даному питанні у осіб, які стояли біля керма держави, сприяло тому, що сільське господарство і одна з його важливих складових, а саме – підготовка кадрів, опинилися в різних відомствах. У 1946 р. всі сільськогосподарські вузи були виведені з

підпорядкування Міністерства сільського господарства СРСР і передані Міністерству вищої освіти Союзу. Цей захід здійснений з метою оптимізації управління вищою освітою, не виправдав сподівань. По-перше, з передачею в інше відомство інститутів, була втрачена можливість оперативного керування ними у відповідності з власними потребами галузі. По-друге, з переходом до Міністерства культури матеріальний стан вузів не став кращим в порівнянні з їх перебуванням у “рідному” міністерстві. Адже обидва відомства фінансувалися за залишковим принципом.

Для навчальних закладів проблема фінансування була надзвичайно актуальною. За роки війни їхня матеріальна база зазнала значних втрат і потребувала скорішої відбудови. Так, 70 % учбових корпусів і гуртожитків сільськогосподарських інститутів було зруйновано. Загальні збитки становили 230 млрд. крб.¹⁶² Повністю знищено учбові корпуси 47 технікумів, гуртожитки – 33, а від 5 навчальних закладів залишилися лише найменування і свою діяльність вони мусили здійснювати в орендованих приміщеннях¹⁶³. Лише першочергові відбудовчі роботи потребували коштів на суму 70 млн. 918 тис. крб.¹⁶⁴ Але й той мінімум споруд, що вціліли, навчальні заклади не мали можливості повністю задіяти. Тому, що значна частина з них знаходилася у розпорядженні організацій та установ інших відомств: військових, господарських, а також – приватних осіб, переданих їм на основі рішень місцевих органів влади в період реевакуації. Роками інститути і технікуми не могли домогтися повернення своєї власності. Не допомагало навіть звертання у найвищі партійні і державні інстанції країни. Так, у 1947 р. 30 % навчальних площ середніх сільськогосподарських навчальних закладів було зайнято різними організаціями. А вузи навіть у 1950 р. з цих причин не могли використовувати 63,8 тис. м² навчальних та 15,9 тис. м² жилих площ¹⁶⁵. Відбудова ж зруйнованого через брак коштів відбувалася повільно.

Такий стан матеріальної бази визначав і відповідні можливості вищої і середньої сільськогосподарської школи по якісному здійсненню своїх

основних функцій. Через слабку навчальну і навчально-виробничу базу, учні й студенти не отримували необхідного рівня теоретичних знань та практичних навичок для оволодіння майбутньою професією. Обмеженість навчальних площ змушувала проводити заняття в дві і три зміни. Класні кімнати та аудиторії в більшості були обладнані саморобними меблями. Мав місце значний дефіцит наочних приладів, літератури. Як по загальній кількості, так і по номенклатурі найменувань. Так, потреба технікумів з 1945 по 1950 рр. становила 20 – 30 назв підручників щорічно, а їх випускалося не більше десятка. В результаті, на 1952 р. навчальна література мала тільки по 75 дисциплінам. По 110 предметам система середнього навчання мусила забезпечувати свої потреби невідповідного рівня навчальною літературою: вузівською, або навіть – для шкіл по підготовці колгоспних кадрів¹⁶⁶. В інститутах ситуація була аналогічною. До того ж, по цілому ряду дисциплін підручники, що малися в їхніх бібліотеках, потребували доопрацювання та переробки в світлі завдань, що постали перед сільськогосподарським виробництвом у післявоєнних умовах.

У більшості технікумів та інститутів були відсутні учбові майстерні. Ті ж, що існували, були обладнані застарілим: ще дореволюційних випусків або – ще до війни знятим з виробництва, а також – саморобним обладнанням. У вузах і технікумах зооветеринарного профілю відчувалася гостра нестача навчальних клінік. У тих же, що були відтворені, забезпеченість продуктивною худобою, необхідним інструментарієм та лікарськими препаратами, перебувала на низькому рівні.

Предметом особливого занепокоєння були учбові господарства. Переважна більшість з них мали низьку забезпеченість земельними угіддями, що заважало організовувати повноцінну цілорічну практику учнівських і студентських контингентів. Так, в 1947 р. тільки 7 технікумів мали більше 200 га землі, переважна більшість – від 5 до 20 га¹⁶⁷. Більшість вузівських учгоспів хоч і мали більші земельні площі, але могли забезпечити практикою

студентів максимум одного факультету. Найчастіше – по спеціальності рослинництво.

Через здійснювану державою аграрну політику, учгоспи було віднесено до розряду підсобних господарств і вони мусили нарівні з аналогічними господарствами великих промислових підприємств нести тягар оподаткування, який застосовувався до такого роду господарських одиниць: це обов'язкова здача державі зерна, м'яса, іншої сільськогосподарської продукції. В результаті, після виконання ними “першої заповіді”, а також – розрахунки з МТС за механізовані послуги у збирально-посівних роботах та сплати всіх податків, у учгоспів не залишалось можливостей на забезпечення навіть своїх самих нагальних потреб. З іншого боку, через свою приналежність до навчальних закладів, вони не мали правової основи на самостійну фінансову діяльність.

Матеріальне забезпечення їх мало було здійснюватися за рахунок коштів, що виділялися вузам і технікумам. Але такі кошти господарським керівництвом, через його принципи оцінки учгоспів, не передбачалися. Тому вкрай низькою була їх матеріальна база. Наприклад, учбові господарства всіх 111 технікумів у 1947 р. мали в своєму розпорядженні лише 216 автомашин, 141 трактор, 22 комбайни, 60 молотарок¹⁶⁸. Поповнення технікою відбувалося за власні кошти навчальних закладів, тому – вкрай повільно. А новою – взагалі носило випадковий характер.

З роками такий стан речей залишався незмінним, незважаючи на постійні клопотання обох міністерств перед керівництвом країни про заміну статусу учгоспів. Так, у 1950 р. міністр вищої освіти СРСР Н. Кафтанов у доповідній записці на ім'я заступника Голови Ради Міністрів Союзу К. Ворошилова з питань покращення і розширення підготовки кадрів для сільського господарства, як одну з важливих причин, що гальмували даний процес вказував на низьку забезпеченість технікою учбових господарств вузів і технікумів: “Обеспечение учебных хозяйств находится на уровне, не отвечающем задачам учебных хозяйств”. І зазначав, що на цьому тлі

особливо гостро стоїть питання з постачанням новою технікою, її в господарствах – одиниці: «Все учхозы имеют лишь 5 самоходных комбайнов, 2 самоходные косилки, 15 доильных аппаратов, 9 машин для стрижки овец»¹⁶⁹.

У записці пропонувалося уряду змінити політику щодо фінансування сільськогосподарських навчальних закладів, збільшити виділення коштів на будівництво їхньої матеріальної бази, звернувши особливу увагу на зміну статусу учбових господарств і ставлення держави до них. Але пропозиції не були враховані. Про незмінність курсу уряду свідчили дві нові доповідні записки, направлені у 1953 р. вже міністром культури П. Пономаренком на ім'я секретаря ЦК КПРС Г.Маленкова, в яких знову говорилося про необхідність посилення уваги до питань, пов'язаних з підготовкою сільгоспкадрів, зміни ставлення до учбових господарств, про недостатність і застарілість техніки в учгоспах, основу якої становили, як і раніше, машини випуску початку 1930-х рр., про недостатність надходження нових її зразків: «Учебные хозяйства слабо обеспечены производственными помещениями и техникой..., не оснащены новыми машинами и оборудованием. Многие учебные хозяйства не отвечают своим целям и задачам... Все это явилось следствием того, что учхозы рассматривались как обычные подсобные хозяйства. Не оказывалось им достаточной помощи в строительстве производственных помещений, обеспечении оборудованием и новыми машинами»¹⁷⁰.

Щодо забезпеченості виробничими та житловими приміщеннями ситуація була аналогічною. Через ставлення до учгоспів як до підсобних, тобто, не як таких, що допомагають, «підсобляють», доповнюють підготовку кваліфікованих спеціалістів, а, в першу чергу, – як до другорядного сегменту діяльності навчальних закладів, – їх виробнича інфраструктура, як важливий компонент науково-виробничої діяльності, не бралася до уваги. На неї навіть не планувалося виділення коштів. Тому питання відбудови, а тим більше – будівництва нових приміщень, взагалі не ставилося. Це призвело до того, що техніка, що малася, знаходилася просто неба, приміщень для утримання

худоби та іншого функціонального призначення хронічно не вистачало, а існуючі – через неможливість ремонту, руйнувалися. Не вирішувалися житлові проблеми як працівників господарств, так і студентів, що проходили в них практику. В результаті, в господарствах складалася ситуація, аналогічна ситуації в учгоспі Дніпропетровського СГІ, про яку розповідав секретар комітету комсомолу вузу В. Демиденко на одній з нарад працівників сільськогосподарських навчальних закладів, що відбувалася в 1953 р.: “В последние годы в капитальное строительство учебного хозяйства не вовлечено ни одного рубля. Свиноводческая ферма хуже, чем в отсталом колхозе, не хватает помещений для размещения скота, теплиц, крытых токов, механизированного доения коров и т. п. Студенты, выезжающие на учебную практику в учхоз, живут в телятниках, и тех не хватает для размещения 300 студентов. В плохих условиях живут большинство колхозников. 13 семей живет в землянках, грозящих вот-вот завалиться”¹⁷¹. Практично, на початок 1950-х рр. учгоспи, через відсутність фінансування їх матеріальної бази і її руйнацію, занепадали і переставали відповідати своєму основному призначенню – бути навчально-виробничою базою вузів і технікумів в підготовці фахівців аграрного виробництва.

Свідченням традиційної недооцінки ролі сільськогосподарських вузів і технікумів у вирішенні виробничих завдань аграрного сектору було те місце, яке їм відводилося ще в 1930-х рр. в системі навчальних закладів. В градації вузів і технікумів вони займали останню – IV категорію, з впливаючими звідси різного плану наслідками. В першу чергу це стосувалося розмірів і пріоритетності фінансування. Асигнування на відбудову їм виділялися в порівнянні з іншими навчальними закладами, в менших розмірах і не в першу чергу. До цього додавалася і загальна проблема радянської економіки тих часів, – система фондування, яка серйозно позначалася на темпах відновлювальних робіт вузів і технікумів. Частими були ситуації, коли затримка асигнувань співпадала з виділенням фондованих матеріалів. У таких випадках можливість їх отримати ускладнювалася. В результаті таких

ситуацій забезпечення необхідним відбувалося невчасно, часто – не у відповідних розмірах, що позначалося на темпах відбудовчих процесів. Наприклад, у першому півріччі 1947 р. сільськогосподарські технікуми України отримали на ремонтні і відбудовчі роботи 3442 тис. крб., що становило лише 1/10 їх потреб на той рік. Але через запізнення фінансування, затримку надходження та відсутність необхідних фондovаних матеріалів, змогли освоїти лише 64,3 % загальної кількості виділених для них коштів¹⁷².

Така система поширювалася на всі види матеріального забезпечення, чим значно ускладнювала умови роботи вузів і технікумів. Наприклад, серйозною проблемою, особливо у перші повоєнні роки, коли через відсутність централізованого парового опалення навчальні заклади мусили в осінньо-зимовий період обігріватися “самостійно”, було паливо. Через незбігання асигнування та виділення нарядів на призначене для них вугілля, при пануючій практиці обов’язкового самостійного вивезення його, багато навчальних закладів, через відсутність або обмеженість таких можливостей, не могли отримати виділене в повному обсязі. На перше півріччя 1947 – 1948 н.р. при потребі в 168000 т вугілля для технікумів було виділено наряд лише на 11,8 %, але через відсутність можливості вивезення його з шахт Донбасу, фактично було отримано лише 900 т¹⁷³.

Недостатність виділення коштів, фондovаних матеріалів, несвоєчасне фінансування затягували вирішення багатьох нагальних проблем викладацького персоналу, учнів і студентів в навчальній, виробничій, соціальній сферах тощо. Так, затримка з відбудовою житлових приміщень призводила до того, що вузи і технікуми несли додаткові витрати на оплату проживаючих на приватних квартирах. Так, тільки з 1947 по 1949 рр. технікуми платили за своїх учнів по 2531 тис. крб. щорічно¹⁷⁴. Намагаючись якимось чином зменшити фінансовий тиск на свої бюджети, навчальні заклади йшли на значні ущільнення при поселенні на власних площах, що супроводжувалося порушеннями всіх санітарних норм. Наприклад, у 1947 р. з 520 студентів Дніпропетровського СГІ лише 90 мешкали в гуртожитку,

розміщені по 10 чол. в кімнаті, ще 30 – проживали в трьох напівпідвальних кімнатах вцілілого учбового корпусу, ще 15 – були тимчасово поселені в кухнях комунальних квартир, в яких проживали викладачі вузу. Більшість – мешкала на “кутках”. За кожного з них інститут щомісяця виплачував власникам квартир по 50 крб. та забезпечував на зиму вугіллям – по 0,5 т на студента¹⁷⁵.

Проблема, незважаючи на всі зусилля дирекції навчальних закладів вирішити її, протягом років залишалася гострою. Так, у 1950 р. лише 42% студентів та 60% учнів технікумів мешкали в гуртожитках¹⁷⁶. Але гострота її полягала не лише у відсутності можливостей в забезпеченні всіх бажаючих житлом, а й в іншому плані. Наявність гуртожитків була вагомим чинником у наданні переваги абітурієнтів такому навчальному закладу перед іншими, чим визначалися значно кращі кількісні показники конкурсів при вступі до них, а отже – кращі можливості по більш якісному формуванню студентських контингентів. З іншого боку, відсутність або серйозна обмеженість можливостей у наданні гуртожитку звужувала як в соціальному, так і географічному плані представницьку базу тих, хто навчався, сприяла збільшенню в їх числі долі вихідців з найближче прилягаючих до навчального закладу територій і особливо – з міст їхнього розташування, так як при зарахуванні керівництво вузів і технікумів надавало їм перевагу як таким, що не потребують житла. Такий шлях формування контингентів, хоч і дещо пом'якшував проблему житла в навчальних закладах, але значно ускладнював пізніше проблему розподілу їхніх молодих спеціалістів.

Серйозним проявом недооцінки державою ролі інститутів і технікумів сільськогосподарського профілю була не лише недостатня увага до скорішої відбудови матеріальної, навчальної, виробничої бази, але й невисока оцінка їхнього внеску в повноцінне функціонування аграрного сектору економіки країни. В результаті встановлення в них низьких посадових окладів, заробітна плата їх працівників була значно нижчою в порівнянні з заробітною платою працівників навчальних закладів інших профілів.

Наприклад, ставка заступника директора по адміністративно-господарській частині, в залежності від стажу роботи, становила від 690 до 980 крб., в той час як його колеги в технічних вузах та університетах отримували від 1200 до 1500 крб.¹⁷⁷

Фінансова дискримінація торкалася і студентів. Розмір їхньої стипендії був найнижчим серед студентів всіх вищих навчальних закладів (що з усією очевидністю свідчило про пріоритети керівництва держави щодо напрямків розвитку її економіки). Якщо в гірничих та металургійних інститутах вона складала 443 крб., в політехнічних та машинобудівних – 404 – 408, будівельних, технологічних та університетах – 320 – 340, то в сільськогосподарських – лише 256¹⁷⁸. Ситуація в технікумах була аналогічною. Учні отримували в середньому 100 крб., хоча на першому курсі стипендія становила лише 80 крб.¹⁷⁹ Безумовно, що такий матеріальний статус сільськогосподарських навчальних закладів не сприяв росту популярності їх серед молоді і не робив привабливим в плані навчання в них.

Недостатність уваги з боку керівництва країни протягом років до сільськогосподарських навчальних закладів як до вагомого чинника підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, сприяла тому, що роками повільно здійснювалася відбудова їх навчальних корпусів, лабораторій, майстерень, гуртожитків. Незадовільно відбувалося забезпечення необхідним науковим обладнанням, меблями тощо. Затягувалося вирішення соціально-побутових проблем, що позначалося на кількісному і якісному складі викладацьких колективів. Їх якість, порівняно з довоєнним часом, значно знизилася і протягом розглядуваного періоду мала стати тенденцією в бік подальшого погіршення, особливо у вузах. Через постійне не виділення коштів на будівництво житла – не малося можливості її припинити.

У той же час, на тлі незадовільного ставлення держави до проблем швидкого відродження довоєнного матеріально-технічного, наукового, навчального потенціалу вищої і середньої сільськогосподарської школи, висувалися до них вимоги по розширенню підготовки спеціалістів, оскільки

гостро стояла проблема заповнення вакансій, викликана демографічними втратами першої половини 1940-х рр. На існуючій матеріальній основі навчальні заклади мусили збільшувати учнівські і студентські контингенти. Але саме матеріально-технічні можливості їх стримували таке нарощування і в кількісному, і в якісному плані. І не давали змоги задовольнити всезростаючі потреби аграрного виробництва у фахівцях. З початком укрупнення колгоспів проблема набула ще більшої гостроти. Так, у 1947 р. в технікумах нараховувалося 28835 учнів, що становило 161 % довоєнного рівня, а в 1952 р. їх кількість зросла до 30678 чол., тобто, – лише на 6,4 %¹⁸⁰. Відповідними до темпів підготовки були і темпи забезпечення галузі фахівцями. Так, якщо в 1947 р. випуск всіх середніх спеціальних закладів республіки становив 7290 молодих спеціалістів, то через 6 років, тобто в 1953 р. – лише на 500 більше¹⁸¹. Незважаючи на те, що майже всі випускники технікумів залишалися в розпорядженні Міністерства сільського господарства України і розподілялися в його системі, таких об'ємів підготовки їх було недостатньо. Так, при незначних випусках спеціалістів з вищою освітою і ще менших кількостях їх отримання галуззю, виходило, що на 10 інженерів, агрономів і зоотехніків, які прибували в сільське господарство республіки, приходилося лише 15–17 спеціалістів середньої кваліфікації¹⁸².

Ситуація у вищій школі була не менш складною. Вона визначалася, в першу чергу, підпорядкованістю сільськогосподарських вузів непрофільному міністерству, яке, до того ж, знаходилося поза межами України і для якого приділення уваги саме питанням підготовки спеціалістів для сільського господарства не були основними. До того ж високий ступінь централізації всіх сфер економіки і культурного життя в країні визначав і жорстку ієрархію підпорядкування ланок управління з домінуванням вищестоячих структур, з замиканням на керівництво в Москві. Такий стан управління справами сприяв різновекторності інтересів центру та регіонів, ігноруванню проблем останніх. Саме такі підходи розумілися керівниками центральних відомств як загальнодержавні. Саме з таких позицій і здійснювалася діяльність по

підготовці кадрів для сільського господарства республіки. Але така система управління кадровим забезпеченням виявила свою неперотність і негнучкість. Так, хоч і відбувалося розширення підготовки спеціалістів, але цей процес відбувався повільно, без урахування постійно зростаючих потреб матеріально-технічної бази колгоспного виробництва республіки, його вимог щодо кількісних характеристик, рівня професійної, профільної підготовки працівників різних ланок, структур, організацій галузі. Це сприяло серйозним диспропорціям в задоволенні потреб аграрного виробництва республіки в них. І на тлі постанов, що приймалися Центральним Комітетом партії та урядом Союзу по збільшенню фахівців з вищою та середньою спеціальною освітою в сільському господарстві, такі дії виглядали нелогічними. Так, протягом першої повоєнної п'ятирічки повільно зростали прийоми в інституту, що, відповідно, визначало і незначні, порівняно з потребами, випуски молодих спеціалістів. Лише в 1950 р. вперше було зроблено набір, який міг вважатися відповідаючим потребам. Було прийнято на 100 % більше, ніж в 1940 р., але випуск в тому році лише на 40 % перевищував довоєнний (13600 чол.), що аж ніяк, при зрослих потребах, не могло бути задовільним¹⁸³. Це свідчило, що фактично в нових умовах підходи керівництва міністерства культури щодо підготовки спеціалістів аграрної сфери мало в чому змінилися в порівнянні з довоєнним часом, коли основним призначенням інститутів вважалася підготовка кадрів для роботи в науково-дослідницькій сфері, плануючих і контролюючих організаціях.

Ще менше враховувалися потреби аграрного виробництва республіки у працівниках конкретних фахових профілів, чим визначалися серйозні перегини в професійно-виробничій структурі галузі. Так, починаючи з 1947 р., пріоритет у підготовці спеціалістів було надано агрономам, що дозволило збільшити на 1950 р. забезпеченість ними сільського господарства України порівняно з 1940р. на 75 %. Хоча й цього було недостатньо. Так, на грудень 1951 р. дефіцит працівників цієї професії в управлінських ланках лише по незаміщеним посадам становив 7859 чол. З врахуванням же 2700 практиків,

що працювали на посадах спеціалістів, потреби становили 34,2 %¹⁸⁴. Підготовці ж фахівців інших спеціальностей, незважаючи на постійно зростаючий на них попит, приділялося значно менше уваги. В результаті таких підходів мала місце значна кількісна невідповідність між потребами в працівниках певних профілів і ступенем забезпеченості ними. Наприклад, кількість інженерів-механіків в системі Міністерства сільського господарства республіки збільшилася в порівнянні з довоєнним часом лише на 33 % при більш як дворазовому зростанні техніки в МТС¹⁸⁵. Аналогічна ситуація мала місце і в забезпеченні фахівцями таких основних сільськогосподарських професій, як зоотехнія і ветеринарія. Особливо ж мінімальною була підготовка спеціалістів економічних професій. В республіці діяв лише один економічний факультет, відкритий в Харківському СГІ в 1940 р., з щорічним прийомом на I курс 40 – 45 чол. (по Союзу малося всього 6 таких факультетів з загальним прийомом 250 чол.). Безумовно, його випускники не могли забезпечити всі вакансії в системі сільського господарства. В результаті склалася така ситуація, що, наприклад, у 1950 р. в колгоспах республіки працювало лише 15 бухгалтерів з вищою освітою, а потреби в економістах управлінських структур всіх рівнів галузі в них становили 2200 чол. та бухгалтерів – більше 5000¹⁸⁶.

Слідування у фарватері довоєнних стереотипів щодо формування сільськогосподарської галузі спеціалістами визначило і орієнтацію на стару систему підготовки по вузьким спеціальностям з численними спеціалізаціями в середині них, що добре задовольняло потреби різного роду науково-дослідних організацій та установ, але негативно позначалася на забезпеченні сільського господарства, тим більше в умовах проголошеного курсу на наближення спеціалістів до виробництва. Особливо така система була неефективною для використання їх у великих багатогалузевих господарствах, оскільки далеко не всі мали відповідний роботі на безпосередньому виробництві обсяг знань і рівень фахової підготовки. Наприклад, з 4587 агрономів, що закінчили сільгоспвузи в 1951 р., отримали дипломи по таких

спеціалізаціях агрономії, як агрохімія і ґрунтознавство 2184 чол., а в 1952 – 2153¹⁸⁷. Тобто, незважаючи на, здавалося б, вагоме поповнення загону працівників у рільничій сфері сільськогосподарського виробництва, лише половина з них могла ефектно використовуватися за фахом і повноцінно виконувати обов'язки агронома.

Ситуація, що склалася з формуванням нової професійно-виробничої верстви сільськогосподарської галузі України, була пов'язана, з одного боку, з небажанням і неспроможністю керівництва країни позбутися старих стереотипів, а з іншого – намаганням його в цих умовах вирішувати непрості народногосподарські завдання за допомогою спрощених варіантів. Така налаштованість же сприяла, при прийнятті рішень, неврахуванню ряду чинників, які суттєво впливали на діяльність вищої і середньої сільськогосподарської школи по виконанню завдань, що постали перед нею в повоєнний період. Скажімо, такого, на перший погляд, несуттєвого, як географія розміщення сільськогосподарських вузів. Вона складалася протягом 1920 – 1930-х рр. у відповідності з тогочасними потребами галузі як республіки, так і країни в цілому. В післявоєнний період відродження її відбувалося в тому ж самому “форматі”, але без урахування демографічних та територіальних змін, що сталися в першій половині 1940-х рр., і підвищених вимог до сільського господарства по швидкому забезпеченню продовольчих потреб країни. З дев'яти областей, що були утворені на територіях, які відійшли до Радянського Союзу і увійшли до складу України, лише в одній – Львівській – було створено 2 вузи сільськогосподарського профілю. З 16 вузів, що знаходилися в східній частині республіки, 7 функціонувало в Київській та Харківській областях. Фактично в трьох областях сконцентрувалася більшість вищих сільськогосподарських закладів України. В умовах післявоєнних років, що характеризувалися не досить розвинутою інфраструктурою і, звідси, – певною обмеженістю можливостей оперативного сполучення навіть в межах області, така схема розташування сільгоспвузів разом з пов'язаними з нею фінансовими, економічними,

соціально-побутовими проблемами студентів, являла собою стримуючий елемент у виборі як професії, так і навчального закладу для багатьох бажаючих, і в кінцевому результаті, негативно позначилася на процесах, пов'язаних з формуванням управлінських структур галузі республіки у світлі вимог і потреб часу. Тому потребувала корегування.

Адже в числі абітурієнтів, а потім і студентів сільгоспвузів більшість становили вихідці з найближче прилеглих до вузів територій. Після закінчення навчального закладу значна частина їх, незважаючи на існуючу систему централізованого розподілу випускників, намагалася залишатись за місцем свого проживання до вступу в інститут. Сталість такого процесу являла собою серйозну проблему як для розподіляючих молодих спеціалістів структур, так і для – потребуючих їх. Особливо відчутною вона була у віддалених від вузів регіонах.

На таку недосконалість географії розміщення вузів, як серйозну ваду процесу забезпечення фахівцями сільського господарства, відповідальні особи Міністерства культури неодноразово звертали увагу партійно-державного керівництва країни. Про серйозність їх занепокоєння в цьому питанні свідчило те, що протягом лише 1950 р. міністр вищої освіти СРСР Н. Кафтанов направив в Політбюро (на ім'я Г. Маленкова) і в Раді Міністрів СРСР (на ім'я К. Ворошилова) дві доповідні записки з приводу підготовки кадрів вищої кваліфікації для сільського господарства, і в обох вважав за необхідне звернути увагу на факт недосконалості мережі розміщення вузів: “Существенные недостатки имеются в размещении высших сельскохозяйственных учебных заведений по отдельным регионам страны... В Украинской ССР не имеют вузы 15 областей, в том числе Винницкая, Сумская, Черниговская, Каменец-Подольская, новые области Западной Украины”¹⁸⁸.

Але ніяких зрушень у вирішенні даного питання не відбулося. Точка зору політичного керівництва країни в цьому питанні залишилася незмінною. Воно продовжувало вважати факт нерівномірності розміщення

сільськогосподарських вузів України таким, що не міг впливати на процеси, пов'язані з формуванням виробничо-професійної верстви галузі, і тому не вважало за необхідне змінювати щось в уже усталеній схемі. Більше того, воно пішло на об'єднання Міносвіти з Міністерством культури СРСР, чим ще більше були віддалені проблеми вищої сільськогосподарської школи від проблем сільського господарства, а трансформації, що відбувалися в зв'язку з об'єднанням двох відомств, не сприяли покращенню розуміння проблем самої школи. Оскільки вони не були пріоритетними для новоствореної структури. Це засвідчив і міністр культури СРСР П. Пономаренко: “Вопрос о равномерном размещении сельскохозяйственных вузов – вопрос не злободневный. Главная задача – укрепление и развитие сети существующих вузов”¹⁸⁹. Така позиція нового керівництва, фактично, консервувала систему розміщення вузів у довоєнному вигляді і робила практично безперспективним питання її вдосконалення. Вона свідчила, що пріоритети у вирішенні складних проблем галузі віддаються, як і раніше, спрощеним варіантам: тобто, не відкриттю, як того вимагала нова ситуація вузів, в яких би здійснювалася підготовка спеціалістів з урахуванням місцевих кліматичних, технологічних, зональних особливостей, а простому перерозподілу молодих спеціалістів на користь регіонів, найменше в них забезпечених, до того ж, – в збільшених кількостях.

При таких підходах, на тлі домінування загальнодержавних інтересів, як це розуміли керівники центральних відомств союзного рівня, вирішення проблеми кадрового забезпечення сільського господарства України, віддалялося. Оскільки, з точки зору союзного керівництва, Україна, в порівнянні з східними, південними і північними регіонами Радянського Союзу, слабо урбанізованими, з недостатньо розвинутою інфраструктурою та мережею вузів, виглядала благополучною. Так, за даними Міністерства сільського господарства СРСР у 1952 р. в республіці в середньому на один район припадало 23 спеціалісти з вищою освітою, на одну МТС – більше, як 6 агрономів, на одного агронома – тільки 2 колгоспи. В той же час, в

Красноярському краї в одному районі в середньому працювало 10 спеціалістів, в одній МТС – 2 агрономи, в Смоленській області кожен район мав по 13 спеціалістів з вищою освітою, а один агроном обслуговував 10 колгоспів¹⁹⁰.

З огляду на такий стан речей, центральні органи і розподіляли значну частину випускників вузів України за її межі. “Ввиду того, что Украинская ССР намного лучше обеспечена специалистами сельского хозяйства, чем другие республики и области СССР, а также учитывая необходимость оказания помощи центральным областям в укреплении их квалифицированными специалистами”, – писав завідувачий сільгоспвідділом ЦК КПРС В. Козлов секретарю ЦК, члену Політбюро Г. Маленкову, слід вважати політику по направленню значної кількості випускників сільгоспвузів України в інші регіони такою, що відповідає інтересам держави¹⁹¹.

Ще одна причина значних масштабів направлення випускників сільгоспвузів України в інші регіони країни полягала в їх традиційній відповідальності щодо виконання професійних, посадових обов’язків. Тому значна частина з них, на відміну від випускників інших республік, залишалася за місцем призначення, закріплювалася там на місцях роботи і тим самим сприяла формуванню місцевих управлінських структур. На одній з всесоюзних нарад директорів сільськогосподарських вузів представник міністерства М.Єсін відверто визнав, що така система розподілу викликана небажанням випускників вузів так званих національних республік полишати їхні межі і неможливістю центральних союзних органів контролювати процеси направлення і закріплення їх у суміжних з цими республіками регіонах. Він пояснював, що, наприклад, випускників Грузії або Вірменії вони не можуть розподілити не те, що на Далекий Схід або у Вологодську область, але навіть в республіки Середньої Азії. “Связано это с большими трудностями, значительно большими, чем при направлении из Украины или РСФСР”¹⁹² і вважав за доцільне здійснювати підготовку в даних республіках

спеціалістів лише в обсягах їхніх власних потреб, а формування управлінських структур інших регіонів здійснювати й надалі за рахунок випускників України та Росії¹⁹³.

Внаслідок такої політики відповідних міністерств за період з 1946 по 1953 рр. за межі України з підготовлених її вузами молодих спеціалістів сільського господарства було направлено 50,4 %¹⁹⁴. Причому коефіцієнт корисної дії від таких заходів виявлявся меншим від очікуваного. Парадокс полягав у тому, що при направленні брався до уваги лише кількісний бік потреб території, без урахування якісних характеристик: фаху, спеціалізації випускників, зональності в розташуванні їх вузів, місця майбутньої роботи молодих спеціалістів, що в аграрному виробництві має неабияке значення. Поширення набули випадки направлення випускників за межі України майже в повному складі, в той час, як на них розраховували області, які конче потребували саме фахівців даного профілю. Такі дії не могли не позначитися на виробничих показниках як сільського господарства України, так і тих регіонів, куди направлялися випускники її вузів. Адже вони використовувалися там часто не за фахом своєї освіти.

Показовою в цьому плані була ситуація з агрономами-бавовнярами. У південних областях України в післявоєнні роки за розпорядженням державно-політичного керівництва СРСР колгоспи почали вирощувати бавовник. З року в рік збільшувалися його посівні площі, ставилися завдання по нарощуванню врожайності культури. У зв'язку з цим у Херсонському, Дніпропетровському та Одеському сільськогосподарських інститутах почали готувати агрономів, що мали спеціалізуватися на вирощуванні цієї культури. Але після закінчення вузів вони не лише не працювали за спеціальністю, а їх взагалі розподіляли за межі республіки. В основному – в північні райони Російської Федерації та Казахстану, де вони використовувалися не за профілем спеціалізації. Результатом таких дій центральних органів була гостра потреба бавовнярських господарств України в агрономах даного профілю. Так, у 1950 р. потреба в них становила 814 чол., а в наявності було

лише – 416, та й то, більша частина з них належала до інших галузей агрономії¹⁹⁵. У 1951 та 1952 рр. потреба в спеціалістах з цієї культури зростає ще на 600 чол., при щорічній підготовці їх у вузах 200 чол.¹⁹⁶ Але в 1951 р. в Україні ж залишено і направлено на роботу за фахом 26 %, а в наступному 19,4 %¹⁹⁷. Інші ж Міністерством вищої освіти були направлені в північні та східні регіони Радянського Союзу, які за своїми природно-кліматичними умовами аж ніяк не могли спеціалізуватися на вирощуванні бавовни: Казахську РСР, Комі та Бурят-Монгольську автономні республіки, Амурську, Архангельську, Великолуцьку, Вологодську, Кемеровську, Новгородську, Смоленську, Томську, Читинську та Тувинську автономну області, Красноярський та Хабаровський краї¹⁹⁸. У 1953 р. тенденція в розподілі агрономів-бавовнярів збереглася.

Хронічний дефіцит спеціалістів негативно позначався на економічних показниках молодій галузі рільництва України, а головне – загрожував виконанню програми розвитку бавовнярства в південних регіонах республіки, здійснюваної під егідою Міністерства бавовнярства СРСР. Це зачіпало інтереси відомства. Тому воно в особі свого керівника К. Юсупова змушене було піддати сумніву чинні на той час принципи розподілу молодих спеціалістів. У своєму листі до Ради Міністрів СРСР він зокрема писав: “В этом году большинство выпускников этих (мається на увазі Дніпропетровський, Херсонський та Одеський сільгоспінститути – О. Н.) институтов направляются в распоряжение Министерства сельского хозяйства СССР для работы в районах Сибири и Урала. Министерство хлопководства СССР считает неправильным такое распределение и просит всех агрономов-хлопководов, оканчивающих сельскохозяйственные институты в 1953 г. направить в наше распоряжение”¹⁹⁹.

Таким чином надання в нових умовах переваги у вирішенні кадрових питань старим схемам підготовки і розподілу спеціалістів характеризувалося не лише неврахуванням місцевих потреб, але й взагалі супроводжувалося зіткненням інтересів на рівні відомств, що свідчило про вступ у смугу кризи

існуючої ідеології відродження сільського господарства і в тому числі – шляхів виведення його на нові виробничі рубежі.

Певним виходом з ситуації, що склалася з кадровим забезпеченням сільського господарства, який, з одного боку, запобігав би напруженості між відомствами, а з іншого – без порушення балансу інтересів між центром і регіонами, сприяв би певному задоволенню потреб останніх, могла бути підготовка спеціалістів заочним шляхом. За умов організаційних та структурних зрушень повоєнного часу, що відбувалися в суспільстві, в економіці, культурі, в тому числі – в освіті, система заочної підготовки фахівців сільського господарства продовжувала функціонувати в довоєнному режимі. Тоді нею з 1935 р. (початку регулярних випусків спеціалістів) по 1941 р. було підготовлено всього 1249 чол.²⁰⁰ У повоєнний період ситуація не змінилася. Всього в масштабах Радянського Союзу заочним шляхом щорічно продовжувало готуватися в середньому по 175 чол.²⁰¹ Фактично, цей напрямок підготовки фахівців знаходився в тіні, через що був мало популярним у молоді, а з іншого боку – не користувався підтримкою з боку керівників сільськогосподарських організацій та управлінських структур галузі. В результаті, в умовах зростаючого попиту на випускників вузів і технікумів, така форма їх підготовки була незатребуваною в аграрній галузі. Так, у 1947 – 1948 н. р. заочники в сільськогосподарських вузах становили 17 % студентських контингентів, у той час, як у технічних вищих навчальних закладах ця категорія дорівнювала 50 %, а в гуманітарних – 60,3 %²⁰². Одною з причин такого стану було те, що підготовка заочним шляхом спеціалістів здійснювалася в обмеженій кількості вузів і розширення її відбувалося вкрай повільно. Наприклад, у Україні в 1947 – 1948 н. р. було лише 6 заочних відділень з контингентом студентів в них лише 758 чол. Випуск же в тому році зробили тільки 4 вузи і становив він всього 61 чол.²⁰³ Підготовки ж заочним шляхом спеціалістів сільського господарства середньої кваліфікації в країні взагалі не існувало.

Міністерство вищої освіти, користуючись підвищеною увагою до проблем сільського господарства, що мала місце в країні після лютневого 1947 р. Пленуму партії, зробило спробу зорієнтувати державне керівництво на можливість активізації потенціалу заочної системи підготовки фахівців для сільськогосподарської галузі. З цією метою протягом останніх місяців 1948 р. була підготовлена, а в лютому 1949 р. подана на ім'я Г. Маленкова аналітична записка “Об укреплении и развитии высшего и среднего заочного сельскохозяйственного образования”, в якій змальовувався стан справ в цій галузі навчання. Зроблений аналіз засвідчував, що ситуація, яка склалася з заочною сільськогосподарською освітою, була опосередкованим відображенням ставлення держави до села і всієї сільськогосподарської галузі, в тому числі і до системи, яка готувала фахівців для аграрного виробництва. Записка констатувала факт вкрай обмеженої матеріальної бази, організаційних, методичних, фінансових тощо можливостей заочних відділень сільськогосподарських вузів, а також – певну дискримінацію їхніх студентів в порівнянні з заочниками навчальних закладів інших профілів. Так, у них значно коротшими виявилися відпустки на екзаменаційні сесії, на підготовку дипломних проектів, і вони до того ж не оплачувалися, на відміну від інших вузів²⁰⁴.

У проекті постанови, що додавалася до записки, були викладені пропозиції щодо вдосконалення системи заочної сільськогосподарської освіти і підвищення її ефективності.

Але з усього комплексу рекомендацій вище керівництво країни взяло до уваги лише організаційний блок, проігнорувавши – соціально-економічний, чим і була визначена, в кінцевому результаті, половинчастість вирішення проблеми. Тобто, знову була віддана перевага традиційним кількісним підходам у вирішенні проблеми.

Восени 1949 р. у країні започатковується заочна форма підготовки спеціалістів середньої кваліфікації. Але, через недостатність уваги з боку відповідних структур її робота налагоджувалася дуже складно. Протягом

років так і не вдалося вийти на встановлювані норми прийому. В 1949 – 1950 н. р. при плані 5208 чол. було набрано лише 76,1 %, в наступному 1950 – 1951 н. р. з 5029 – 86,6 %, а в 1952 – 1953 – при плані 7250 доля зарахованих становила 76,2 %²⁰⁵. Аналогічні процеси відбувалися і в Україні. Так, у 1952 – 1953 н. р. з запланованих 2700 чол. було прийнято лише 85,2 %²⁰⁶.

З 1950 р. у вищій сільськогосподарській школі було розширено мережу заочних відділень і збільшено прийом в них. У 1952 – 1953 н. р. на її відділеннях у сільгоспвузах республіки вже навчалось 2873 чол.²⁰⁷, тобто в 4 рази більше, порівняно з 1947 р. Але, як показала практика, таке збільшення не могло задовольнити потреби галузі. Адже в середньому на відділення припадало 260 чол. А в ряді навчальних закладів ці показники були значно нижчими. Наприклад, у Білоцерківському сільськогосподарському інституті навчалось 85 чол., в Житомирському – 131, в Харківському інституті механізації сільського господарства – 100²⁰⁸. Така їх нечисленність визначалася планами набору, що встановлювалися для кожного вузу і по кожній спеціальності конкретно Міністерством вищої освіти СРСР за вказівкою Держплану та Ради Міністрів Союзу, які і визначали доцільність розширення підготовки спеціалістів по тих чи інших спеціальностях виходячи зі свого розуміння такої доцільності.

Фактично, здійснені урядом заходи мало позначилися на роботі заочної системи по підготовці спеціалістів. Оскільки торкалися лише кількісного боку справи і не зачіпали організаційних питань, пов'язаних з роботою заочних відділень, їх матеріальної бази, фінансування, статусу даної структури в системі сільськогосподарських вузів, всієї методичної роботи їх, а також соціально-економічних проблем, пов'язаних з навчанням студентів. Так, уряд не ліквідував несправедливість стосовно компенсації їм витрат на період екзаменаційних сесій та дипломування, не було збільшено і строк на відпустки, фактично вони не були зрівняні в правах в цьому плані з тими, хто навчався у вузах і технікумах інших профілів.

Через неналежну увагу до проблем внутрішньої організації навчальних закладів становище заочних відділень було досить невизначеним. Вони керівництвом, фактично, розглядалися як окрема структура, що організаційно вимушено прилучена до навчальних закладів. Звідси, до них було і відповідне ставлення з боку директорів, їх заступників, керівників різних підрозділів. Результатом такого стану речей було те, що заочні відділення не мали необхідної навчальної бази і мусили орендувати її як у інститутів і технікумів, так і у інших установ. Викладання в них не входило в науково-педагогічне навантаження професорсько-викладацького складу навчальних закладів. І в умовах погодинної оплати, що діяла в той час у вищій школі, кваліфіковані викладачі в основному читали на стаціонарі, а на заочних відділеннях – ті, кому потрібно було ще набувати викладацького досвіду – молоді кандидати наук, асистенти, аспіранти. Як говорив в своєму виступі на одній з нарад працівників сільськогосподарських вузів директор Всесоюзного сільськогосподарського інституту заочної освіти В. Зирянов, “директора ряда стационарных сельскохозяйственных институтов смотрят на студентов-заочников подчас как на обузу и не уделяют заочным отделениям необходимого внимания”²⁰⁹. Через таке ставлення до заочних відділень вузівської адміністрації, фінансування їх здійснювалося в мізерних розмірах, штати були вкрай недостатніми, оплата – відповідною, що не давало можливості їхнім працівникам виконувати свої функції належним чином. Наприклад, в Одеському СГІ при контингенті 540 чол., в 1952 р. мала лише одна ставка секретаря відділення (методиста – за сучасною термінологією) з посадовим окладом 380 крб., в Харківському СГІ – лише одна ставка завідуючого відділенням. І він мав в своїй особі поєднувати обов’язки і керівника підрозділу, і технічного працівника²¹⁰.

Результати ж такої непорядкованості позначилися на роботі заочних відділень і визначали досить незначну ефективність їхньої діяльності по підготовці спеціалістів. Щорічно малися значні відрахування студентів за неуспішність. Особливо на молодших курсах. Через що лише одиниці з

прийнятих на перший курс закінчували навчальний заклад. Не допомагала навіть широко застосовувана в сільськогосподарських вузах практика залишення на повторний курс – так зване “другорічництво”, оскільки переважна більшість студентів полишала навчання на першому курсі, що не давало їм права на продовження навчання. Так, у 1950 – 1951 н. р. з 2768 заочників, що навчалися у вузах республіки, майже 62 % становили студенти I курсу і 31 % – II. На всі інші курси припадало лише 7 %. Причому на VI навчалася лише 29 чол., що становило 0,9 % всього складу заочників²¹¹. Тобто, по республіці заочна система підготовки спеціалістів щорічно випускала по декілька десятків чоловік. Це аж ніяк не задовольняло потреби її сільськогосподарської галузі.

Неефективність роботи заочної сільськогосподарської освіти була очевидною. Це розуміли відповідальні особи на регіональному рівні. Але могли лише констатувати проблему. Так, в грудні 1952 р. начальник Управління у справах вищої школи при Раді Міністрів УРСР М.Коваль в доповідній записці в ЦК КП(б)У зі всією відвертістю змалював стан заочної сільськогосподарської освіти і зробив однозначний висновок, що “масштабы заочной подготовки в сельскохозяйственных вузах совершенно недостаточны. Учитывая, что с каждым годом в народное хозяйство будет направляться все больше и больше молодежи оканчивающей средние школы и техникумы, крайне необходимо расширить заочное образование”²¹².

Тобто, і заочна школа, як і в цілому вищі і середні сільськогосподарські навчальні заклади в повоєнний період не була зорієнтована на необхідну кількісну і якісну підготовку спеціалістів аграрного виробництва. Незважаючи на заходи, здійснені урядом країни по активізації її діяльності, вона продовжувала функціонувати в “неспішному” режимі, через що не могла стати джерелом забезпечення гостро потребуючого спеціалістів аграрного виробництва України.

Таким чином, незважаючи на певні зрушення, що відбувалися в діяльності вищої і середньої сільськогосподарської школи в післявоєнний період,

вона не була зорієнтована ні якісно, ні кількісно на задоволення зрослих потреб галузі по підвищенню інтелектуалізації процесів керівництва колгоспним виробництвом, обслуговуючих його сфер. Через панування застарілих стереотипів у партійно-державного керівництва країни на її призначення у системі сільського господарства, вона не розглядалася як чинник, що сприяв підвищенню продуктивності галузі. Тому, як і раніше, фахівці, яких вона готувала, розглядалися як функціонери у здійсненні директив вищого за рангом начальства, і їх, як і раніше, – в довоєнний час, продовжували готувати вузи і технікуми для роботи в контролюючих і плануючих структурах.

***

Отже, ситуація, що мала місце в повоєнний період у матеріальній сфері села, позначилася на його спроможності виконувати своє основне, з точки зору партійно-господарського керівництва країни призначення – належним чином забезпечувати потреби держави у сільськогосподарській продукції. Це стало серйозним стимулюючим фактором до пошуку шляхів її виправлення. При цьому одним із основних вбачався вже звичний, широко застосовуваний на практиці радянського будівництва – адміністративний. Саме за допомогою стимулювання різними силовими методами діяльності працівників керівної ланки матеріальної сфери села, у першу чергу, голів колгоспів, держава намагалася вплинути на підвищення економічних показників господарств. Однак цей шлях не давав очікуваних результатів. Тож було взято курс і на підвищення інтелектуального потенціалу керівників господарств.

З цією метою було спеціально створено широку мережу навчальних закладів, покликаних готувати з числа самих селян працівників керівних ланок, шляхом надання їм прискорено, упродовж одного – двох років певного рівня сільськогосподарських знань. Проте недостатня матеріально-технічна база таких навчальних закладів, низький загальний освітній рівень вступників, а через це, відповідно, і їх фахові знання “на виході”, стриманість самих

сільських жителів щодо навчання у них, з одного боку, та в обмежених обсягах використання самими господарствами їхніх випускників за отриманим фахом, з іншого, визначали низький рівень ефективності такого шляху.

Намагання вирішити завдання за рахунок міста – направленням працівників управлінських ланок всіх рівнів сільськогосподарської галузі та підприємств, безпосередньо не пов'язаних з аграрним виробництвом сфер, у наближені до матеріального виробництва ланки, не отримало підтримки у цієї категорії працюючих, особливо на обласному і ще більшою мірою – республіканському рівнях. Спроби підвищити інтелектуальний потенціал керівників господарств шляхом висунення на дані посади спеціалістів, працюючих у районних сільськогосподарських організаціях, не знайшли належного розуміння з боку партійних і радянських структур цього рівня. Вони не вбачали у працівниках цієї категорії, людях зі спеціальними знаннями, фахівців, здатних очолювати трудові колективи, керувати господарствами, тому всіляко гальмували процес їх висунення на ці посади, за традицією віддаючи перевагу авторитетним практикакам з селянського середовища.

По суті мала місце ситуація переміщення спеціалістів усередині самої управлінської сфери сільськогосподарської галузі, яке аж ніяким чином не позначалося на її матеріальній сфері.

Вирішити проблему за рахунок збільшення обсягів надходження випускників навчальних закладів “класичного” типу не малося можливості через своєрідність системи їх підлеглості в країні. Внаслідок підпорядкованості вузів союзним структурам, переважна більшість їхніх випускників розподілялася поза межі України, а вакансії, що потребували фахівців з вищою освітою, заміщувалися випускниками середніх спеціальних закладів. І переважна їх більшість зосереджувалися поза виробничою сферою колгоспів і радгоспів. Ті ж, хто опинявся в ній, через непідкріпленість партійно-урядовими постановами свого матеріального, соціального, виробничого,

посадового тощо статусу, знаходилися в гіршому становищі, порівняно зі своїми колегами з управлінських сільськогосподарських організацій та державних сільськогосподарських підприємств, тож мушили переміщуватися до них, чим не сприяли вирішенню поставлених партійно-державним керівництвом завдань.

Змінити ситуацію за рахунок збільшення студентських контингентів навчальних закладів не малося можливості через позицію керівництва країни, яке розглядало підготовку спеціалістів лише в контексті застосування їхніх знань у плануючо-контролюючих та науково-дослідних сільськогосподарських структурах. Тож переведення навчальних закладів на випуск фахівців у збільшених масштабах для залучення їх безпосередньо до процесу вироблення сільськогосподарської продукції відбувався вкрай повільними темпами і як результат, становлення керівної і управлінської ланок сільськогосподарської сфери відбувалося складно, суперечливо, що позначалося і на економічних показниках галузі.

РОЗДІЛ 3
НАПРЯМИ, ШЛЯХИ І МЕТОДИ ІНТЕЛЕКТУАЛІЗАЦІЇ
МАТЕРІАЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА СЕЛА
(перша половина 1950-х – середина 1960-х рр.)

3.1. Результати повоєнної відбудови аграрного виробництва
і проблеми шляхів підвищення його ефективності

Зруйноване війною і німецькою окупацією сільське господарство республіки для скорішої своєї відбудови потребувало значних фінансових і матеріально-технічних ресурсів. За планом економічного розвитку СРСР на 1946 – 1950 рр. воно мало за п'ять років вийти на довоєнний рівень економічних показників. Проте, через надання партійно-державним керівництвом пріоритетності у відродженні промисловості, планом передбачалося виділення сільськогосподарському сектору республіки мізерних, порівняно з його потребами, коштів і покриття дефіциту за рахунок задіяння внутрішніх резервів колективних господарств. Тобто, була обрана політика фінансування інших галузей за рахунок села.

Результати обраного курсу стали даватися знаки уже на кінець 1940-х рр. Вони виявилися значно гіршими від очікуваних. Практично, визначені для галузі параметри не були виконані. Намічені показники не досягали довоєнного рівня, а по більшості позицій були навіть гіршими, ніж за часів царської Росії. Так, у 1950 р. валовий збір зерна у країні становив 81,2 млн. т, або 84,6 % від рівня 1913 р.¹ Лише по насінню соняшника та цукровим бурякам малося перевищення. Виробничі показники, що визначають рівень продуктивності галузі, також були нижчими за такі ж 37-літньої давності. Так, врожайність зернових культур становила 7,9 ц з га, порівняно з 8,2 ц у 1913 р., соняшника – відповідно 5 та 7,6 ц, овочів – 72 та 84, цукрових буряків – відповідно 159 та 168 ц з га².

У тваринництві стан справ також не виправдав сподівань керівництва. Поголов'я продуктивної худоби по всіх видах господарств, включаючи і особисті, де показники були значно кращими, хоч і перевищило довоєнний рівень, але все одно поступалося тому, що малося перед першою світовою війною. Це позначалося на спроможності галузі забезпечувати потреби населення у товарній продукції. Вона була недостатньою. При зростанні кількості населення за 37 років, м'яса і яєць воно отримувало менше, ніж у 1913 р. І лише показники по виробництву молока виявилися кращими, аніж у зазначений рік. Але лише завдяки тому, що застосовувалася обов'язкова задача колгоспниками його від власних тварин. У самому ж громадському секторі тваринницької галузі ситуація була досить складною. Так, якщо у 1950 р. все поголів'я великої рогатої худоби країни дорівнювало 58,1 млн. голів, то колгоспна частка в ньому становила всього 48 %³. До того ж лише 6978 тис. корів малося у колективних господарствах Союзу, що становило тільки 28,5 % загальної кількості цього виду тварин країни⁴. 52 % становило поголів'я колгоспних свиней⁵. Такий стан громадського сектора тваринництва визначав і відповідну його долю у загальній масі тваринницької продукції, що вироблялася сільським господарством країни. Так, у 1950р. лише 1,1 млн. т м'яса, 6,8 млн. т. молока здали колгоспи державі⁶, що становило відповідно 22,4 % та 10 % в загальній масі продукції, зданої селом.

Аналогічна ситуація спостерігалася і в сільському господарстві України. І хоч тут показники виглядали дещо краще за середньосоюзні, але й вони протягом 1946 – 1952 рр. продовжували залишатися нижчими, ніж у довоєнному 1940. Так, за роки IV п'ятирічки середня врожайність зернових по республіці була 8,3 ц з га, в тому числі у 1950 р. – 10,2, у 1953 – 10,3 ц, в той час як у 1940 р. вона становила 12 ц⁷. Валовий збір зерна навіть у 1952 р. був нижчим за 1940 р. на 592 ц, оскільки становив 20935 ц⁸. Аналогічні показники спостерігалися і по інших видах продукції рослинництва. Так, урожайність озимини у 1952 р. порівняно з 1940 р. була на 0,4 ц меншою, ярої пшениці –

на 1 ц, картоплі – на 9 ц, овочів – на 47 ц, причому протягом 1946 – 1952 рр. по овочам показники практично залишалися незмінними⁹.

У той же час при такій низькій продуктивності мало місце збільшення валових зборів продукції рослинництва республіки, насамперед зернових, олійних культур, цукрових буряків. Здійснювалося це, в першу чергу, за рахунок збільшення колгоспам норм обов'язкової здачі державі. Так, за середньої врожайності за IV п'ятирічку 9 ц з га озимої пшениці та 5,8 ярої, щорічно здавалося цього виду зернових загалом по 5408 ц, а у 1952 р., при підвищенні врожайності відповідно на 30 % та 13 % – республіка здала їх вже на 77 % більше¹⁰. Частка власне пшениці в зерновій продукції, що республіка здавала державі, становила 45,8 %, в той час, як у 1940 р. вона дорівнювала 31,8 %, а у IV п'ятиріччі в середньому – 32 %¹¹. Це свідчило, що державне керівництво вирішувало продовольчі проблеми країни шляхом економічного тиску на сільськогосподарську галузь замість пошуку шляхів, спрямованих на всебічне підвищення ефективності аграрного виробництва.

Недостатній розмір вкладень у сільське господарство країни визначав і відповідну від нього віддачу. Через це досить повільно до потреб колгоспів йшов процес механізації сільськогосподарських робіт. Фактично вона розумілася лише як забезпечення МТС більшою кількістю, порівняно з довоєнним часом, тракторами, зернозбиральними комбайнами та вантажними автомобілями. Інші ж види техніки та обладнання для механізації різних трудомістких процесів та операцій, в першу чергу, у рослинництві, залишалися поза увагою. Як результат, парк сільськогосподарських машин у кількісному й асортиментному плані в країні був досить обмеженим. Так, у 1950 р. в Радянському Союзі налічувалося 512 тис. тракторних плугів, 317 тис. тракторних культиваторів, 350 тис. тракторних сівалок, всього – 1,3 тис. (на 0,4 тис. менше, ніж у 1940 р.) тракторних жниварок, лише по 100 бурякозбиральних та картоплезбиральних комбайнів. Не малося й кукурудзозбиральних та силосозбиральних комбайнів¹². Практично всі підвищені завдання по валовому збору продукції виконувалися за рахунок

посилення ручної праці селян: колгоспниками здійснювалося вручну і копання картоплі, буряка (як цукрового, так і кормового, який у декілька разів важчий), і збирання кукурудзи, соняшника, заготівля сіна, скирдування соломи тощо. Ще менше була механізована праця у тваринництві, де доярки, свинарки, пташниці вручну виконували всі роботи, пов'язані з утриманням тварин.

Тобто проголошений партійним керівництвом курс на механізацію сільськогосподарських робіт через вкрай незадовільне виділення коштів в аграрну галузь виявився неефективним. До того ж через надання державою пріоритету у розвитку дуже вузького кола видів сільськогосподарської продукції, надходження інших видів машин та механізмів у сільське господарство штучно обмежувалося, через що вкрай повільно до реальних потреб колгоспників здійснювався процес механізації різних видів робіт. У той же час, і цей шлях механізації носив скоріше пропагандистський характер, оскільки, по-перше, через свою односторонність не забезпечував дійсно всебічної і повноцінної механізації сільськогосподарського виробництва, а лише насичував певними видами техніки одну галузь рослинництва – зернову, по-друге, зростання цих видів техніки хоч і відбувалося досить швидко, але, порівняно з низькими показниками 1945 – 1946 рр., а не з періодом 1940 – 1941 рр. Так, в Україні у 1950 р., порівняно з 1946 р. зернозбиральних комбайнів у МТС стало удвічі, автомобілів – у 8 разів, тракторів – у 1,8 рази більше¹³. Відносно ж 1940 р. тракторів у сільському господарстві республіки стало лише на 4 тис., вантажних автомобілів – на 8 тис. більша, кількість же зернозбиральних комбайнів була на 1,5 тис. меншою (при більш як 26 тис. колгоспів)¹⁴.

За таких умов вирішення завдання по отриманню у більших і всезростаючих розмірах сільськогосподарської продукції тогочасне керівництво держави вбачало у розвитку саме екстенсивних форм діяльності на селі, які стимулювалися посиленням адміністративно-примусових заходів з боку держави, а саме: збільшення норми вилучення колгоспної продукції,

обов'язкове залучення до її здачі селянських особистих підсобних господарств, подовження робочого дня колгоспників (від сходу до заходу сонця). В результаті селяни мусили працювати весь світловий день, практично без вихідних. У разі ж необхідності залишитися вдома (для виконання невідкладних робіт, які не могли виконувати молодші або похилого віку члени сім'ї) призначений наряд мав виконуватися кимось з родини, найчастіше старшими дітьми.

Відбувалося також посилення економічного тиску на колгоспників, у першу чергу у формі підвищення норми сільськогосподарського податку, який вони сплачували. Перший раз у післявоєнний період ставка податку за присадибне господарство була підвищена у 1948 р., потім – у 1950 р. За свідченням М. Хрущова, наведеним у доповіді на XX з'їзді КПРС “Про культ особи та його наслідки”, вище керівництво країни та партії планувало ще більше посилити податковий гніт на селянство та колгоспи. При розгляді документа про стан колгоспного тваринництва, підготовленого спеціально створеною для цього комісією, яка докладно ознайомила з ситуацією у сільському господарстві і запропонувала підвищити заготівельні ціни на продукцію тваринництва, Й. Сталін не лише не підтримав її членів, але й почав вимагати в черговий раз підвищити податки на колгоспи і колгоспників ще на 40 млрд. крб., незважаючи на жалюгідний стан сільського господарства. “Ведь 40 млрд. рублей, – говорив М.Хрущов, – это сумма, которую крестьяне не получали за все сдаваемые ими продукты. В 1952 г., например, колхозы и колхозники получили за всю сданную и проданную ими государству продукцию 26 млрд. 280 млн. руб.”¹⁵.

Посилення економічного тиску на колгоспників відбувалося і в формі примусу їх підписуватися щорічно на підвищені державні позики. Причому до господарів, а це були переважно жінки-вдови, при незгоді на високі розміри позики, через неможливість її сплати, адміністрацією застосовувалися методи примусу, близькі за своїми формами до методів, що використовувалися в період колективізації. Коли ж під адміністративним

тиском господар врешті згоджувався підписуватися на визначені розміри позики, то мусив, при тих низьких цінах на сільськогосподарську продукцію, що в той час існували в країні, докласти максимум зусиль для її сплати, за рахунок значного обмеження власних потреб. Адже для виконання договору з державою був єдиний шлях – продаж вирощеної у власному присадибному господарстві продукції (протягом літа – овочі, молоко та продукція з нього, восени та взимку – додавалася картопля та м'ясо) на ринку, найближчий з яких знаходився в райцентрі або великому селі, до якого селяни часто-густо мали діставатися пішки¹⁶.

В умовах необхідності обов'язкової щоденної праці від сходу до заходу сонця в громадському секторі доводилося або залучати до процесу доставки і реалізації продукції членів сім'ї, спроможних за віком і фізичними можливостями виконувати таку роботу, або ігнорувати обов'язки по сплаті державі позики. Селяни при цьому знаходилися так би мовити між “двох вогнів”. З одного боку – примус колгоспного керівництва, з іншого – тиск представників державних фінансових органів. І в обох випадках при невиконанні – реальна загроза адміністративної або навіть кримінальної відповідальності. В Україні для цього малася законодавча база. 21 жовтня 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла з ініціативи тодішнього секретаря ЦК КП (б) У голови Ради Міністрів України М. Хрущова указ “Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільськогосподарському виробництві та ведуть антигромадський спосіб життя”, а Рада Міністрів СРСР – постанову про його застосування. Вони надавали місцевому керівництву додаткову владу над членами колективних господарств і робили ще безправнішими самих колгоспників у виробничих та економічних питаннях.

Намагаючись за будь-яку ціну забезпечити виконання державних планів, багато сільськогосподарських, партійних і радянських органів йшли на порушення чинного порядку і поставок колгоспної продукції. Встановлений державою принцип нарахування обов'язкових норм здачі

кологоспами сільськогосподарської продукції з кожного гектара пашні або земельних угідь, закріплених за колгоспами, ними грубо порушувався. Передовим колгоспам, які отримували повноцінні врожаї, мали високу продуктивність тваринництва, встановлювалися завдання по обов'язковим поставкам в значно більших розмірах, ніж відстаючим. Така практика не стимулювала зацікавленість у розвитку виробництва, а, фактично, сприяла поганій роботі. Тим самим передові колгоспи і сумлінно працюючі колгоспники ставилися порівняно з тими, хто не виконував встановлених планів держпостачань у невідгідне становище¹⁶.

Незважаючи на засудження лютневим пленумом 1947 р. застарілих підходів до планування в сільському господарстві, жорстка централізація, яка поєднувалася з порушенням принципів обрахування планових показників для колгоспів і підсобних господарств селян на ділі нічим не відрізнялися в післявоєнний період від практики стосунків держави з колгоспами в роки війни. Це визначалося, в першу чергу, позицією Й. Сталіна щодо сільського господарства. Так, у ході економічної дискусії на початку 1950-х рр. з приводу перспектив колгоспного виробництва, він висловився категорично проти передачі основних засобів виробництва у власність колгоспів (чим сприяв непідключенню їх до державної електроенергетичної системи, забороні колгоспам мати власні трактори, комбайни, різного роду, навіть невеличкі, підприємства промислового призначення для вирішення внутрішньогосподарських виробничих або соціально-економічних проблем), що, в свою чергу, позначалося на економічних можливостях господарств і визначало відповідний рівень віддачі їх виробництва. Більше того, він наполягав на тому, щоб виключити “надлишки” колгоспного виробництва з товарообігу і включити їх разом з поставками колгоспної продукції державі в сфері прямого продуктообміну між промисловістю і державою і, тим самим, фактично зробити колективні господарства державними¹⁷.

Такі погляди значною мірою впливали зі стилю його керівництва. Він базувався на прийнятті рішень на основі інформації, що надходила по

інстанції з відповідних партійних, урядових структур, що “вели” конкретні галузі економіки, культури тощо. Адже, як відомо, Й. Сталін рідко полишав межі столиці. Тому інформацію отримував з доповідних, аналогічних записок та преси, яка накладалася на його власний досвід дореволюційного періоду та громадянської війни. На місця виїжджали представники конкретних відділів ЦК ВКП (б), найчастіше – на рівні осіб, що не мали повноважень на самостійне вирішення проблем, вже маючи конкретні директиви, отримані від Вождя. Під цим кутом вони оцінювали ситуацію і доводили її до керівництва. Таким чином інформація представників вищих керівних органів з місць підтверджувала існуючу позицію Центру. Наприклад, у Дніпропетровській області в січні 1946 р. Перебував з перевіркою питань хлібопоставок інструктор сільгоспвідділу ЦК ВКП (б) К. Маханько, який у доповідній записці в секретаріат оцінив діяльність багатьох колгоспів по збору і здачі урожаю як саботаж, звинуватив їхніх голів у навмисному зниженні врожайності зернових, соняшника; агрономів райсільгоспвідділів, які з огляду на погані види на врожай в майбутньому році, давали колгоспам розпорядження закладати в першу чергу і в повному обсязі посівний матеріал, називав “проходимцями”, а директиву обласного управління сільського господарства районам про засипку насіння до повної потреби і в повному обсязі, називав “неправильной” і такою, що “наносила особливо большой вред делу хлебозаготовок”¹⁸. При цьому він абсолютно замовчував економічну, демографічну ситуацію в колгоспах області, їх виробничі можливості по виконанню встановлених завдань, не торкався перспектив їх стану в наступному році, а виходив лише з директив інстанції, яку представляв.

Спираючись на таку інформацію своїх представників Й. Сталін вважав, що в Україні мало місце небажання населення здавати зерно державі і наполягав на посиленні тиску на українське село з метою змусити його виконати встановлені для цього норми. Тому й сприймав доводи тодішнього секретаря ЦК КП (б) У і Голови Ради Міністрів М. Хрущова про неможливість республіки з об’єктивних причин виконати плани обов’язкової здачі

сільськогосподарської продукції у повному обсязі і його прохання про надання продуктової допомоги їй, як такі, що не відповідають дійсності. Саме з цих причин він і замінив М.Хрущова на посаді секретаря ЦК компартії республіки жорстким у виконанні директив центру Л. Кагановича¹⁹.

Аналогічні оцінки отримала і діяльність керівників райкомів партії, райвиконкомів, сільгоспрганів, колгоспів Краснодарського краю по хлібозаготівлі у звіті завідуючого відділом Управління по перевірці партійних органів Комітету партійного контролю І. Поздняка. Але, оскільки він займав вищу посаду, то, окрім звіту керівництву про результати своєї поїздки, здійснив, у межах своїх повноважень, ще й певні адміністративні заходи – зняв зі своїх посад декількох секретарів райкомів та голів райвиконкомів, ряду іншим, з його ініціативи, було винесено суворі догани.

Фактично позиція Й. Сталіна, яка формувалася документацією, що готувалася так, аби не заперечити генсеку, підсилювало його віру в те, що він добре знає ситуацію в країні у різних сферах її життя і вірно її оцінює. Але, як свідчив М. Хрущов, Й. Сталін погано знав дійсне становище на місцях, у тому числі і на селі. “Он страну и сельское хозяйство изучал только по кинофильмам. А кинофильмы приукрашивали, лакировали положение дел в сельском хозяйстве. Колхозная жизнь во многих кинофильмах изображалась так, что столы трещали от изобилия индеек и гусей”²⁰.

Насправді ж, в переважній більшості колгоспів країни, в тому числі і в Україні, яка зазнала і руйнації під час бойових дій, і окупації, життя у колгоспах було складним. Десятки тисяч сімей не мали присадибних ділянок, внаслідок чого у них були дуже обмеженими можливості для утримання власних підсобних господарств, не у кожній сім’ї була корова. Оплата праці залишалася украй низькою. Оскільки колгоспи через значні норми обов’язкової здачі державі продукції, низькі ціни на неї, не могли адекватно затраченій праці своїх трударів оплатити її. На основі нееквівалентного обміну з колгоспів за 1946 – 1952 рр. було вилучено значні кошти. В цілому, за повоєнний період знаходження біля керма держави і партії Й. Сталіна, з

сільського господарства було вилучено 298 млрд. крб., а використано на потреби села всього 193 млрд. крб.²¹

Пошук дешевих засобів і шляхів укріплення колективних господарств спонукав керівництво держави до задіяння організаційного ресурсу: тобто укрупнення колгоспів, наближення частини працівників управлінського апарату до колгоспного виробництва, укріплення МТС керівниками з вищою і середньою спеціальною освітою. Але й цей напрямок, незважаючи на в цілому вірний крок уряду, не виявив рівня ефективності, якого очікували з прийняттям його. По-перше, укрупнені колгоспи в економічному і організаційному плані відрізнялися від свого попереднього статусу по кількості основних виробничих фондів, по організаційній структурі, що потребувало відповідних змін в їх адміністративно-управлінській структурі, які не відбулися. Але, як і раніше, в таких господарствах керівництво здійснювали традиційні посадові особи, які за своїми освітнім та фаховим рівнем не могли ефективно управляти виробничим процесом в нових умовах: голова, бригадир, завфермою і рахівник (в основній масі – з освітою від початкової до неповної середньої). До того ж, за своїм світоглядом, фаховими характеристиками вони мало відповідали вимогам, що висувалися до керівників в умовах, поставлених завданнями по швидкому забезпеченню потреб країни у сільськогосподарській продукції. Спроби ж адміністративним шляхом здійснити вдосконалення керівної ланки господарств не були достатньо результативними. В основі такого стану лежали дві причини: позиція самого села щодо спеціалістів сільського господарства, які направлялися на роботу у колгоспи (воно досить скептично оцінювало їх можливості по підвищенню продуктивності аграрного виробництва), а також – позиція місцевого партійного і радянського керівництва, яке, в свою чергу, піддавало сумніву можливості спеціалістів краще за селян здійснювати керівництво колгоспним виробництвом, не бачило в них професійної верстви, що, за своїми фаховими даними в першу чергу, відповідають новому етапові у розвитку сільського господарства.

Серйозним стримуючим фактором у забезпеченні колгоспів кваліфікованими спеціалістами являлася позиція вищого партійно-державного керівництва, яке у підходах до вирішення складних народно-господарських проблем керувалося стереотипами, сформованими у попередні десятиліття, що базувалися на адміністративно-вольових підходах і абсолютно не враховували інтереси тих, хто, власне, мав здійснювати прийняті ним рішення. Саме такий підхід мав місце і при прийнятті курсу на направлення в колгоспи спеціалістів сільського господарства, як таких, що мали сприяти його певному підйому. При цьому абсолютно проігноровані соціальні і матеріальні аспекти проблеми, не визначено роль і місце спеціалістів у професійній і адміністративній структурі колективних господарств, форми і джерела оплати їх праці, що й призвело до невдачі даного заходу.

Через такий підхід незмінною з часів започаткування колгоспного ладу залишилася й система стосунків між колгоспами і державою в особі її організацій, що обслуговували господарства. Вона полягала в наданні послуг сільгоспартілям у вигляді консультацій, контролю за виконанням здійснюваних ними процесів по вирощуванню рослинницької і тваринницької продукції, а також – механізації посівних та зернозбиральних робіт. Така система стосунків робила безпосереднього виробника сільськогосподарської продукції неспроможним впливати на виробничі процеси, що в нових умовах серйозно позначалося на продуктивності аграрного виробництва. Адже колгоспи фактично здійснювали виконавчі функції: утримували худобу, отримували від неї молочну та м'ясну продукцію, засівали зерно та збирали врожай. І здавали все це державі. Верства ж працівників, що за своїм призначенням об'єктивно мала здійснювати управлінські й технологічні функції в ході виробництва цієї продукції, структурно й організаційно знаходилася поза виробничим процесом, практично не брала в ньому участі, не несла відповідальності за кінцевий результат діяльності колгоспів.

Спроба реформувати існуючу систему стосунків призвела лише до змін формального характеру, що не зачіпали основ проблеми. Вирішення її відбу-

валося адміністративними методами і в межах самого управлінського апарату, тому в колгоспи працівники управлінської верстви сільського господарства практично не потрапили: переміщення їх відбулося з вищих ланок в нижчі, і в основному здійснювалося на районному рівні. Намагання ж підвищити освітній рівень керівників МТС навіть за допомогою направлення в них спеціалістів з інших організацій та установ мало що дало через значну їх плинність. Основна причина низької результативності була традиційна – невирішеність фінансових та соціально-побутових питань працівників, що направлялися на керівні посади машинно-тракторних станцій. Фактично і даний крок партійно-державного керівництва виявився невдалим і ситуація мало в чому змінилася на краще.

Що ж стосується сфери виробничих стосунків між колективними господарствами і обслуговуючими їх структурами, то в нових умовах вони все більше входили у протиріччя з вимогами часу у плані сприяння продуктивності колгоспному виробництву. Так, здійснена у 1947 р. реорганізація аграрного обслуговування сільськогосподарських артілей, яка мала на меті рівномірний розподіл їх між МТС і районними відділами сільського господарства (РВСГ) для більш якісного надання допомоги колективним господарствам з боку фахівців, фактично призвела до тривладдя у рослинницькій сфері, що супроводжувалося непорозумінням між агрономічними службами кожного з відомств, з одного боку, і керівниками господарств – з іншого, з приводу термінів, послідовності, прийомів здійснення ґрунтообробних та збиральних робіт. Агрономи МТС та РВСГ вважали, що пріоритет у прийнятті рішень належить їм, як найбільш компетентній професійній верстві даної виробничої сфери, голови колгоспів вважали себе такими також, оскільки саме вони несли перед державою повну відповідальність за виробничу діяльність господарств.

Кожна із сторін вважала саме себе правомочною давати накази, часто протилежного характеру трактористам, комбайнерам, що були працівниками іншого відомства. Така ситуація вносила елементи неузгодженості, серйозної

дезорганізації у роботу агрономічних служб обох структур, виробничі процеси – колгоспів, створювала атмосферу непорозуміння між господарствами, з одного боку, і даними відомствами, з іншого, що не сприяло ефективності їх діяльності і, в кінцевому результаті, визначало низькі економічні показники галузі в цілому, і таким чином, не знімало з порядку денного проблеми вдосконалення агрономічного обслуговування рослинницької сфери колгоспного виробництва.

Додатковим фактором, що впливав на зниження ефективності діяльності агрономічної служби, особливо на районному її рівні, де й концентрувалася основна маса її працівників, стало недостатньо продумане рішення про матеріальне стимулювання тих, хто мав працювати у низових ланках управлінського апарату, безпосередньо зв'язаних з колгоспами, а саме в МТС та дільницях РВСГ. Підвищення їм на 25 % заробітної плати зробило посади більшості працівників районної ланки управління сільським господарством у соціальному плані непривабливим через нижчі посадові оклади, порівняно з працівниками підпорядкованої їм дільничої мережі машинно-тракторних станцій. Таке підвищення не сприяло, як спочатку задумувалося, перетоку працівників районних відділів управління галуззю у дільничі структури. Воно негативно позначилося на соціальному оптимізмові в їх середовищі, оскільки розглядалося як приниження державою їх значення в системі управління виробництвом. Фактично, курс керівництва держави на підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва через задіяння у такий спосіб людського фактора виявився недостатньо ефективним і потребував подальшого вдосконалення.

Інший напрям вирішення проблеми, який розвивався паралельно і також мав непослідовний характер, через що не міг стати, при такому підході до нього, ефективним, незважаючи на безумовну відповідність новим вимогам саме його, була підготовка працівників у системі вищої і середньої сільськогосподарської освіти. Через усталеність з довоєнних часів оцінки вузів і технікумів як таких закладів, що мають готувати спеціалістів

аграрного профілю для управлінських структур, наукових та дослідницьких установ, а не колгоспного виробництва, підготовка фахівців у них здійснювалася у недостатніх масштабах і не у відповідності з потребами матеріального виробництва післявоєнного періоду.

Обраний у цих умовах керівництвом країни курс на створення категорії навчальних закладів, які спеціально готували для колгоспного виробництва працівників керівної ланки і мали забезпечувати його потреби у них, також виявився неефективним. Через недостатність уваги з боку вищих керівних партійних та державних органів дана категорія закладів виявила свою неспроможність відповідати зростим вимогам часу. Спроби ж вдосконалити їх роботу звелися лише до подовження термінів навчання і, практично, мало позначилися на якісних і кількісних характеристиках контингентів, що готувалися ними. Через помилки у політиці держави щодо діяльності цих шкіл, з одного боку, і стримане ставлення до них села, – з іншого, випускники навчальних закладів даної категорії не мали попиту у колгоспному виробництві і були задіяні в ньому обмежено.

Тобто, заходи, вживані державою для вдосконаленні підготовки працівників керівної ланки колгоспного виробництва у навчальних закладах даного типу носили традиційний характер і, фактично, були спрямовані на зміцнення саме існуючої системи управління сільським господарством, яка об'єктивно не відповідала ні потребам аграрного виробництва, ні зростим завданням, що стояли перед ним в умовах відбудови. Не відповідали вони і моделі економічних відносин, що склалася в галузі з початку 30-х рр., оскільки нова форма власності потребувала і нових форм її обслуговування і створення для цього відповідної професійно-виробничої верстви працівників, які мали обслуговувати діючі виробничі відносини.

Дійсні ж фахівці аграрного виробництва, які готувалися вищими і середніми сільськогосподарськими навчальними закладами, в умовах існуючої системи поглядів на їх функціональне призначення, направлялися після закінчення навчання у сферу планування і контролювання діяльності

колгоспів. Спроби задіяти їх у безпосередньому виробничому процесі не мали успіху через, по-перше, недостатню кількість спеціалістів взагалі підготовлених в попередні роки для галузі, по-друге, – через кількісну невідповідність підготовки спеціалістів всіх фахових категорій в післявоєнний період потребам сільськогосподарського виробництва. Наприклад, якщо за 1941 – 1951 рр. кількість спеціалістів у сільському господарстві збільшилася на 52 %, то кількість серед них фахівців з інженерною освітою становила лише 12 %²². При цьому потреба у них була дуже гострою у зв'язку із зростанням забезпеченості МТС технікою і неспроможністю вже здійснювати керівництво ними людьми з курсовою підготовкою. Такий стан справ з кадровим забезпеченням керівних і управлінських ланок галузі робив актуальним питання перегляду поглядів на можливості вищої і середньої сільськогосподарської школи як структури, призначення якої полягало саме у забезпеченні потреб галузі у професійній верстві, спроможній за своїм фахом, рівнем освіти та знань кваліфіковано здійснювати управлінські та технологічні функції в сільськогосподарському виробництві.

Таким чином, результати політики, здійснюваної державно-політичним керівництвом країни по відбудові сільського господарства у післявоєнний період виявилися далекими від очікуваних. Методи її впровадження несли довоєнний тягар, який характеризувався спрощеним підходом до вирішення непростих проблем аграрного виробництва. Спроби кореляції їх лише підсилювали адміністративний характер здійснюваної політики і мало що змінювали на краще. Фактично курс, обраний вищим державним керівництвом на чолі з Й. Сталіним і значною мірою скеровуваний ним, себе не виправдав. Все більш нагальною ставала проблема пошуку ефективніших шляхів по підйому сільського господарства. Певна частина партійно-господарського керівництва розуміла необхідність перегляду аграрної політики.

3.2. Трансформації аграрної сфери і пошук шляхів їх інтелектуального забезпечення

Зміни, що відбулися у вищих ешелонах держави і партії навесні 1953 р., зробили реальним внесення серйозних коректив у проведення аграрної політики. До керівництва партією, а фактично і державою, прийшов М. Хрущов, людина, яка протягом значного часу очолювала партійну організацію України та її уряд і в силу такого становища здійснювала одночасно функції і керівника, і виконавця директив центру. Він активно займався питаннями сільського господарства республіки і добре знав всі вади здійснюваної Й. Сталіним політики на селі. Тому з перших же днів перебування на посаді першого секретаря ЦК ВКП(б) він обрав пріоритетним напрямком своєї діяльності саме аграрну галузь, яка найбільше постраждала від бруталного ставлення до неї попереднього лідера країни. Протягом літа відбулася підготовка, а на початку вересня проведено пленум з питань розвитку сільського господарства, який поставив завдання потужного піднесення галузі у найкоротші строки.

Пленум проаналізував ситуацію, що склалася у сільському господарстві протягом 1945 – 1953 рр. і визнав, що основні причини такого незадовільного стану полягали у вкрай недостатніх фінансових вкладеннях у аграрну галузь, у нерівноправних стосунках держави з колгоспами, недостатній технічній забезпеченості села, низькій культурі виробництва. Одним з важливих чинників відставання сільського господарства був і недостатній рівень інтелектуалізації виробничої сфери: основна маса працівників колгоспів країни мала вкрай низьку освіту, більшість керівних посад у господарствах займали практики. Лише 18,5 тис. фахівців з вищою і середньою спеціальною освітою, з 350 тис. – задіяних у системі міністерства сільського господарства Радянського Союзу, працювали у колгоспах, з 92 тис. голів колгоспів тільки 2,4 тис. мали вузівську та ще 14,2 тис. – технікумівську підготовку²³. У машинно-тракторних станціях залишався низьким рівень забезпеченості керівних та інженерно-технічних посад фахів-

цями з відповідного рівня підготовкою. Водночас перманентно мав місце тривіальний значний некомплект штату, що додатково ускладнювало роботу інженерних служб. Наприклад, на початок 1953 р. такий некомплект по спеціалістам технологічних ланок МТС мережі становив 5,3 %. Особливо по спеціалістах наближених до виробництва. Дільничих агрономів не вистачало 5,3 %, дільничих механіків – 11,4 %²⁴. Основна маса спеціалістів сільського господарства була зосереджена у різного роду установах, а виробництво колгоспів, радгоспів, МТС продовжувало відчувати гостру потребу в них. Всі ці чинники визначали серйозне відставання сільського господарства у виконанні завдань, що ставилися перед галуззю.

Для виправлення зазначених недоліків пленум визнав за необхідне, поряд з широким комплексом фінансових та соціально-економічних заходів, проведення ряду організаційно-структурних змін у роботі самого сільськогосподарського міністерства, які переслідували мету більш тісного залучення спеціалістів у процес вироблення сільськогосподарської продукції. Для цього було у черговий раз намічено скоротити кількість працюючих в апаратах управління від верхніх до самих нижчих ланок і направити їх на роботу у МТС та колгоспи, а також – ліквідувати районні відділення сільського господарства разом з дільничою мережею, а їхніх працівників у повному складі перевести у штати машинно-тракторних станцій з тим, щоб вони займалися лише обслуговуванням колгоспів.

У самих же машинно-тракторних станціях планувалося значно підняти рівень ефективності інженерної служби як основи успішної механізації сільськогосподарських робіт. Здійснити цей процес планувалося за рахунок інтелектуального потенціалу міста. Малося на меті направити інженерно-технічних працівників промислових підприємств і установ на роботу у МТС і замінити ними працівників керівної і технологічної ланок, що за своїм освітнім рівнем, діловими якостями та фахом не відповідали вимогам їх посад.

Для виконання поставленого завдання з підвищення рівня інтелектуалізації всіх виробничих процесів сільськогосподарського виробництва було заплановано на 1 березня 1954 р. направити з реорганізованих управлінських структур галузі країни 105,5 тис. агрономів, зоотехніків і ветеринарів та 12325 інженерно-технічних спеціалістів²⁴. Для України завдання становило відповідно 17000 і 3000 (пізніше, у процесі його виконання, остання цифра була конкретизована і збільшена до 3123 – інженерів та 2212 – техніків²⁵.

Здійснення рішень ЦК по залученню працівників реорганізованих структур до сільськогосподарського виробництва відбулося досить швидко. Пояснювалася така оперативність рядом причин. По-перше, переведення спеціалістів з одного відомства в інше носило формальний характер. Воно відбувалося лише на папері, оскільки обидві структури, і МТС, і РВСГ, знаходилися в одному міністерстві і, до того ж., часто розташовувалися навіть у межах одного населеного пункту. Процес передання відбувся безболісно і для самих працівників РВСГ та їх дільничої мережі, адже вони, як і раніше, залишалися державними службовцями, з усіма впливаючими з такого стану пільгами, що надавалися даній категорії працівників, і продовжували здійснювати ті ж самі функції, що і в попередньому відомстві, тобто – контролюючо-наглядацького характеру.

Другою причиною оперативного реагування на проголошені вищим керівництвом країни заходи була втомленість суспільства від соціально-політичної атмосфери, що існувала до цього, і віра у те, що запропоновані заходи швидко дадуть реальні результати, порівняно з попередньою політикою. Третьою причиною було те, що завдання, поставлені Центром перед нижчестоячими ланками, особливо у сільській місцевості, повністю укладалися у прості, звичні і зрозумілі для них схеми виконання – адміністративні.

Результатом дій даних чинників стало успішне виконання поставленого завдання. Вже 1 листопада 1953 р., тобто менше, ніж через два місяці після пленуму, у МТС працювало 85 тис. спеціалістів, або 80 % до плану²⁶. В Україні на цей період процент виконання становив 110,1 %²⁷.

Але вже у процесі реалізації даної постанови стало зрозуміло, що у такий спосіб мети по безпосередньому залученню спеціалістів до процесу колгоспного виробництва не вдасться досягти. По-перше, переведення фахівців з однієї державної структури до іншої практично нічого не міняло у стосунках між колгоспами і обслуговуючими їх організаціями. Позитивним наслідком його було лише зменшення кількості “господарів” землі. Тривладдя змінилося двовладдям у особі МТС і колгоспів. Але звуження кола претендентів на це звання не зменшило напруженості у виробничих стосунках між ними. Таким чином проблема залишалася. Крім того, і самі спеціалісти, застаючись у штаті державних організацій, мало що змінили у стилі своєї роботи. Тобто ідея залучення фахівців з вищою і середньою освітою до безпосереднього виробництва сільськогосподарської продукції не знаходила свого втілення. З усією очевидністю поставало завдання доведення її до логічного завершення. На місцях вже визріли думки, що для цього потрібно “прив’язати” спеціалістів до матеріального виробництва колгоспів. Найчастіше лунали пропозиції про залучення їх до господарських інтересів колгоспів “по партійній лінії”. В Україні узагальнила існуючі у суспільстві з цього приводу думки спеціальна нарада механізаторів і спеціалістів, скликана ЦК КПУ у березні 1955 р. для обговорення шляхів ефективного використання у колективних господарствах інтелектуального і фахового потенціалу переведених з РВСГ до МТС працівників. Найчастіше там пропонувалося задіяти їх шляхом взяття на партійний облік у партійних організаціях колгоспів. У такому випадку, як заявляв у своєму виступі перший секретар Магдалинівського райкому партії Дніпропетровської області О. Євсєєв, “такой специалист будет лучше связан с колхозом”²⁸.

Результатом узагальнення рекомендацій фахівців з місць стало прийняття у серпні 1955р. ЦК КПРС та Радою Міністрів СРСР постанови “О мерах по дальнейшему улучшению агрономического и зооветеринарного обслуживания колхозов”, якою спеціалісти агрономічного, зоотехнічного і ветеринарного профілю переводилися з штатів МТС у штати колгоспів і мали

вступати до членів сільгоспартілі, тобто ставати колгоспниками. Прийняттям її фактично завершувався період, коли спеціалісти сільського господарства являли собою частину державних службовців, які виділялися для обслуговування виробничих процесів аграрного виробництва. Соціально і організаційно вони знаходилися поза колгоспним виробництвом і не відповідали за його результати. Даною постановою було знайдено оптимальну форму агрозоотехнічного обслуговування колективних господарств, яка повною мірою відповідала економічній моделі організації сільськогосподарського виробництва, що сформувалася у державі впродовж 1930-х рр. Таким чином було закладено початок створенню нової професійно-виробничої верстви колгоспного села, яка вже була “включена” у безпосередній процес вироблення сільськогосподарської продукції.

У той же час, дана постанова фактично вольовим порядком змінювала соціальний статус значної маси працівників аграрно-зоотехнічної сфери, що влаштувало далеко не всіх з них. Непідкріпленість же прийняття її іншими заходами вплинула на темпи, стан і результати формування нової професійної верстви у колгоспах. Хоча саме дана категорія спеціалістів, у більшості за своїм соціальним походженням і способом життя (переважна частина з них, у першу чергу, працівники дільничної мережі, мешкали у селах) була наближена до колгоспників і тому найменш негативно поставилася до рішення про зміну свого соціального статусу і з найменшими втратами для самої верстви, порівняно з іншими категоріями працівників, що залучалися до підняття аграрного виробництва, перейшла працювати у колгоспи, процес її вживання у професійно-виробничу структуру села відбувався досить непросто. По-перше, певна частина спеціалістів не бажала втрачати свій статус працівника районного рівня, державного службовця з усім комплексом соціальних і матеріальних благ (оплачувана відпустка, оплата лікарняних, отримання пенсій за рахунок держави тощо), частина не побажала переїжджати з причин житлово-побутових, сімейних та іншого характеру причин.

Ті ж фахівці, що “влилися” до колгоспів, зіткнулися на місцях з проблемами матеріального, соціально-побутового, виробничого, психологічного характеру. У повсякденній практиці вони тепер стали підпорядковуватися головам колгоспів і правлінням, які, у своїй більшості, не розглядали їх як важливу і необхідну ланку виробничого процесу колективних господарств. Селянська свідомість, як рядових колгоспників, так і керівників господарств, не була готова до сприйняття нових реалій, коли саме працівникам зі спеціальними знаннями відводилася головна роль в управлінні процесами по виробленню сільськогосподарської продукції. Село, за традицією, продовжувало ставитися до спеціалістів як до зайвого елемента, утримання якого додатковим тягарем лягало на колгоспну економіку. Тому при найменшій нагоді позбувалося їх. Характерною була ситуація, зафіксована документально у 1956 р. у колгоспі ім. Жданова Сквирського району Київської області. Там голова колгоспу зняв з роботи зоотехніка і ветеринарного лікаря, мотивуючи своє рішення тим, що оплата їх праці – це даремна витрата колгоспних грошей. “Обійдемося і без них, як обходилися раніше до цього часу. Навіщо їм платити зайві трудовні”²⁹. І селяни не висловили незгоди проти їх скорочення.

Директивними документами, за якими спеціалісти переводилися до колгоспів, не було визначено розмір і норми їх заробітної плати. Тому вона встановлювалася довільно, у залежності від бажань голів колгоспів і правлінь. У результаті у більшості господарств спеціалісти – особи, що несли відповідальність за результати діяльності очолюваних ними галузей колгоспного виробництва, отримували значно менше за керівників структурних підрозділів цих галузей: завфермами, бригадирів виробничих бригад. Ситуацію врятувала грошова доплата, здійснювана державою до січня 1959 р.

У виробничому плані вони також втратили в очах селян свій високо-вартісний статус, який мали до переведення у колгоспи. У переважній більшості господарств голови нехтували їхніми знаннями і використовували не

за фахом, залучали до виконання різних поточних колгоспних робіт. Особливо складно було молодим спеціалістам, що прибували до колгоспів після закінчення навчальних закладів. Вони використовувалися не те, що не за призначенням, а взагалі на роботах, які не потребували освіти: сторожами, комірниками, експедиторами, посильними тощо.

У переважній більшості господарств не малося можливостей для створення належних умов роботи спеціалістам. Тож вони не мали ніяких засобів для пересування, робочих місць. Поширеним явищем було зняття їх з роботи через те, що вони чимось не догодили головам колгоспів. Не були спеціалісти, у більшості, забезпечені і житлом, засобами для підтримання його у належному стані, у першу чергу – паливом.

Особливо складно жилося і працювалося фахівцям, направленим до економічно слабких господарств. Там навіть з доплатою держави вони отримували значно менше, ніж на попередньому місці роботи. Заробітна платня агрономів і зоотехніків у таких колгоспах у трудовнях і з державною надбавкою загалом у грошовому еквіваленті не перевищувала 160 крб. на місяць³⁰, що у сучасному монетарному масштабі дорівнює приблизно 80 грн.

Такий прийом селом переведених до його виробничої сфери спеціалістів сприяв тому, що значна частина з них не змогла і не захотіла миритися зі становищем, в якому опинилася у результаті непродуманих глибоко і всебічно заходів вищого партійно-державного керівництва, і почала полишати колгоспи, переміщуючись в інші сфери економіки. Фактично акція, здійснювана державою по спрямуванню спеціалістів до колгоспів, через неврахування соціального боку проблеми, звелася нанівець їхнім відтоком звідти. Так, за даними міністра сільського господарства республіки М. Співака, наведеними у доповідній записці на ім'я секретаря ЦК КПУ О. Кириченка, зазначалося, що до постанови про переведення спеціалістів з МТС у колгоспи в них працювало 26739 агрономів і зоотехніків, а на 1 січня 1956 р. разом з прибулими випускниками навчальних закладів – 23999 чол.³¹ Ще через півтора року, тобто на 21 червня 1957 р. кількість їх у

господарствах становила 25385 чол.³² При тому, що до колгоспів прибуло більш як 16000 випускників вузів і технікумів³³. У 1958 р., при направленні 23142 молодих спеціалістів агрономічного і зоотехнічного профілю кількість їх зростає лише до 27373 чол.³⁴ Тобто, тільки щорічна масована “інтервенція” випускниками навчальних закладів дозволяла утримувати ситуацію у агрозоотехнічній галузі на більш-менш сприятливому кількісному рівні.

Аналогічні труднощі мали місце і при виконанні поставленого завдання по забезпеченню машинно-тракторних станцій інженерами і техніками. Реалізація його мала здійснюватися звичними, адміністративними методами. Оскільки це мали бути працівники промислових підприємств, то місія по їх направленню цілком лягала на керівництво та партійні організації заводів. Встановлена для країни норма була розверстана по республіках, партійно-господарське керівництво яких, у свою чергу, розклало її по всіх краях і областях, а ті, відповідно, – здійснили розподіл по своїх адміністративних територіях, де доведена до них квота була поділена між підприємствами і установами, навіть без урахування профілю їх діяльності. Хоча партійним керівництвом республіки було суворо поставлено питання про якнайсумлінніше і відповідальніше ставлення до даного завдання. На спеціальній нараді апарату ЦК КПУ, присвяченій виробленню заходів по виконанню постанови, секретар ЦК КПУ О. Кириченко з цього приводу зазначав: “Треба зараз брати кращих. Не боятись, що занепаде якийсь завод чи фабрика. Треба підібрати людей з вищою освітою, добрих організаторів. При чому це треба робити не так, як робили раніше: той, хто охоту проявив, того і посилали, а через 2 роки треба його відкликати з МТС”³⁵.

Ці кроки, як і уже здійснювані в попередні післявоєнні роки для покращення справ у сільському господарстві, більшість інженерно-технічних працівників сприйняли досить стримано. Вони не горіли бажанням руйнувати звичний уклад життя, полишати свої посади, зривати сім’ї і везти їх у село, де умови праці і проживання були значно гіршими, ніж у місті, а для значної частини їх – незвичними, тому під різними приводами ухилялися

від направлення. Тобто ідея залучення до вирішення проблем села інженерно-технічних працівників міста з самого початку не знайшла підтримки на рівні її виконавців. Як зазначалося в одному з листів на ім'я М. Хрущова, “посылка специалистов из города и районных центров в МТС идет с большим скрипом. Многие из них не хотят туда ехать”³⁶.

Самі керівники підприємств і установ, низових партійних ланок також не поділяли у даному питанні точки зору вищого партійного керівництва. Тому їх діяльність у цьому напрямку носила досить часто формальний характер. Результатом такої позиції було направлення не кращих спеціалістів і організаторів, як того вимагала офіційна лінія, а тих, хто був за своїми професійними і морально-діловими якостями найменш потрібний виробництву, або тих, хто не зумів знайти можливостей аргументовано довести недоцільність свого переїзду у МТС. Наприклад, ремкомбінат “Головхолдторгмаш” м. Одеси рекомендував для роботи у машинно-тракторній станції інженера П. Денисова, який відзначався хронічною схильністю до зловживання алкоголем, а одне з конструкторських бюро цього ж міста – Й. Горнштейна, який дуже безвідповідально ставився до своїх посадових обов'язків³⁷.

Безумовно такі спеціалісти і на новому місці роботи показували свої не кращі ділові, професійні і моральні якості, за що отримували партійні та адміністративні стягнення, знімалися з роботи. У той же час, багато хто з прибулих спеціалістів свідомо порушував виробничу дисципліну, організовував роботу підприємств і підрозділів так, що погіршувалися економічні показники їх діяльності, сподіваючись у такий спосіб звільнитися з посад, на які були направлені, і повернутися до міста. Тим більше, що підприємства і установи їх охоче приймали назад. Деяким було просто байдуже, як сприймали у МТС їх діяльність, оскільки вони все-одно не розраховували у них затримуватись, маючи свої життєві плани. Наприклад, інженер-механік по сільськогосподарським машинам і комбайнам Поляховецької МТС Хмельницької області у робочий час переважно займався

підготовкою до іспитів у аспірантуру. На запитання керівництва станції та партійної організації заявляв, що “прибыл в МТС по принуждению, но терплю, то и вы меня терпите. Через год все равно уйду из МТС”³⁸.

Частина посланих починала “хворіти” і продовжувала це робити до тих пір, доки місцеве керівництво не вважало за краще для виробництва звільнити їх з посади. Можна припустити, що серед них дійсно малися такі, у яких у нових, незвичних умовах праці і життя виникли серйозні проблеми зі здоров’ям. Але дуже вже значною виглядала частка хворих, щоб не піддавати сумніву справедливість абсолютно всіх таких тверджень. Були серед присланих спеціалістів і такі, хто, незважаючи на можливі партійні та адміністративні покарання, самовільно полишав роботу і повертався до міста. Малася й така категорія присланих фахівців, що професійно ставилися до виконання своїх обов’язків, але розглядали своє перебування на новій посаді як своєрідне відрядження, викликане черговою кампанією, яких вже було немало протягом повоєнних років, розраховуючи через певний час і при слушній нагоді повернутися назад додому.

Тенденція будь-яким чином полишити нове місце роботи виникла з самого початку виконання ухваленого пленумом рішення. Так, уже на липень 1954р. було зафіксовано звільнення від посадових обов’язків 165 інженерів і техніків, що становило 3,2 % від числа направлених. З них за станом здоров’я – 25 %, таких, що не забезпечили керівництва – 20 %, що скомпрометували себе – 10 %, що самовільно полишили роботу – 22 %, за сімейними обставинами та з інших причин – 22 %³⁹. І з кожним місяцем цей процес наростав.

За даними сільськогосподарського відділу ЦК КПУ на кінець 1954 р. лише інженерів, надісланих до МТС, полишило роботу 344 чол., що становило 11,3 % їх кількості⁴⁰. А за 1954 та 1955 рр. загалом було звільнено вже 1482 інженери і техніки, або 27,3% від загальної кількості направлених з міста для роботи у машинно-тракторних станціях фахівців⁴¹. Причому, у ряді областей ці показники були значно вищими за середньореспубліканські.

Наприклад, у Херсонській – за той же період повернулося до міст 30 % посланих спеціалістів, у Львівській – 35 %, у Вінницькій – 42,6 %, у Київській – 43,3 %⁴².

Певний внесок у таку ситуацію робили і самі місцеві органи. Продовжуючи діяти у старому руслі, вони сприяли відтоку прибулих з міста фахівців. За традицією попередніх років, проголошений партією курс вони розглядали як чергову кампанію і тому, знов таки ж за традицією, формально ставилися до її реалізації. З іншого ж боку, продовжували досить стримано ставитися до присланих спеціалістів. І тому при першій же нагоді намагалися позбутися їх. Тут малося декілька досить ефективних методів. Досить поширеною на місцях була практика направлення прибулих для роботи в МТС у інші сфери: нав-чаль-ні заклади, державні, партійні установи тощо. Тільки за 1954 та 1955 рр. сталося “переміщення” у такий спосіб лише в училища і технікуми 173 інженера і техника⁴³. Непоодинокими були випадки зняття з керівних посад (директорів, головних інженерів МТС) присланих спеціалістів під приводом повернення з навчання їх попередників. У цьому випадку їм видавали відмінні партійні й виробничі характеристики і відправляли назад до міста.

Одночасно, з боку районних партійних органів застосовувалися, переважно до директорів станцій, методи адміністративно-силового характеру з метою примусити їх діяти у руслі вимог районної влади. У разі ж намагання керівників МТС проявляли більше самостійності у професійних питаннях, мали місце різного роду стягнення, які, при незнаходженні порозуміння, завершувалися звільненням директора з роботи. І чим сильнішим був він як фахівець, тим складнішими були у нього стосунки з місцевою владою. Наприклад, директор Чернилівської МТС в Хмельницькій області І. Ємець, під керівництвом якого за 1953 – 1957 рр. збудовано кузню, електростанцію, клуб, 2 житлових будинки, їдальню, налагоджено ритмічний і якісний ремонт техніки не вважав за необхідне слідувати некомпетентним вказівкам райкому партії, через що у нього склалися напружені стосунки з

його керівництвом і йому протягом даного періоду було накладено 10 партійних стягнень, у тому числі – з занесенням до облікової картки⁴⁴. Таке ставлення районної влади змусило людину полишити роботу. Така політика на місцях “вимивала” кращих, вмілих.

Результатом дії всієї сукупності факторів, що впливали на хід кампанії по формуванню інженерної служби машинно-тракторних станцій посланцями з промисловості став значний їх відтік назад до міста. У ряді областей плинність набула катастрофічних для проголошеного курсу масштабів. Наприклад, на лютий 1957 р. у Вінницькій області роботу полишило 66 % прибулих інженерів і техніків, у Черкаській – 70 %, у Полтавській – 74 %, а у Київській – 75 %⁴⁵. У цілому ж по Україні на вказану дату вибуло 53 % направлених інженерів і 53,8% – техніків⁴⁶. Плинність їх не припинялася і в наступні роки.

Фактично, ідея піднесення інтелектуального потенціалу інженерної служби сільського господарства за рахунок виробничо-технічної інтелігенції міста не знайшла відгуку у даної соціальної верстви. Мешканці міста не виявили особливого ентузіазму бути безпосередньо задіяними у процесах підвищення рівня механізації сільського господарства. У результаті, проблема забезпечення всіх виробничих ланок інженерної галузі економіки села спеціалістами відповідного освітнього рівня і фаху продовжувала залишатися актуальною.

Аналогічним чином складалася і кампанія по підвищенню рівня керівництва колгоспним виробництвом, покращання його організаційно-господарського стану, розпочата у ході реалізації двох перших. Здійснювана у руслі запланованого вересневим 1953 р. пленумом ЦК КПРС потужного піднесення сільського господарства, вона ставила за мету заміну голів економічно слабких колгоспників працівниками міста, які, на думку вищого партійного керівництва, в першу чергу, – М. Хрущова, мали швидко вивести на необхідний виробничий рівень ці господарства. Початок їй поклала постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР “О мерах по дальнейшему

укрепленню колхозов руководящими кадрами”, прийнята у березні 1955 р. У ній партійні, радянські і господарські органи всіх рівнів зобов’язувалися розгорнути роботу по добору на добровільних засадах (виділено нами – О. Н.) для керівної роботи у колгоспах досвідчених працівників з числа партійних, радянських, господарських кадрів, інженерно-технічних працівників, робітників і службовців, здатних забезпечити керівництво колгоспним виробництвом і до 1 червня того ж року послати на постійну роботу у колективні господарства 30 тис. таких осіб. “Необходимо, чтобы город помог деревне и выделил из своего числа способных людей”⁴⁷. Для України була визначена цифра у 4100 чол.⁴⁸

З урахуванням досвіду попередніх кампаній, коли направлені з міст спеціалісти, без будь-якого ознайомлення зі специфікою роботи у сільськогосподарському виробництві, мусили відразу приступати до виконання своїх нових обов’язків, досить приблизно уявляючи їх собі, що визначало потім результати, далекі від очікуваних, дана – мала свої особливості. Для майбутніх керівників господарств планувалося тритижневе навчання на курсах з наступною двохмісячною практикою у передових господарствах. Були визначені також і заходи соціально-економічного характеру, які мали сприяти успіху задуманого. Всі направлені на посади голів колгоспів у рамках цієї кампанії, мали отримувати протягом трьох років, що їм відводилися для виведення відстаючих господарств на необхідний економічний рівень, заробітну плату на рівні зарплатні попереднього місяця роботи, їм виділялися позика до 10 тис. крб. на пільгових умовах для будівництва власних будинків, придбання худоби, облаштування садиб, з віддачею протягом наступних 10 років. Крім того, їм видавалася вихідна допомога у розмірі тримісячної заробітної плати, проїзні до місця призначення, а на період навчання і проходження практики – виплачувалася стипендія при збереженні заробітної плати на попередньому місці роботи. На відміну від членів сільськогосподарських артілей вони залишалися членами профспілок, з отриманням всіх належних їм допомог, стаж роботи у колгоспі

їм зараховувався у загальний стаж роботи, за ними зберігалось право як за міськими жителями на отримання пенсії за рахунок держави за вислугу років або при втраті працездатності⁴⁹.

Але жорсткі часові рамки, встановлені вищим партійно-державним керівництвом для виконання постанови, визначали і відповідні методи її здійснення, а саме – адміністративно-примусові, що й позначилося на кінцевому результаті кампанії. Так, поряд з категорією міських жителів, що щиро бажали і дійсно могли за своїми фаховими і освітніми показниками зробити внесок у справу підйому сільського господарства, і добровільно подавали заяви з проханням направити їх у колгоспи, значну частку становили особи, які змушені були це робити під загрозою зняття з роботи, виключення з партії або застосування інших покарань. Це ті, кого керівництво підприємств і установ, їх первинних партійних організацій, визначало для направлення на роботу у сільське господарство в якості керівників господарств, а також працівники партійних і радянських органів районного і обласного рівнів, що підлягали зняттю з посади через, у першу чергу, невідповідність посадовим вимогам.

Але, незважаючи на такий підхід, що до того ж супроводжувався масованим ідеологічним тиском, кампанія по направленню працівників міста на посади голів колгоспів через неприйняття її значною частиною міського населення проходила досить складно. Так, на липень 1955 р. в Україні було набрано лише 3400 чол.⁵⁰ Тому у цій ситуації, як вихід із становища, партійне керівництво республіки пішло на включення до числа 30-тисячників 872 колишніх партійних і радянських працівників, направлених на роботу головами колгоспів протягом вересня 1954 – лютого 1955 рр. І у такий спосіб було досягнуто кількісного виконання завдання⁵¹.

Проте якісний бік справи був далеким від бажаного. Так, переважна більшість направлених раніше не працювала у сільському господарстві, лише 20 % їх мали фахову освіту. За освітнім рівнем 30-тисячники даного призову поділялися так: вищу і незакінчену вищу мали 48 %, середню спеціальну та

загальну (повну і неповну) – 41%, в той же час 11 % мали початкову освіту. За місцем роботи вони представляли весь спектр професійно-виробничої структури міста. 33 % з них становили працівники партійних і радянських органів, 25 % – промислових підприємств і транспорту: робітники і інженерно-технічні працівники, керівники виробничих підрозділів; і 45 % становили представники різних установ і організацій: працівники міліції, прокуратури, суду, заготівельних, статистичних, організаційних промартілей, банківської сфери, торгівлі, будівельних організацій, закладів культури, освіти⁵².

Кожен регіон направляв працівників тих спеціальностей, на які був “багатий”. Так, у Донецькій області, з 314 направлених головами колгоспів 130 становили гірники, залізничники, металісти, машинобудівники⁵³. З 78 чол., посланих у рахунок 30-тисячників Закарпатської області було 2 народних суддів, 3 директори винних заводів, 2 прокурори, адвокат, начальник відділу кадрів обласного управління внутрішніх справ, начальник депо залізничної станції, директор відділу робітничого постачання ліспромгоспу, начальник СМУ картонної фабрики, два директори і завуч школи, викладач університету, 3 працівника ліспромгоспу, 2 голови планових комісій районів, 2 слухачі облпартшколи, голова робітничого комітету, директор фанерно-меблевого комбінату⁵⁴. Тобто, переважна більшість відібраних для роботи у сільському господарстві осіб за своїми фаховими даними не були готові до виконання складних обов’язків керівника колективного господарства.

Про таку ситуацію добре знало керівництво республіки. Вже у травні 1955 р. працівники сільськогосподарського відділу республіканського ЦК партії подали доповідну записку на ім’я секретаря О. Кириченка про хід здійснюваної кампанії і її результати на середину місяця. Вони доводили до його відома про незадовільний якісний стан відібраних. “Перші дні роботи обласних комітетів по відборі добровольців показали, що з числа тих, хто виявили бажання їхати працювати головами колгоспів багато

непідготовлених і нездібних (виділено нами – О. Н.) до такої роботи працівників”⁵⁵. В обкоми партії була направлена телеграма за підписом О. Кириченка, в якій зверталася увага секретарів партійних комітетів на таку ситуацію і вказувалося на необхідність її виправлення. Але, незважаючи на це, кампанія продовжувала відбуватися без змін саме у попередньому руслі.

Формальний підхід до здійснюваного заходу мав місце і на подальших його етапах. Так, через незацікавленість усіх задіяних в організації роботи курсів та проведенні практики, а також самих майбутніх голів колгоспів, процес набуття 30-тисячниками встановленого для них мінімуму сільськогосподарських знань носив поверховий характер. До того ж значна частина їх, а саме працівники партійних і радянських органів, була взагалі звільнена від навчання, як категорія, що володіла всіма необхідними для здійснення керівних функцій у сільськогосподарських артілях навичками. У результаті, той загін посланців міста, який за сподіваннями вищих партійно-державних структур країни, мав внести серйозні позитивні зрушення у роботу колгоспів, приступав до роботи на селі з досить приблизними уявленнями про коло обов’язків і проблем, пов’язаних з їх виробничою діяльністю. Це ж, у свою чергу, вело до розчарування села у компетентності посланців міста, їх спроможності укріпити економіку колективних господарств.

Наслідком формального підходу до вирішення такого складного питання, як організаційно-господарське укріплення колгоспів стали серйозні проблеми у виробничій діяльності 30-тисячників. Так, уже на етапі обрання їх на посади саме з причин професійної невідповідності майже 400 чол. були обрані лише заступниками голів колгоспів⁵⁶. У той же час, значний відсоток тих, хто був обраний, але згодився на направлення у село під примусом, з перших же днів роботи, з метою полишення господарств, почали вести аморальний спосіб життя, порушувати трудову дисципліну, статут сільгоспартілі. Значна частка 30-тисячників, хоч і включилася у трудовий процес господарства, але, сподіваючись з часом повернутися додому, не перевозила свої сім’ї навіть у випадку надання їм житлової площі, не

виписувалася сама з попередніх місць проживання. Більшість їх становили особи, направлені з великих міст. Навіть у жовтні 1956 р., тобто через півтора роки роботи в нових умовах, по Києву таких осіб нараховувалося більше, ніж 100 чол., по Харкову – більше 70, по Львову – близько 50⁵⁷.

Значною була частка і таких, хто сумлінно працював, але не виявив необхідного хисту, знань, здібностей і незважаючи на бажання зробити це, так і не зміг підняти економіку очолюваного ним господарства. Малася й така категорія голів колгоспів-30-тисячників, яка через свою фахову слабкість, недостатню компетентність підпадала під вплив найближчого оточення, яке зловживало своїм становищем у власних інтересах, що завдавало збитків і без того слабкій економіці господарств. Певна частина 30-тисячників, зустрівшись з повсякденними проблемами господарської діяльності, і не в змозі їх вирішити, втрачала віру в успіх своєї роботи, що також позначалося на їх діяльності. Все це призводило до невдоволення колгоспників, обманутих у своїх очікуваннях, і врешті-решт завершувалося заміною прибулих посланців міста.

Свій внесок у проблеми, пов'язані з діяльністю 30-тисячників робили і районні партійні і радянські органи. Зміни, що відбулися у вищому партійно-державному керівництві не позначилися на їхніх стосунках з колгоспами. Як і за часів Й. Сталіна райкоми і райвиконкоми за будь-яку невідповідність у роботі господарств зі спущеними “згори” директивами накладали на їхніх керівників різні стягнення, ставили питання про їхню відповідність своїм посадам тощо. Така позиція районних владних структур призводила до втрати віри у свої сили, бажання посланців міста працювати, що врешті-решт закінчувалося зняттям і призначенням головою колгоспу іншого.

Практично вина за таку ситуацію лягала не на 30-тисячників. Вони стали заручниками непродуманих заходів вищого партійного керівництва країни на чолі з М. Хрущовим, яке поставило за мету у стислі терміни підняти сільськогосподарську галузь. Для її здійснення було обрано хибний шлях вирішення проблем укріплення керівної ланки колгоспів. Силові

заходи, застосовані для залучення міських жителів для цього, мали характер мобілізації, оскільки не рахувалися ні з професією, ні з посадою, ні з соціальним станом, ні з життєвими планами направлених. В результаті, на виробничому рівні села відбулося зіткнення політики держави з реаліями повсякденного колгоспного буття, яке виявило надуманість такого кроку.

Вже через півроку, тобто у звітно-виборчу кампанію 1955 р., відбулися перші заміни новоприбулих голів колгоспів. Так, за даними обкомів партії, у січні – лютому 1956 р. по всіх областях України було знято 116 голів колгоспів-тридцятитисячників⁵⁸. І цей процес з кожним місяцем починав набирати темпів. За наступні 10 місяців було замінено ще 400 або майже 10 % направленої кількості, як таких, що не впоралися зі своїми обов'язками⁵⁹. На місце знятих призначалися представники партійних і радянських органів, яких зараховували до категорії їхніх попередників з усіма впливаючими з цього становища пільгами матеріального і соціально-економічного плану. Але такий прийом ситуацію не рятував. І новопризначені через певний період роботи також полишали дану посаду. Протягом 1957 р. відбувся ще більший відтік 30-тисячників. На грудень з направлених у 1955 р. у наявності залишилося 66 %, але під час звітно-виборчої кампанії у січні – лютому 1958 р. мало бути звільнено ще 180 чол., з них 80 – тих, хто працював третій рік⁶⁰. У ряді областей кількість тих, хто працював на посаді голови колгоспу з 1955 р. була ще меншою. В Одеській області на кінець 1957 р. їх залишилося 50 %, у Вінницькій – 58 %, у Ворошиловградській – 60%⁶¹.

Тобто курс на прискорене укріплення керівної ланки колгоспів за рахунок міста, навіть із застосуванням адміністративних методів, також не набув достатнього розвитку і необхідної ефективності. Ситуація з підвищенням рівня інтелектуального забезпечення керівної ланки колгоспного виробництва продовжувала залишатися складною.

Заходи по її покращенню М. Хрущов та його найближче оточення вбачали лише у подальшому застосуванні адміністративного ресурсу. З цією метою, у березні 1958 р. було прийнято рішення про ліквідацію машинно-

тракторних станцій взагалі і передачу їх виробничої бази разом з обслуговуючими її механізаторськими кадрами і інженерно-технічним та управлінським персоналом колгоспам⁶². Але, як і попередні заходи, застосовувані у ході вирішення проблеми по потужному піднесенню сільського господарства, даний – також виявився недостатньо ефективним, порівняно з задумом. Вірна і продуктивна сама по собі ідея зосередити в одних руках усі обслуговуючі виробничий процес структури у колективних господарствах, і таким чином, врешті-решт, завершити формування моделі колгоспного виробництва у відповідності з моделлю соціально-економічних відносин, що існували на селі вже близько 30 років, почала вирішуватися адміністративними заходами, без достатньої розробки інших, компенсуючих і доповнюючих заходів.

Результати організаційно-виробничих пертурбацій, що відбулися у ході реалізації прийнятого рішення про переміщення у сільгоспартілі інженерів і техніків виявилися далекими від очікуваних. З одного боку, завершився болісний для колгоспів період, коли спеціалісти виконували щодо сільського господарства чиновницькі функції, і клався початок новому – коли вони ставали невід’ємною складовою частиною професійно-виробничої структури села, функції якої полягали в управлінні технологічними процесами виробництва продукції, науковому плануванні і організації діяльності господарств і їх трудових колективів відповідно з досягненнями технічного прогресу, зростаючими кількісними і якісними потребами суспільства у сільськогосподарській продукції. З другої половини 50-х рр. формування технологічної і керівної ланки колгоспного виробництва вже остаточно переводилося на власну соціально-економічну та демографічну базу самого села.

З іншого ж боку, колгоспне виробництво небагато виграло від проведеної реформи. Так, у зв’язку з ліквідацією машинно-тракторних станцій, в їх особі ліквідовувалися органи, що здійснювали контролюючо-координаційні функції на районному рівні. Для компенсації втрати цих

структур мали відродитися органи з аналогічними функціями – районні інспекції сільського господарства (РІСГ), які потребували своїх штатів. Крім того, у районах мали функціонувати підприємства, призначення яких полягало у здійсненні ремонту техніки, переданої колгоспам – ремонтно-технічні станції (РТС). Через необхідність заповнення вакансій новостворених керівних і виробничих структур, переважна більшість працівників МТС була переведена до їх складу.

У результаті здійсненої реорганізації село отримало досить незначну частку інженерів і техніків. Так, з 34376 спеціалістів, що на березень 1958 р. знаходилися у складі машинно-тракторних станцій, у колгоспи було передано лише 5772 особи⁶³, або 16,2 % загальної їх кількості, 77 % залишилися на районному рівні: у складі РТС, РІСГ, контрольно-насінневих, агрохімічних лабораторій, інших сільськогосподарських організацій. Решта перейшла працювати в установи і підприємства, не пов'язані з аграрним виробництвом. У якісному плані результати також виявилися протилежними ідеї здійсненого заходу. Серед переведених до колгоспів працівників переважну більшість, а саме 55,9 % становили практики і лише 4 % – особи з вищою освітою⁶⁴. Через недостатність виділення виробництву працівників інженерна служба почала створюватися далеко не у кожному колгоспі. Так, у 1959 р. лише у 6859 господарствах з 10900 були встановлені посади інженерів і техніків⁶⁵. В інших це питання через їх відсутність залишалося відкритим.

Фактично, з ліквідацією МТС і передачею їхніх функцій сільгоспартілям, ті опинилися у складному становищі. Вони, практично на голому місці і у стислі терміни мусили організовувати власну ремонтну базу, вирішувати широке коло питань, пов'язаних з обслуговуванням машинно-тракторного парку, забезпеченням його технікою, обладнанням, запасними частинами, паливно-мастильними матеріалами тощо. Для цього ж у них не малося відповідного кадрового і фахового потенціалу.

Переведенням до колгоспів інженерної служби було завершено структурну перебудову виробничої сфери сільського господарства. Але соціально-професійні зрушення, що супроводжували перебудовчий процес, значно відставали від нього. Проблема кадрового забезпечення колгоспного виробництва продовжувала залишатися гострою. Вихід з ситуації партійно-державне керівництво, залишаючись прихильником адміністративних шляхів її вирішення, вбачало у продовженні залучення представників промисловості, партійних, радянських та господарських органів. Але в умовах непопулярності адміністративних методів, воно мусило вже вдаватися до задіяння більш завуальованих прийомів їх впровадження. До арсеналу випробуваних заходів було залучено таку форму, як патріотичні почини.

Українське республіканське партійне керівництво ініціювало почин інженерів і техніків, ідея якого полягала у переході з промислових підприємств та сільськогосподарських установ на роботу до колгоспів для налагодження кваліфікованого обслуговування сільськогосподарської техніки, що надійшла туди після розформування МТС. У вересні 1959 р. ЦК КПУ розробив і від імені інженерів і техніків Київської області вміщене у центральних республіканських газетах звернення до всіх інженерно-технічних працівників із закликом їхати у колгоспи. Партійні організації на місцях підтримали вказівку “згори”. Керівництво республіки спеціальною постановою визначило за необхідне направити туди 3200 чол., з них 2200 – з промисловості і 1500 – з РТС та інших сільськогосподарських організацій⁶⁶. Вказана кількість була розверстана на всі області республіки. Але, незважаючи навіть на обіцяні постановою соціально-економічні пільги тим, хто переїжджав до колективних господарств, цей почин не набув бажаного поширення, особливо серед міських жителів. Далися взнаки майже шість років безперервних кампаній. Партійні організації змогли залучити лише 1828 чол., в тому числі тільки 817 інженерів і техніків – з промислових підприємств міст⁶⁷.

Сама по собі ідея задіяння у колгоспному виробництві заводських інженерно-технічних працівників – носіїв передових технологій і вищої організації праці, які об'єктивно могли сприяти швидкому й ефективному формуванню нової для колгоспного виробництва галузі, була привабливою. Але на практиці втілення її через реалії тогочасного колгоспного буття: слабку матеріально-технічну базу господарств, недосконалу організацію виробництва у них, низький рівень соціально-культурних та побутових умов життя – відбувалося досить складно. Незважаючи на суворі вказівки, проголошені прийнятою постановою, про обов'язкове забезпечення прибуваючих фахівців житлом, заробітною платою, не нижчою, ніж на попередньому місці роботи, працевлаштування дорослих членів їх сімей за фахом, дітям шкільного віку надання можливостей для отримання повноцінної освіти, а дошкільнятам – виховання у яслах та дитячих садках, вони багатьма колгоспами не виконувалися. Для цього не малося ані матеріальної бази, ані фінансових можливостей. У результаті, їм встановлювалася низька заробітна плата, яка, до того ж, виплачувалася нерегулярно, вони не забезпечувалися житлом тощо.

Не останню роль при цьому відігравав і суб'єктивний фактор. Часто правління колгоспів, виходячи з інтересів колгоспників-практиків, що працювали на інженерних посадах, під різними приводами відмовляли у прийнятті на роботу присланим їм спеціалістам. Не рідко мали місце і такі випадки, коли прибулий інженер або технік налагоджував роботу інженерної служби, а правління після цього відмовлялося від його послуг, призначаючи при цьому керівником практика з своїх колгоспників. Фактично, керівництво колгоспів своїми діями гальмувало процес підвищення інтелектуального потенціалу колгоспного виробництва. Але, з іншого боку, це була своєрідна реакція на директивно-адміністративні методи вирішення його економічних, виробничих проблем, непродумане втручання в його соціально-виробничу структуру, в результаті чого зачіпалися інтереси його працівників.

Наслідком такого ставлення до прибуваючих спеціалістів було розчарування останніх у своїх сподіваннях і полишення роботи. Так, на кінець 1960 р. – першого року дії почину – назад повернулося 557 чол., з яких 87 % становили інженери і техніки промислових підприємств міста⁶⁸.

Результати даного заходу партійного керівництва республіки ще раз засвідчили безперспективність обраного курсу на вирішення проблем інтелектуального забезпечення колгоспного виробництва за рахунок міста. Але залишаючись вірним саме обраному курсу, вище партійне керівництво продовжувало дотримуватися його. До арсеналу вже використаних заходів додатково залучалися форми і методи, що виникали в інших галузях економіки і, як здавалося, показували там непогані результати. Так, наприкінці 1950-х рр. у промисловості набув поширення почин Героя Соціалістичної праці ткачихи Валентини Гаганової, який полягав у переході керівників бригад, дільниць, служб у відстаючі виробничі підрозділи і виведенні їх у передові. В умовах гострої нестачі кваліфікованих кадрів у всіх ланках колгоспного виробництва цей почин було вирішено впровадити у сільське господарство республіки. Для його скорішого поширення широко залучалися преса, радіо, кіно, телебачення.

Однак, незважаючи на значне ідеологічне забезпечення, даний почин не набув у сільському господарстві республіки того розмаху, на який сподівалося керівництво. Так, на січень 1961 р. лише 416 чол., переважну більшість з яких до того ж становили партійні і радянські працівники районної ланки, виявили бажання очолити відстаючі господарства, при тому, що лише практики на той час серед голів колгоспів становили 3028 чол., або третину⁶⁹. На інші посади було ще менше бажаних. Так, на вказану дату лише 208 агрономів, 189 інженерів і техніків, 149 зоотехніків переїхали працювати у колгоспи за почином В.Гаганової⁷⁰. Тільки 46 бухгалтерів та 31 ветпрацівник побажали очолити у них відповідні служби⁷¹.

В умовах фактичного неспрацювання обраного курсу на вирішення проблем інтелектуалізації колгоспного виробництва державне і партійне

керівництво наполегливо продовжувало дотримуватися саме його. І вирішувати поставлені завдання за допомогою методів адміністративного характеру. Причому все більше ставала помітною поспішність і непродуманість таких заходів. Часто одночасне задіяння їх призводило до зворотних результатів. Так, у рамках політики по економії державних коштів, започаткованої з середини 1950-х рр. з ініціативи М. Хрущова, держава з січня 1959 р. припинила виплату своєї частки заробітної плати спеціалістів. І переклала ці функції повністю на бюджети колгоспів, слабка економіка яких і без того була обтяжена примусовим викупом техніки реформованих МТС. Було визначено, що заробітна плата спеціалістів за розміром, з урахуванням стажу роботи, рівня освіти, посади, максимально мала становити 80 % окладу голів колгоспів і отримуватися ними у грошовій формі з 80%-ю виплатою щомісяця. Остаточний розрахунок мав відбуватися наприкінці року.

Але в результаті такого кроку держави у більшості господарств встановлена заробітна плата спеціалістів ставала нижчою, ніж була раніше, і переставала влаштовувати останніх. До того ж, на практиці розмір її був значно меншим, ніж фактично визначений, оскільки через брак коштів на рахунках колгоспів, у їх касах часто мала місце відсутність готівки. Внаслідок цього відбувалося лише часткове і нерегулярне фінансування фахівців. Навіть на грудень 1964 р. у республіці нараховувалося ще 15 % господарств, де платню видавали від 8 до 2 разів на рік⁷².

Такі дії держави ставили спеціалістів у досить скрутне становище. Особливо молодих, що прибували до господарств відразу ж після закінчення навчання. Основну масу їх становили випускники технікумів. Заробітна плата за новими нормами їм встановлювалася у розмірах, що були навіть меншими за отримувану ними у навчальних закладах стипендію⁷³. Оскільки ж вони наймали “кутки” у колгоспників і, за традицією, харчувалися у них, то при такій системі оплати своєї праці не могли протягом значного часу розрахуватися з господарями, що призводило до напруженості у стосунках з

ними, різних інших проблем побутового характеру і, врешті-решт, закінчувалося полишенням господарств.

Ситуацію ще більше ускладнило поширення на колгоспи кампанії по скороченню управлінсько-адміністративного і обслуговуючого апарату, що відбувалася у рамках тієї ж політики економії державних коштів. В умовах села здійснення її мало протилежні бажаним результати. По-перше, колгоспне виробництво, за рівнем забезпеченості фахівцями значно поступалося підприємствам, організаціям і установам міста. По-друге, процес формування керівної і технологічної ланки працівників колективних господарств на кінець 1950-х – початок 1960-х рр. був ще далеким від завершення. Із значними труднощами відбувалося створення їх відповідних служб: агрономічної, зоотехнічної, ветеринарної, інженерної. І у них спостерігався значний дефіцит профільних спеціалістів. Але, на догоду директивам вищих керівних структур, колгоспи змушені були скорочувати заступників голів колгоспів, агрономів, зоо- та ветеринарних працівників і направляти їх керівниками виробничих підрозділів. Посадове пониження супроводжувалося зменшенням заробітної плати, зміною форми і періодичності її виплати – у натуральному вигляді один раз у кінці року як рядовим колгоспникам. Фактично, відбувалося пониження і соціального статусу такого спеціаліста. При цьому функції скорочуваних працівників мали виконувати за сумісництвом без будь-якої доплати їхні колеги, які залишалися на своїх місцях.

Результатом таких заходів держави стало погіршення матеріальних, виробничих і побутових умов спеціалістів. Значна частина їх змушена була постати перед вибором: або прийняти як належне зміни, що відбулися в їх соціальному, виробничому та фінансовому становищі, або змінити місце роботи. Більшість обирала останнє. З 34,4 тис. скорочених за 1962 і 1963 рр. лише 1717 чол. пішли працювати керівниками виробничих підрозділів⁷⁴. Фактично такі заходи держави стали сейозним гальмуючим фактором у процесі формування нової професійно-виробничої верстви колгоспів. Незважаючи на

щорічні значні “надходження” до господарств випускників вузів і технікумів, значна частина прибуваючих і працюючих спеціалістів через невирішеність фінансових, виробничих, побутових проблем полишала місця призначення.

Намагання керівництва держави і республіки виправити на краще ситуацію з технологічною і керівною ланкою працівників колгоспного виробництва, фактично, зводилося до повторення заходів, вже вживаних раніше. Будучи продуктом своєї епохи, керівники держави і партії були неспроможні відійти від її канонів і продовжували їх тиражування, хоча й з деякими модифікаціями. Так, реагуючи на зменшення заробітної плати спеціалістів, що сталося у 1959 р., і викликане у зв’язку з цим посилення їх відтоку з колгоспів, республіканське керівництво, очолюване на той час М. Підгорним, спробувало зазвичай компенсувати матеріальні втрати моральними.

Партійним, радянським і сільськогосподарським органам було поставлено завдання підняти авторитет спеціалістів на селі шляхом більшого залучення їх до участі у громадсько-політичній і господарській роботі. З цією метою у грудні 1959 р. ЦК КПУ і Рада Міністрів України приймають постанову, згідно з якою райкоми партії зобов’язувалися включити старших і головних спеціалістів колгоспів до своєї номенклатури “з метою підвищення їх ролі і відповідальності за стан і розвиток колгоспного виробництва”, фахівців обирати до складу бюро як районних, так і первинних колгоспних партійних організацій, членами правлінь сільськогосподарських артільей, формувати з їх числа склад голів колективних господарств⁷⁵.

Але дана постанова, як і аналогічні, що приймалися у попередні роки, мало позначилася на покращенні ситуації. По-перше, далеко не кожен спеціаліст вважав для себе більш престижним призначення на посаду з відома райкому партії, або бути причетним до партійних районних структур та виконувати їх завдання на громадських засадах, ніж можливість мати більш гідну заробітну плату. Лише найбільш амбіційні з них розглядали таку ситуацію як гарну можливість кар’єрного зростання по партійній або

комсомольській лінії, або ж як трамплін для переміщення у районні сільсько-господарські керівні структури. До того ж не так і багато було серед спеціалістів членів комуністичної партії, щоб за допомогою партійного впливу можна було реально вплинути на процес відтоку фахівців. По-друге, дана постанова мала своїм завданням формувати склад голів колгоспів за рахунок спеціалістів, і цим, фактично, узаконювала чинну практику адміністративного вирішення складних економічних проблем господарств шляхом простої заміни їх керівників.

І хоча за період знаходження при владі М. Хрущова, зняття їх не супроводжувалося, як за часів Й. Сталіна, звинуваченням у саботажі політики держави на селі і обов'язковим при цьому судовим переслідуванням, проте їх плінність, як і в попередній період, залишалася високою. Кількість звільнених голів колгоспів щороку становила від 12 до 15 %⁷⁰. І усунення їх супроводжувалося хоч і більш м'яким, але все одно суворим формулюванням – “не справився з обов'язками”. На місце звільнених призначалися працівники районних партійних і радянських органів без врахування фаху і рівня освіти. Вважалося, що оскільки вони мали досвід партійної і радянської керівної роботи, то повністю впораються з обов'язками голови колгоспу. Були й інші причини призначення їх керівниками господарств. Основна з них – дати можливість “пересидіти” на даній посаді особам, хто не впорався зі своїми обов'язками, а через деякий час знову залучити до роботи у владних районних структурах. За цих умов продовжувалася й лінія на призначення на посади керівників господарств практиків. Але це, у свою чергу, давало можливість для їхнього зняття згодом. Тобто на місцевому рівні такого роду постанови лише “узаконювали” адміністративно-бюрократичні методи вирішення кадрових питань і залишали їх практично незмінними, порівняно з попереднім періодом.

Паралельно зі здійснюваними заходами республіканське керівництво за аналогією початку 1950-х рр., звернулося до залучення до роботи у колгоспах спеціалістів, що працювали в організаціях і установах

несільськогосподарської сфери і не за фахом. Спокуса була велика. Поза аграрним виробництвом знаходилася половина з 145,6 тис. спеціалістів республіки, що мали диплом про сільськогосподарську освіту⁷⁷. Тому в 1962 р. ЦК КПУ і Радою Міністрів України було поставлене завдання виявити таких фахівців і направити їх у колгоспне виробництво. Але, як і десять років тому, даний захід виявився неефективним. Через небажання самих спеціалістів їхати до села, а також – організацій, установ і відомств відпускати їх. Протягом 1962 р., коли дана акція провадилася, було направлено, за даними сільгоспвідділу ЦК КПУ до колгоспів лише 2756 чол. або 3,8 %⁷⁸

На це слід було сподіватись. Адже у 1961 р. мала місце аналогічна спроба по залученню до вирішення аграрних проблем офіцерів, що мусили йти у запас у зв'язку зі скороченням армії і флоту, здійснюваним у Радянському Союзі. І вона зазнала невдачі. Тоді планувалося по країні відібрати лише 1680 чол., у тому числі для України – 500, і після 3-місячної підготовки на курсах направити керівниками колгоспів і радгоспів⁷⁹. Але бажаних працювати на селі виявилася вкрай обмежена кількість. В Україні таких набралось лише 178 чол., переважно особи з середньою освітою⁸⁰.

По суті, орієнтація на вирішення проблем сільськогосподарського виробництва за рахунок інших галузей економіки не виправдовувала себе. Курс на формування керівної і управлінської ланки колгоспного виробництва за рахунок жителів міста, працівників несільськогосподарської сфери, взятий у 1953 р., не виявив очікуваної від нього ефективності. Фактично мало місце повторення ситуації кінця 1920-х – початку 1930-х рр., пов'язаної з направленням 25 тис. робітників міста на село з метою сприяти державі “підняти” його. Тоді з посланих у 1930 р. за перший рік здійснення кампанії повернулося назад до міста 7 тис. чол., протягом наступних двох років – ще 8 тис.⁸¹ І на початок 1933 р. на селі залишилося близько 40 % від кількості направлених⁸². Значна їх частина, як це показав у своєму творі М. Шолохов, не відповідала потребам села.

Фактором, що значною мірою згладжував негативні наслідки здійснюваної політики, було широке використання у колгоспному виробництві випускників навчальних закладів, що здійснювалася державою паралельно з проводжуваними кампаніями. Саме завдяки щорічному розподілу їх у значних масштабах безпосередньо у господарства відбувалося поступове насичення фахівцями, незважаючи навіть на значну їх плінність (з квітня 1954 по квітень 1955 р. у колгоспи республіки прибуло 6773 випускники вузів та 16951 технікумів, а вибуло за цей час відповідно 5710 та 13745 чол., за 1962 – 1964 рр. безпосередньо у колгоспи і радгоспи було направлено 886 інженерів та 8111 техніків-механіків, а кількість їх за цей час збільшилася відповідно на 16 та 1076 чол.⁸³, усіх керівних і технологічних ланок сільськогосподарських артільей. Основну масу їх працівників вже становили дипломовані спеціалісти. Так, на початок 1964 р. у складі голів колгоспів їх відсоток становив 73 %, серед агрономів 97,7%, зоотехніків – 93,7 %⁸⁴. Хоча по ряду спеціальностей ці показники залишалися далекими від задоволення потреб. Так, у складі ветеринарних працівників фахівці становили лише 48,2 %, інженерно-технічних – 58,7%⁸⁵. До того ж, особливість якісного складу як керівної, так і технологічної ланок полягала в тому, що основу їх становили працівники з середньою спеціальною освітою. Це свідчило про наявність певних проблем у формуванні нової професійно-виробничої верстви сільськогосподарського виробництва. Так, у 1961 р. доля працівників з вищою освітою лише трьох аграрницьких спеціальностей – агрономи, зоотехніки, інженери-механіки – серед тих, хто займав дані посади у колгоспах, становила 9,2%⁸⁶. Ще менше було таких осіб у складі ветеринарних працівників, фахівців економічного профілю. Бухгалтерів з вузівськими дипломами, наприклад, нараховувалося всього лише 48 чол. на 4099 працюючих на цих посадах⁸⁷.

Серйозні проблеми малися з якістю освіти у очільників колективних господарств. У їх складі доля осіб з вищою освітою продовжувала залишатися досить низькою. На початок 1962 р. тільки 16 % голів колгоспів

мали дипломи про закінчення інституту, до того ж, спеціалісти сільського господарства серед них становили лише 10 %⁸⁸. Тобто на порядку денному продовжувало стояти питання забезпечення аграрного виробництва кадрами, здатними вивести сільське господарство на рівень вимог часу.

Таким чином, обраний у 1953 р. партійно-державним керівництвом курс на організаційно-господарське укріплення колгоспів за рахунок жителів міста, працівників не аграрної сфери народного господарства як носіїв більш високої виробничої культури, вищої виробничої дисципліни, а тому спроможних, на його думку, швидко “підняти” сільськогосподарську галузь, незважаючи на докладені зусилля, не виявив очікуваної від нього (курсу) ефективності.

У той же час, у ході його реалізації, у галузі відбулися радикальні структурно-організаційні зміни, результатом яких стало досягнення мети, що ставилася з перших повоєнних років – наближення до безпосереднього виробництва сільськогосподарської продукції працівників зі спеціальними знаннями з метою підвищення продуктивності матеріальної сфери села. Впродовж другої половини 1950-х рр. була скасована застаріла система стосунків між колгоспами і державою. Обслуговуючі сільськогосподарські артілі структури, разом з матеріальною базою і своїми працівниками, були включені до колгоспів і стали їх складовою частиною. При цьому відбулася зміна функцій працюючих у них спеціалістів. Замість чиновницьких, плануючо-контролюючих вони почали здійснювати технологічні та управлінські.

У результаті таких змін у колгоспах відбувалося формування нової професійно-виробничої ланки, яка почала здійснювати керівництво трудовими колективами, управління технологічними процесами. По суті цей процес мав побіжний характер, оскільки пріоритетним завданням було підвищення рівня продуктивності колгоспного виробництва у відповідності зі зрослими потребами держави і часу шляхом елементарного кількісного насичення технологічних і керівних ланок колгоспів працівниками, призначеними для

здійснення відповідних функцій. Це визначило недооцінку всіх складових, пов'язаних з процесом формування нової виробничої ланки, спричинило те, що залучені до вирішення проблеми підйому сільського господарства, не виявили особливого ентузіазму працювати у колгоспному виробництві.

Додатковим фактором була й позиція самих колгоспників. Через інерційність мислення селян нова ланка не сприймалася ними як важливий і необхідний чинник виробничого процесу в господарствах. Тому ставлення до неї як рядових колгоспників, так і керівників господарств, районних владних структур (які у більшості своїй були селянами за походженням і мали відповідний менталітет) були невідповідними їхній ролі у процесі вироблення сільськогосподарського продукту. Це визначало невирішеність багатьох питань, пов'язаних з трудовою діяльністю працівників нової верстви села, культурно-побутовими умовами життя як їх самих, так і членів їхніх сімей. Як наслідок, малося неприйняття значною частиною спеціалістів такої повсякденної виробничої і побутової ситуації і полишення ними виробничої сфери сільськогосподарської галузі.

За цих умов доля офіційного державного курсу фактично залежала від щорічних і значних “вливань” у колгоспне виробництво випускників навчальних закладів. Переважну більшість у їх складі становили випускники технікумів. Тому основну масу працівників нової професійно-виробничої ланки становили спеціалісти з середньою спеціальною освітою. Тобто, на відміну від промислових підприємств, мала місце невідповідність між посадою і освітнім рівнем працівників нової професійно-виробничої ланки, які за своїм функціональним призначенням на новому етапі розвитку сільського господарства несли повну відповідальність за виробничі процеси у колгоспному виробництві. Це свідчило про продовження недооцінки сільськогосподарської галузі і новим керівництвом, ставлення до неї, як і раніше, як до меншовартісної, порівняно з іншими галузями. Фактично, незважаючи на певні кількісні та якісні зрушення, мало місце невиконання основних завдань, намічених у 1953 р., по організаційно-господарському

укріпленню колгоспів як однієї з важливих складових потужного піднесення аграрного виробництва.

3.3. Освітній фактор у системі формування нової професійно-виробничої верстви села

На тлі неспрацювання ідеї вирішення проблем сільськогосподарського виробництва шляхом широкого залучення до нього представників різних професійних груп міського населення продовжувала існувати і альтернативна лінія забезпечення технологічних і керівних ланок колгоспного виробництва. У ній, як і раніше, малися дві тенденції. Одна – була спрямована на вирішення проблем галузі за рахунок самих працівників низових ланок колгоспного виробництва шляхом надання їм прискорено певного мінімуму теоретичних знань. Інша – орієнтувалася на забезпечення технологічних і керівних ланок колгоспів і радгоспів фахівцями, підготовленими у вищих і середніх навчальних закладах, які надавали фундаментальні фахові знання.

Незважаючи на недостатню ефективність першої тенденції у попередній період, вона продовжувала своє існування і у нових умовах. Пояснювалося це, у першу чергу, думкою, що не переставала існувати у вищого керівництва ще з перших повоєнних років, що сільське господарство країни здатне за рахунок власних сил і внутрішніх резервів самостійно вирішити свої проблеми. Іншою причиною була – економічна. Саме через погляд на сільськогосподарську галузь як на сектор економіки, що може ефективно функціонувати без значних державних фінансових вкладень, оптимальним вважався шлях формування керівної і технологічної ланок колгоспного виробництва за рахунок його “власних” працівників через прискорену, а значить дешеву їх підготовку. Тому цілком виправданим вважалося існування навчальних закладів, де така підготовка здійснювалася – школи бригадирів виробничих бригад, завідуючих фермами, голів колгоспів.

Базою для їхніх контингентів розглядалися всі працівники сільськогосподарських артілей, що закінчили трирічні агрозоотехнічні курси та

випускники спеціалізованих класів (агрономічного і зоотехнічного профілів) сільських загальноосвітніх шкіл. Саме вони (ці курси і класи) розглядалися як основна форма підвищення загального рівня виробничої культури у колгоспах і спеціальних знань у їхніх працівників. Після закінчення курсів і спеціалізованих класів члени сільгоспартілей мали використовуватися у якості майстрів колгоспного виробництва, на керівних посадах у своїх господарствах, з яких потім направлялися на навчання у школи по підготовці бригадирів виробничих бригад, завідувачів ферм або голів колгоспів.

Незважаючи на виявлену ще наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. неефективність курсів у забезпеченні слухачів необхідного рівня базовими агрономічними і зоотехнічними знаннями, вересневим пленумом ЦК КПРС 1953р. вони були реанімовані. З усіх видів сільськогосподарського навчання лише про них йшла мова на цьому пленумі. “Серйозно улучшить работу трехлетних агрозоотехнических курсов. Устранить формализм в обучении колхозников и рабочих совхозов”⁸⁹ – зазначалося в його матеріалах. За існуючою тоді традицією даної фрази було достатньо для підняття їхньої ваги в очах партійних, радянських і господарських структур. Вона стала для них керівництвом до дії.

Але, незважаючи на поставлене завдання щодо підвищення ефективності агрозоотехнічних курсів, відповідними органами при цьому не було розроблено механізму його реалізації, не заплановано фінансування даного виду навчання, не розроблено стимулів по заохоченню колгоспників до навчання. Це й визначило формальний характер діяльності курсів. Така ситуація свідчила про те, що й нове керівництво країни ставилося до питання підвищення освітнього і фахового рівня працівників колгоспного виробництва як до такої його складової, яка не потребує серйозного матеріального і організаційного забезпечення. За традицією, у цій справі ставка робилася на ентузіазм самих колгоспників та тих, хто мав відповідати за їх навчання.

Фактично, при такому підході, робота курсів мала здійснюватися на громадських засадах. Організувати її мали працівники райкомів партій та МТС, для яких дана ділянка роботи була додатковим “головним болем”. Через те, що вона була для перших додатковими функціями, а для других – додатковим громадським навантаженням, хоча всі вони не отримували фінансової винагороди. Так, як через відсутність фінансування було проблематичним забезпечувати на постійній основі кваліфіковане викладання, створити необхідні матеріально-виробничі умови для проведення занять. Тому типовим явищем було здійснення навчання у необладнаних і непридатних для цього приміщеннях, відсутність учбової літератури, наочного приладдя, нерегулярне проведення занять.

Але найбільше формалізм знайшов своє виявлення у комплектуванні курсів. Маючи лише загальні настанови про обов’язкове залуче до навчання на них колгоспників, працівники відповідних органів на місцях здійснювали організацію навчальних груп на основі механічного включення до списків усіх колгоспників, без урахування їхнього віку, рівня освіти, бажання навчатись тощо. В результаті, це серйозно позначалося на кількісному складі слухачів курсів. Оскільки багато колгоспників не бажали їх відвідувати, для утримання їх доводилося застосовувати методи примусу. Комсомольців і членів партії зобов’язували до цього (це було громадським дорученням) їхні первинні організації. Інших – колгоспне керівництво – під загрозою незорання городу, невиділення транспорту, щоб дістатися міста тощо. Але ефект від таких методів був незначним. Переважна більшість з включених до списків відвідувала заняття лише по 1 – 2 рази за рік. Значною була частка таких, хто жодного разу не був присутній на заняттях. У такій ситуації і здача екзаменів набувала формального характеру. Як правило, оцінки у більшості випадків виставлялися слухачам заочно. До того ж, мало місце і порушення порядку навчання. Поширеним явищем було зарахування у старші групи осіб, що не проходили навчання у попередні – першому або другому роках навчання.

Для утримання колгоспників хоча б у списках слухачів, керівники господарств мушили замість держави застосовувати стимули заохочувального характеру. Найчастіше це мало форму нарахування трудоднів. Існувала навіть певна такса. За відвідування одного заняття колгоспник отримував 0,5 трудодня⁹⁰. А за умов ще й здачі екзамену у кінці року норма її збільшувалася. Наприклад, у сільгоспартілі ім. Маленкова, що знаходилася в зоні діяльності Кожуховської МТС на Київщині розмір заохочення у такому випадку становив 1,25 трудодня⁹¹.

Але й це не допомагало. І щорічно значна частка записаних на курси полишала їх. З кожним новим набором цей процес відтоку набував все більшого розмаху. Про ситуацію з кількісним складом слухачів такої системи надання колгоспникам фахових знань свідчать дані за 5 років її роботи за 1950/ 1951 – 1954/1955 навчальні роки. Так, із записаних на агрономічні курси у 1950 р. у Полтавській області протягом трьох років навчання полишило їх 85,6% слухачів, у наступному циклі (1951 / 1952 – 1953 / 1954 н. рр.) відсів становив 85,9 %, в третьому – 72, 2 %. Ще гіршими були показники на зоотехнічних курсах. Там відсів становив відповідно 84,5 %, 79,6 % і 95,3%⁹².

Самі ж заняття через недостатній рівень організації роботи курсів відбувалися на низькому рівні. Типовим явищем було скорочення на місцях навчальних програм, зрив занять. Так у 1954 – 55 н. р. у 7 перевірених представниками ЦК КПУ господарствах Харківської області замість необхідних 108 занять за програмою, відбулося лише 82, у 2 перевірених у Тернопільській області колгоспах – лише 10 (замість 32 за планом), у 13 перевірених господарствах Ворошиловградської області – 189 (замість 200), у 49 колгоспах Житомирської області – замість 723 по агрономії та 537 по зоотехнії було проведено відповідно 406 та 337 занять⁹³.

У той же час значну частку становили господарства, де заняття взагалі не проводилися або курси просто не були організовані. Наприклад, у 1954/ 55 н. р. комісія ЦК КПУ лише шляхом вибіркової перевірки деяких районів,

здійсненої у 15 областях республіки, виявила такі господарства у кожному з них. У Волинській же області, де у такий спосіб були перевірені всі райони, таких господарств було виявлено 30⁹⁴. Тобто все свідчило про несприйняття селянством подібного шляху підвищення його фахового і професійного рівня. І керівники, і рядові колгоспники не бачили для себе сенсу у існуванні згаданої вище форми сільськогосподарського “всеобучу”.

Певним відображенням такої позиції села було надходження до вищих партійних органів республіки пропозицій з місць про скасування даних курсів і впровадження інших форм навчання, в яких би були зацікавлені працівники низових виробничих ланок господарств і які б дійсно давали їм перспективи професійного росту, створювали б більшу матеріальну забезпеченість у майбутньому. Так, у квітні 1956 р. з листом до ЦУ КПУ звернувся директор Мукачівського сільськогосподарського технікуму, що на Закарпатті, який доводив до відома республіканські керівні органи про ініціативи на місцях у справі підвищення професійно-освітнього рівня працівників колгоспів і з пропозицією замінити за рахунок цих форм “паперове” навчання на курсах. Він сповіщав, що у ряді господарств області створено групи у 25 – 30 чол. з членів навколишніх сільгоспартілей, що навчалися заочно у їхньому технікумі. Туди для викладання виїжджали викладачі цього навчального закладу. Таким чином малася гарна можливість здійснювати підготовку спеціалістів для цих колгоспів не формально, а дієво і на державній основі, до того ж з мінімальними витратами, без відриву від виробництва⁹⁵.

Але дана, як і інші конструктивні пропозиції, залишилися поза увагою партійного керівництва республіки. Воно продовжувало стояти на старих позиціях, і дотримуватися лінії, що трирічні агрономічні курси є дієвою формою забезпечення колгоспників фаховими знаннями. Проблеми, що малися на місцях у їхній роботі “носять не суттєвий характер і вони виправляються”, – зазначалося в одній з доповідних сільськогосподарського відділу ЦК КПУ, складеній у 1955 р. з цього приводу⁹⁶. Фактично, партійне

керівництво розглядало курси як ефективну складову системи підготовки майстрів колгоспного виробництва, наступною і вищою ланкою якої були школи по підготовці з слухачів цих курсів, а також – випускників спеціалізованих класів загальноосвітніх сільських шкіл, бригадирів виробничих бригад, завідуючих фермами, голів господарств.

Така позиція свідчила про те, що значна частина працівників республіканської владної вертикалі, незважаючи на ті структурно-організаційні зміни, що почали відбуватися у сільськогосподарській галузі, продовжувала мислити застарілими категоріями, знаходиться у полоні застарілих стереотипів як у плані партійного керівництва колгоспами, так і у плані перспектив подальшого розвитку сільського господарства та ролі і значення в його піднесенні працівників зі спеціальними знаннями. Логіка такого мислення зводилася до старої ідеї сталінських часів, що селу, його матеріальній сфері не потрібні спеціалісти, що колгоспники спроможні самі здійснювати управління всіма процесами сільськогосподарського виробництва. Для цього їм слід надати лише певного мінімуму теоретичних знань. І виконувати дану функцію мали саме сільськогосподарські школи.

Але у новій ситуації та роль, яку, на думку прихильників формування керівних і технологічних ланок колгоспного виробництва за рахунок його працівників, мали відігравати зазначені школи, виявилася досить незначною. Незважаючи на проголошення курсу на потужне піднесення сільського господарства, який об'єктивно передбачав збільшення уваги до всього комплексу питань, пов'язаних з підвищенням ефективності роботи галузі, навчальні заклади даного типу продовжували розвиватися у попередньому режимі. Окрім проголошення про спрямованість сільськогосподарських шкіл на підготовку керівників виробничих підрозділів, та отримання школами голів колгоспів статусу середніх спеціальних закладів, і збільшенню, відповідно, терміну навчання до 3 років, в їхній діяльності, практично, мало що змінилося.

Як і раніше, залишалася обмеженою їх навчальна база. Навіть у 1956 р. 6 шкіл по підготовці бригадирів і завідуючих фермами працювали не на власних площах. Продовжувала мати місце нестача класних кімнат, приміщень для відпочинку, підготовки до занять. Спостерігався дефіцит навчально-методичної літератури, особливо за профілем шкіл. Ті ж підручники, якими користувалися учні, у більшості були застарілими і не відповідали зрослому рівню вимог. Через обмеженість асигнувань у штатних розкладах не була передбачена посада бібліотекаря. Ці функції за сумісництвом виконували секретарі шкіл. Зрозуміло, що, оскільки основними виробничими обов'язками у них були секретарські, то вирішення питань поповнення книжкового фонду і задоволення потреб учнів у необхідній літературі у них були далеко не на першому місці. Це визначало серйозні проблеми у роботі бібліотек. Лише при третині з них малися читальні зали⁹⁷.

Виробнича база шкіл також продовжувала невідповідати вимогам. Так, хоч загалом дещо і збільшилася площа їх учбових господарств і в середньому становила 115 га, але ще малися серед них такі, де вона не досягала визначених для них мінімальних 50 га. Значною була частка шкіл, що не мали учгоспів. Так, у 1956 р. з 76 шкіл, що функціонували у республіці, лише 45 мали такі господарства. З них тільки у 24 були площі 100 і більше гектарів. 7 шкіл мали учгоспи менше встановлених норм⁹⁸. Усі школи мали застарілу матеріально-технічну базу. Не отримували техніки нових зразків. Украй не вистачало приміщень для утримання худоби, що гальмувало розвиток тваринництва в учгоспах і обмежувало набуття навичок учнями, особливо у школах по підготовці завідуючих фермами. Усе це обмежувало можливості для проведення повноцінного навчального процесу.

Відсутність асигнувань у необхідних обсягах позначилася і на соціальному боці навчання. Навіть на середину 1950-х рр. частина шкіл залишалася бути неелектрифікованою і продовжувала освітлюватися гасовими лампами, далеко не всі мали їдальні, а їхні гуртожитки могли прийняти лише частину учнівського контингенту. В 1956 р. у них змогли розміститися лише 39 %

слухачів. Інші мали мешкати на приватних квартирах, які лише частково оплачувалися школами. Більшу ж частину їх вартості мали платити самі учні⁹⁹.

Порівняно з другою половиною 1940-х та початком 1950-х рр. не змінилася й система комплектування шкіл. Як і раніше, зарахування до них відбувалося не на основі конкурсу знань, а шляхом направлення районними партійними органами без урахування віку, рівня освіти, життєвих планів, устремлінь потенційних учнів. Основним було виконання рознарядки, спущеної “згори”, щоб не отримати “наганя” вищестоячих структур. У результаті якісний склад шкіл у сполученні вік – освіта, як і раніше, не відповідав призначенню шкіл готувати працівників керівних ланок колгоспного виробництва. Як і раніше, основну масу в них становили учні віком 15 – 20 років, рядові колгоспники з неповною і повною середньою освітою (хоча останні – у значно більшій кількості, ніж раніше). Тому, як і у попередній період, їхні випускники після повернення з навчання, у переважній більшості, не використовувалися у колгоспному виробництві за фахом, тобто на посадах керівників різного рівня.

До того ж, як і раніше, колгоспи своїм працівникам, що навчалися у школах і мали повернутися через 1 – 3 роки у ранзі керівника і приносити на цій посаді господарству значну користь, не надавали необхідної матеріальної допомоги, чим значною мірою обмежували можливості для їхнього навчання, особливо для осіб старшого віку, які потенційно після повернення мали бути задіяними на ключових посадах у господарствах. Наприклад, у 1955/56 н. р. у Сумській школі по підготовці бригадирів і завідуючих фермами з контингенту 354 чол. – 22,6 % учнів не нараховувалися за положенням про школи, у колгоспах, що їх послали на навчання, трудовні, 27 % – не отримували грошової допомоги від господарств. Більшій частині з них така допомога сільгоспартілями взагалі не була встановлена¹⁰⁰.

Така система набору, ситуація з навчанням і працевлаштуванням випускників після його закінчення як і раніше визначали відставання фактичної

кількості прийнятих у школи від запланованої, значний процент відтоку їх уже в процесі навчання. Так, наприклад, у 1954 р. план випуску з Луганської школи голів колгоспів було виконано лише на 27 %¹⁰¹. Але ще меншим був процент працюючих головами колгоспів. Наприклад, з 92 чол., що закінчили у 1953 р. Вінницьку школу голів колгоспів, керівниками господарств працювало лише 15 чол. Інші задіяні на посадах бригадирів, зоотехніків, а 36 % взагалі полишили колгоспи¹⁰².

У цілому ж на середину 1950-х рр. ситуація з навчальними закладами даного типу виглядала так. Незважаючи на те, що за післявоєнний період сільськогосподарські школи підготували для колгоспного виробництва більше, ніж 75000 бригадирів і завідуючих фермами, на 1955 р. в основній масі господарств на цих посадах знаходилися працівники, що не мали навіть мінімальної спеціальної підготовки¹⁰³. З 4172 чол., що закінчили школи голів колгоспів, у 1954 р. керівниками господарств, а також їх заступниками працювало лише 33,5 %, а 12 % взагалі знаходилися поза роботою у сільгоспартілях¹⁰⁴. Фактично випускники цих шкіл не знайшли свого використання у колгоспному виробництві за профілем підготовки. Основна причина такої ситуації полягала у невизначеності статусу даної категорії навчальних закладів у системі підготовки кадрів для села, недостатнє їх фінансування, слабка матеріально-технічна і навчальна база. Як результат, їхні випускники недостатньою мірою відповідали потребам села і через це не знаходили там попиту. Така ситуація свідчила про те, що навчальні заклади по прискореній підготовці працівників для керівної і технологічної ланок колгоспного виробництва навіть з числа членів сільгоспартілей себе не виправдали.

Такої ж думки почала притримуватися на той час і частина керівників галузі союзного і республіканського рівнів. Свідченням цього була доповідна записка до ЦК КПУ одного з заступників міністра сільського господарства УРСР П. Алексієвського, у якій він прямо заявляв про неспрацювання ідеї по формуванню керівної і технологічної ланок колгоспів шляхом прискореного надання їхнім працівникам теоретичних знань. “Система підготовки керівних

колгоспних кадрів... у зазначених школах не виправдала свого призначення”, – констатував він¹⁰⁵.

В атмосфері масштабних кампаній по насиченню виробничих ланок сільського господарства працівниками міста, здійснюваних у руслі проголошеного новим партійно-державним керівництвом курсу на потужне піднесення аграрної галузі, такі висновки сприяли не вдосконаленню роботи цих шкіл, посиленню уваги до їх діяльності з боку вищих партійних і господарських органів, збільшенню обсягів асигнування тощо, а – до прийняття рішення про їхню ліквідацію. Уже у 1956 р. спеціальною постановою значна частина шкіл була закрита. Лише декілька з них були перепрофільовані у технікуми. На базі ж 10 шкіл по підготовці голів колгоспів було створено радянсько-партійні школи (радпартшколи). Вони були підпорядковані, уже як партійні навчальні заклади, безпосередньо ЦК КПРС і ЦК КПУ і утримувалися за рахунок партійного бюджету. Готували ці школи працівників управлінського апарату. В основному для сільських партійних і радянських органів. Їхні слухачі протягом 3 років набували середню партійно-політичну освіту з отриманням кваліфікації молодшого агронома-організатора. Створення навчальних закладів такого типу пояснювалося завданням, поставленим вересневим 1953 р. пленумом ЦК КПРС по підвищенню ролі райкомів в управлінні сільськогосподарським виробництвом, але такий крок лише сприяв посиленню курсу на втручання партійних структур у професійно-виробничу діяльність господарств і, навпаки, обмежував можливості останніх у кваліфікованому здійсненні своїх функцій. Таким чином, лінія у партійно-радянських структурах на орієнтацію у формуванні технологічних і керівних ланок господарств за рахунок колгоспників з освітою нижче середньої була припинена.

Але через п'ять років партійно-урядове керівництво республіки повернулося до її відродження. Основними при цьому стали причини професійно-виробничого характеру. Незважаючи на докладені українським суспільством зусилля по насиченню колгоспного виробництва фахівцями, сподівання, що

їх супроводжували, не виправдалися. Якісний і кількісний склад працівників керівної і технологічної ланок господарств багато у чому не відповідав вимогам. Якщо серед спеціалістів вдалося досягти помітних кількісних зрушень і вони становили в цілому більшість у складі працівників даної категорії, то серед керівників господарств і виробничих підрозділів результати виявилися не відповідними затраченим зусиллям. Практики в їх складі продовжували становити більшість. Серед завідуючих фермами на 1961 р. їх частка дорівнювала 90,1 %, серед бригадирів виробничих бригад – 85,5 %, тракторних – 91,5 %¹⁰⁶. Хоч значно краще на цьому тлі виглядав якісний склад голів колгоспів, але й він був далеким від бажаного. До того ж через традиційно високий процент зміщень їх, малася тенденція погіршення досягнутих на кінець 1950-х рр. результатів. Керівники господарств зі спеціальними знаннями тут хоч і становили більшість, але основу їх складали фахівці, що закінчили середні спеціальні заклади. Осіб з вищою освітою нараховувалося 1949 чол., або 16 % загальної кількості. У той же час лише 160 чол. з них мали фахову. Значним залишався бути прошарок практиків¹⁰⁷. Тобто виходило за байкарем І. Криловим, що “сапоги тачали пирожники, а пироги пекли сапожники”. В інших галузях економіки така ситуація у керівному складі працівників не могла навіть мати місце.

На тлі підвищення вимог до сільського господарства, подальшого ускладнення економічної діяльності колгоспів, їх організаційно-виробничої структури такий стан керівної ланки був неприпустимим. Нагальною ставала проблема аналізу причин, що його спричинили і пошуку шляхів по ефективному за безпеченню господарств керівниками необхідного фаху та рівня освіти. Але через традиціоналізм у поглядах на село та його працівників, як у центрі, так і на місцях, було обрано звичний уже шлях вирішення проблем, причому у ненайкращому для ситуації вигляді – організація навчальних закладів, які б займалися підготовкою керівників господарств. Відкинуто плідні пропозиції, що малися у цьому контексті, про створення при 8 вузах спеціальних трирічних факультетів, з річним набором

у кожен з них по 150 чол., з технікумівськими дипломами, де б слухачі набували фаху голів колгоспів з відривом від виробництва і отримували дипломи про вищу сільськогосподарську освіту. З огляду на політику по економії коштів, що здійснювалася у державі у ті роки (стипендія одного слухача спецфакультету мала бути 120 крб.) було визнано доцільнішим піти більш дешевим шляхом – створити однорічні школи по підготовці голів сільгоспартілей. На думку державно-партійного керівництва того мінімуму знань, що мав надаватися в них слухачам протягом року, було достатньо для ефективного керівництва колгоспним виробництвом.

У серпні 1961 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли спільну постанову “О подготовке и повышении квалификации руководящих кадров колхозов и совхозов”, якою проголошувалося про організацію у республіці 11 міжобласних шкіл підготовки голів колгоспів. З урахуванням досвіду діяльності їхніх попередниць, міжобласні школи були організовані уже на більш високому рівні, а саме – на базі сільськогосподарських інститутів. Але, незважаючи на це, статус їх, як і їхніх попередниць був непевним. Як у фінансовому, матеріально-технічному, так і в організаційному плані. А для слухачів, до того ж, і у – фаховому. Це врешті-решт серйозно позначилося на ефективності всієї їхньої роботи.

Школи не були структурними підрозділами вузів. Вони лише мали використовувати їхню матеріальну, виробничу і наукову базу. Штат їхніх працівників був установлений у 10 чол. і мало враховував специфіку роботи і призначення шкіл. Він складався з директора, його заступника, бухгалтера, коменданта, секретаря-машиністки, бібліотекаря, двох лаборантів і двох прибиральниць. Оплата їх праці здійснювалася не за нормами вищої школи. Так, директор (після грошової реформи 1961 р., що зменшила масштаб грошової маси у 10 разів) мав оклад 100 крб., його заступник – від 83 до 90 крб., бухгалтер – 50 – 60 крб., бібліотекар – 50 крб., інші працівники – від 30 до 36 крб.¹⁰⁸ Власного викладацького штату не було передбачено. Його функції мали виконувати викладачі вузів на погодинній основі. Але, оскільки

робити це вони могли лише зверху 6 годин учбового навантаження у вузі, то значна частина з провідних викладачів не могла бути задіяною у навчальному процесі, щоб не вступити у конфлікт з контрольно-ревізійними органами і відомчими інструкціями. З іншого боку, не всі викладачі, яким навчальне навантаження дозволяло це робити, мали бажання працювати у школах. Причиною цього був рівень оплати занять у школах. Лекція (1,5 год) професора оцінювалася у 6 крб., доцента – у 5, а викладача без наукового ступеня – 4 крб.¹⁰⁹ У той же час за 45-хвилинну публічну лекцію у товаристві “Знання” професор отримував 15 крб., доцент – 9,5 крб. Така ситуація з оцінкою праці висококваліфікованих працівників вузів робила якісний склад викладачів шкіл значно нижчим від можливого, що певним чином позначалося на якості отримуваних слухачами знань.

Організаційна і структурна неприналежність до вузів обмежила і можливість для користування їхньою матеріальною і навчально-виробничою базою. Так, при дефіциті, який був типовим тогочасним явищем, аудиторного фонду, наочного приладдя, зразків нової техніки тощо пріоритет надавався господарям, а саме – студентським контингентам. З цих же причин лише частина слухачів шкіл мала можливість для проживання у гуртожитках інститутів. Інші ж мусили мешкати на приватних квартирах, оплачуючи їх за власний рахунок.

Нечіткий статус міжобласних шкіл по підготовці голів колгоспів серйозно позначився на якісному і кількісному складі їхніх слухачів, а також на подальшому задіянні їх за призначенням. По-перше, школи не давали освітнього рівня, який би хоч чимось міг вписатися у систему освіти, що склалася і існувала у СРСР. Тому після їх закінчення слухачі для подальшого службового росту мали набувати або середню спеціальну, або вищу освіту. По-друге, кількісно їхні контингенти не могли у короткий термін задовольнити потреби галузі, оскільки вони лише компенсували втрати у корпусі голів колгоспів, викликані щорічним зняттям частини з них зі своїх посад. Як зазначалося в одній з доповідних ЦК КПУ Центральному

Комітетові КПРС за 1963 р., запланована кількість щорічної підготовки голів колгоспів у цих школах 960 чол.¹¹⁰ лише дорівнювала кількості голів колгоспів, замінюваних протягом року. Тобто дані навчальні заклади виконували скоріше компенсаторні функції по підготовці резерву керівників господарств, ніж відновлюючі. Фактично ж кількість слухачів, задіяних на посадах голів сільськогосподарських артільей, була незрівняно меншою від зазначеної через серйозні вади, що малися у системі формування їхніх контингентів.

Попри проголошення про підвищення вимог до нових навчальних закладів по підготовці керівників господарств, формування їхніх учнівських контингентів залишалося незмінним порівняно з попереднім періодом. Зарахування до них здійснювалося на основі не вступних конкурсних екзаменів, а як і раніше – шляхом направлення на навчання районними партійними органами. Оскільки для них ця робота являлась лише однією з маси інших повсякденних функцій, які, до того ж, здійснювалися на тлі різних пропагандистських кампаній, виконання яких знаходилося на контролі у вищого партійного керівництва, то реалізація її несла на собі значний елемент формалізму. Так, плани наборів кількісно і якісно ними постійно не виконувалися, серед посланих на навчання значний процент становили особи, які за освітніми, діловими, віковими характеристиками не відповідали висунутим до слухачів шкіл вимогам. Значною була частка таких, що не мали досвіду роботи у колгоспах. Наприклад, за три набори у школи загалом було направлено тільки працівників партійних, радянських і профспілкових органів 290 чол.¹¹¹ Великою була і доля працівників інших виробничих сфер, які направлялися райкомами з метою виконання спущених “згори” рознарядок, і які визначально не планувалися бути задіяними у сільськогосподарському виробництві. Наприклад, у Чернівецькій та Хмельницькій областях практикувалося направлення до шкіл вчителів сільських середніх загальноосвітніх шкіл. Але після закінчення навчання вони переважно поверталися до виконання своїх просвітницьких обов’язків¹¹².

Весь комплекс факторів, що впливав з того непевного статусу, який визначило партійно-господарське керівництво міжобласним школам по підготовці голів колгоспів визначив відповідні показники у їх роботі. За результатами вони були аналогічними показникам їх ліквідованих попередниць – державних шкіл по підготовці голів колгоспів. Так, лише незначна частина з їхніх випускників працювала керівниками господарств, інші ж – або на попередніх посадах, або взагалі – поза сільським господарством. Так, з 2792 слухачів, що закінчили школи з 1962 по 1964 рр., лише 427 чол. працювали головами колгоспів та ще 17 директорами радгоспів. За цей же час було знято лише керівників сільськогосподарських артілей близько трьох тисяч чоловік¹¹³.

Фактично міжобласні школи підготовки керівних кадрів для колгоспів за своїм значенням у формуванні керівних кадрів для колгоспного виробництва займали те ж місце, що і школи по підготовці голів колгоспів у 1940-х – першій половині 1950-х рр. Вони у своїй роботі також мали низький коефіцієнт корисної дії і практично не впливали на ситуацію по формуванню керівних ланок колгоспного виробництва. Максимум на що вони могли бути здатними – підвищувати певним чином частині слухачів рівень кваліфікації. Але не у цьому полягало головне завдання даних навчальних закладів, адже не ця мета переслідувалася їх створенням.

Гостра потреба колгоспного виробництва у працівниках керівної ланки, що за таких умов продовжувала існувати, ініціювала пошук шляхів його забезпечення у республіці. Але традиціоналізм мислення керівників республіканської партійно-господарської вертикалі влади не дозволив піти далі пропозицій звичних вже форм вирішення проблеми. Найбільше, на що спромоглася їхня колективна думка, це – створення шкіл по підготовці керівних колгоспних кадрів на базі самих колгоспів. На початку 1961 р. у республіці у 9 передових господарствах було створено перші такі школи. У 1963 р. їх уже діяло 24 і навчалася у них 312 чол. Вони не відрізнялися ні від своїх попередниць, ні від сучасниць, що працювали при

сільськогосподарських вузах, ані за статусом, ані за методами формування учнівських контингентів, ні за їхнім якісним складом, ні за терміном підготовки¹¹⁴.

Відмінності полягали лише у кількісному складі слухачів та якості надаваної освіти. Оскільки призначення колгоспів полягає у виробленні сільськогосподарського, а не інтелектуального продукту, і вони не мали відповідної навчальної бази, викладацьких кадрів, умов для якісної підготовки слухачів до занять, то можливості по набору слухачів у них були обмеженими. За один раз господарство могло прийняти від 10 до 20 чол.¹¹⁵ Досить своєрідно були складені їхні учбові програми, 70 % навчального часу у них відводилося для роботи у полі по освоєнню виробничих операцій. Набуття ж основних навичок – керівних – носило формальний характер. Так, на практику у якості бригадира виробничої бригади за планом їм відводилося лише 2 тижні, у якості завфермою – 1¹¹⁶. Слухачі мали виконувати і функції заступників голів колгоспів, але цього практично не відбувалося з внутрішньогосподарських причин.

Про формалізм у підготовці керівних кадрів господарств у цих школах свідчив і викладацький склад, який мав у них надавати знання. До читання лекцій і проведення практичних занять, до них, за положенням мали залучатися, окрім викладачів вузів і технікумів, ще й “мастера колхозного и совхозного производства, руководители хозяйств, специалисты территориальных управлений, колхозов и совхозов”¹¹⁷.

Але кваліфіковано здійснювати викладацькі функції могли лише викладачі вищих і середніх навчальних закладів. Інші ж, через невідповідність, перевантаженість на основній роботі, значна ж частина керівників і працівників господарств – ще й через недостатній освітній і фаховий рівень, не могли цього на відповідному рівні робити. У результаті на даному напрямку діяльності шкіл малися значні вади: відставала постановка теоретичної частини навчальної програми, звичним явищем був зрив і перенесення занять тощо.

Вагомим чинником, що стримуюче позначився на ефективності діяльності шкіл, виступала незацікавленість до їх роботи самих господарств. Причин цього було декілька. Так, через непродуманість системи фінансування даних навчальних закладів, плата за навчання і виплата стипендій їх слухачам здійснювалася, як і в 1940-х рр., у районних сільськогосподарських школах, самими колгоспами, працівники яких були направлені партійними органами туди на навчання. В умовах абсолютно безплатної освіти, що на той час уже діяла у нашій країні, це робило для них непривабливою таку форму підготовки для себе кадрів і вони досить стримано ставилися до направлення туди своїх працівників.

Стриманість правлінь колгоспів мала під собою і економічне підґрунтя. За умов спаду сільськогосподарського виробництва, що спостерігався наприкінці 1950-х – протягом першої половини 1960-х рр., викликаного аграрною політикою партійно-державного керівництва на чолі з М. Хрущовим, у значної частини господарств на рахунку не було коштів, що обмежувало їхні можливості, у тому числі і по оплаті навчання. Така ситуація визначала напруженість у роботі шкіл. Забезпечувати їх діяльність за цих умов мусили за рахунок власних коштів господарства, на базі яких вони були створені. Це не додавало оптимізму у ставленні до них керівництву даних колгоспів. Мала й інша, не менш важлива причина такого ставлення до цих шкіл. Здійснення колгоспами не властивих їм функцій (навчальних і методичних) вимагало постійного відволікання значної частини їх виробничих сил, інтелектуального потенціалу, затрат робочого часу працівників керівної і технологічної ланок колгоспного виробництва. У повсякденному житті це входило у протиріччя з завданнями певних виробничих підрозділів, галузей і служб господарств, а то і самих колгоспів і спричинило додаткову психологічну напруженість у трудових колективах.

Тобто, комплекс факторів, що негативно впливав на ефективність роботи колгоспних шкіл з підготовки керівних кадрів господарств був традиційним для такого роду навчальних закладів ще з другої половини

1940-х – першої половини 1950-х рр. Тому й результати їх роботи були аналогічними. Так, за традицією, лише невелика частина їх випускників працювала після закінчення навчання на посадах керівників. Наприклад, у 1963 р. з випуску слухачів шкіл у кількості 312 чол., навіть за доповідною запискою ЦК КПУ до ЦК КПРС, яка переслідувала мету довести високий рівень ефективності цих шкіл, і тому давала дещо завищені дані про результати їх роботи, рекомендовано було випускною комісією направити працювати головами колгоспів лише 44 чол.¹¹⁸, тобто 13,7 % випуску. Але на тлі потреб республіки у керівниках господарств, які щорічно становили приблизно 1000 чол., такі кількісні показники їхньої роботи не могли вирішити проблему в принципі. Фактично коефіцієнт корисної дії колгоспних шкіл, зважаючи на умови їх створення і функціонування, місце у системі міжгосподарських стосунків, малочисельність учнівських контингентів та низький процент їх використання за призначенням, був мізерним, а через це і роль їх у формуванні керівних і технологічних ланок колгоспного виробництва була відповідною. За результатами своєї діяльності вони і кількісно, і якісно абсолютно поступалися своїм аналогам – міжобласним школам. Тому, з огляду на весь комплекс факторів, що визначав таку низьку ефективність, а також, виходячи з засад політики економії, здійснюваної у той період у державі, яка у сфері навчальних закладів полягала у ліквідації дублювання у підготовці кадрів, колгоспні школи було визнано за дублюючі діяльність міжобласних шкіл структури і ліквідовано у 1963 р.

Таким чином, вірна сама по собі ідея формувати технологічні і керівні ланки колгоспного виробництва за рахунок його працівників – людей, які способом життя, світосприйняттям пов'язані з сільським господарством і тому найкраще могли впоратися з виконанням цих функцій, протягом 1950-х – першої половини 1960-х рр. реалізовувалася у невідповідних формах і обсягах. Основна причина цього полягала у стереотипі мислення, що продовжував мати місце у владних структурах стосовно мешканців села як

меншовартісної соціальної і професійної верстви радянського суспільства, неспроможної до виконання управлінських функцій. При цьому керівні колгоспні посади розглядалися ними як професія, якої в обов'язковому порядку треба було набувати. Але через існуючий погляд на сільське господарство, як на галузь, яка не потребує значних фінансових вкладень, таке набуття мало здійснюватися таким чином, щоб не обтяжувати державу. Тому перевага надавалася організації форм навчання, що давали лише мінімум спеціальних знань, а не повноцінну фахову освіту, яка лише і була основою для майбутнього професійного і кар'єрного росту працівника, його матеріального достатку. В результаті випускники різного роду шкіл, курсів тощо не відповідали вимогам часу, не мали попиту у господарствах і переважно не були задіяними на виробництві за набутим фахом. Питома вага їх у складі керівників господарств та виробничих підрозділів була мінімальною. Фактично такий шлях забезпечення колгоспного виробництва працівниками керівної і технологічної ланок був безперспективним і не міг не вести в глухий кадровий, а зрештою і у виробничий, кут.

Паралельно з прискореною розвивалася й система навчальних установ загальноприйнятої форми, в основі якої лежали принципи конкурсного відбору абітурієнтів на базі знань в обсязі загальної середньої повної й неповної освіти. Але й вона відчувала на собі всю непослідовність ставлення державно-партійного керівництва до сільськогосподарської галузі. На ній позначалася вся суперечливість здійснюваних кроків по забезпеченню колгоспного виробництва працівниками зі спеціальними знаннями, отриманими у системі “класичних” навчальних закладів.

Певним відображенням такої невизначеності керівництва щодо ролі вищих і середніх сільськогосподарських навчальних закладів, яке, фактично, демонструвало незмінність її з попередніх часів, був Вересневий 1953 р. пленум ЦК КПРС. У комплексі заходів, намічених ним для ліквідації відставання галузі, був і такий як підвищення рівня інтелектуального забезпечення всіх ланок її виробничої сфери. Але його реалізація мала

відбутися лише одним, директивно визначеним шляхом, – за рахунок працівників міста та партійних і радянських органів. Всі інші варіанти вирішення проблеми, у тому числі і такий єдино прийнятний для інших галузей економіки СРСР і широкоживаний ними ще з 1920-х рр., як підготовка кадрів у системі вищих і середніх навчальних закладів, на пленумі не розглядалися. Тому у прийнятих рішеннях вони не знайшли відображення. Це створило досить пікантну ситуацію. Складалося враження, що в умовах проголошеного реформування сільського господарства партійно-державне керівництво не вважало вузи і технікуми вагомим чинником його потужного піднесення.

Лише через півроку, у березні 1954 р. було опубліковано документ, який мав заповнити прогалину, що утворилася у цьому плані після вересневого пленуму. Радою Міністрів СРСР було прийнято постанову “О недостатках в деле подготовки специалистов с высшим образованием и мерах устранения этих недостатков”. Але цей крок державного керівництва виявився напівзаходом. Оскільки стосувався лише розв’язання питань вищої школи. В результаті виходу в світ даного документу у двозначному становищі опинилися середні сільськогосподарські навчальні заклади. В умовах тогочасних традицій, “неохоплені” партійно-державними постановами напрямки виробничо-культурної діяльності радянського суспільства втрачали значний рівень своєї значущості, виглядали неперіоритетними. Це супроводжувалося втратою престижності їх у свідомості суспільства, зниженням уваги до їх діяльності з боку відповідних господарських інстанцій, зменшенням розмірів їх фінансового забезпечення і матеріального постачання порівняно з “охопленими” напрямками тощо. А це, у свою чергу, автоматично вело до зниження якості продукту, “виготовлення” якого було їх функціональним призначенням. Така ситуація склалася і з середніми сільськогосподарськими навчальними закладами. Вони виявилися єдиною ланкою у системі підвищення ефективності інтелектуального потенціалу сільського господарства, що залишилася поза увагою партії.

З метою виправлення припущеної похибки у серпні 1954 р. Рада Міністрів СРСР і ЦК КПРС прийняли спільну постанову “Об улучшении подготовки и распределении использования специалистов с высшим и средним специальным образованием”. Нею охоплювалися як усі важливі питання підготовки кадрів у технікумах, так і ті сфери діяльності вузів, що залишилися поза увагою попередньої постанови. Фактично ці два документи і стали керівництвом до дії. Вони визначили напрямок трансформацій у сфері діяльності вищих і середніх сільськогосподарських навчальних закладів впродовж майже десятиліття.

Для реалізації розроблених положень було визнано обов’язковим зосередити в одному відомстві керівництво сільськогосподарськими вузами (у 1948 р. частина з них була знову передана у розпорядження мінсільгоспу СРСР) і сконцентрувати у ньому всі кошти, що виділялися на розвиток вищої сільськогосподарської освіти, зміцнення матеріальної бази навчальних закладів даного профілю. Найбільш відповідним цьому завданню державне керівництво вважало Міністерство Вищої освіти СРСР, яке було знову відтворене у 1954 р. через рік після своєї ліквідації. Йому було підпорядковано всі вищі сільськогосподарські навчальні заклади. Але цей крок виявився неефективним. Він лише закріпив існуючу з 1946 р. ситуацію, яка характеризувалася тим, що процес підготовки і використання фахівців з вузівськими дипломами був розірваний між відомствами. Тому, як і раніше, можливості сільськогосподарської галузі республіки по забезпеченню своїх потреб спеціалістами даної категорії залишалися бути досить обмеженими. Це не сприяло оптимізації вирішення нагальних завдань, що ставилися перед ним державою.

Ситуацію ускладнило й те, що у 1955 р. МВО було визнано союзно-республіканським міністерством і вузи України, у тому числі – сільськогосподарські, були передані у відання створеного у тому ж році міністерства вищої освіти республіки, проте це носило номінальний характер. Хоча основна функція – визначення потреб галузі у фахівцях і

встановлення планів їх підготовки, як загальної, так і по кожній окремій спеціальності, залишалася за союзним центром. Саме Державна економічна комісія при раді Міністрів СРСР та Держплан країни визначали потреби сільського господарства республіки у спеціалістах вищої кваліфікації, встановлювали для неї кількісні параметри їх підготовки, що, в кінцевому підсумку, позначалося на діяльності вузів, ситуації з підготовкою кадрів даної категорії і стані забезпеченості ними сільськогосподарського виробництва.

Але лише рік перебували сільгоспінститути у підпорядкуванні республіканських структур. Влітку 1956 р. вони були передані міністерству сільського господарства СРСР “з метою наближення до виробництва”¹¹⁹. З одного боку, це певним чином сприяло вирішенню ряду їх проблем. У першу чергу, відбулося помітне покращення фінансування, порівняно з перебуванням їх у МВО. Але, у той же час, питання кадрового забезпечення колгоспного виробництва республіки і потреб навчальних закладів, залишилися віддаленими від його конкретних проблем.

У складі союзного міністерства вузи знаходилися до березня 1959 р., коли у рамках здійснюваної у країні децентралізації управління економікою було визнано за краще передати їх у підпорядкування МСГ республіки “з метою поліпшення керівництва підготовкою спеціалістів з вищою освітою”¹²⁰ де вони перебували протягом чотирьох років. Повернення до “сфери інтересів” республіки, до того ж – у складі “рідного” відомства позитивно позначилися на ряді параметрів діяльності вузів. Так, ще більш значними стали масштаби фінансування, значно оперативнішим реагування на потреби галузі у тих чи інших категоріях спеціалістів, змінено розподіл поза межі республіки, було зроблено кроки по розширенню викладання українською мовою. Адже центральні відомства не враховували національний аспект підготовки сільськогосподарських кадрів в Україні, де представники, так би мовити титульної нації, у складі студентських контингентів становили 74 – 79 %¹²¹. Тому в республіці мала стала тенденція на згортання навчання

українською мовою, про що красномовно свідчила видавнича діяльність. Так, у 1954 р. українською мовою було видано 7 підручників, у 1955 – 2, у 1956 – 0, у 1957 – 1, при щорічній потребі у них – 60¹²². Під час перебування у складі республіканських структур цей показник почав неухильно зростати. Так, за 1959 – 1961 рр. вузи отримали навчальних україномовних посібників 16 назв. Крім того, у 1961 р. над створенням нових працював 51 авторський колектив. У 1963 р. вищі навчальні заклади отримали україномовної навчально-методичної літератури вже 100 найменувань¹²³.

У 1963 р. цей позитивний процес було перервано. На вищому партійно-державному рівні було визнано за доцільне знову зосередити всі сільськогосподарські вузи у руках міністерства сільського господарства СРСР, “з метою поліпшення керівництва підготовкою спеціалістів з вищою освітою”¹²⁴. При цьому мотивування даного заходу практично не відрзнялося від аналогічного, але проведеного 4 роки у зворотному напрямку. У складі союзного міністерства вузи знаходилися 28 років, аж до 1991 р. Протягом всього періоду вирішення проблем підготовки кадрів вищої кваліфікації і забезпечення ними потреб республіки та її регіонів здійснювалися з позицій загальносоюзного бачення, без урахування її інтересів. У результаті впав рівень координації діяльності вузів і виробництва, гальмувалися структурні, професійні, соціальні, економічні процеси у аграрному виробництві України.

Фактично за період з 1953 по 1963 рр. вищі навчальні заклади республіки шість разів переходили з одного відомства до іншого. Кожен такий перехід супроводжувався припиненням як негативних, так і, водночас, позитивних для їх діяльності тенденцій: руйнуванням уже налагоджених з відповідними управлінськими структурами виробничих зв'язків, на особистісному рівні – з їх працівниками, що здійснювали кураторство певних напрямків діяльності вузів, припиненням реалізації започаткованих програм тощо. Кожна зміна підлеглих потребувала часу і зусиль на встановлення продуктивних виробничих відносин, особистісних стосунків з кураторами,

супроводжувалася зміною орієнтирів у вирішенні завдань, що стояли перед навчальними закладами, методів і шляхів їх досягнення. При цьому відбувалися певні структурні зміни і в самих міністерствах. Усе це негативно позначалося на різних сферах діяльності вузів, а у кінцевому підсумку – і на забезпеченні потреб галузі і республіки у фахівцях, що ними готувалися.

Переміщення вузів з відомства у відомство демонструвало перманентний пошук керівництвом країни найсприятливіших умов для їх роботи. Але, у той же час, це свідчило про недостатню обрахованість і продуманість попередніх кроків, спрямованих на сприяння їхній діяльності, нечіткє бачення їх ролі і місця у системі формування керівної і технологічної ланок сільськогосподарської галузі. Ситуація з підготовкою фахівців даної категорії, фактично, була відображенням всієї аграрної політики державно-партійного керівництва того часу, яка визначалася спонтанністю і непослідовністю дій, неглибокою проробкою намічених заходів та передбаченням їх наслідків, а через це частою зміною напрямків вирішення поставлених завдань.

Така нечіткість позиції щодо ролі і місця вищих і середніх навчальних закладів проявилася у ході реалізації програми з вдосконалення їх діяльності. Через невиробленість відповідними союзними структурами механізму втілення їх у життя не існувало єдиної точки зору щодо шляхів і методів вирішення поставлених завдань. І досягнення поставленої мети. Серйозні розбіжності, зокрема, малися у розумінні поняття “оптимізація мережі навчальних закладів”. Вони визначалися мірою наближення структури до безпосереднього виробництва і його потреб.

Стосовно середніх навчальних закладів позиції Центру і республіки хоча і з різних причин, але збігалися. Міністерство сільського господарства УРСР, маючи впродовж всього повоєнного періоду у своєму віданні технікуми, мало можливість корегувати кількісні і якісні параметри їх діяльності відповідно до потреб сільського господарства республіки. На момент виходу постанов, які ставили завдання більшої рівномірності у

забезпеченні навчальними закладами певних регіонів, виявилось, що очевидним недоліком у системі розміщення технікумів була слабка забезпеченість ними західної частини республіки. У 8 областях функціонувало лише 15 середніх сільськогосподарських навчальних закладів, натомість як у цілому в республіці їх налічувалося 119¹²⁵. У результаті мала місце практика направлення на навчання з західних областей у центральні сільської молоді, а остання, а також її рідні, з різних причин без ентузіазму розглядала перспективу 3 – 4 роки перебувати в розлуці. Тому оперативно вирішили ситуацію шляхом механічного переміщення частини з них туди з центральних і східних областей республіки з найвищим рівнем забезпеченості ними. Протягом 1954 – 1955 н. р. з Чернігівської, Полтавської, Черкаської та Вінницької областей, на кожен з яких припадало від 7 до 11 технікумів, було переведено туди 8 навчальних закладів¹²⁶. Цим заходом було зроблено більш рівномірною мережу розташування технікумів на території республіки, пом'якшено ситуацію з забезпеченням ними регіону, в якому мався дефіцит у них, і тим самим послаблено “вступний тиск” – на всі існуючі. Для місцевої ж молоді збільшилися можливості для реалізації її намірів і бажань в отриманні сільськогосподарських професій. Водночас з цим у відповідність з вимогами часу була приведена номенклатура професій, по яких у середніх навчальних закладах готувалися спеціалісти. Зменшено підготовку фахівців з 18 вузьких до 11 більш широких спеціальностей¹²⁷.

На відміну від технікумів, виконання постанови у системі вищих навчальних закладів відбувалося досить складно. Оскільки і кількісно, і якісно існуюча мережа вузів і масштабів підготовки у них спеціалістів були абсолютно різними. У першу чергу, через приналежність різним відомствам. Саме тому поставлена мета потребувала інших шляхів вирішення. Перебування інститутів поза сільськогосподарською галуззю республіки призвело до того, що у 1954 р. в ній не вистачало більш як 50000 спеціалістів сільського господарства вищої кваліфікації, у тому числі 21408 агрономів, 12930 зоотехніків, 6209 інженерів-механіків – трьох основних аграрницьких

спеціальностей. При існуючих на той час масштабах їх підготовки, задоволення потреб виробничої сфери мало відбутися, за розрахунками республіканських органів, у інженерах-механіках у 1968 р., у агрономах – у 1970 р., у зоотехніках – у 1982 р.¹²⁸

Виходячи з такого стану речей, у республіці розробили програму реалізації поставлених партійно-господарськими органами країни завдань, яка у досить стислі строки передбачала вирішення існуючих проблем. Уже через 6 років потреба у зоотехніках мала скоротитися на 48,2 %, у агрономах – на 59, у інженерах-механіках – на 93 %¹²⁹. Вона була складена у руслі завдань Вересневого пленуму ЦК КПРС 1963 р. щодо потужного піднесення сільського господарства і водночас – з урахуванням як позиції союзного керівництва, що полягала у стриманому ставленні до будь-яких реформувань, які потребували значних фінансових коштів, і у – недоцільності відкриття в Україні нових сільськогосподарських вузів, так і інтересів республіканської галузі, спрямованих на прискорене кількісне і якісне формування інтелектуального потенціалу всіх ланок її виробничої сфери. В ній пропонувалося здійснити вдосконалення діяльності навчальних закладів на основі чинної географії їх розташування, значно збільшивши масштаби підготовки спеціалістів шляхом розширення прийомів, а також – відкривши так звані спеціальні факультети, де за 2 роки і 4 місяці мала надаватися вища освіта спеціалістам сільського господарства відповідного профілю з технікумівськими дипломами. Для забезпечення зрослих контингентів пропонувалося здійснити будівництво учбових корпусів, гуртожитків для студентів та житла для співробітників, тобто зробити те, чому не приділялося уваги протягом всього повоєнного часу. З метою здешевлення підготовки проголошувалося об'єднання частини розташованих у межах одного міста вузів сільськогосподарського профілю і створення на їх базі більш потужних навчальних закладів. Для виконання всього комплексу пропонованих заходів була визначена сума 100 млн. крб.¹³⁰

Висувалися також пропозиції, що не потребували взагалі фінансового забезпечення. Вони торкалися змін номенклатури спеціальностей і спеціалізацій, по яких у вузах здійснювалася підготовка. Пропонувалося перейти на підготовку фахівців широкого профілю, що найбільше відповідало потребам власне виробничої сфери сільського господарства.

Яскравим проявом ефективності підходу, покладеного в основу пропонуваною республікою програми стало об'єднання у 1954 – 1955 н. р. двох інститутів, що функціонували у Києві: сільськогосподарського і лісотехнічного, – і створення на їх основі багатопрофільного навчального закладу – Української сільськогосподарської академії. Вона, за домовленістю з союзними органами, знаходилася у підпорядкуванні республіканського міністерства сільського господарства, що дозволяло оперативно впливати на її діяльність по підготовці фахівців відповідно до потреб галузі республіки.

Але такий підхід у вирішенні проблеми не був узятий до уваги відповідними союзними органами. Вирішуючи завдання вдосконалення мережі навчальних закладів у рамках всієї країни, вони планували здійснити це не шляхом відкриття вузів у малозабезпечених ними районах, а за рахунок скорочення їх кількості у “благополучних” у цьому плані, у першу чергу в Україні, де малося 20 з 98 вузів СРСР. Аргументувалося це одним – необхідністю збереження конкурсу. Адже, за підрахунками спеціалістів МВО СРСР, при такій кількості вузів через декілька років у республіці не буде в них конкурсів. Ця точка зору була озвучена на всесоюзній нараді директорів сільгоспінститутів, скликаній у лютому 1955 р. з метою виопрацювання єдиного підходу до реалізації програми вдосконалення роботи вищих навчальних закладів, проголошеної постановами 1954 р., одним з керівників Головного управління сільськогосподарських вузів МВО СРСР В.Немцовим. Він заявив, що у міністерстві “наметилась линия решения этого вопроса – ликвидировать некоторые вузы в Европейской части СССР, в частности на Украине, вузы с малым количеством факультетов, с недостаточными кадрами, плохим оборудованием”¹³¹.

Невідповідність існуючої в Україні мережі вузів з її територією не розглядалася союзним керівництвом як вада у процесі підготовки кадрів вищої кваліфікації. І навіть відкриття у 1954 р. сільгоспінституту у Кам'янці-Подільському, яке значно покращило ситуацію з забезпеченістю сільгоспінститутами південно-західного регіону, де на 10 областей малося лише 2 вузи у Львові з щорічною підготовкою 450 чол., вважалося Мінсільгоспом СРСР недоречним. Початок функціонування його лише співпав з проголошеною програмою. Робота ж по його відкриттю у місті розпочалася ще у 1950 р. І була доведена, незважаючи на організаційно-політичні перипетії, що відбулися у вищих партійних, державних і господарських органах у першій половині 1950-х рр., до логічного завершення завдяки наполегливості обласного керівництва Хмельницької області на чолі з першим секретарем її обкому, одним із відомих керівників партизанського руху періоду Великої Вітчизняної війни В.Бегмою.

Практично через підпорядкованість сільськогосподарських інститутів союзному міністерству саме лінія на скорочення їх мережі почала здійснюватися в Україні. І хоча напяму не вдалося на практиці її реалізувати (цьому завадив спротив їхніх трудових колективів, підтриманий партійними, господарськими, науковими структурами найвищого республіканського рівня), але вона почала здійснюватися у більш м'якій формі у вигляді скорочення наборів по одних спеціальностях і припинення – по інших під приводом того, що в Україні немає потреби у такій кількості фахівців даного профілю. Така діяльність пояснювалася також і нагальною необхідністю привести структуру спеціальностей вузів, яка значною мірою несла довоєнну спрямованість у профільній підготовці фахівців і вже явно відставала від вимог часу, відповідно до потреб сільськогосподарського виробництва. У першу чергу це стосувалося так званих вузьких спеціальностей і спеціалізацій, в яких виробнича сфера не відчувала гострої потреби. З цією метою по Україні з 22 спеціальностей було залишено 11. Скорочено, а у ряді вузів взагалі закрито, підготовку фахівців за спеціальностями “грунто-

знавство”, “агрохімія”, “лісоводство”, “агромеліорація”, “овочівництво”, “виноградарство”, “плодівництво”, які аж ніяк не можна було вважати для України непотрібними.

Паралельно із скороченням підготовки спеціалістів вузького профілю, союзні органи почали систематичне зменшення підготовки фахівців основних аграрницьких спеціальностей, щодо яких у республіці мався постійний дефіцит: ветеринари, агрономи, зоотехніки, інженери-механіки, інженери-електрики. Одночасно з цим під приводом вдосконалення мережі факультетів відбувалося закриття їх у ряді вузів або переведення з одного навчального закладу до іншого. У результаті цього зростала кількість однофакультетних закладів, яким на тлі постійно зменшуваних наборів загрожувала серйозна перспектива закриття. Водночас з цим відбувався перерозподіл прийому до вузів у межах встановленої для республіки норми. Почало здійснюватися зменшення прийомів у так звані “центральні” вузи і збільшення у – “периферійні”. Хоча стосовно сільськогосподарських вузів таке визначення було досить умовним. Лише 3 з них: Уманський, Кам’янець-Подільський та Білоцерківський розташовувалися в містах обласного підпорядкування, решта 17 функціонували в обласних та у столичному центрах. Загалом же такий перерозподіл наборів негативно позначився на якісному боці процесу підготовки фахівців, оскільки в одних вузах при цьому мало місце незадіяння навчальних і виробничих площ, скорочення викладацьких колективів, у інших, куди передавалися такі набори – погіршення умов навчання і проживання збільшених студентських контингентів, зниження якості їх підготовки. Такий перерозподіл відбувався без врахування регіональної специфіки, ступеня насиченості територій навчальними закладами, їх спеціалізації, наявності у регіоні підготовки даного профілю тощо. В результаті такі дії ставали додатковим ускладнюючим фактором у діяльності вузів республіки і загострювали ситуацію з забезпеченням регіону кваліфікованими кадрами. Наприклад, у 1956 р. у “центральних” львівських сільськогосподарському і зооветеринарному інститутах, які переважно

готували кадри для 10 західних і південно-західних областей, при щорічній загальній кількості 400 – 450 спеціалістів, було загалом скорочено прийом на 75 чол., у Дніпропетровському, Одеському, Кримському і Херсонському сільськогосподарських інститутах, що обслуговували області південної частини республіки, основні поставники сільськогосподарської, у першу чергу зернової, овочевої, фруктових продукції в країні, скорочено по 50 чол. у кожному¹³². В тому ж 1956 р. союзне міністерство визнало підготовку зоотехніків у масштабах країни взагалі більшою за потреби виробництва і значно скоротило їх прийом по ССРСР, у тому числі в Україні – на 150 чол. (з 650 до 500), водночас прийнявши рішення про ліквідацію в республіці трьох спеціалізованих вузів і двох факультетів, що здійснювали підготовку ветеринарів, створивши на їх основі три факультети¹³³.

Така політика союзних органів у здійсненні поставлених завдань пояснювалася і системою оцінки потреби сільського господарства у спеціалістах в цілому і по окремих спеціальностях зокрема. Міністерство сільського господарства СРСР не мало науково розробленої методики підрахування потреб галузі взагалі. Це призводило до того, що розрахунки, зроблені його спеціалістами, виявлялися нереальними. Визначення потреб у міністерстві відбувалося без виявлення дійсних потреб у кожній республіці. Типових штатних розкладів спеціалістів для колгоспів не існувало. Не було розроблене і питання про те, скільки спеціалістів (без акцентації на їх рівень освіти) повинно було працювати у конкретному господарстві. Воно вирішувалося у залежності від конкретних умов його розвитку, економічної спроможності, позиції голови колгоспу та правління господарства. А оскільки розміри господарств, їх матеріальні можливості, ставлення керівництва підприємств до спеціалістів та їх ролі у колгоспному виробництві були вельми неоднаковими, то стандартний підхід до вирішення потреб господарств у спеціалістах, яким керувалися працівники союзних органів, не відображав дійсних масштабів потреб сільськогосподарського виробництва, як в цілому по країні, так і її складових частин, у тому числі і в

Україні, у кадрах агрономів, зоотехніків, інженерів, ветеринарів та працівників інших професій, наявності яких все нагальніше вимагало колгоспне виробництво.

У свою чергу, в Міністерстві вищої освіти СРСР не малося перспективного планування підготовки фахівців. Відомство здійснювало планування лише на поточний рік. У цих умовах типовою ставала ситуація скорочення підготовки зоотехніків, ветеринарів, інженерів-механіків, інженерів-електриків і працівників бухгалтерського профілю при гострій потребі в них. Вже встановлені і доведені до вузів плани часто змінювалися, причому переважно у бік зменшення. Поширеною була практика робити це безпосередньо напередодні або навіть у ході та після закінчення вступної кампанії, що ставило керівництво вузів і їх викладацькі колективи у досить складну ситуацію. Так, у 1956 р. Мінвуз СРСР довів до відома керівництва Одеського сільгоспінституту про припинення діяльності зоотехнічного факультету і переведення його у повному складі до Кам'янець-Подільського інституту за 14 днів до початку занять. Ректорат Київського ветеринарного інституту отримав аналогічне повідомлення 30 липня. У Кримському сільгоспінституті 26 липня, коли вже майже завершилася вступна кампанія, довідалися про скорочення плану прийому у вуз на третину зі 150 до 100 чол.¹³⁴ Центр абсолютно не рахувався з інтересами вузів, їхніх викладацьких колективів, студентами (майбутніми працівниками галузі), з інтересами регіонів, їхніх господарств.

Брутальне ставлення до інтересів колективів вузів, регіонів республіки набуло значного розмаху, лишало вузи перспектив у підготовці спеціалістів, навіть призводило до зміни первинної спеціалізації вузів. Наприклад, до 1954 р. Дніпропетровський сільгоспінститут мав три факультети: зоотехнічний, гідромеліоративний і агрономічний. В результаті переведення Мінвузом СРСР першого у 1955 р. до Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту, а другого до Київського гідромеліоративного інституту, він став однофакультетним. У тому ж році на його базу, абсолютно для цього не

підготовлену, було переведено з Кримського сільгоспінституту факультет механізації, однак вже в 1956 р. прийом на агрофакультет було скорочено на 50 чол. з перспективою закриття або перетворення його у однопрофільний – інженерний, хоч відповідної матеріально-технічної бази для цього не малося¹³⁵.

Така лінія центрального керівництва щодо вузів мала серйозні негативні наслідки. Результатом здійснюваної у такий спосіб оптимізації мережі факультетів стало значне їх зменшення, що призвело до збільшення кількості однофакультетних вузів. З 3 у 1955 р. їх кількість зросла до 5 у 1958 р. (при тому, що два вузи були об'єднані вже з іншими навчальними закладами), при 9 двофакультетних, яким загрожувала аналогічна перспектива¹³⁶. Відбувалося неухильне скорочення підготовки спеціалістів для сільського господарства за денною формою навчання. Якщо у 1954 р. прийом становив на I курс всіх інститутів сільськогосподарського профілю 5500 чол, то у 1956 р. – уже 4825, а у 1958 р. – 3170¹³⁷.

Такі зміни мали серйозні наслідки для долі вищої сільськогосподарської школи України. По-перше, зменшення контингентів студентів, при одночасному припиненні їх підготовки на одному або декількох факультетах вузу, ставило під загрозу існування взагалі навчального закладу. В свою чергу, скорочення студентських контингентів вело до вимушеного скорочення викладацьких колективів. По-друге, це загрожувало зниженням наукового потенціалу. Адже через скорочення викладачі мусили переходити до інших вузів, або, навіть –сфер економіки. У самих же вузах скорочувалися кількість наукових програм, відбувалося руйнування наукових шкіл, що формувалися і існували впродовж десятиліть.

Практично шляхи і методи, обрані союзним керівництвом для виконання завдань по вдосконаленню мережі підготовки фахівців у навчальних закладах у відповідності з завданнями по потужному піднесенню сільського господарства країни у короткі строки, не дали очікуваних від них результатів. Це було пов'язано з тією ситуацією, в якій вони здійснювалися.

Атмосфера перманентних кампаній, за допомогою яких партійно-державне керівництво розраховувало вирішити кадрові проблеми технологічних і керівних ланок виробничої сфери аграрного виробництва і те пропагандистське забезпечення, що супроводжувало ці заходи, сприяли такому розвитку подій. Адже у суспільстві формувалися оптимістичні очікування позитивних наслідків цих кампаній, що і визначало відповідне ставлення до навчальних закладів, як до допоміжного джерела формування фахівців. І визначало таку політику щодо їх розвитку.

Погіршення кількісних показників роботи вузів за умов невинуватності сподівань суспільства від кампаній, що проводилися, поставили питання про необхідність зміни негативних тенденцій, що мали місце на цьому напрямку, і виправлення ситуації на краще. Для цього у березні 1959 р. постановою Ради Міністрів СРСР сільськогосподарські вузи були передані у підпорядкування Міністерства сільського господарства України, а їх фінансування було покладено на республіканський бюджет. Зосередження в одному відомстві і підготовки фахівців усіх категорій сільськогосподарського виробництва і їх використання сприяли підвищенню можливостей ефективності процесу їх підготовки. Адже можливість фінансування власним коштом вузи давала можливість більш самостійно визначати розміри підготовки фахівців, відповідно до потреб виробництва і оплачувати їх.

Результатом такого заходу стало швидке відродження вузів. Почала інтенсивніше зміцнюватися їх навчальна і матеріальна база. Зникла загроза закриття вузів. У відповідності з потребами галузі республіки знову почали відкриватися факультети, яких у 1962 р. уже нараховувалося у 17 інститутах 50, а у 1963 – 54, порівняно з 32 у 1958 р.¹³⁸ В результаті покращилася організаційна структура вузів. Наприклад, у 1962 р. нараховувалося вже лише 2 однофакультетних інститути і вирішувалося питання про відкриття у них нових підрозділів, по 3 і більше факультетів мали 7 навчальних закладів, у тому числі УСГА – 10¹³⁹. Таке розширення супроводжувалося невинним

нарощуванням прийомів студентів. Хоча проти цього постійно виступали загальносоюзні органи. Так, у 1962 р. Головне управління вищих навчальних закладів Мінсільгоспу СРСР за підписом його начальника В. Красоти направило до вузів спеціальний лист, в якому суворо заявлялося: “Вопрос об открытии нового факультета при каком-либо сельскохозяйственном вузе УССР Управление считает нецелесообразным рассматривать при условии, что прием уже на существующие факультеты превышает соответственно 50 – 75 чел.”¹⁴⁰ Така позиція центру стримувала темпи росту, але тенденцію не зупиняла. В результаті, якщо на кінець перебування у системі республіканських потреб кількість зараховуваних на I курси вузів республіки і не досягала рівня 1954 р., та все ж помітно зросла, порівняно з 1958 р. і у 1963 / 1964 н. р. становила 4499¹⁴¹.

Тобто наближення підготовки фахівців з вищою освітою до галузі безпосереднього їх використання сприяло приведенню у значно більшу відповідність процеси підготовки до потреб аграрного виробництва республіки, сприяло більшому розумінню важливості ролі і значення спеціалістів у системі виробничих і технологічних стосунків сільського господарства. Але повільне нарощування підготовки спеціалістів свідчило все ще й про недооцінку такої їх ролі. До того ж тут мало місце і традиційне ще з дореволюційних часів бачення сільгоспвузів як таких навчальних закладів, що за своєю специфікою не можуть бути значними за своїми студентськими контингентами. Цей традиціоналізм, а також невизначеність вищого державного керівництва щодо ролі й місця сільськогосподарських навчальних закладів у формуванні технологічних і керівних ланок виробничої сфери галузі були підґрунтям для стримування росту підготовки спеціалістів стаціонарним шляхом, що, у свою чергу, визначало і невисокий кількісний ріст забезпечення її випускниками стаціонару.

Але все зростаючі потреби виробництва у працівниках, які б фахово управляли виробничими процесами у сільському господарстві, з одного боку, і неефективність політики по забезпеченню цих потреб, з іншого,

незважаючи на залучення працівників інших сфер економіки, партійних і радянських структур, жителів міста, поставили завдання пошуку шляхів, які б задовольнили ці потреби. Одним з таких шляхів було визнано заочну підготовку спеціалістів. Оскільки він найбільше відповідав з економічної і соціальної точок зору інтересам держави. Так, оскільки в сільському господарстві все більше працювало людей, що мали відповідну освіту для навчання у вищих та середніх спеціальних навчальних закладах, то розходи на розширення, укріплення матеріальної бази для забезпечення їм можливостей для проходження виробничої практики, як це необхідно робити на стаціонарі, були не потрібні. Після ж закінчення навчання і отримання диплому вони продовжували працювати у колгоспному виробництві і їм був непотрібним період адаптації, як направленим після стаціонару фахівцям. Тому саме цей шлях і було визнано найбільш ефективним у забезпеченні села працівниками зі спеціальними знаннями.

Своєю постановою від 30 березня 1954 р. “Об улучшении подготовки, распределения и использования специалистов с высшим и средним специальным образованием” Рада Міністрів СРСР поставила завдання перед відповідними органами збільшити контингент студентів, що навчаються у системі заочної і середньої спеціальної освіти, до 1960 р. не менше, як у 3 рази¹⁴². А з метою залучення до даної системи якомога ширшого кола осіб, були розроблені заходи, що ліквідували ту несправедливість, що продовжувала існувати стосовно тих, хто навчався у сільськогосподарських навчальних закладах. Цим документом на них поширювалися всі норми, чинні для студентів інших вузів і технікумів: додатково оплачувана відпустка, період екзаменаційних сесій збільшувався, працюючим у виробничій сфері сільського господарства надавалися певні пільги при здачі екзаменів і зарахуванні. Особливо, якщо вони мали відповідні супроводжуючі документи від партійних та комсомольських організацій районного чи обласного рівнів.

Керуючись партійно-урядовими настановами відповідні союзні органи взяли курс на потужне нарощування контингентів заочних відділень технікумів і вузів. Якщо у 1954 р. на I курси інститутів в республіці було прийнято 2150 чол., то у 1958 – уже 4800 чол. У 1960 р. кількість зарахованих першокурсників складала 8660, а у 1963 р. – дорівнювала вже 10051 чол.¹⁴³ Не менш інтенсивно цей процес відбувався і в технікумах. Для виконання намічених планів там було розширено мережу заочних відділень, що дозволило щорічно нарощувати підготовку спеціалістів без відриву від виробництва. Якщо у 1954 н. р. навчалось 9974 чол., то у 1956 – 11724, у 1960 – кількість учнів-заочників зросла до 37666, а у 1964 до 50000 чол.¹⁴⁴ Проте, незважаючи на стале інтенсивне зростання контингентів заочників навчальних закладів, їх випуски, порівняно з попереднім періодом змінилися мало і зростали досить повільно. Якщо у вузах у 1954 р. було підготовлено 143 спеціаліста, у 1956 – 310, то у 1959 – 585, і лише у 1962р. кількість зросла до 1564¹⁴⁵. Аналогічна ситуація мала місце і у технікумах. Якщо у 1954 р. заочним шляхом отримали освіту 262 чол., у 1957 – 874, у 1960 – 3317¹⁴⁶.

Причини неефективності підготовки фахівців заочним шляхом крилися у традиційно спрощеному підході держави до ситуації з кадровим забезпеченням аграрного виробництва. Вирішуючи один аспект проблеми, формування його виробничої сфери фахівцями, вона вкотре не подбала про вирішення всього комплексу складових. Так, проголосивши курс на пріоритетний розвиток заочної освіти, держава не здійснила відповідного зміцнення заочних відділень матеріально і організаційно. Вони, як і раніше, продовжували бути другорядними структурами у складі навчальних закладів. Керівництво і вузів, і технікумів не приділяло необхідної уваги їх роботі. Як результат у них були обмежені можливості у використанні учбово-матеріальної бази навчальних закладів. Викладання здійснювалося на погодинній основі, через що якісний склад викладачів, залучених до роботи на заочних відділеннях був нижчим від стаціонару. Значною була нестача підручників, навчальних посібників. Серйозну проблему становив і рівень

знань заочників. Через своєрідність зарахування на перші курси він у багатьох випадках був нижчим від рівня вимог навчального закладу, що ускладнювало навчання.

З іншого боку, і саме село, у першу чергу в особі керівників господарств, виступало додатковим ускладнюючим фактором для заочників. З різних причин: виробничого характеру, особистих мотивів, тощо – голови колгоспів, директори радгоспів ускладнювали можливості для навчання своїм працівникам, не відпускали їх на сесії, що врешті-решт робило неможливим для них продовжувати навчання. Весь цей комплекс проблем визначав значний рівень відсіву впродовж навчання тих, хто отримував освіту без відриву від виробництва і робив випуски навчальних закладів такими незначними, порівняно з прийомами. Зроблена у 1959 р. спроба у вигляді доповнення до постанови від 30 серпня 1954 р. вплинути на ситуацію, мало що змінила на краще. Адже прийнята Радою Міністрів СРСР постанова торкалася лише розширення пільг для осіб, що навчаються без відриву від виробництва. На молодших курсах їм надавалася додаткова відпустка, а на старших – вона ще й оплачувалася. У той же час у постанові були обійдені питання виробничого і соціального характеру, які саме, у першу чергу, визначали неефективність навчання без відриву від виробництва. Так, створені у контексті її виконання консультаційні пункти, призначення яких полягало у наданні заочникам необхідної навчально-методичної допомоги, знаходилися у містах, що робило можливості скористатися їх послугами працівників села – основної маси студентів даної категорії, вкрай обмеженими. Не ставилося питання і про зміну системи зарахування на заочні відділення, обмеження впливу керівників сільгоспідприємств на можливості навчатися їхніх підлеглих тощо.

Таким чином, починаючи з середини 1950-х рр., держава визнала отримання вищої і середньої спеціальної освіти без відриву від виробництва найбільш ефективною формою підготовки фахівців сільського господарства і взяла курс на збільшення прийомів на заочні відділення вузів і технікумів. У

результаті їх контингенти значно зростали. І хоч випуски не являли собою більш ефективний чинник у забезпеченні потреб галузі порівняно з випускниками стаціонару, де масштаби підготовки були значно більшими, але щорічне стале зростання випусків свідчило про те, що було знайдено один з перспективних шляхів вирішення кадрових проблем аграрного виробництва і нарощування його інтелектуального потенціалу за рахунок самих жителів села. Хоча в основі такого курсу лежав традиційний – кількісний принцип вирішення проблеми. Звичним шляхом, через “вал” керівництво держави вирішувало питання формування технологічних і керівних ланок виробничої сфери сільського господарства.

З обранням курсу на задіяння усіх складових по підвищенню ефективності діяльності навчальних закладів по забезпеченню виробництва фахівцями було звернуто увагу і на такий аспект як соціальний склад студентських і учнівських контингентів. Визнавалося, що більш швидкій адаптації у виробничий процес сільськогосподарських підприємств сприяє попередній трудовий і життєвий досвід молодого спеціаліста. Їх вибір майбутньої професії є більш свідомим. Вихідці ж із села, до того ж, добре знайомі з побутовими умовами життя, соціальними і виробничими відносинами у господарствах, зв’язані родинними стосунками з колгоспниками. І тому процент таких осіб є вищим серед тих, хто осідав у господарствах, незважаючи на складні соціально-побутові умови життя там, непрості виробничі відносини в сільськогосподарських артілях.

Тому й було взято курс на надання переваги при зарахуванні молоді, що мала виробничий стаж не менше 2 років або відслужила у Збройних Силах та проживала у сільській місцевості. Тож, якщо раніше представники сільської молоді становили більшість на відділеннях та факультетах біологічного профілю, то тепер було поставлено завдання зробити їх більшістю на всіх без винятку інших: інженерних, економічних тощо.

Але це було важко зробити з огляду на те, що рівень знань вступників з сільської місцевості помітно поступався рівню знань міських жителів. В

умовах жорстких вимог щодо виконання таких настанов керівних органів (була навіть введена додаткова графа у звітну документацію навчальних закладів про соціальний стан студентів) вузівські і технікумівські колективи мушили лише шляхом занижених вимог щодо такого роду вступників збільшувати їх питому вагу у складі студентських і учнівських контингентів. Оскільки зарахування у значній кількості такої категорії вступників загрожувало зниженням якості викладання, то вона росла досить повільно. Так, у 1955 р. на першому курсі стаціонарів вузів було 41,4 % дітей колгоспників, у 1957 – 45,3 %¹⁴⁷. Аналогічна картина спостерігалася і у технікумах, хоча питома вага їх там була вища. Так, у 1959 / 1960 навч. році колгоспники там становили 72,5 %¹⁴⁸.

З огляду на таку ситуацію у 1959 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів прийняли спільну постанову “Про направлення підприємствами на навчання у вищі навчальні заклади своїх працівників і підготовку їх за власний рахунок”, якою дозволялося посланців колгоспів і радгоспів приймати поза конкурсом. Ця постанова давала господарствам гарну можливість отримати “свого” спеціаліста, оплачуючи його навчання впродовж всього періоду навчання, а вузам і технікумам – “на законній підставі” приймати вступників з трійками. В результаті, щорічно доля господарських стипендіатів у складі першокурсників становила від 20 до 25 %¹⁴⁹. Починаючи з того року, на такий відсоток збільшилася доля дітей колгоспників у складі студентів сільськогосподарських закладів. Із того періоду формування технологічної та інженерної ланки колгоспного виробництва вже остаточно переводилося на власну соціальну, економічну та демографічну базу самого села. Паралельно з цим зростала і доля осіб зі стажем роботи не менше 2-х років, демобілізованих із Збройних Сил. У 1963 р. у вузах на I курсі нараховувалося 76,3 %, а у технікумах – 69,7 %¹⁵⁰.

Тобто здійснені партійно-державним керівництвом у другій половині 1950-х рр. заходи по покращенню якісного складу студентських і учнівських контингентів принесли певний успіх, що відповідним чином сприяло покращенню

щенню процесу забезпечення колгоспного виробництва спеціалістами відповідного фахового рівня.

Таким чином, ситуація з формуванням технологічних і керівних ланок колгоспного виробництва характеризувалася невизначеністю партійно-державного керівництва щодо джерел, шляхів і методів забезпечення їх працівниками відповідного фахового рівня. Через таку невизначеність мала місце певна двоїстість у його позиції. Вона проявлялася у схильності до підтримки створення паралельних структур, що готували на більш дешевій основі, і у невідповідній кількості керівні кадри для села. Проте їх фаховість і професіоналізм досить скептично оцінювалася самим селом. Спроби більш якісно готувати фахівців, у першу чергу інженерного профілю і керівників господарств, привели до створення спеціальних відділень у технікумах і факультетів у вузах. Але через незначну кількість підготовлених ними працівників, незважаючи навіть на відповідність їх знань вимогам часу і підтвердження цього рівня відповідними документами державного зразка, через низьку кількість їх у основній масі працюючих спеціалістів, ці структури не відіграли помітної ролі у підвищенні інтелектуального потенціалу колгоспного виробництва.

Фактично, як системний фактор цього процесу виступили вищі і середні спеціальні навчальні заклади. Незважаючи на певний тягар попередніх традицій, непослідовну політику держави у спрямуванні їх на виконання завдань, що стояли перед сільським господарством, на своєрідне сприйняття селом їх випускників, саме їм, в результаті, стала належати основна роль у формуванні виробничо-професійної ланки працівників колгоспного і радгоспного виробництва, здатної фахово і свідомо здійснювати керівництво всіма процесами такого складного економічного організму, як колгосп. Фактично, саме завдяки їм, незважаючи на непослідовність політики держави щодо їх діяльності по формуванню професійно-виробничої структури села, була створена якісно нова ланка працівників, які почали організовувати виробництво, планувати його, здійснюва-

ти управління всіма його процесами. Тобто виконувати ту, функцію, що виконувала технічна інтелігенція міста у промисловому виробництві.

***

Отже, аграрна політика держави у повоєнний період, що полягала в отриманні більших і всезростаючих обсягів сільськогосподарської продукції за рахунок адміністративно-примусових заходів щодо села, при обмеженому його матеріально-технічному забезпеченні, призвела до серйозних проблем у сільському господарстві, позначалася на інших галузях економіки. Це примусило внести до неї (політики) серйозні корективи. Новим керівництвом країни було взято курс на потужне піднесення галузі протягом стислого проміжку часу, який передбачав разом з широким комплексом фінансових і організаційних заходів підвищення інтелектуального потенціалу сільськогосподарського виробництва. Здійснити це планувалося за рахунок міста. Саме його жителі, як такі, що, на думку партійно-державного керівництва, мали більш високий рівень освіти, виробничої культури, організованості, дисципліни, порівняно з селянами, були здатні реалізувати цей курс.

Проте методи залучення міських жителів до виконання поставленого завдання – адміністративно-примусові, у формі різних кампаній та починів, які не враховували їх інтересів, намірів, життєвих планів, а також непродуманість постанов, що приймалися з цією метою, у їх соціальній складовій, сприяли тому, що мешканці міста без ентузіазму долучалися до підняття економіки села. Курс на прискорене інтелектуальне забезпечення його матеріальної сфери у такий спосіб не виявив належної ефективності. Більша частина направлених у рамках кожної кампанії і кожного почину не закріплювалася в матеріальному виробництві і поверталася назад, до міста. По суті мав місце спротив міста такій політиці держави. Певною мірою цьому сприяла і позиція самого села, яке сприймало такі дії партійно-державного керівництва як втручання у свою виробничо-соціальну структуру, в результаті чого зачіпалися інтереси його працівників. Через це

проблема інтелектуального забезпечення колгоспного виробництва залишалася складною.

Результатом пошуку шляхів підвищення інтелектуального потенціалу матеріальної сфери аграрного виробництва стала ліквідація застарілої системи управління нею державою, наближення до безпосереднього виробництва сільськогосподарської продукції працівників зі спеціальними знаннями. Вольовим порядком відбулася зміна їхнього соціального статусу. З державних службовців спеціальною партійно-урядовою постановою вони були перетворені на колгоспників. Зі всіма можливими для них наслідками соціального, економічного, морально-психологічного характеру. Що не знайшло у багатьох з них позитивного сприйняття. Результатом цих пертурбацій стала поява у матеріальному виробництві села нової для нього професійної ланки, призначення якої полягало у фаховому управлінні технологічними процесами, керуванні трудовими колективами і виробничими підрозділами.

Однак, через невизначеність партійно-державного керівництва та відповідних сільськогосподарських структур щодо шляхів формування даної ланки працівниками відповідного рівня знань та освіти, насичення її фахівцями відбувалося вкрай незадовільно. Фактором, що значною мірою згладжував ситуацію, виступали вищі і середні сільськогосподарські навчальні заклади, випускники яких у значних масштабах направлялися у матеріальну сферу аграрної галузі. Саме цій категорії спеціалістів, незважаючи на їх одночасний відтік у значних же масштабах звідти, належала важлива роль у налагодженні роботи створюваної ланки і формуванні її авторитету в очах сільських трударів.

Проте, через невизначеність керівних структур держави щодо ролі і призначення вищих і середніх сільськогосподарських навчальних закладів у проголошеній аграрній програмі, досить складно відбувався процес їх включення до нових потреб сільськогосподарського виробництва. Застосування можливостей вузів і технікумів щодо підвищення

інтелектуального потенціалу матеріальної сфери села відбувалося непослідовно і суперечливо, супроводжувалося перманентними організаційними і структурними трансформаціями, особливо у сфері вищої школи. Як результат, якісні й кількісні параметри працівників керівної й технологічної ланок колгоспно-радгоспного виробництва були недостатніми. У складі ж саме дипломованих спеціалістів переважну більшість становили особи з середньою спеціальною освітою.

Проте кінцевим результатом експериментів, здійснюваних керівництвом країни впродовж 1950-х – першої половини 1960-х рр. стало остаточне усвідомлення на всіх рівнях владної вертикалі призначення саме вищої і середньої сільськогосподарської школи як основного джерела формування керівних і технологічних ланок матеріальної сфери галузі. Законодавчим шляхом були розширені можливості для сільських жителів отримувати спеціальність у вузах і технікумах аграрного профілю. Тому вони становили в них основну масу студентських і учнівських контингентів. Це значно полегшило господарствам забезпечувати свої потреби у працівниках керівної і технологічної ланки. Тим самим були закладені основи для формування і функціонування на селі верстви, працівники якої були професійно зайняті кваліфікованою розумовою працею і, як правило, мали необхідну для цього фахову освіту. Соціально і демографічно вони переважно склалися з представників села, що найбільше відповідали поставленим у 1953 р. завданням.

РОЗДІЛ 4

ПРЕДСТАВНИКИ НОВОЇ ВЕРСТВИ

У ВИРОБНИЧІЙ І СОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ СЕЛА

4.1. Фахівці з вищою і середньою спеціальною освітою у професійно-посадовому складі працівників матеріальної сфери

Діяльність партійних, державних, сільськогосподарських органів країни і республіки по реалізації положень прийнятої у вересні 1953 р. на пленумі ЦК КПРС програми по потужному піднесенню сільськогосподарської галузі, незважаючи на певні похибки, непослідовність в її проведенні, на середину 1960-х рр. дала певні результати. Заходи, спрямовані на інтелектуалізацію керівних і технологічних ланок матеріального виробництва села позначилися як на їх кількісному, так і якісному складі. Так за цей період принципово змінилася система залучення фахівців сільського господарства. Існуюча з 1930-х рр. модель управління колгоспним виробництвом, за якою фахівці зосереджувалися в районних управлінських структурах та машинно-тракторних станціях і здійснювали стосовно господарств плануючо-контролюючі функції, впродовж другої половини 1950-х рр. була ліквідована. Замість неї була впроваджена нова, за якою спеціалісти концентрувалися уже безпосередньо в матеріальній сфері галузі, тобто – у сільгоспартілях, і були задіяні в безпосередньому виробленні сільськогосподарської продукції. Вони здійснювали як керівні функції щодо трудових колективів, виробничих підрозділів, так і технологічні, тобто управляли процесами вироблення продукції.

Наслідком впровадження нової моделі стала зміна соціального статусу працівників цих категорій. Вони в обов'язковому порядку ставали членами колективних господарств і тим самим набували статусу звичайного колгоспника, селянина з усіма впливаючими звідси економічними, соціальними та іншими наслідками, що, по суті, певною мірою обмежувало

їхні права порівняно з жителями міста, працівниками промислових підприємств, державних установ та організацій.

Іншим результатом проведеного реформування стали серйозні зрушення у посадово-професійному складі працівників керівної і технологічної ланок колгоспів. Був прийнятий штатний розклад, який у незмінному вигляді проіснував до останніх днів колгоспної системи. Він вносив суттєві зміни у систему керівництва колгоспним виробництвом і міжпосадових стосунків, значно чіткіше визначав функціональні обов'язки працівників, перерозподіляв ступінь і міру відповідальності посадових осіб у господарствах, окреслював ділянки у колгоспному виробництві, за які мали відповідати посадовці, визначені штатним розкладом.

Новий штатний розклад відображав зміну підходів керівництва країни щодо управління сільськогосподарським виробництвом, яке у процесі вироблення сільськогосподарського продукту, поряд з адміністративною складовою, почало надавати більш серйозної уваги – інтелектуальній. За цим розкладом, поряд з вже звичним і традиційним набором керманців господарств (голови колгоспів, бригадири, завідувачі фермами і рахівники), встановлювалися посади, що мали відповідати за технологію та якість вироблення продукції: агрономи, зоотехніки, ветеринари, інженери. Замість другої за значенням посади у господарствах – рахівника, взагалі вводилася нова – бухгалтер. Більше того, за новою моделлю у сільгоспартілях створювалися відповідні служби, для чого впроваджувалися посади головних і старших спеціалістів, які мали їх очолювати. З'являються взагалі спеціальності і посади, не властиві для колгоспного виробництва попередніх років. Наприклад, такі як бригадири будівельних бригад, інженери і техніки-будівельники, завідувачі майстернями, економісти-плановики, агрономи-економісти тощо.

Нова модель мала на меті підвищення інтелектуального потенціалу матеріальної сфери села, тому чітко визначала освітній рівень працівників його керівної і технологічної ланок і джерела їх формування. Це обов'язково

мали бути особи з дипломами про вищу і середню спеціальну освіту. Значення фахівців такого рівня кваліфікації у колгоспному виробництві підкріплювалося й фінансово. Штатним розкладом визначалися посадові оклади працівників даних ланок, які прив'язувалися до оплати праці голови колгоспу у конкретно встановленому співвідношенні, що робило їх у матеріальному плані більш незалежними від настроїв і бажань керівництва господарств. Недотримання встановлених норм оплати праці даної категорії працівників уже було порушенням законності, яке переслідувалося у судовому порядку.

Як результат здійснюваної політики, ситуація у колгоспах на 1965 р. виглядала таким чином. Порівняно з 1953 р., коли держава почала здійснювати трансформації в аграрному виробництві, попри укрупнення господарств, скорочення в них управлінського й адміністративного апарату, кількість працівників, задіяних у керівних і технологічних ланках зросла на 10000 чол. і становила 188476 чол.¹ Питома вага осіб з вищою і середньою спеціальною освітою серед них зросла з 8,1% (особи з вищою освітою 0,7%, з середньою – 7,4%) до 41,9% (фахівці з вузівськими дипломами – 5,5%, з технікумівськими – 35,9%² або в середньому 8 чол. на господарство. Зростання становило 5,2 рази. Проте більшість працівників даної категорії становили особи з освітою від нижчої до, у кращому разі, – загальної середньої. І сподіватись на швидке покращення цих показників не доводилося. Адже лише 9877 чол., або 5,2% всіх практиків, що працювали на посадах керівників і спеціалістів навчалися заочно у вищому чи середньому спеціальному навчальному закладі³.

Незважаючи на п'ятиразове зміцнення кадрового потенціалу матеріальної сфери села, у конкретному посадово-професійному плані ситуація виглядала досить строкато. Так серед голів колгоспів, порівняно з 1953 р., збільшення кількості фахівців відбулося лише на 45%, з 4946 до 7160 чол.⁴ Пояснювалося це непродуманою, волюнтаристською політикою партійних і господарських органів щодо даної категорії керівників.

Перманентні і неконтрольовані заміни їх на цих посадах гальмували процес. Щоправда збільшення відбулося переважно за рахунок осіб з вищою освітою. Їх кількість зросла з 680 до 2160 чол.⁵, або з 4,2% до 23%, у загальній кількості осіб, що займали посади керівників сільгоспартілей. Проте в їх складі значною залишалася доля практиків – 23,9%.

Якісний склад керівників середньої ланки у господарствах взагалі виглядав абсолютно невідповідним завданням, проголошеним партійно-державним керівництвом на початку реформування. З 36285 виробничих бригад фахівцями з вищою і середньою спеціальною освітою очолювалися лише 13,7%, а з 24429 тваринницьких і молочно-товарних ферм – 10,8%⁶. В ряді ж важливих виробничих сфер сільгоспартілей ситуація була ще критичнішою, так лише 2,7% колгоспних тракторних бригад з загальної кількості 13500⁷, мали керівниками фахівців з відповідним рівнем освіти, а саме з дипломами техника-механіка. Основна ж маса працівників, які за своїми функціями були безпосередньо задіяні у процесі виробництва сільськогосподарського продукту, практично ні фахово, ні професійно не відповідали цьому призначенню. І дана картина не обіцяла у найближчому майбутньому змінитися на краще. Серед даної категорії працівників не спостерігалось бажання змінити свій освітній статус. Так, наприклад, у 1965 р. набували фахових знань, тобто навчалися заочно в інститутах і технікумах лише 3,3% бригадирів та 3,2% завфермами-практиків⁸.

Кількісно ж навчальні заклади республіки у цілому задовольняли потреби сільськогосподарської галузі у фахівцях відповідного рівня освіти. Лише за період з 1957 по 1964 рр. включно сільськогосподарські технікуми здійснили сумарний випуск, який становив у середньому 130 спеціалістів на господарство. За сім років (1958 – 1964) тільки агрономів і зоотехніків ними було випущено більше 30000 чол., проте кількість керівників бригад і ферм – фахівців за цей період збільшилася лише на 6400 чол.⁹, тобто зростала в середньому на 800 чол. щороку, або по одному бригадиру чи завфермою на

кожне двадцяте господарство наприкінці 1950-х рр. і на кожне десяте у середині 1960-х.

Значно серйозніші зміни відбулися у технологічних ланках колгоспного виробництва. Тут партійні і господарські органи більш послідовно дотримувалися положень вересневого 1953 р. пленуму ЦК КПРС про необхідність підвищення інтелектуального потенціалу матеріального виробництва села. Так за період з 1953 по 1965 рр. кількість осіб з дипломами про середню спеціальну та вищу освіту і зайнятих в управлінні технологічними процесами зросла у 4,5 рази і становила 59085 чол.¹⁰, або в середньому по 6 фахівців на одне господарство (порівняно з 1 – на два господарства на початку реформування). Проте за таких масштабів підготовки, які забезпечували сільськогосподарські навчальні заклади республіки, цей потенціал був використаний аграрним виробництвом недостатньою мірою. В загальній кількості посад працівників технологічної ланки дипломованими спеціалістами було заміщено лише 52,7%, натомість решта 47,3% були зайняті практиками. До того ж у складі фахівців абсолютну більшість становили особи з технікумівськими дипломами. Їхня частка дорівнювала 87,7%¹¹.

Найбільш помітними були зрушення у забезпеченні основних галузей діяльності колгоспів – рільництва і тваринництва. Агрономів і зоотехніків працювало в сільгоспартілях відповідно 12340 і 11220 чол.¹². Це свідчило про те, що в кожному господарстві малося по одному дипломованому галузевому спеціалісту, а в ряді з них і дещо більше. Проте і тут спостерігалися серйозні проблеми. Ряд регіонів значно відрізнявся за рівнем забезпеченості цими спеціалістами у гірший бік, порівняно з середніми республіканськими показниками. Були цілі області і райони, де відповідні посади заміщувалися працівниками без належного фахового рівня. Щодо агрономів особливо вирізнялася зона Полісся. Наприклад, у Ратнівському районі Волинської області не було жодного агронома з вищою освітою, а в Любешівському – на всі колгоспи лише один такий фахівець. У ряді інших районів області, а

також Житомирщини, Київщини, і Рівненщини в колгоспах не було навіть фахівців з середньою спеціальною освітою¹³. Аналогічною була ситуація і зі спеціалістами по обслуговуванню тваринництва.

У той самий час при дефіциті фахівців даних профілів мало місце використання їх не за призначенням. У ряді господарств агрономи і зоотехніки працювали або не за спеціальністю, або на посадах, які не потребували такого рівня фахової освіти: секретарями-машиністками, завгоспами, завідуючими бібліотеками, касирами, обліковцями. Непоодинокими були випадки, коли фахівці взагалі працювали рядовими колгоспниками. Наприклад, лише у Генічеському районі Херсонської області було виявлено дев'ять таких спеціалістів¹⁴. Аналогічні факти мали місце в Чернігівській, Миколаївській, Полтавській, Херсонській та інших областях¹⁵.

Незначною залишалась і забезпеченість колективних господарств фахівцями ветеринарного профілю, хоча й кількісно і якісно контингент цих працівників у колгоспах значно змінився. Питома вага дипломованих спеціалістів зросла у 4,7 рази. Проте у складі 16976 посад колгоспних ветеринарів дипломовані працівники середньої і вищої кваліфікацій становили трохи більше половини – лише 52,7%, що було менше на 9,5% менше, ніж малося колгоспів¹⁶. Тобто по суті така кількість не давала можливості навіть мати по одному дипломованому ветеринару на господарство. На практиці ж колгоспів, де взагалі не малося дипломованих ветеринарних працівників було значно більше, оскільки 47,3% вакансій ветеринарних працівників у колгоспах були заміщені практиками.

Ще складнішими були справи з забезпеченням інженерної служби. Попри зусилля держави по її створенню, кількість інженерно-технічних кадрів у колгоспах зростала дуже повільно. З одного боку, це пояснювалося недостатнім обсягом підготовки спеціалістів цього профілю у навчальних закладах республіки, а з іншого – значним попитом на них у промисловості, через що потребами села традиційно нехтували. Як результат, заявки сільгоспорганізацій хронічно не задовольнялись. Наприклад, направлення

інженерів-механіків, навіть з урахуванням заочників – працівників колгоспів, становило 44 – 47 % щорічних потреб колективних господарств¹⁷. А виділення інженерів-електриків попри нарощування електрифікації сільської місцевості, розширення використання електрообладнання у колгоспному виробництві і постійно зростаючий попит села на них, взагалі мало тенденцію до скорочення. Лише за період з 1960 по 1964 рр. включно кількість направлених у аграрну сферу зменшилася у 5,7 разів, а саме із 139 до 24 чол.¹⁸ Середні навчальні заклади компенсувати дефіцит були неспроможні. Тому забезпечення колгоспів інженерно-технічними кадрами відбувалося вкрай повільно. У 1965 р. на 9411 господарств припадало 8864 особи, що працювали на посадах інженерів-техніків¹⁹. Тобто навіть не кожна сільськогосподарська артіль мала у своєму штаті таку фізичну одиницю. Конкретно ж це виглядало так: 8246 чол. були задіяні у сфері обслуговування машинно-тракторного парку і сільгосптехніки, тобто виконували функції інженерів і техніків-механіків, і ще 617 – у сфері електротехнічній працювали інженерами і техніками-електриками. Проте лише 47,6% з них були дипломованими спеціалістами²⁰. Фактично ж більшість колгоспів республіки були неспроможні здійснювати кваліфікований догляд за технікою через відсутність у них належних фахівців. Що ж стосується спеціалістів з електрифікації сільського господарства, то тут взагалі була типовою ситуація, коли цілі райони, а то й області зовсім не мали працівників з вищою і середньою спеціальною освітою. Наприклад, у Чернівецькій області у 1965 р. було електрифіковано 204 колгоспи з 205 наявних, але в жодному не малося ані інженера, ані техника-електрика²¹.

Аналогічною була й ситуація з фахівцями будівельного профілю. Лише 74,5% господарств мали підрозділи, які займалися зведенням будівель. Та й то переважно промислового призначення. Проте всього 610 з них очолювалися дипломованими спеціалістами, з яких тільки 31 мав диплом про вищу освіту²². На чолі ж 91,3% будівельних колективів перебували практики.

Не менш складною була ситуація і в складі обліково-фінансових працівників колгоспів. Незважаючи на те, що за період з 1955 по 1960 рр., коли на цю сферу діяльності почала звертатись серйозна увага держави і було значно розширено підготовку фахівців для села, на 1965 р. тут ще малися досить значні проблеми. Так у 1100 колгоспах взагалі не було в штатах посад економістів, а у 17,2% на цих посадах працювали особи без належного рівня освіти²³. До того ж у багатьох господарствах зазначені функції виконували агрономи, зоотехніки, інші фахівці сільського господарства, які не мали спеціальних економічних знань, наданих відповідними вищими і середніми спеціальними навчальними закладами. Загалом разом з такими спеціалістами, працівники з вищою і середньою спеціальною фаховою освітою обіймали посади в 70,9% господарств республіки²⁴. Головні бухгалтери, хоч і були вже в майже кожному господарстві, проте лише 1,8% з них, як того вимагала така посада, мали вищу освіту та ще 47,3% – середню спеціальну²⁵. До того ж у більшій частині господарств бухгалтери мали лише декілька місячну курсову підготовку. Це свідчило про те, що у такому важливому питанні, як фінансовий облік і контроль за всією фінансовою діяльністю господарств, свідомість їхніх керівників залишалася доволі традиційною. Голови колгоспів віддавали перевагу не стільки теоретичним знанням, скільки практичним, а також виробничому і життєвому досвіду та віку. Так, з працюючих у сільгоспартілях 9397 головних бухгалтерів, на 1 травня 1965 р. перебували на цих посадах до одного року 11,4% та ще 16,4% – від одного до трьох років, в той час як 59,8% працювали п'ять і більше років²⁶.

Аналогічною була ситуація і в середній ланці бухгалтерського персоналу. Її працівники були важливою складовою трудових колективів виробничих підрозділів колгоспів. Адже за своїми функціями вони здійснювали безпосередній контроль за якісними і кількісними параметрами процесу вироблення конкретного виду сільськогосподарського продукту: вели облік використовуваних для цього матеріалів, палива тощо, слідкували

за відповідністю залучення робочої сили, витрат робочого часу і застосовуваними для цього технологіями, фіксували обсяг зробленого колгоспниками і здійснювали грошову оцінку їхньої праці. Це потребувало як обліково-бухгалтерських, так і конкретних інженерно-технічних, агрономічних, зооветеринарних знань. Проте, на 1965 р. зміни у складі цієї категорії працівників відбулися незначні. Із загальної кількості облікового персоналу 40620 чол., що здійснювали відповідні функції у комплексних, тракторних бригадах та фермах, лише 28,7% мали належний для посади фахово-освітній рівень²⁷. На 99,9% це були особи з технікумівськими дипломами, отриманими переважно без відриву від виробництва, ба навіть було 113 осіб – з вузівськими²⁸. Тобто основну масу облікових працівників, як і в попередній період, становили практики, які, у кращому разі, мали неповну та загальну середню освіту.

Більш суттєвими були зрушення у радгоспному виробництві. При кількісному зростанні підприємств цього типу у 2,3 рази, а саме з 424 до 961, збільшення працівників керівних і технологічних ланок становило 2,7 рази, а саме з 11661 до 31559 чол.²⁹ Покращення ж якісного складу цієї категорії працюючих становило 2,8 рази. Протягом зазначеного періоду кількість осіб з вищою і середньою спеціальною освітою зростає з 5459 до 15375 чол.³⁰, що становило 16 чол. на господарство, або удвічі більше, ніж у колгоспах. Такий стан забезпеченості зазначених ланок у радгоспах пояснювався тим, що даний тип господарств належав до державної форми власності. Він мав дещо відмінні від колгоспів організацію ведення господарства і виробничу базу. Радянські господарства, на відміну від колективних, мали власну техніку, необхідну для вироблення тих видів сільськогосподарської продукції, на яких вони спеціалізувалися, необхідну для догляду за нею ремонту базу, мали не бригади, а більші виробничі підрозділи – відділення, а також різні допоміжні виробничі структури. Аналогічно до державних підприємств тут здійснювалася і оплата праці. Вона, на відміну від колгоспів, мала не натуральну, а грошову форму. До того ж, що було дуже важливо для

працівників, це робилося щомісячно, а не лише наприкінці року. Та й рівень оплати однакової з колгоспом роботи був вищим. Це й робило для фахівців даний вид господарств більш привабливим.

Вагомим чинником при цьому було й те, що роль директора радгоспу та інших керівників господарств та підрозділів була чітко визначена посадовими інструкціями, виписаними для державних підприємств і, таким чином, їх виробничі стосунки з колегами-спеціалістами, іншими працівниками радянського господарства регулювалися визначеними правами і обов'язками. Це робило професійні відносини між ними більш прогнозованими і впорядкованими, порівняно з колгоспами.

Упродовж другої половини 1950-х рр. спостерігається хвиля перетворень колгоспів у радгоспи. Вона супроводжується відповідними організаційно-господарськими змінами, які були більш привабливими для фахівців, порівняно з колективним сектором і тому, відповідно, супроводжувалася більш активним насиченням ними радянських сільськогосподарських підприємств.

Проте, навіть незважаючи на статус радгоспів, на 1965 р. ступінь забезпеченості їх працівниками необхідного фахового рівня ще був не зовсім відповідним потребам виробництва. Навіть директорський корпус, який, по аналогії з державними підприємствами, в обов'язковому порядку повинен був мати тільки осіб з вищою освітою, лише на 63% складався з таких працівників. Майже третина посад заміщувалася фахівцями з технікумівськими дипломами. У той самий час 5% господарств взагалі очолювалися людьми без відповідного рівня освіти, тобто практиками³¹.

Приблизно така ж ситуація мала місце у складі керівників служб. Наприклад, досить важко, навіть на той час уявити ситуацію, коли на посаді головного інженера, головного механіка, головного енергетика, скажімо металургійного заводу, працювали люди без вищої фахової освіти. Проте для радгоспів це була звична картина. Особливо це стосувалося інженерної служби. Тут лише дещо більше половини посад головних інженерів були

заміщені спеціалістами з вузівськими дипломами та ще майже 34% – з технікумівськими. Водночас у 13,8% господарств головними інженерами працювали особи з неповною і повною загальною середньою освітою. Деякі кращими були справи у складі керівників інших виробництв. Забезпеченість посад головних агрономів, зоотехніків, ветеринарів фахівцями з вищою освітою становила від 68,1 до 84,9%. При наявності практиків у їх складі в межах від 1,3% (головні зоотехніки) до 1,5% (головні ветеринари).

Найгіршими були справи з керівниками бухгалтерських служб. З 960 головних бухгалтерів радгоспів лише 60 за рівнем своєї освіти мали право обіймати ці посади³². Близько половини з них мали дипломи про середню фахову освіту. І майже стільки ж посад заміщували особи, що закінчили лише курси. У найближчому майбутньому годі й було сподіватися на зміну ситуації на краще. Бо з практиків лише 13,5% здобували вищу або середню спеціальну освіту. Розраховувати на поповнення з числа рядових бухгалтерських працівників, яких загалом нараховувалося 5342 чол., також не доводилося, тому що лише 36% їх мали фахову освіту³³. Тобто переважну більшість цих посад обіймали практики. До того ж серед них лише 7% навчалися у вузах і технікумах.

У середній керівній ланці радгоспів ситуація була також дуже непростою. Так, серед управляючих такими великими виробничими підрозділами, як відділення, які за штатно-посадовим розкладом також повинні були мати вищу фахову освіту, з загальної кількості 2392 чол., зазначену освіту мали лише 16%³⁴. Основну масу, а саме 45,9% складали випускники технікумів. А 37,2% посад обіймали практики. Ще нижчим був якісний рівень керівників ремонтних і будівельних підрозділів. Серед виконробів, інженерів, техніків і бригадирів будівельних бригад, яких загалом нараховувалося в радгоспах 1530, фахівців було 60,9%, а в складі 758 завідуючих ремонтними майстернями їх відсоток становив 41,4%³⁵.

Парадоксальною була ситуація у складі керівників тваринницької і рослинницької галузей радгоспів. Незважаючи на покращення у процентному

відношенні якісних показників їхнього кадрового потенціалу, у кількісному вимірі результати цієї роботи були протилежними. Так, через зростання кількості виробничих бригад з 1002 до 5231, навіть збільшення долі фахівців у складі їх керівників з 19% до 40%, кількість бригад, очолюваних практиками, зросла у 3,8 рази³⁶. Аналогічний процес відбувався і з завідуючими фермами. При зростанні їх кількості з 1027 до 4781 і заміщенні на 1965 р. більше, ніж 26% їх посад фахівцями у абсолютних цифрах у сім разів, а саме з 496 до 3509, зросла кількість посад, зайнятих практиками³⁷.

Досить неоднозначні зрушення відбулися у технологічній ланці працівників радгоспів. Так, у складі агрономів, при зростанні кількості їх посад лише в 1,2 рази, у процентних показниках ситуація залишалася незмінною. Кадровий потенціал цієї служби залишався високим (у 1956 р. 96% становили фахівці, а в 1965 р. – 96,4%). Співвідношення осіб з вищою і середньою спеціальною освітою також не змінилося, залишаючись на користь фахівців з вузівськими дипломами, причому з роками, хоч і повільно, але невпинно збільшуючись.

Значно помітніші якісні зрушення, при майже такому ж, як і в агрономів загальному кількісному збільшенні працюючих, відбулися у складі зоотехніків. При зростанні їх кількості в 1,6 рази, кількість осіб з вищою освітою зросла у 14 разів, з 21 до 195 чол.³⁸ і становила майже 40% зайнятих у цій службі. “Надходження” спеціалістів з середньою спеціальною освітою лише дозволяло підтримувати питому вагу цієї категорії фахівців у складі зоотехнічних працівників на рівні 55%. Загалом же все це дозволило підняти якісний рівень з 59,8 до 94,8 %. Тобто і агрономічна, і зоотехнічна служби в цілому мали відповідний вимогам кадровий потенціал.

Суперечливою була ситуація у ветеринарній службі. При зростанні загальної кількості її працівників у 4,3 рази (з 554 до 2397 чол.³²), якісні показники її знизилися з 82% до 73,3%. При тому, що ветеринарних лікарів стало у п'ять разів більше (181 чол. у 1965 р., порівняно з 36 у 1956 р.)⁴⁰, ця кількість абсолютно не задовольняла потреб. Адже виходило, що лише один

ветеринарний лікар припадав на 18 радгоспів. При зростанні кількості осіб з дипломами ветеринарного техника з 418 до 1577⁴¹, питома їх вага у загальній кількості ветпрацівників скоротилася на 10%. Майже утричі, а саме зі 120 до 639 зросла кількість практиків в їх складі, що становило більше, ніж чверть від задіяних у ветеринарній службі, і перевищувало загальну кількість посад у ній на 1956 р.⁴²

Ще більш неоднозначною була ситуація у складі працівників інженерної служби. З одного боку, було досить помітне зростання їх виробничій структурі працівників господарств: з 724 до 2160⁴³, або більш ніж утричі. Але, з іншого боку, ці зміни не знайшли аналогічного якісного супроводу. Кількість осіб з дипломами інженера становила лише 5%. Ще 35% становили техніки. І хоч питома вага практиків на цих посадах і скоротилася, в абсолютних цифрах їх кількість зросла у 2,8 рази і становила 1291 порівняно з 476 у 1956 р.⁴⁴ Тобто, по суті, інженерні служби радгоспів, незважаючи навіть на їх підпорядкованість державі, у переважній більшості не були належним чином забезпечені працівниками з відповідним фаховим і освітнім рівнем.

Таким чином, результати реалізації аграрної програми, прийнятої у 1953 р., у частині інтелектуалізації матеріальної сфери колгоспно-радгоспного виробництва були досить суперечливими. З одного боку, відбулися радикальні організаційно-господарські зрушення, наслідком яких стала зміна акцентів уваги у системі формування кадрового потенціалу села. Здійснювані трансформації супроводжувалися як кількісними, так і якісними змінами у штатно-посадовій структурі працівників керівної і технологічної ланок колгоспів і радгоспів та їх правовим забезпеченням. Проте, з іншого боку, на середину 1960-х рр. стан забезпеченості цих ланок, як у якісному, так і в кількісному плані, працівниками необхідного фахового і освітнього рівня був далеким від потреб як матеріальної сфери села в цілому, так і конкретних галузей сільськогосподарського виробництва.

4.2. Спеціалісти сільського господарства у контексті комуністичної теорії та практики реалізації аграрної політики

Кадрова ситуація у колгоспно-радгоспному виробництві середини 1940-х – середини 1960-х рр. була складною. Вона являла собою закономірний результат аграрної політики держави. В її основі лежав цілий комплекс взаємопов'язаних причин системного, організаційного, виробничого характеру, який, у свою чергу, базувався на теоретичних засадах комуністичної партії стосовно села і його жителів, сформованих ще у середині XIX ст. засновниками марксизму, з деякими ленінськими доповненнями початку XX ст. Так К.Маркс та Ф.Енгельс у “Маніфесті Комуністичної партії”, написаному протягом 1848 – 1849 рр., визначили селянство консервативним класом, доводячи, що його консерватизм визначається способом життя і праці, повсякденним буттям, “идиотизмом сільської життя”⁴⁵. У той самий час у роботі чітко вказувався найбільш прогресивний клас суспільства – пролетаріат. Саме йому вони віддавали пріоритет у побудові світлого майбутнього, у боротьбі за яке він добивається змін на краще не лише свого становища, а й становища інших класів. “Из всех классов... только пролетариат и представляет собой действительно революционный класс. Так как только с его развитием связано развитие общества, прогресс человечества”, – зазначали вони⁴⁶.

У подальшому в наступних працях класиків марксизму ці положення були розвинуті й деталізовані. Так, у “Вступі” до англійського видання “Розвитку комунізму від утопії до науки”, вони писали яким чином може бути використане селянство в новому суспільстві. Аналізуючи досвід європейських країн XVIII – XIX ст., вони переконували, що селяни в результаті перемоги нового суспільства, ставали жертвами цієї перемоги. Тим самим основоположники марксизму доводили, що вирішення проблем нового суспільства за рахунок селян є об'єктивним і закономірним процесом⁴⁷. Але, на думку К. Маркса та Ф. Енгельса це не є трагедією. Це мало бути на користь селян і нового суспільства. Адже в результаті цього

буде змінено консервативний уклад і буде створено на селі нове суспільство з новою прогресивною психологією, новим менталітетом. “Подобно тому, как в прошлом столетии крестьяне... после вовлечения их в крупную промышленность, изменили весь свой жизненный уклад и стали *совершенно другими людьми* (виділено нами – О. Н.), точно также общее ведение производства и вытекающее отсюда новое развитие общества будет нуждаться в новых людях и создаст их”⁴⁸.

На початок ХХ ст., коли в Російській імперії сформувалася соціал-демократія, було теоретично обґрунтовано роль, місце і призначення селянства у новому суспільстві після перемоги над експлуаторськими класами.

В.І.Ленін у своїх працях підтвердив визначення попередників щодо консервативності села та його жителів, доводячи, що селянство є антиподом найбільш прогресивному класу суспільства – пролетаріату, інтереси якого і репрезентує російська соціал-демократична робітничка партія⁴⁹. Ліве крило її, яке пізніше було перейменоване в Комуністичну партію, він і очолив. Як адепт робітничого класу, В.Ленін основну увагу зосереджував на всебічній розробці питань, пов'язаних з обґрунтуванням місця, ролі і значення цього класу у суспільстві. І інші класи розглядав лише у контексті їх відносин з пролетаріатом.

Зокрема, селянство бачилося В.Леніну єдиним класом, який просто складався, як і будь-який інший, з багатіїв і незаможних⁵⁰. І соціал-демократична партія, на його думку, не могла ні в якому разі захищати їх інтереси – ні тих, ні інших. Проте, вона могла захищати інтереси лише найманих сільськогосподарських працівників⁵¹. При цьому, прошарок працівників, що займалися організаційним, технологічним обслуговуванням господарювання на селі ним взагалі ніяк не відзначалася. Скоріш за все, через мізерність їх у тогочасній сільській економіці та професійно-виробничій структурі села. Стосовно ж працівників, що застосовували свої знання в аналогічний спосіб, але в інших сферах діяльності людини, то

В.Ленін мав досить суперечливі думки. Він, хоч і говорив, що без інтелігенції неможливе існування суспільства (капіталістичного – О.Н.), але при цьому називав представників інтелігенції такими, що “сплошь и рядом дают великолепные советы и руководящие указания, но оказываются... неспособными провести в жизнь эти свои указания”, називав їх ненадійними у складних соціально-політичних ситуаціях, “колеблющимся элементом”, “попутчиками”, такими, що не мають міцних зв’язків з основними класами суспільства – робітництвом і селянством⁵². В.Ленін навіть дотично торкався і представників аграрницької сфери: “Социалистическому государству будут нужны в большем и большем против прежнего, число, инженеры, агрономы и научно образованные специалисты”⁵³.

Коли ж у липні 1917 р. з тактичних міркувань лідерів більшовизму партію було проголошено партією робітників і селян, то нова ситуація не була всебічно осмислена і теоретично обґрунтована і закріплена у свідомості як керівників, так і рядових партійців. З самого ж початку це словосполучення супроводжувалося обов’язковою ремаркою – “при провідній ролі робітничого класу”. Цим підкреслювалося, що село в даному тандемі виступає не як рівноправна, а як меншовартісна складова. Тобто, роль села визначалася підлеглою. З часом таке сприйняття села закріпилося у свідомості членів партії, в суспільстві. Як результат, ця другорядність проявлялася в тому, що всі важливі соціально-економічні проблеми країни протягом всього періоду радянської влади вирішувалися за рахунок села.

Й.Сталін у цілому повторив існуючі в марксистській літературі положення стосовно села та його працівників. Тільки зробив це в контексті соціально-економічних процесів, що відбувалися в країні у 1930-х рр. Він підкреслював, що доведеться ще багато працювати, щоб перевиховати селянина, виправити його індивідуалістичну психологію та зробити його справжнім трудівником соціалістичного суспільства⁵⁴. Для цього ж, і в першу чергу для зміцнення селянських колективних господарств, рекомендував викинути звідти “всі шкідливі елементи” і підібрати для колгоспів перевірені

більшовицькі кадри, маючи на увазі, перш за все, представників пролетаріату⁵⁵. Керувати ж колгоспним рухом мала партія, вона повинна була входити у всі деталі “колхозной жизни и колхозного руководства”⁵⁶. У той самий час, саме пролетаріат має створити для себе власну виробничо-технічну інтелігенцію, яка б відстоювала його інтереси на виробництві “как господствующего класса”⁵⁷.

Саме у такій теоретичній і історіографічній традиції впродовж 1920-х – першої половини 1950-х рр. відбувалося формування поглядів керівників партії різних рівнів, рядових комуністів, всього суспільства щодо села, його працівників, як до меншовартісної, економічно і соціально відсталої складової, призначення якої полягало у всебічному забезпеченні у повному обсязі потреб станового треба економіки – промисловості та “господствующего класса” радянського суспільства, його гегемона – пролетаріату, дешевою сільськогосподарською продукцією. При цьому вважалося, що дана складова не потребувала з боку держави відповідної турботи. В результаті, за цей період багато проблем соціального, культурного, економічного характеру не було вирішено. Село відносно міста залишалося бути в підпорядкованому стані.

І хоча у першій половині 1950-х рр. було проголошено про нову політику щодо села, в основі її практичної реалізації лежали старі підходи. Адже, незважаючи на певні кадрові зміни, що сталися впродовж 1953 – 1957 рр., в партійному керівництві, вони відбулися лише у вищих ешелонах і, до того ж, у досить обмеженій мірі. Тому залишилися на своїх посадах носії самої ідеології і тих же поглядів, що були й до 1953 р. Так, постанови, що приймалися, у своїй більшості були зорієнтовані лише на виробничу сферу села, концентрували увагу саме на його матеріальній складовій. Ті ж, що торкалися питань кадрового забезпечення змін, що відбувалися в аграрній сфері, були спрямовані на вирішення кількісних характеристик і відзначалися недосконалістю опрацювання саме у частині вирішення соціальних, побутових, культурних проблем тих, хто мав на практиці здійснювати про-

голошену політику потужного піднесення села. Це призводило до перманентних непорозумінь і суперечностей у багатьох питаннях, пов'язаних з їх життям і діяльністю в реаліях повсякденного тогочасного колгоспного села і врешті-решт – серйозно позначалося на кількісних результатах виконання цих постанов.

З іншого боку, партійно-державне керівництво підвищення інтелектуального потенціалу матеріальної сфери села розглядало через призму його соціальної однорідності. Тому процес насичення працівниками з вищою і середньою спеціальною освітою оцінювало як звичайне підвищення культурно-освітнього рівня колгоспників. Нерахування з появою нової виробничої верстви на селі супроводжувалося недооцінкою її потреб щодо культурних, побутових, соціальних, матеріальних, виробничих умов життя і праці.

Лідер партії і держави М.Хрущов, який був ініціатором, натхненником і рушійною силою програми потужного піднесення аграрної галузі, розглядав проблему підвищення її ефективності виключно через зміцнення матеріальної бази колгоспів і радгоспів. Всі його виступи з питань сільського господарства, зібрані у семитомному збірнику “Будівництво комунізму в СРСР і розвиток сільського господарства”, являють собою аналіз тих чи інших технологій отримання того чи іншого сільськогосподарського продукту, або – стану економіки певного господарства чи галузі в цілому. В них людині відводилося місце лише як додатку до виробничого процесу. За традицією попередніх років, це був або керівник господарства, або рядовий колгоспник. Працівників нової верстви у системі виробничих стосунків він не бачив, не помічав людини села – фахівця, носія нових технологій, виконувача плануючих, розпорядчих функцій. Більше того, людина з її турботами, культурними, побутовими, матеріальними, соціальними потребами взагалі у виступах М. Хрущова не розглядалася⁵⁸. Тобто все те, що робить людину повноцінним членом суспільства і головною складовою вироблення сільськогосподарського продукту, знаходилося поза його увагою. Попри

проголошення нової аграрної політики, М. Хрущов у поглядах щодо шляхів її реалізації фактично залишався на старих теоретичних засадах.

Так, як тільки з'явилися перші позитивні результати нового курсу, до того ж, у першу чергу, у близькій і зрозумілій йому матеріальній, тобто базовій, з точки зору марксизму, сфері, як він почав обмежувати підтримку села. Результати зусиль по реформуванню економіки сільськогосподарського виробництва сприяли зростанню показників діяльності колективних господарств, що позначилося і на підвищенні рівня оплати праці їхніх працівників. Проте це викликало занепокоєння як його, так і інших керівників партії і держави. Адже, на їх погляд, це входило у протиріччя з марксистською теорією і загальноприйнятими поглядами на пріоритетність інтересів пролетаріату, що утвердилася в партії. Так, секретар ЦК КПРС І. Ігнат'єв у 1959 р. заявляв: “Перекормили мы сельское хозяйство”⁵⁹, – і радив обмежити “вливання” коштів у аграрне виробництво. Міністр фінансів П.Гарбузов пропонував конкретний механізм цього, рекомендуючи знизити закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію⁶⁰. Сам М. Хрущов, хоч і вітав піднесення економіки колгоспів, проте був проти зростання заробітків колгоспників. Тому що вони (заробітки) у ряді регіонів були більшими, ніж зарплати робітників промислових підприємств. А це, на його думку, було несправедливим щодо пролетаріату. “Адже робітничий клас, як відомо, є провідною силою нашого суспільства. Ми повинні стежити... і справедливо регулювати оплату праці”, – заявляв він⁶¹. Результатом такої “турботи” було прийняття у грудні 1959 р. пленумом ЦК КПРС положення, яке обмежувало можливості членам колгоспів всіх категорій мати відповідну своїй праці заробітну плату: “... оплата труда колхозника не должна опережать уровень зарплаты рабочего данного района или области”⁶². Що ж стосується конкретно працівників технологічних ланок колгоспів, то спеціальним партійним рішенням їм упродовж цього року було відмовлено в доплаті, яку здійснювала держава до щомісячної заробітної плати, одержуваної ними у своїх господарствах, що загалом робило її (зарплату) цілком пристойною і

адекватною здійснюваній роботі. В результаті їхнє матеріальне становище різко погіршилося.

Така позиція керівництва партії і держави щодо створюваної в ході ініційованої ним же самим політики потужного піднесення сільського господарства, нової виробничої верстви, свідчила про те, що воно, як і його попередники, не виділяло її з селянського середовища, не бачило в тих, хто був носієм професійних знань, аграрного досвіду попередніх поколінь і новітніх досягнень науки, важливої складової реалізації цієї політики. Це відображалось у документах, що виходили з відповідних структур: постановах, директивах, інструкціях, які направлялися до нижчих партійних органів. Для функціонерів всіх рівнів від республіканської до районної ланок така документація була водночас і керівництвом до дії, і методичними вказівками і формувала позицію аналогічну позиції вищого керівництва.

Яскравим свідченням такої ситуації є проект доповіді першого секретаря ЦК Компартії України М. Підгорного, проголошений у грудні 1961 р. на нараді працівників сільського господарства, тобто на зібранні, де аналізувався весь комплекс питань, пов'язаних з підвищенням ефективності галузі республіки. Промова очільника партійної організації, за традицією тих років, була дороговказом, а рішення, прийняті на її основі – обов'язковими до виконання для всіх керівників обласних і районних парторганізацій, структур, що мали відношення до аграрних проблем. Вона складалася з п'яти розділів, назви яких красномовно говорять про бачення республіканським керівництвом шляхів вирішення проблеми і за рахунок чого воно вказувало робити це відповідним органам:

1. Всемірно збільшувати виробництво і заготівлю зерна та інших продуктів сільськогосподарського виробництва.
2. Різко підняти виробництво продуктів харчування.
3. Поліпшити роботу радгоспів, зробити їх рентабельними і зразковими господарствами.

4. Широко впроваджувати механізацію сільськогосподарського виробництва.

5. Підвищення рівня партійного керівництва сільськогосподарським виробництвом – важлива умова успішного виконання рішень XX з'їзду КПРС⁶³.

У цій доповіді говорилося про успіхи в різних галузях сільського господарства, про те, що треба зробити для досягнення ще більших результатів, наводилися приклади позитиву й негативу по окремих районах і господарствах. Вказувалося на необхідність ще краще працювати колгоспникам, більш уміло керувати господарствами їх очільникам, збільшувати забезпечення сільгоспартілей технікою і все це здійснювати під орудою партійних органів. Адже саме їм належить основна роль у організації селян на виробництво продукції⁶⁴. І жодного слова не було сказано про значення і роль в цій роботі людини з вищою і середньою спеціальною освітою, про її важливе місце у процесі досягнення намічених результатів. На тридцяти сторінках цієї доповіді жодного слова не було сказано про значення в процесі отримання сільськогосподарської продукції працівників технологічної ланки, про бачення їх місця у матеріальній сфері села.

Про незмінність такої позиції партійного керівництва республіки свідчила і нарада працівників сільського господарства, організована сільськогосподарським відділом ЦК КПУ у лютому 1965 р. Це з усією повнотою демонстрував список виступаючих на ній. За радянських часів це була обов'язкова і дуже важлива деталь регламенту проведення будь-яких партійних заходів, особливо такого рівня. До її складання підходили надзвичайно ретельно, враховуючи теоретичні, директивні і навіть особисто-психологічні моменти, намагаючись зробити його максимально представницьким в посадово-професійному, фаховому і гендерному плані. Тобто, це був політично і ідеологічно витриманий, декілька разів узгоджений на всіх рівнях керівництва документ, який максимально повно відображав його (керівництва) позицію щодо факторів, які визначали ефективність

розвитку галузі. Список з 27 виступаючих майже повністю включав в себе керівний партійно-господарський склад різного рівня. Це були перший секретар ЦК Компартії України П. Шелест, секретар республіканського ЦК по сільському господарству, два директори всесоюзних науково-дослідних інститутів, один академік Всесоюзної академії сільського господарства, чотири секретарі обкомів, один голова облвиконкому, два начальника обласних управлінь (один колгоспно-радгоспного, інший – обл-сільгосптехніки), десять керівників колгоспів і радгоспів, секретар парткому колективного господарства, три ланкові і навіть школяр – бригадир учнівської виробничої бригади⁶⁵.

Був представлений весь спектр тих, хто, на думку організаторів, мав пряме відношення до сільського господарства. Проте були відсутні представники агрономічної, зоотехнічної, ветеринарної, інженерної служб господарств, тобто всі ті, хто фахово займався «випуском» сільськогосподарської продукції і безпосередньо управляв процесом її «вироблення». Це й було реальним проявом бачення республіканською партійною організацією, партійними органами всіх рівнів працівників технологічної ланки у матеріальному виробництві села.

У повсякденному житті це проявлялося в організаційно-партійній роботі на районному рівні, що здійснювалася у середовищі працівників села. Попри проголошення нової політики та підвищення, у зв'язку з цим, ролі спеціалістів сільського господарства і більш активного залучення їх до лав партії та партійно-організаційної роботи, ситуація в цьому плані принципово не змінилася. І тенденції відносно працівників села продовжувалися ті ж самі, що і в попередній період. Село, як і раніше, продовжувало знаходитися у підлеглому стані. Так, незважаючи на те, що основну масу населення сільських районів становили працівники колгоспів і радгоспів, у партійному складі їхніх партійних органів це аж ніяк не відобразалося. Вони (працівники аграрної галузі), як і раніше, продовжували бути там в значній меншості. Але і в цій меншості більшу частину, за традицією, що склалася

ще з попередніх десятиліть, становили керівники господарств. Фахівці ж у складі партійних районних комітетів становили значну меншість. І взагалі, на відміну від міста, де пріоритет у партійних органах надавався робітникам та працюючим у матеріальній сфері, на селі такого не спостерігалось. Наприклад, у 1955р., тобто через два роки після проголошення нової аграрної політики, у складі обраних до сільських райкомів партії “колгоспники”, а в цю категорію звітна статистична документація включала всіх, хто працював у колективних господарствах, становили 21,4%. І більше половини цієї частини були очільники господарств – 62,7%. Ще 19,9% – керівники нижчого рівня – заступники голів колгоспів, бригадири, завідувачі фермами. Працівники технологічних ланок, а саме агрономи, інженерно-технічні, зооветеринарні працівники становили лише 11%⁶⁶. Через десять років, а саме у 1965 р. ситуація принципово не змінилася. Так, “колгоспники” становили 32,9% членів партійних комітетів, і більшість їх, а саме 53,9% складали голови колгоспів, при 26,6% працівників технологічної ланки (при тому, що в цей період кількість тільки інженерно-технічних і агрономічних працівників була більшою за кількість керівників господарств у 5,2 рази⁶⁷).

Партійна організація республіки, обкоми і райкоми партії продовжували діяти у руслі традиційних підходів і не форсували збільшення у своїх рядах долі жителів села, а надто тих, хто належав до новостворюваної верстви. Навіть прийняття у 1959 р. Центральним комітетом Компартії України рішення про необхідність морально-психологічної підтримки спеціалістів у господарствах шляхом прийняття їх у члени партії та обрання у керівні партійні органи районів, не змінили ситуацію порівняно з попереднім періодом. І хоча Л.Беренштейн говорить, що у 1965 р. більше 2/3 спеціалістів сільського господарства були членами і кандидатами у члени КПРС⁶⁸, архівні дані про їх кількісні показники у складі прийнятих не дають можливості беззаперечно погодитися з цим. Так, у 1959 р., з загальної кількості прийнятих по Україні у члени і кандидати у члени партії 80133 чол., “колгоспники” становили 23358 чол., або лише 29,1%. При цьому спеціалісти в їх

складі, тобто власне працівники, що займали посади агронома, інженера, техника, ветеринара, бухгалтера, зоотехніка становили 9%⁶⁹. За 1960 р. було прийнято 23391 “колгоспника” (це лише 26,2% всіх прийнятих по республіці) і працівники технологічної ланки при цьому становили 8,6%⁷⁰. За перше півріччя 1961 р. питома вага прийнятих “колгоспників” дорівнювала 24,6%, а в їх загальному складі відсоток спеціалістів складав 9,5%⁷¹. Такі тенденції свідчили, що партійна організація республіки і її складові структури обласного, районного рівнів не розглядали працівників технологічної ланки колгоспно-радгоспного виробництва як важливу складову реалізації аграрної політики, як важливий виробничий і соціальний важіль підняття сільського господарства. Тут на практиці проявилось реальне сприйняття, навіть в умовах проголошення нових підходів до галузі, працівників технологічної ланки.

Більше того, за традицією партійні органи продовжували віддавати перевагу в реалізації нової аграрної політики саме керівникам господарств, вбачаючи саме в них той важіль, який дозволить успішно виконати поставлені завдання. Для цього вони включили їх до своєї номенклатури. Директорів радгоспів – до номенклатури ЦК Компартії республіки, а голів колгоспів – до номенклатур обласних комітетів. Тобто рішення про призначення на ці посади відбувалося лише після співбесіди з завідуючими сільськогосподарськими відділами та галузевими секретарями відповідного рівня. Цим значно підвищувався суспільний статус очільників господарств в очах селян і всіх працівників аграрної сфери.

У той самий час система управління сільськогосподарськими підприємствами через партійний контроль діяльності їхніх керівників робила останніх заручниками цих органів, обмежувала їх виробничу ініціативу, врешті-решт впливала на їхню подальшу долю. Адже така система підпорядкування дозволяла партійним органам на місцях “оперативно” реагувати на нові пропагандистсько-господарські кампанії, ініційовані вищим партійно-державним керівництвом і демонструвати “бурхливу” діяльність по їх

виконанню. Саме на місцях визначалася кількість посад, що в рамках чергової кампанії потребували заміни новими працівниками, визначалася кількість керівників господарств, що не впоралися зі своїми обов'язками. Саме партійні органи, у першу чергу районного рівня, як найбільш наближені до сільськогосподарських підприємств, приймали остаточне рішення про успішність чи неуспішність діяльності керівника господарства і визначали працювати йому на цій посаді надалі чи ні. Саме партійні органи районного рівня, як безпосередні провідники аграрної політики партії, продовжували її здійснювати звичними для себе з попередніх часів методами, а саме адміністративно-силовими: від винесення догани до виключення з партії і зняття з роботи. Документація по виконанню партійних постанов рясніє такими термінами як “підібрано”, “знято”, “замінено”, “направлено”. В ній абсолютно відсутня турбота як про подальшу долю замінених працівників, так і про якісний результат зробленого. Наприклад, у Житомирській області протягом 1960 р. було замінено 59 голів колгоспів, але в числі тих, кого направили на їх місце, було лише 24 спеціалісти сільського господарства. Інші були переважно педагогічними працівниками або працівниками радянських і партійних органів районного рівня⁷². У Сумській області протягом 1959 – 1960 рр. в результаті здійснених замін кількість голів колгоспів з вищою і незакінченою вищою освітою збільшилася лише на одного, а з середньою спеціальною – скоротилася на 15 чоловік, проте у 1961 р. було намічено замінити ще 31 керівника колективного господарства⁷³. У Харківській області у 1961 р. було замінено 31 голову колгоспу, з них 29 таких, що не впоралися з роботою. Серед них було 10 чол. з вищою і середньою спеціальною освітою та 11 чоловік – практики. В той же час, серед тих, хто був присланий їм на заміну, практики становили також 11 чол.⁷⁴ У Голопристанському районі Херсонської області, який мав 19 колгоспів, протягом 1960 р. було замінено шість керівників сільгоспартілей, але при цьому зазначалося, що район успішно виконує державний план.

Проте на 1961 р. було заплановано замінити ще аж 15 очільників господарств⁷⁵.

Окрім тиску на керівників сільськогосподарських підприємств по партійній лінії і загрози зняття з посади, часто використовувалися й інші міри. Наприклад, досить поширеним було обмеження партійними органами керівників господарств, що набували заочним шляхом освіти, можливостей для навчання. Про те, що такий спосіб впливу на очільників господарств був звичним явищем свідчило керівництво сільськогосподарської галузі республіки. В одній з аналітичних записок до ЦК КПУ воно з прикрістю сповіщало, що однією з основних причин низької питомої ваги у складі голів колгоспів осіб з вищою освітою є штучне обмеження їх устремлінь в набутті спеціальності з боку партійних органів: “Деякі (це традиційна термінологія представників влади радянського часу в оцінці ситуації, яка вийшла з-під контролю і про яку достатньо відомо у суспільстві – О. Н.) працівники місцевих партійних і радянських органів, *не дозволяють* (виділено нами – О. Н.) керівникам... їздити на зимові, а особливо на літні сесії, внаслідок чого вони полишають навчання”⁷⁶. У разі ж якщо ті проявляли непокору і не дослухалися до таких заборон керівників райкомів, останні діяли іншими методами – зверталися з листами відповідного характеру за підписом перших секретарів районних комітетів, де містилася аргументація незадовільної діяльності та морально-етичних і психологічних якостей їхнього студента як на роботі, так і в побуті і пропонувалося або навіть вимагалось виключення його з навчального закладу. Такі методи набули такого розмаху, що керівництво вузів мусило ставати на захист своїх студентів-керівників господарств, доводячи, що такими діями райкоми партії перевищують свої повноваження, що такі вимоги є несправедливими і суперечать “указанням партії по заочному обучению”⁷⁷.

Разом з тим знаходження в системі контролю і опіки партійних органів робило керівників господарств недоторканими для критики з боку членів їхніх господарств, обмежувало можливості впливу на них з боку

сільськогосподарських структур. Це, у свою чергу, робило їх (керівників) невідконтрольними з боку своїх трудових колективів, самовладними і призводило до непередбачуваних економічних і соціальних результатів їх діяльності.

Таким чином, Комуністична партія у своїх стосунках з селом, у своїх поглядах на нього та його працівників, керувалася теоретичними положеннями, які були сформульовані ще в середині ХІХ – на початку ХХ ст., які аж ніяк не враховували економічні і соціальні зміни, що з того часу сталися на селі. За радянських часів, хоч і відбулася певна адаптація традиційних поглядів до нових реалій, проте вони принципово не змінилися і село, разом з його працівниками, продовжувало оцінюватися зі старих позицій. Ці погляди правлячої партії стали пануючими в усьому радянському суспільстві. Таке водночас і спрощене, і суперечливе сприйняття села сформувало бачення його соціальної і економічної царини, як менш вартісної складової у структурі радянської держави. В результаті цього не були достатньою мірою теоретично осмислені і законодавчо урегульовані стосунки партії і держави з аграрною галуззю в усіх сферах, що так чи інакше мали відношення до неї. Тому навіть в умовах проголошення аграрної політики село продовжувало розглядатися як менш вагома складова суспільства, що не потребувала від держави у необхідних розмірах допомоги і уваги, а мусила у вирішенні своїх проблем розраховувати виключно на власні сили.

Яскравим проявом такої позиції була діяльність партії і держави у такій важливій сфері стосунків з селом в умовах проголошеної політики, як підвищення його інтелектуального потенціалу, тобто насичення матеріального виробництва працівниками, здатними за своїм освітнім і фаховим рівнем, відповідно до поставлених завдань, забезпечити успішне функціонування сільгоспідприємств і галузі в цілому. Невідповідність новим потребам системи залучення їх до аграрного виробництва, включення у матеріальну сферу села і закріплення там, серйозно позначилося як на кількісному, так і на якісному стані забезпеченості керівних і технологічних

ланок колективних і радянських господарств, а загалом – позначалося і на економічних показниках сільського господарства.

Проблема проявлялася вже на етапі розподілу у матеріальне виробництво села його майбутніх керівників і технологів. Через підпорядкованість ще з середини 1940-х рр. сільськогосподарських вузів республіки різним союзним міністерствам, саме у функції останніх входило визначення планів набору, підготовки і розподілу їхніх випускників. У такій системі стосунків потреби України не були пріоритетними, проте її навчальним закладам відводилася провідна роль у забезпеченні спеціалістами сільського господарства інших регіонів СРСР. Через це значні обсяги їхніх випускників упродовж багатьох років розподілялися поза межі республіки, створюючи тим самим хронічний і перманентний дефіцит фахівців у її господарствах. І хоча на середину 1960-х рр. спостерігалось зменшення відсотку осіб, що отримували направлення на роботу за межі України, через скорочення обсягів їх підготовки впродовж другої половини 1950-х рр., у кількісному вигляді це мало позначилося на покращенні ситуації, що добре видно з таблиці.

Таблиця І

Направлення випускників сільськогосподарських вузів України за її межі⁷⁸

Роки	1953	1954	1956	1958	1960	1962	1965
Було випущено	3215	3368	4388	4910	4920	3808	3293
Направлено за межі України	1305	1660	2193	1911	1700	1123	767
% направлених	40,6	49,3	49,9	40	35	29,5	23,8
Залишено в Україні	1910	1708	2195	2999	3220	2685	2526

Починаючи ж з 1954 р. сільськогосподарські вузи України активно залучаються до виконання започаткованої вищим державно-партійним керівництвом країни програми по освоєнню цілинних і перелогових земель. Їхні випускники направлялися на роботу у створювані там великі зернові господарства. У складі розподілених за межі України “цілинники” становили переважну більшість. Так, у 1959 р. за розпорядженням міністерства сільського господарства СРСР тільки до Казахстану республіка мала направити 1600 молодих спеціалістів⁷⁹, або 64,5% всіх призначених для праці в інших регіонах Союзу. І хоча з часом значна частина з направлених фахівців повернулася, багато хто з них з різних причин уже не включився у колгоспне або радгоспне виробництво.

Проте й серед випускників навчальних закладів, що отримували направлення на роботу у колгоспи України, значною була доля тих, хто не горів бажанням зв'язати свої життя і трудову діяльність з селом. У першу чергу це були жителі міста та частково ті мешканці села, що були також зорієнтовані на неповернення назад до умов життя і праці у тогочасних радянських і колективних господарствах. В основі такої їх позиції лежали причини, визначені недостатнім рівнем розвитку культурно-побутових умов у сільській місцевості, які впродовж всіх років радянської влади надто повільно, порівняно з містом, змінювалися на краще. Ось як з цього приводу писав М. Хрущову один із сільських жителів: “достаточно коснуться лишь одного только факта посылки в село молодых специалистов после их пребывания на учебе в городе, чтобы убедиться в том, что отсутствие нормальных бытовых условий на селе, к которым они привыкли, находясь в городе, вынуждает их в ряде случаев уклоняться от поездки в колхоз на постоянную работу и жительство. Даже дети крестьян, родившиеся и выросшие в деревне, не всегда возвращаются обратно в деревню после учебы в городе”⁸⁰.

Випускники такої категорії всілякими законними і незаконними способами намагалися бути нерозподіленими на роботу у село. Справа

доходила навіть до укладення фіктивних шлюбів аби залишитися у місті. Процент тих, хто не прибував за місцем призначення знаходився в межах 10 – 15%, з роками все частіше концентруючись біля вищого показника. По областям ситуація, порівняно з середніми республіканськими цифрами, була значно драматичнішою. Наприклад, у 1960 р., при 15% тих, хто не з'явився за місцем розподілу, у Київській області вони становили 23%, у Чернігівській – 22, у Закарпатській – 32, по радгоспах Дніпропетровської області їх було 25%, Запорізької – 22%, Луганської – 24, Харківської – 31%⁸¹. У 1961 р., при загальній кількості неприбулих по Україні 10%, цей показник у Луганській області становив 25%⁸². У 1964 р. у Черкаській області з числа направлених з вузів молодих спеціалістів до роботи не приступило 25%, а з технікумів – 22%⁸³.

У свою чергу, серед тих, хто направлявся до місць свого призначення, мав намір і був готовий застосувати свої знання у сільськогосподарському виробництві, не всі мали змогу це зробити. На заваді стояла, у першу чергу, система розподілу випускників. Централізоване, аж на рівні союзних органів, планування потреб регіонів країни у фахівцях і відповідне до цього їх направлення туди не передбачало (або робило це як виключення) врахування побажань студентів працювати після закінчення навчання у рідному господарстві, або хоча б у своєму районі. Багато молодих спеціалістів їхали за отриманим направленням без бажання, з певною пересторогою. Тому ця категорія випускників у самий короткий термін при найменшій нагоді полишала місця свого призначення. При цьому потім далеко не завжди влаштовувалися у господарствах, де до того мали намір реалізовуватися. Досить поширеним явищем було повернення їх у місця свого навчання, де вони упродовж п'яти років перебування там, набували певних зв'язків, які допомагали їм влаштовуватися. Хоча не завжди за фахом.

Серйозним чинником, який впливав на зміну рішення тих, хто бажав працювати у сільськогосподарському виробництві, була система прийому молодих спеціалістів. Так, у навчальних закладах випускники отримували

направлення не у сільгоспартіль, а, за традицією, що склалася ще з 1920-х рр., в обласне управління сільського господарства, яке потім направляло їх у районні відділення. І лише там визначали місце роботи прибулого спеціаліста. Проте не конкретну посаду, з конкретною заробітною платою, а лише господарство. І тільки там голова колгоспу після прибуття випускника вже вирішував куди його призначити, який розмір заробітної платні встановити і в якій формі її видавати. Тобто впродовж усього часу просування з навчального закладу до місця роботи випускник на кожному етапі дізнавався лише про проміжний пункт свого призначення і не мав ніякого уявлення про те, де, ким і як він буде працювати. Це вносило непевність, напруженість, нервовість у його стан. Адже з огляду на рівень розвитку тодішньої транспортної системи та шляхів сполучення, молоді люди у незнайомій місцевості мусили самостійно добиратися до обласних та районних центрів, у кращому разі залізницею. Там чекати поки їх прийме відповідний чиновник і узгодить всі питання, пов'язані з прибуттям молодого спеціаліста, а потім – з його відправленням. На це, при тодішній системі виробничих стосунків і ставленні до своїх обов'язків працівників керівних установ йшла не одна година, а то і не один день, що примушувало прибулих, не готових до такої ситуації, вирішувати на цей період питання харчування, ночівлі тощо. З району молодий спеціаліст мусив добиратися самостійно до призначеного для нього колгоспу, який нерідко був розташований за декілька десятків кілометрів, на попутному транспорті, найчастіше гужовому.

Вже на цьому етапі молоді люди стикалися з незвичною для них, але традиційною для сільськогосподарської галузі, системою стосунків, яка склалася у попередні роки і розглядала людину у комплексі виробничих відносин як гвинтика⁸⁴. І в обласних, і в районних управлінських органах їх сприймали не як молодих 18 – 20 – 22-річних людей, що не мали ще достатнього життєвого, виробничого досвіду, які потребували морально-психологічної і професійної підтримки для адаптації до незвичних для себе

умов, а як – звичайну трудову одиницю, яка мала заповнити відповідну вакансію і виконувати коло обов'язків, що нею визначалися.

У господарствах прибулих також зустрічали не з розпростертими обіймами. По-перше, на селі такі стосунки не були прийняті, а по-друге, через господарські проблеми, особливо у весняно-літній період, на це просто не вистачало часу. Прибуваючими ж молодими людьми це сприймалося неадекватно. Тому ще більше посилювався у них страх, розгубленість, невизначеність, набуті під час діставання до місця роботи. У них загострювалося бажання повернутися назад, у звичне середовище, по можливості – до рідних, батьків, які підтримають, допоможуть, підкажуть. І частина прибуваючих молодих спеціалістів так і робила впродовж короткого часу.

Недосконалість такої системи направлення і прийому молодих спеціалістів в умовах нової аграрної політики була очевидною. Ситуація не раз була предметом обговорення працівників відповідних сільськогосподарських структур різних рівнів, що функціонально відповідали за цей напрямок роботи. Але оскільки саме центральні партійні органи в існуючій системі ніяких вад не помічали і не вважали її такою, що потребує заміни або хоча б удосконалення, то ця проблема залишалася для низових партійних структур і сільськогосподарських органів лише предметом для констатації. Як, наприклад, на нараді з питань кадрів колгоспів, що відбувалася у грудні 1960 р. у ЦК компартії України, де були присутні представники обласних управлінь сільського господарства та республіканського аграрного відомства. Там ними з усією відвертістю була дана оцінка моделі прийому матеріальною сферою галузі направлених до неї з навчальних закладів молодих спеціалістів: “Как посылают молодого специалиста? Приехал в областное управление, его направляют в район. Оттуда – в колхоз. Едь! Приехал – никто не встречает. А тут еще председатель злой сказал что-то не так. Тот развернулся и уехал”⁸⁵. Проте пропозицій щодо зміни системи стосунків не пролунало.

Молоді спеціалісти, що у таких випадках поверталися з господарств, повторювали шлях, яким діставалися колгоспів (і у просторовому, і у часовому вимірі, і за формою пересування) у зворотному напрямку – до районних центрів. Там районні відділи сільського господарства мали вирішувати їхню подальшу долю. Процедура нерідко затягувалася на декілька днів, упродовж яких знов поставала проблема харчування, притулку, санітарно-гігієнічного забезпечення тощо. Ситуація при цьому мала три варіанти вирішення: направлення до іншого господарства з невідомим результатом, розподіл до підпорядкованої районному відділу сільського господарства організації (це могла бути санстанція, насіннева станція, інкубатор, молоко- або маслозавод тощо), або, у разі відсутності такої можливості, а також небажання молодої людини продовжувати бути в ролі “пішака”, “гвинтика”, просто відпускали її, даючи можливість вільного працевлаштування. Що більшість з радістю сприймала і з успіхом реалізовувала цю можливість у місті.

Таким чином, система розподілу випускників навчальних закладів, через свою спрямованість на пріоритетність інтересів центральних союзних відомств, не давала змоги задовольнити потреби сільського господарства республіки у необхідних обсягах. Недосконалість же її на етапі передачі молодих спеціалістів у матеріальну сферу була додатковим негативним чинником, через який, навіть з тієї кількості, дипломованих фахівців, що виділялася Україні, не всі мали змогу залучитися до роботи в господарствах.

Такими ж суперечливими і непослідовними були і заходи по закріпленню у матеріальному виробництві вже прибулих і працюючих там фахівців. Через традиційну недооцінку радянським суспільством аграрної сфери, партійно-державні постанови, що торкалися її, були недостатньо опрацьованими у частині соціальної, яка, також традиційно, з боку партії не вважалася важливою для села. Тому положення про соціальне забезпечення прибуваючих у село фахівців, характеризувалися неузгодженістю і непродуманістю, а також вибірковістю категорій працівників, яким така

соціальна підтримка надавалася. Оскільки було бачення, що швидко можна підняти сільське господарство за рахунок міста, то це і зумовило надання пріоритету у розмірах заробітної платні його посланцям порівняно з іншими категоріями працюючих на селі, у тому числі і технологічних та керівних ланках. З одного боку, це робилося для закріплення там їх, а з іншого – для компенсації тих морально-психологічних втрат, яких зазнавали ті, хто переїжджав, разом з їхніми родинами на село, де умови життя і праці, розвиток культурно-побутової і соціальної сфери значно відставали від міста.

Така ситуація проявлялася, у першу чергу, у сфері оплати праці спеціалістів. Саме її розмір, форма оплати і періодичність отримання залежали від того, яким чином працівники опинялися на своїх посадах. Чи природним шляхом, тобто за рахунок кар'єрного росту, чи призначення за направленням з навчального закладу, чи після отримання освіти без відриву від роботи в господарстві, чи в результаті котроїсь з численних кампаній середини 1950-х – середини 1960-х рр. Якщо ж в ході кампанії, то дивлячись якої. Бо кожна з них мала конкретне завдання вирішити проблеми конкретної керівної чи технологічної ланки колгоспно-радгоспного виробництва. Через нескоординованість між собою змісту постанов, що започатковували ці кампанії, мались серйозні диспропорції у соціальному забезпеченні працівників однакових посадових, фахових, освітніх рівнів. Наприклад, значні розбіжності існували в оплаті однакової за характером та інтенсивністю праці.

Так, постановами ЦК КПРС, прийнятими у серпні 1955 р. і квітні 1956 р. ставилося завдання перевести з МТС на роботу у колгоспне виробництво і закріпити там агрономів і зоотехніків. Оплата їх праці у господарствах мала здійснюватися як у державній установі: у грошовій формі, щомісячно і у чітко визначених розмірах, незалежно від результатів господарювання, не менших ніж на попередньому місці роботи. Оскільки ж колгоспи не мали змоги у такий спосіб платити прибулим фахівцям, компенсацію частин, яку не могли “осилити” господарства, брала на себе держава. Цими ж

документами встановлювалася доплата за роботу на даних посадах і випускникам денних відділень навчальних закладів, що прибували на роботу у колгоспи за розподілом. Їм також за аналогією з давно вже діючою системою в інших галузях економіки, встановлювалася виплата підйомних.

Місцеві ж мешканці, що уже працювали на зазначених посадах у колгоспному виробництві або починали виконувати ці функції після набуття фаху без відриву від колгоспного виробництва, під дію цих документів не підпадали. Вони мали значно менші зарплати і, до того ж, отримували їх, як і всі колгоспники, у натуральній формі, і лише один раз на рік і у прямій залежності до результатів роботи господарства. Така соціальна несправедливість була причиною багатьох особистісних і виробничих непорозумінь, дорікань і впливала на рішення незгодних з таким станом речей змінити місце роботи. Будь-які спроби поширити систему доплат на інші категорії фахівців з боку місцевих органів, навіть з такою переконливою аргументацією, як “...багато молодих колгоспників після закінчення середніх шкіл йдуть працювати у колгоспи і водночас вступають на заочні відділення сільськогосподарських вузів і технікумів”, не знаходила підтримки. Відповідні партійні органи послалися на інструктивні документи мінфіну СРСР, складені на основі цих постанов, які однозначно вказували саме ці категорії фахівців і ніякі ін.ші⁸⁶.

Проте, беззастережне слідування положенням зазначених інструкцій, зрештою, в умовах реального колгоспного виробництва, призводило до зворотних результатів у матеріальному становищі пільгових категорій фахівців. Парадокс полягав у тому, що пропрацювавши на певних посадах, на які вони були переведені, спеціалісти, з певних причин чи то сімейного, чи особистого, чи виробничого характеру, змінювали своє місце роботи. В окремих господарствах їх обирали заступниками голів колгоспів, в окремих – призначали керівниками виробничих підрозділів: бригадирами, завідуючими фермами тощо, або ж вони за рішенням районних органів переходили на аналогічну посаду в інше господарство для підсилення там технологічної

ланки. Нерідко працівники призивалися до лав Радянської Армії. І у всіх цих випадках, навіть за умови повернення після закінчення терміну служби у своє господарство і продовження виконання тих же самих функцій, спеціалісти втрачали право на отримання грошової доплати. Оскільки виявилося, що такі переміщення абсолютно не були враховані при складанні відповідних постанов. Результатом формального підходу держави до вирішення важливих виробничо-професійних проблем села було стале скорочення категорії агрономів і зоотехніків, що підпадали про дію зазначених документів, мета яких і полягала у зміцненні даної виробничої ланки колгоспів. Так, лише за 1956 р., перший рік дії цих документів, кількість осіб, яким була встановлена доплата від держави при переведенні з МТС до колгоспів, з запланованих 26718 чол. скоротилася на 4079 чол.⁸⁷, або на 15,2%.

Ситуація ще більше ускладнилася з 1959 р., коли була завершена реорганізація МТС і одночасно з продажем сільгоспартілям їхньої техніки відбулася передача в колгоспне виробництво ще й їхніх інженерно-технічних і ветеринарних спеціалістів. При цьому держава відмовилася від своєї частки в оплаті фахівців і переклала весь тягар їх утримання на плечі самих господарств. До того ж вона поставила обов'язкову вимогу щодо них: здійснювати оплату їхньої праці у розмірах 80% від зарплати голови колгоспу, але не менших від отримуваної на попередньому місці роботи і лише у грошовій формі і щомісячно. Це серйозно позначилося на фінансовому становищі цієї категорії фахівців і тих, хто вже працював у господарствах. Адже більшість сільгоспартілей, через свій економічний стан, який ще більше погіршився через необхідність оплачувати отриману від МТС техніку, були неспроможні здійснювати оплату у необхідних розмірах і формах. Про підйомні для випускників навчальних закладів мова взагалі вже не йшла. В результаті заробітна платня у фахівців скорочувалася у декілька разів. Не маючи перспектив щодо покращення ситуації, вони мусили полишати колгоспи і шукати інші місця роботи.

Особливо складне становище було в економічно слабких господарствах, де тільки завдяки державній підтримці, яка була у декілька разів вищою від того, що платив колгосп, спеціалісти утримувалися. З її припиненням становище їх було вкрай складним. Наприклад, старший зоотехнік сільгоспартілі “Україна” Веселовського району Запорізької області, який після переходу до неї з МТС у 1955 р. отримував 70% від зарплати керівника колгоспу, що становило 935 крб на місяць (приблизно 467 грн у сучасному грошовому вимірі), після скасування державної доплати став отримувати щомісячної зарплатні 250 крб (приблизно 125 грн) та 90 трудоднів (при ціні одного трудодня 2 крб), що мали матеріалізуватися у сільськогосподарську продукцію у кінці року. Галузеві спеціалісти отримували аналогічний розмір трудоднів, але без грошової допомоги⁸⁸. Такі кроки держави призвели до того, що фахівці мусли полишати господарства. В результаті, наприклад на Поліссі, де була зосереджена більшість економічно слабких господарств республіки, на початку 1960-х рр. колгоспи залишилися практично без дипломованих спеціалістів.

Проте, і матеріальне становище фахівців, що працювали у господарствах, які перейшли на грошову оплату праці, було непевним також. Через відсутність у виробленому для колгоспів державою штатному розкладі чітко встановленої норми оплати праці залежно від посади та рівня освіти працівника керівної і технологічної ланок, мало місце довільне і безсистемне її визначення. У багатьох сільгоспартілях спеціалісти отримували зарплатню нижчу, ніж мали до переведення з МТС. Мала місце ситуація, коли в однакових за економічним рівнем господарствах працівники однієї й тієї ж професії, одного фаху і освітнього рівня отримували різну зарплатню. Нерідкими були випадки, коли спеціалісти з нижчою фаховою освітою мали заробітну платню в одному господарстві вищу, ніж фахівці з більш високою – в іншому. Часто різниця становила в декілька разів, як, наприклад, у Чернігівському районі Чернігівської області, де у колгоспі “Рассвет” агроном з середньою спеціальною освітою отримував 1720 крб (приблизно 860 грн) у

сучасному грошовому вимірі) на місяць, а у колгоспі ім. Комінтерну – з вищою – 350 крб⁸⁹.

Навіть в середині самих господарств, через відсутність чіткої і зрозумілої системи визначення розміру оплати праці спеціалістів однакових категорій, мав місце значний різнобій у рівнях їх заробітної платні, що викликало негативні наслідки. Нерідкими були випадки, коли посадові оклади фахівців були меншими, ніж їхніх підлеглих. Наприклад, у колгоспі “Червоне село” Рінківського району Чернігівської області бригадир комплексної бригади отримував 600 крб, обліковець цієї ж бригади – 500 крб, а агроном і зоотехнік, тобто люди, які несли відповідальність за стан рільництва і тваринництва у всьому господарстві, організовували їх роботу – лише по 400 крб, що, до речі, становило всього лише 30% від зарплатні керівника цього ж колгоспу⁹⁰. Абсолютно неадекватна оцінка роботи фахівців була серйозним чинником плінності їх у господарствах.

Так, навіть попри невизначеність норм заробітної платні, вона виплачувалася фахівцям у господарствах досить нерегулярно. У більшості колгоспів вони її отримували від двох до десяти разів на рік. Та й то, не завжди у повному розмірі. Поширеними були випадки отримання лише певної частки заробленого. Через що сім’ї були змушені жити в умовах обмеженості витрат, змінювати життєві плани, у кращому випадку утримуватися на зарплатню іншого з подружжя, якщо він працював у котрійсь з установ державної системи, де таких випадків не могло бути в принципі: освіти, медицини, партійних, радянських чи сільськогосподарських органах. Як приклад можна навести ситуацію з агрономом колгоспу ім. Чкалова Чуднівського району Житомирської області П. Михальчуком. З 1957 р., часу початку праці у господарстві, і до 1959 р., він отримував зарплатню як спеціаліст з середньою освітою у розмірі 765 крб. Після скасування державою доплати, він перестав отримувати зарплатню. У 1960 р., мотивуючи складним сімейним становищем, лише шість разів одержував по 20 – 30 крб. Весь цей час його сім’я з чотирьох чоловік, з яких

двоє були діти шкільного віку, жила на зарплатню дружини, яка працювала учителем⁹¹.

Отже грошова форма оплати праці спеціалістів у колгоспному виробництві, через недостатню увагу партійно-державних органів до питань оплати праці спеціалістам у аграрному виробництві, не сприяла їх матеріальній захищеності. Вона спонукала до пошуку стабільних і відповідних їх статусу заробітків поза колгоспним виробництвом.

Непевність становища спеціалістів у колгоспному виробництві, викликана суперечливістю і невизначеністю у сфері їх матеріального забезпечення, посилювався заплутаністю системи пільг, що надавалися державою фахівцям, які працювали на селі. Той комплекс партійно-урядових постанов, якими намагалися наситити фахівцями матеріальне виробництво села, не був до кінця продуманим і скоординованим у частині їх соціального захисту. Одні документи визначали певні пільги лише для певних категорій фахівців, в інших мова йшла про інші пільги, але вже й для інших категорій. При цьому поза увагою опинялися перші. В результаті, коли справа доходила до отримання, у разі необхідності, цих пільг, у багатьох випадках наступало розчарування і розпач. Виявилось, що після стількох років непростой праці у колгоспах люди не мали того, на що розраховували, тільки тому, що прийшли у господарство не по тій партійно-державній постанові або не у той рік. І виправити ситуацію було вже неможливо. Не допомагали навіть звернення до Центрального Комітету КПРС. Так, спеціалісти, що на заклик партії і держави перейшли впродовж 1954 – 1957 рр. з промислових підприємств і інших організацій міста для роботи у колгоспах, залишилися там, змінили свій соціальний статус, не мали права, як потім з'ясувалося, навіть залишаючись членами профспілок і регулярно сплачувати впродовж всього часу профспілкові внески, на оплату лікарняного. Термін же роботи у колгоспному виробництві їм взагалі не враховувався до загального стажу при нарахуванні пенсії. І вони мали її отримувати у розмірах менших, ніж очікували.

У той самий час, всі ці елементи соціального захисту мали інженери, техніки, агрономічні і зооветеринарні працівники, що почали працювати у колгоспах за постановою ЦК КПРС, що реформувала МТС, 1959 р., а також – спеціалісти інженерно-технічного профілю, які прибули у господарства протягом 1960 – 1961 рр. у ході ініційованої ЦК Компартії України кампанії по залученню цих фахівців з промислових підприємств для надання колективним господарствам допомоги у обслуговуванні техніки, отриманої ними від МТС. Проте ця категорія фахівців була досить нечисленною.

Всі ж інші працівники керівних і технологічних ланок, і ті, хто розпочав свою трудову діяльність рядовими колгоспниками і отримали освіту без відриву від виробництва, і ті, хто прибули до господарств за розподілом після закінчення навчального закладу, як і звичайні члени колгоспів, взагалі не мали права на лікарняні, а пенсію отримували колгоспну, яка була значно меншою від тієї, яку сплачувала держава. Така нерівноправність викликала додаткове непорозуміння і роздратованість, було ще одним стимулом, особливо для молодих працівників, замислитися над перспективами своєї праці у колгоспному виробництві.

Додатково ускладнювало становище спеціалістів те, що виконання партійно-державних постанов щодо них здійснювалося на тлі кампанії по економії трудових, матеріальних і фінансових ресурсів, ініційованій партійним керівництвом у середині 1950-х рр. Започаткована у промисловості, будівництві, транспорті, зв'язку з метою здешевлення адміністративно-управлінського апарату шляхом ліквідації частини посад та більш ефективного використанню потенціалу скорочуваних у матеріальній сфері народного господарства, вона була на рубежі 1950-х – 1960-х рр. поширена на сільське господарство. Проте, якщо для міста такий захід був актуальним, то для села, його матеріального виробництва – недоречним. Адже там лише з середини 1950-х рр., відповідно до нового курсу держави, почалося формування керівних і технологічних ланок і цілеспрямоване забезпечення їх працівниками, які саме на основі наукових знань могли

здійснювати управління трудовими колективами і технологічними процесами у господарствах. Цей процес був ще далеким від свого завершення. Тому ступінь забезпечення господарств спеціалістами з вищою і середньою спеціальною освітою був значно нижчим від наявності посад, що потребували працівників з відповідним рівнем знань.

В умовах дефіциту фахівців, ще більше скорочування їх кількості виглядало певним нонсенсом. Проте обласні партійні і господарські органи, в руслі вимог кампанії зобов'язували колективні і радянські господарства “вдосконалювати” їхні керівні і технологічні ланки шляхом скорочення працюючих в них спеціалістів і таким чином економити на їх утриманні. Господарства, намагаючись не вступати у конфлікти зі своїми керівними структурами, йшли, навіть на шкоду собі, на ліквідацію необхідних для їхнього виробництва посад спеціалістів. Рапорти про це супроводжувалися звітами про відповідну при цьому економію коштів, яка в масштабах району, області, а тим більше республіки виглядала досить оптимістично. Наприклад, у 1963 р. Криничанське районне виробниче управління сільського господарства, що у Дніпропетровській області звітувало про скорочення 221 одиниці управлінського апарату господарств, яке, за їхніми підрахунками, дало річну економію коштів у 120000 крб⁹². У Київській області лише у першому кварталі того ж року скорочення у колгоспах 3770 чол. дало, на думку обласного управління, економії заробітної платні 1943 тис. крб⁹³. А у 1962 р., скоротивши протягом лише двох місяців (вересня і жовтня) по всій республіці в господарствах 36892 особи, сільськогосподарська галузь, як вважалося, зекономила на їх заробітній платні 8 млн. 130 тис. крб⁹⁴.

Проте така економія виглядала скоріше віртуальною, аніж реальною. Оскільки за Кодексом законів про працю скорочуваних треба було влаштовувати у господарствах все одно і виплачувати їм заробітну платню на інших посадах. У той самий час, зменшення фахівців у керівних і технологічних ланках позначилося на якості виробничих процесів і зрештою на кінцевих результатах економічної діяльності господарств. Таким чином

відбувалося нівелювання ймовірного позитиву. До того ж кількість, за яким фахом у господарствах могли бути використані скорочені працівники, була обмеженою. Тому далеко не кожен агроном, зоотехнік, економіст, технік-механік, скорочуваний з посади заступника голови колгоспу, бригадира, завідуючого фермою, заступника чи помічника бригадира комплексної бригади за профілем діяльності (рослинництво, тваринництво, механізація) або галузевого спеціаліста з метою направлення “у виробництво”, міг отримати за фахом хоч і нижчу, менш престижну та менш оплачувану роботу. Тому часто їх ставили працювати не за профілем отриманої спеціальності, а то й взагалі рядовими колгоспниками. То ж мала місце ситуація, коли у господарствах обліковцями, ланковими, бібліотекарями бригадних і колгоспних книгозбірень, завідуючими клубами, сезонними колгоспними яслами працювали випускники вищих або середніх сільськогосподарських навчальних закладів. У разі ж, якщо у господарствах не малося можливості забезпечити навіть такою роботою, скорочувані пробували знайти її в інших господарствах, де відбувалися аналогічні процеси і де перспективи отримати роботу були непевними. В такій ситуації вони мусили шукати можливостей працевлаштуватися або у сільськогосподарських структурах районного рівня, залишаючись, таким чином, у сільській місцевості, або полишити село і шукати щастя в місті.

По суті механічне поширення політики економії на аграрне виробництво без урахування його специфіки і стану забезпеченості керівних і технологічних ланок працівників відповідного фахового рівня, сприяло відтоку звідти спеціалістів. Позбування їх під тиском партійних і господарських органів на догоду виконання чергової кампанії, в умовах недостатнього рівня інтелектуального забезпечення матеріальної сфери галузі, під виглядом ліквідації зайвих посад адміністративно-обслуговуючого персоналу на кшталт прибиральниці, кур'єра, машиністки, сторожа, лягало значним додатковим тягарем на результати господарсько-фінансової діяльності господарств. Наприклад, у Житомирській області за 10 місяців 1963

р. було скорочено 4655 працівників “адміністративного персоналу” колгоспів і радгоспів і 73% їх становили заступники голів колгоспів, завідувачі фермами, бригадири, заступники бригадирів комплексних бригад, бухгалтери, інші працівники технологічної ланки⁹⁵.

Ситуацію ускладнювало те, що основну масу скорочуваних становили молоді за віком люди. Тобто у більшості не обтяжені ні сім’єю, ні родинними зв’язками з мешканцями господарств фахівці. Тому доволі легко, без жалю і перспектив на повернення їх полишали. Така ситуація пояснювалася своєрідністю трактування керівництвом сільськогосподарських підприємств Кодексу законів про працю. Рішення про звільнення приймалося не на основі всього комплексу статей, що стосувалися проблеми, а лише частини з них. Враховувався лише стаж роботи у господарстві та корисність працівника для виробництва з точки зору керівництва. Поза увагою залишалися такі важливі положення КЗПП, як рівень освіти, відповідність посаді, фах тощо. При такому підході у розряді скорочуваних у першу чергу опинялися новоприбулі спеціалісти, які перебували на своїх посадах короткий термін. Залишалися ж практики, що знаходилися у господарствах не один рік. Малася і ще одна особливість такого скорочення. Воно здійснювалося відповідно до селянської психології, яка у таких ситуаціях віддавала перевагу “своїм”. Це ж були ті, хто народився, виріс і довгий час працював у господарстві, або ті, хто мав родинні чи дружні зв’язки з керівниками господарств або районних партійних, радянських, сільськогосподарських органів.

Послідовне і буквальне слідування господарств указівкам і вимогам партійних органів щодо “оптимізації” своїх управлінських і керівних ланок супроводжувалося нерідко повним “вимиванням” з їхньої виробничо-професійної структури цілих категорій спеціалістів і погіршення їх як кадрового потенціалу, так і, що найголовніше, якості роботи певних галузей та господарства у цілому. Наприклад, у 1961 р. у Полтавській області у відділеннях радгоспів та комплексних бригад колгоспів зовсім не лишилося механіків і агрономів. Слідуючи висновкам обласного управління сільського

господарства про те, що основна маса керівників цих виробничих підрозділів є спеціалістами сільського господарства і тому наявність у них ще й працівників технологічних ланок є дублюванням функцій фахівців, господарства змушені були скоротити штатні посади агрономів і техніків-механіків. Тим самим була помітно ослаблена робота даних служб. Це швидко відчуло виробництво. В результаті упродовж наступного року довелося у спішному порядку відновлювати ліквідовану технологічну ланку і відповідну категорію працівників⁹⁶.

Ставлячи сільськогосподарські підприємства перед необхідністю обов'язкової економії фонду заробітної платні за рахунок скорочення працюючих у сфері керівництва трудовими колективами та управління технологічними процесами отримання продукції: держава, по суті, змушувала їх обмежувати свій інтелектуальний потенціал, позбуваючись зайнятих у цій важливій сфері. Тим самим сприяла відтоку їх з села. Адже те об'єктивно не мало можливостей для повноцінного працевлаштування всіх, хто звільнявся.

Спеціалісти, полишаючи його, направлялися у ті сфери, де мали можливість реалізувати життєві плани свої і своїх сімей. При цьому, частина їх, не бажаючи полишати звичне для себе сільське середовище, осідала в межах свого району: у селищах міського типу, райцентрах, – влаштовуючись на роботу у функціонуючі там державні підприємства та організації як аграрного, так і неаграрного профілю. Проте ті, хто виїжджав до міста, назавжди поривали з селом. Вони працювали на тих роботах, які їм пропонувало місто і у абсолютній більшості уже не фахом.

Результат такого відтоку був той, що на початок 1965 р. з загальної кількості 236 тис. спеціалістів аграрного профілю безпосередньо у сільському господарстві республіки було використано лише 129 тис.⁹⁷ Інші ж працювали поза його матеріальною сферою. 34000 чол. – у районних, обласних і республіканському апаратах управління, обслуговуючих організаціях, наукових установах та навчальних закладах⁹⁸. А 73000 чол., або

31% взагалі використовувалися у галузях народного господарства, ніяк не пов'язаних з аграрним виробництвом: на підприємствах важкої промисловості, транспорті, зв'язку, в будівельних організаціях, на підприємствах громадського харчування і торгівлі, охорони здоров'я, в житлово-комунальному господарстві і побутовому обслуговуванні, у загальноосвітніх школах і навчальних закладах несільськогосподарського профілю⁹⁹. При цьому виконували вони роботу, що не мала нічого спільного з їхнім фахом. Наприклад, агрономи працювали секретарками, завідуючими костюмерними у палацах культури, зоотехніки – тренерами у спортивних секціях, комірниками на будівництві. Інженери, техніки-механіки займалися організацією збирання і складування металобрухту на підприємствах Вторчермету. Багато хто з тих, хто переїжджав до міста не лише декваліфікувався, а й декласувався, втрачав свій соціальний статус спеціаліста, працівника, що займається переважно роботою розумового характеру. Наприклад, за даними ЦСУ України на початок 1965 р. на робочих точках лише промислових підприємств республіки працювало 379 чол. з дипломами спеціаліста сільського господарства¹⁰⁰.

Таким чином, ставлячи собі за мету потужне піднесення в середині 1940-х – середині 1960-х рр. сільського господарства, партійно-державне керівництво фактично намагалось реалізувати це на старій теоретичній основі, що базувалася на висновках політологічної і економічної марксистської науки 100-ти – 50-ти-річної давнини. За ними пріоритет надавався пролетаріату та місту, як місцю його зосередження і функціонування. Село ж розглядалось як консервативна, певною мірою чужа соціалістичному суспільству соціальна і економічна царина держави, а його населення – як менш вартісна складова. Такий підхід знайшов своє відображення у практичній реалізації поставлених завдань, що проявилось у перманентному нехтуванні необхідністю інтелектуального забезпечення матеріальної сфери села та створенням в його виробничій сфері відповідної верстви, у

недооцінці факторів, які впливали на закріплення її працівників у сільському господарстві.

4.3. Людина розумової праці у сприйнятті трудівників села

В умовах здійснення державою курсу на зміцнення інтелектуального потенціалу виробничої сфери села важливе значення мала позиція самого села щодо сприйняття у своєму середовищі працівників, призначення яких полягало у виконанні переважно інтелектуального виду діяльності. Вона ж (позиція) була досить своєрідною. З одного боку, село ставилося до освіти і людей з освітою з високою повагою. А з іншого – вважало реальною працею у колгоспному виробництві лише працю фізичну (той же голова артїлі, обраний з селянського середовища, міг виконати будь-яку роботу, підмінивши котрогось з членів господарства), тому не бачило можливостей для застосування там розумової праці. З цих причин досить стримано оцінювало можливості використання спеціалістів – людей переважно інтелектуального виду діяльності.

Таке ставлення визначалося декількома взаємопов'язаними між собою і взаємовпливаючими одна на одну складовими, а саме сприйняття спеціалістів різними категоріями трудівників села: керівниками господарств, очільниками виробничих підрозділів, рядовими колгоспниками.

Попри неоднорідність корпусу голів колгоспів (щодо їх рівня освіти, фаху, менталітету, шляхів, якими вони опинилися на своїх посадах), саме їх позиція виступала доволі важливим чинником, який вагомо впливав на кадрову ситуацію у господарствах, і, взагалі, на закріплення на селі представників виробничої інтелігенції. Так значна частина сільгоспартілей очолювалася колишніми керівниками райкомів та райвиконкомів, а також відповідальними працівниками цих органів: завідуючими відділами та інструкторами, переважно переміщеними упродовж середини 1950-х – середини 1960-х рр. з цих структур, як невідповідаючих вимогам, на керівництво колгоспами. Ці люди були носіями традиційних поглядів партії

на село і його працівників, а також відповідних методів спілкування з його виробничими структурами. Свої погляди на село та на стосунки з ним вони перенесли з кабінетів районних органів у колгоспи, тобто безпосередньо на виробництво, де домінуючими були не контролюючі, а координуючі та плануючі функції і де мала місце солідарна зацікавленість у виробленні сільськогосподарського продукту. Багатьом з них досить важко було позбутися звичок, набутих на попередній роботі. Ця категорія керівників сприймала членів колгоспів не як односторонців, з якими робиться важлива спільна справа, а як своїх підлеглих, які мусили беззастережно виконувати всі їхні вказівки, незалежно від того, наскільки вони були фаховими. Адже у більшості такі керівники не були аграріями. Така категорія очільників господарств в межах своїх нових посадових повноважень реалізовувала політику щодо спеціалістів сільського господарства, здійснюючі її в руслі свого бачення даної категорії працівників у колгоспному виробництві, яке сформувалося ще за часів перебування їх у партійно-радянських структурах.

Значною була доля у складі голів колгоспів і призначених з числа самих селян. Це, у переважній більшості, були особи з великим господарським і життєвим досвідом, але з низьким освітнім рівнем (в основному від нижчої до неповної середньої освіти, що дорівнювала у той час семи класам). Вони керували господарствами завдяки своєму авторитету, набутому багатьма роками праці у колгоспі, і для них на першому плані стояли проблеми економічного і виробничого плану, а не психологічного, соціально-культурного чи морально-етичного. Вони вважали себе знавцями сільського господарства (хоча знання ці були емпіричні, на рівні традиційної селянської технології), тому не завжди вважали за потрібне рахуватися з думками фахівців, що працювали в їхніх господарствах (які були носіями не лише багатовікового досвіду попередніх поколінь селян, а й нових, прогресивних технологій, так потрібних державі за тих умов).

Стосовно обох категорій очільників господарств малася загальна для їх стосунків зі спеціалістами риса. Через те, що у своїй більшості вони або не

були фахівцями сільського господарства, або не мали відповідного рівня освіти, вони нерідко розглядали спеціалістів своїх господарств як власних конкурентів. Тому намагалися принизити їх авторитет на виробництві, або взагалі їх позбутися. У першу чергу, тих, хто мав задатки лідера, людини, спроможної переконати колектив у своїй правоті.

В основі таких дій керівників господарств лежав фактор, який досить суттєво впливав на їхню поведінку. Посада голови колгоспу була номенклатурою обкому партії. Оскільки ж в країні партія була провідною і ведучою силою, то і посади, якими вона опікувалася, вважалися головними. У свою чергу, посади працівників технологічних ланок і керівників виробничих підрозділів господарств не були номенклатурними. Це і ставило фахівців у нерівні умови з головами колгоспів, що, у свою чергу, призводило до нерівноправності у стосунках між людьми, що однаковою мірою, відповідно до своїх функцій, відповідали за роботу господарств.

До того ж тут спрацьовувала і традиційна для сільгоспартілей ситуація, що склалася ще з часів їх створення, яка отримала назву “колгоспна демократія”. За цією традицією всі працюючі члени колгоспу вважалися рівноправними і рівними між собою членами колективного господарства і свідомо брали участь у виконанні всіляких робіт, які були необхідні для повноцінного функціонування господарства. За умов, коли відбувалося реформування сільськогосподарської галузі і, відповідно, змінювалася модель організації внутрішньоколгоспних виробничих стосунків, вони по інерції розглядали і представників створюваної державою у колгоспному виробництві технологічної ланки, як рядових колгоспників, а не спеціально підготовлених працівників, призначення яких полягало виключно в організації технологічних процесів і фаховому управлінні ними. Відповідним було бачення їх функцій і головами колгоспів. Навіть вдумливі та вмілі керівники, люди, які зробили свої господарства передовими, часто досить невиразно бачили посадове становище таких працівників у колгоспному виробництві.

Наприклад, Герой Соціалістичної Праці, організатор і незмінний очільник одного з передових колгоспів республіки Ф. Дубковецький чотирьох спеціалістів, що працювали у його господарстві і за своїми функціями і освітою відповідали статусу працівника технологічної ланки, такими не вважав. Він сприймав їх лише як колгоспників, які на певний час були поставлені відповідати за певну ділянку роботи у господарстві. Одного з них, фахівця з вищою зоотехнічною освітою, який за рівнем та обсягом виконуваних обов'язків відповідав посаді головного зоотехніка, розглядав лише як працівника, який “відав” фермами. “У нас, – писав він, – животновоческими фермами *ведает* (тут і в наступній цитаті виділено нами – О.Н.) Л. Бойко, специалист с высшим образованием”¹⁰¹. Аналогічною невизначеністю відзначався і статус трьох інших працівників такої ж категорії, але зайнятих у рослинництві. Що відповідним чином впливало на неефективність використання у господарстві їх інтелектуального і фахового потенціалу. “Мы имели 3-х агрономов. Один – заведовал колхозной агролабораторией. Второй, окончив сельхозтехникум, вернулся в колхоз и стал *бригадиром по борьбе с вредителями*. Третий – учится на последнем курсе сельскохозяйственного института и *летом работал у нас старшим агрономом*”¹⁰². Тобто, у господарстві не малося працівника, який би опікувався агрономічною справою. Фактично ці обов'язки лежали на керівникові. Якщо така ситуація малася у господарстві, що належало до розряду кращих в Україні, куди регулярно приїжджало її керівництво разом з колегами з інших республік, прибували за досвідом чисельні делегації з усього Союзу, то що було у, так би мовити, звичайних господарствах, які становили основу колгоспного ладу.

Там ситуація була набагато складнішою. Далеко не в кожній сільгоспартілі її керівник віддавав належне знанням і фаху агронома, зоотехніка, ветеринара чи інженера. Більшість з них в працівниках технологічної ланки вбачали рядових колгоспників – виконавців власних указівок і вважали для себе нормою брутально втручатися у безпосередні

функції фахівців та зневажливо ставитися до їхніх ділових якостей та професійності. Оскільки ж, за статусом, права голови колгоспу були необмеженими, то він міг як завгодно вирішувати долю працівника: звільнити з роботи, направити на іншу, менш престижну посаду, відмовити у наданні певного виду допомоги або покарати у якийсь інший спосіб тільки тому, що той йому чимось не догодив. Наприклад, у 1958 р. ветеринар колгоспу ім. Жданова в Житомирській області І. Нечипорук був знятий з роботи його очільником лише за те, що на районній нараді у виступі сказав, що голова колгоспу не приділяє уваги ветеринарній службі¹⁰³. Зоотехнік колгоспу “Зоря комунізму” Чернігівської області П. Варгатюк у тому ж році у неофіційній бесіді з перевіряючими сказав, що отримує не зарплату, а по 15 – 20 крб авансу щомісяця, проте дуже просив не писати про це, “бо як дізнається голова, то вижене з колгоспу”¹⁰⁴.

Про поширеність і глибину такого явища, як диктат очільників господарств щодо фахівців свідчило те, що воно було предметом обговорення партійних і сільськогосподарських зібрань самих різних рівнів. Так, у вересні 1959 р. на нараді з питань культури землеробства, що відбулася у Дніпропетровську, агроном П. Рудич у своєму виступі зазначав, що важливою складовою підвищення ефективності землеробства є нормальний виробничий клімат і відповідне ставлення до фахівців з боку керівників господарств. Але на практиці цього не спостерігається. Голови колгоспів безконтрольно втручаються у роботу спеціалістів, що не дає можливості їм ефективно виконувати свої функції, обмежує їх вплив на виробництво, “гальмує виробничий процес”. “Я сам, – говорив він, – агроном. Мне председатель ходу не дает. Надо узаконить права агронома... Это касается и механика, и зоотехника”¹⁰⁵.

У грудні того ж року серйозність становища констатувало вище партійне керівництво республіки. На засіданні Президії ЦК КПУ, яка спеціально розглядала питання про роль і місце спеціалістів у матеріальній сфері села, було визнано, що у роботі з ними малися серйозні недоліки. Через

що їх роль як організаторів колгоспного виробництва була на низькому рівні. Причина цього полягала у позиції щодо них очільників господарств, за тогочасною партійною термінологією – “окремих відсталих голів колгоспів” (виділено нами – О. Н.), які “зневажливо ставляться до спеціалістів”, “ігнорують їх”, “трапляються випадки, коли принижується гідність спеціаліста”¹⁰⁶. Було визнано, що така ситуація була не випадковою: вона живилася настроями, які панували на місцях: у районних партійних і радянських органах.

І хоча була розроблена і в 1960 р. доведена до господарств інструкція про права і обов’язки спеціалістів сільського господарства, яка чітко визначала статус останніх у системі виробничих стосунків у колгоспах, це мало змінило ситуацію на краще. Керівники більшості господарств продовжували не рахуватися з працівниками технологічних ланок, недовірливо ставилися до їхніх порад і пропозицій щодо поліпшення технологічних процесів вироблення продукції, грубо втручатися у їхні функціональні обов’язки. Водночас – не обтяжували себе турботою про забезпечення їм необхідних виробничих і побутових умов. Тому плінність спеціалістів не зменшувалася. Справа доходила до того, що через брутальність керівників господарств, штат працівників технологічних ланок у повному складі мінявся по декілька разів упродовж короткого часу, як наприклад у колгоспі “Дружба” Криничанського району Дніпропетровської області. Там, через поведінку голови І. Кота, за чотири роки, з 1962 по 1965, чотири рази повністю оновлювався склад працівників технологічної ланки¹⁰⁷.

У багатьох господарствах через таку позицію їхніх керівників агрономи, зоотехніки, ветеринари, інженери не мали своїх робочих місць, не були забезпечені необхідним інструментарієм. Значна частина голів колгоспів взагалі не вважала за потрібне виділяти для них, як того вимагали партійно-державні постанови, транспорт, навіть гужовий. І вони мусили або ходити пішки між виробничими підрозділами господарств, або чекати нагоди дістатися необхідного поля, ферми чи польового стану. “Спеціалісти не

мають транспортних засобів, – писав у доповідній записці до ЦК КПУ у травні 1962 р. заступник міністра сільського господарства республіки І. Профатілов, – що значно ускладнює умови їх роботи”¹⁰⁸. Через це вони не могли дієво керувати відповідними службами, оперативно реагувати на відхилення у виробничих процесах і належним чином і головне вчасно виправляти ситуацію. А це давало привід рядовим колгоспникам і самим керівникам дорікати агрономам, що не бачать їх у полі під час посівної та збиральної кампаній, в період догляду за посівами, зоотехнікам – що ті рідкі гості на фермах, через що там маються серйозні проблеми з доглядом за тваринами, в отриманні необхідних привісів та надоїв, а ветеринарам – що має місце значний падіж тварин¹⁰⁹.

Такі оцінки діяльності були неприємними для спеціалістів. Проте ще більш неприємним, до того ж таким, що пригнічувало їх, було приниження їх гідності головами колгоспів. Оскільки сільгоспартілі являли собою водночас і підприємства і населені пункти, на базі яких вони функціонували, то особливістю їх було те, що таке ставлення керівників господарств мало місце як на виробництві, так і поза ним. Тому прояви незадоволення фахівцем проявлялися упродовж всього дня у будь-якому місці у будь-якій виробничій і побутовій ситуації, незалежно від того це робочий, вихідний чи святковий день. Виразалося це у вигляді брутальної лайки, різного роду погроз ба навіть – застосування фізичної сили як вагомого аргументу своєї влади у господарстві. Недолугість ситуації посилювалася від того, у який спосіб це робилося. Не наодинці, не у вузькому колі колег та керівників, а – привселюдно. До того ж, без огляду на стать, вік, положення людини. Наприклад, голова колгоспу “Дружба” Криничанського району Дніпропетровської області І.Кот, як сповіщалося у 1965 р. у листі селян до райкому партії, обзивав спеціалістів “як завгодно, привселюдно називав їх дурними, негодяями і матюками (так у листі – О. Н.)”¹¹⁰. А голова колгоспу ім. ХХ партз’їзду Солонянського району цієї ж області у 1963 р. у присутності колгоспників, що зібралися на площі перед конторою правління

господарства, з лайкою бігав за агрономом М. Літимською, матір'ю двох дітей, погрожуючи фізичною розправою та обзиваючи грубими і непристойними словами¹¹¹.

Таке ставлення до себе могли витримати далеко не всі фахівці. В одних випадках вони полишали господарства і влаштовувалися в інших сільгоспартілях, переходили на роботу до інших організацій. В інших – взагалі полишали село. Ті ж що залишалися, продовжували терпіти таку брутальну поведінку керівників господарств. Проте це позначалося на їх здоров'ї, психічному стані. А то й взагалі завершувалося трагічно для працівника, як, наприклад, у колгоспі ім. Карла Маркса Апостолівського району, що на Дніпропетровщині. Там агроном Т. Дмитрієв, не знісши постійних причіпок з боку голови Г. Стрижака, які відбувалися у принизливій і грубій формі з боку очільника господарства, покінчив життя самогубством¹¹².

Така непроста ситуація в матеріальній сфері села пояснювалася тим, що спеціалісти, як і всі члени колгоспу були залежні від голови. Адже тільки йому, як керівникові належало право прийняття рішення про надання матеріальної допомоги, ба навіть визначення її розміру, виділення транспорту для поїздок у сімейних справах у місто, райцентр чи навіть у населений пункт в межах району, надання дозволу на використання колгоспної техніки для оранки городу тощо. Він же, попри всі визначені державою норми оплати праці спеціалістів у господарствах, самостійно, на свій розсуд, встановлював їм розмір заробітної платні. В основі таких дій лежали не вимоги до рівня освіти, фаховості працівника технологічної ланки, а ставлення до нього голови, особисті стосунки між ними. Через це поширеною була ситуація у колгоспах, коли спеціалісти за однакової за рівнем і обсягом посадові функції отримували різну за розміром заробітну платню. Різниця нерідко становила 100%. Справа доходила до того, що практики на цих посадах отримували більше, ніж фахівці з вищою освітою. То ж люди, щоб не прогніввити керівника і не потрапити до нього в немилість, не втратити

через це того матеріального і посадового становища, що мали, мушили терпіти таке брутальне до себе ставлення.

У 1959 р. завідуючий сільськогосподарським відділом ЦК КПУ П. Бубновський про таке становище доповідав вищому партійному керівництву республіки: “Оплата праці спеціалістів часто залежить від ставлення до них керівників”¹¹³. Проте і в наступні роки, попри намагання держави змінити ситуацію в оплаті праці спеціалістів, розроблення і доведення до сільськогосподарських органів і господарств чітких і зрозумілих критеріїв її оцінки, зрушення відбувалися досить повільно. У 1962 р. міністерство сільського господарства республіки з прикрістю констатувало, що “питання з оплатою праці спеціалістів як слід не вирішено”. А сільськогосподарський відділ ЦК КПУ у своїй доповідній записці, поданій вищому партійному керівництву республіки, розшифрував цю тезу, прямо сказавши, що рівень оплати праці спеціалістів далекий від встановленої для них норми у 80% від зарплати голови колгоспу. “Спостерігається великий різнобій у визначеності її розмірів,” – констатувалося ним. Нижня межа знаходилася на рівні 42%¹¹⁴. У грошовому ж вимірі це становило лише декілька десятків карбованців. Навіть у південних, більш заможніших за інші території республіки, таких, як, наприклад, Херсонська, такий відсоток дорівнював лише 67 крб (у карбованцях після реформи 1961 р., коли масштаб їх був зменшений у 10 разів; в гривнях це становило приблизно 335 грн)¹¹⁵. У 1965 р. у середньому за економічними показниками колгоспі ім. ХХІІ партз’їзду с. Красноіванівки Криничанського району Дніпропетровської області, де двоє з чотирьох працівників технологічної ланки отримували 50% від норми голови колгоспу, у грошах це становило 65 крб¹¹⁶.

Ще складнішими були умови функціонування молодих спеціалістів, прибулих у господарства за розподілом. Тут мало місце взагалі упереджене сприйняття їх як працівників. Багато хто з керівників взагалі відмовляв їм у прийомі на роботу. При тому, що посади, на які вони були прислані, були заміщені практикаками. Пояснювалося це традиційною селянською

психологією, яка не бачила можливості застосування молодих людей, тільки-но після закінчення навчального закладу, без будь-якого досвіду, управлінських навичок, на керівних посадах у сільгоспартілях. Тут мала місце звичайна невіра в їхню спроможність на фаховому рівні здійснювати управління виробничими процесами, керувати трудовими колективами. Адже ці функції у господарствах за традицією здійснювали найбільш авторитетні їхні односельці, з неабияким виробничим і життєвим досвідом та практичними знаннями колгоспного виробництва. До того ж, прибуваючі молоді спеціалісти за своїми діловими якостями у переважній більшості були абсолютно незнайомі селянам, щоб довіряти їм важливі виробничі ділянки. Це було додатковим аргументом у їх несприйнятті. В одній з інформацій до ЦК КПУ про виконання однієї з численних постанов Центрального комітету КПРС про необхідність покращення підбору, розстановки і використання кадрів у господарствах, про це було прямо і відкрито заявлено: “Многие председатели неохотно идут на замену практиков на молодых специалистов, окончивших учебные заведения, ссылаясь на то, что они не имеют жизненного опыта и опыта руководства колхозным производством”¹¹⁷.

Беручи ж випускників вузів і технікумів на вакантні посади, керівники господарств не приховували того, що ставлять під сумнів відповідність їхнього рівня кваліфікації цим посадам. Нерідко це відбувалося у неприкритій, грубій формі, що психологічно дуже травмувало і негативно позначалося на спроможності потім швидко проявитися у виробничій сфері. Молодим спеціалістам заявлялося, що в них не бачать людей, які фахово знаються на своїй професії. А надалі, у процесі роботи, мало місце постійне втручання у їхні виробничі функції та посадові обов’язки. Ситуація недовіри була такою поширеною, що сприймалася і селом, і самими молодими спеціалістами, як норма. Навіть через декілька десятків років потому, уже у зрілому віці, згадуючи про той час і умови роботи у господарствах, вони не розцінювали таке ставлення до себе як приниження гідності їх як людини або – як фахівця. Проте й на існуючому тлі зневаги керівників колгоспів до ви-

пускників вузів і технікумів, малися такі факти, що виходили поза межі загальноприйнятої “норми”. Найбільш кричущі з них фіксувалися документами партійно-державних структур обласного і республіканського рівнів. Наприклад, Полтавський обком партії інформував ЦК КПУ про brutальне ставлення голови колгоспу ім. Кагановича Манявського району Л. Безрука до молодих спеціалістів. У доповідній записці за 1957 р. сповіщалося, що він неприємно зустрів випускницю Полтавського сільськогосподарського інституту Н. Баранець, заявивши, що “это девчонка, которая ничего не знает”, постійно прискіпувався до неї у виробничій практиці, піддаючи сумніву її розпорядження, відмінюючи їх, віддаючи натомість власні вказівки, чим ставив молодого фахівця в очах селян у дуже незручне становище. При цьому ж абсолютно не приділяв уваги адаптації її у колгоспне середовище та створенню їй хоча б мінімальних виробничих і побутових умов¹¹⁸. Така ситуація врешті-решт змусила молоду дівчину полишити господарство.

У багатьох випадках, коли голови колгоспів брали на роботу молодих спеціалістів, то, через упереджене ставлення до їх фаху і віку, надавали посади, що потребували нижчого рівня освіти, ніж ті мали, або навіть – не за профілем отриманої спеціальності. При, цьому мало місце безпідставне переміщення їх у господарстві з посади на посаду, визначення невідповідної як за рівнем, так і за формою заробітної плати, не виплата її місяцями, незабезпечення житлом тощо. Тобто, керівники господарств окрім недовіри до молодих людей, демонстрували ще й байдужість до важливих для них питань, полишаючи їх сам на сам з виробничими, економічними, психологічними, соціально-побутовими проблемами. Ситуація часто доходила до абсурду. Нерідкими були випадки, коли прибулим у господарство молодим спеціалістам упродовж значного часу не могли надати роботу, примушуючи тим самим перебувати у стані психологічної і матеріальної невизначеності, або – безпідставно, по декілька разів впродовж короткого терміну, переміщуючи їх з одного робочого місця на інше.

Один з випадків такого поводження з прибулими молодими спеціалістами став надбанням широкої громадськості. Газета “Київський комсомолец” у вересні 1961 р. розповіла про долю випускниці Уманського сільськогосподарського інституту того року, агронома за фахом Т. Ренчковської. Її було розподілено у Київську область. Там, в обласному управлінні сільського господарства її направили на посаду агронома у колгоспі “Україна”. Голова сільгоспартілі порадив їй декілька днів погуляти, потім підійти до нього і він направить її працювати *обліковцем* (підкреслено нами – О. Н.) садової бригади. Коли ж вона туди прийшла, з'ясувалося, що дана посада зайнята. Знов дівчині було запропоновано головою “погуляти” і прийти за декілька днів. Впродовж цього часу обіцяно було знайти роботу по спеціальності. Але в цей період очільник господарства поїхав на курорт, не давши ніяких розпоряджень щодо молодого фахівця. Т. Ренчковську без його відома було призначено *комірником* (підкреслено нами – О. Н.) овочевого складу. Проте, вона пропрацювала на цій посаді лише до повернення з відпочинку керівника господарства, який зняв її з посади і знову обіцяв дати роботу по спеціальності. На середину вересня питання не було вирішене і дівчина продовжувала поневірятися у чужому селі без роботи, без грошей, постійно знаходячись у стані психологічної напруженості¹¹⁹.

Неотримання заробітної плати ставило молодих спеціалістів у дуже скрутне становище. Вони не могли заплатити за винайняте житло, яке найчастіше являло собою ліжко в одній кімнаті з господарями, розрахуватися за харчування, задовольнити свої навіть самі нагальні потреби. У такому разі вони мусили або жити у борг, або звертатися, якщо така можливість малася, за допомогою до батьків. Так, молодий зоотехнік В. Лозицька після закінчення у 1960 р. технікуму і прийому на роботу за розподілом у колгосп “Світле життя” Народницького району Житомирської області, не отримувала заробітної платні й гроші їй надсилала мама, яка працювала дояркою у колгоспі одного з районів цієї ж області¹²⁰. Випускнику Житомирського сільськогосподарського технікуму 1961 р. М. Мурзі, голова колгоспу ім.

Куйбишева Малинського району Житомирської області, куди він був розподілений, встановив зарплату у 70% від своєї. Проте спеціаліст не отримував її впродовж трьох місяців, поки працював у господарстві, весь цей час, щоб прохарчуватись, він їздив за допомогою до батьків, які мешкали у селі за декілька десятків кілометрів. Не добившись від голови колгоспу виплати зарплати, полишив господарство¹²¹.

Але далеко не у всіх молодих спеціалістів малася можливість отримувати допомогу від рідних. Більшість з них проблему мусила вирішувати самотужки. Найчастіше це відбувалося за допомогою власних робочих рук. Намагаючись якось компенсувати матеріальні і моральні незручності, створювані ними господарям вимушеною несплатою за житло і харчування, вони включалися у виконання різноманітних робіт у їх господарстві. Але тим самим складалася досить парадоксальна ситуація морально-етичного плану, коли керівний працівник сільськогосподарського підприємства у виробничих умовах, у позавиробничих – виступав у ролі найманого працівника своїх підлеглих. Як типовий можна навести приклад з випускницею Ново-Чорторійського зоотехнікуму Н.Богущою, поданою комісією ЦК КПУ у своїй доповідній записці до вищого керівного партійного органу республіки у 1961 р. Вона, після закінчення навчального закладу була направлена у колективне господарство у Рівненську область. Проте, грошей за свою роботу не отримувала. Як частковий розрахунок за ліжку, яке вона винаймала у колгоспниці, та харчування у неї ж., мусила обробляти тій город, поратися за коровою, свинями, виконувати іншу роботу по господарству. Тобто, по суті була у неї домашньою робітницею. Вперше отримала гроші через півроку роботи. Але це була не зарплата. Будучи посланою на базар реалізувати колгоспну продукцію, вона, з дозволу голови колгоспу, із вторгованого залишила собі 600 крб (приблизно 300 грн у сучасному монетарному вимірі), з яких і змогла розрахуватися за житло і харчі¹²².

І таке ставлення до прибулих молодих спеціалістів було типовим не лише по відношенню до, так би мовити, “чужих”, тобто немісцевих за народженням, а й до – “своїх”, що поверталися після навчання у рідні господарства. Навіть ця категорія молодих людей, яка найбільшою мірою задовольняла потреби господарств, адже звільняла їхніх керівників від додаткового клопоту щодо забезпечення прибулих житлом, задоволення інших їх потреб побутового характеру, через відсутність можливості працювати на посадах, що відповідали рівню їх фахової освіти, відсутність належного матеріального забезпечення, полишали господарства у пошуках інших місць застосування своїх знань і отримання за свою роботу належної платні. У 1960 р. Міністерство сільського господарства зафіксувало взагалі кричущий факт, коли один з районів Житомирської області – Лучанський, отримав, що було винятковістю, 17 випускників навчальних закладів, які були або корінні його жителі, або мали там близьких родичів, але впродовж декількох місяців втратив їх. Саме через “погані виробничі, побутові і, головним чином, матеріальні умови”, тобто низьку заробітну платню, зазначалося у його аналітичній записці, вони полишили район¹²³.

По суті зневажливе ставлення керівників господарств до молодих спеціалістів, небажання приділяти увагу їхнім матеріальним, побутовим проблемам, несприяття адаптації до виробничих умов серйозно позначалося на бажанні тих працювати у господарствах, виступало суттєвим фактором для полишення колгоспного виробництва.

У свою чергу, таке критичне сприйняття керівниками господарств даної категорії працівників, формувало атмосферу зневажливого ставлення до них і з боку інших членів сільгоспартілей, нерідко породжувало спокусу вирішення певних власних інтересів за їх рахунок. Найчастіше це знаходило свій прояв у виробничій сфері. Через те, що молоді спеціалісти переважно не мали підтримки з боку керівництва колгоспів, ні родинних зв'язків з їх членами, вони знаходилися у досить складному становищі і не мали можливості постояти за свої права. Цим користувалися впливові

колгоспники. В основі їх дій лежали зацікавленість їх та їх рідних і близьких посісти місця, які вже були зайняті молодими спеціалістами. У такому разі, під різними приводами, тих переміщували на іншу, менш престижну і менш оплачувану роботу, надаючи, таким чином, можливість рідним і близьким задовольнити свою забаганку і зайняти вивільнені вакансії. Цим самим створювалися додаткові умови відтоку частини фахівців, через нехтування їхніми правами, зневагу до їхньої людської та професійної гідності. Показовою в цьому плані була ситуація з випускницею бухгалтерського відділення Житомирського сільськогосподарського технікуму землевпорядкування Н. Куликовською. Після закінчення закладу вона прибула за розподілом до сільгоспартілі “Більшовик”, де була призначена за фахом у колгоспну бухгалтерію. Після шести місяців успішної роботи там головний бухгалтер господарства сповістив її про скорочення з посади, яку вона обіймала і запропонував перейти обліковцем на молочно-товарну ферму. Коли ж дівчина почала працювати на новій посаді, на звільнене нею і ніби-то скорочене місце була взята невістка водія голови колгоспу, людина без будь-якої фахової освіти¹²⁴.

Упереджене ставлення голів колгоспів щодо молодих спеціалістів мало й більш серйозні наслідки. У першу чергу в організаційно-господарській площині. Підрив з їх боку авторитету молодих фахівців позначався на виробничих стосунках з керівниками різних виробничих підрозділів господарств: бригадирами, завідуючими фермами, ланковими. Адже ті, бачачи таке ставлення до молодих спеціалістів з боку очільників, за їх прикладом, свідомо чи несвідомо, також піддавали сумніву їх фаховість, компетентність, спроможність управляти виробничими процесами. А дивлячись на них, починали так само робити й рядові колгоспники. Це, зрештою, позначалося на економічних показниках підрозділу, а то й служби в цілому. Щоб не порушувалося виробництво, і ділянка роботи, за яку спеціалісти несли функціональну відповідальність, повноцінно працювала, вони нерідко самі були вимушені виконувати всі необхідні робочі операції.

Ситуація інколи набирала парадоксальних форм, як, наприклад, у колгоспі ім. Фрунзе Зіньківського району Полтавської області. Там підлеглі, бачачи як ставиться до молодого спеціаліста зоотехніка Т.Константинової голова колгоспу, її розпорядження не виконували. Більше того, завідуючий фермою і бригадир змушували її саму возити молоко на зливний пункт, їздити за кормами, щоб забезпечити годівлю худоби¹²⁵.

Таким чином, село досить складно приймало у своє середовище представників нової виробничої і соціальної верстви. З одного боку, це пояснювалося тим, що воно досить невиразно бачило місце людини розумової праці, особливо молодого за віком, у системі виробничих стосунків. З іншого ж, воно не мало можливості, через свою економічну відсталість, забезпечити необхідний рівень матеріальних та соціальних потреб прибуваючих фахівців. Село ніби перевіряло їх на спроможність пристосуватися до такого стану побутового, культурного, соціально-економічного свого середовища, виробничих стосунків, прийняти його систему цінностей та – сприйняти тогочасне сільське буття.

4.4. Реалії повсякденного селянського буття

як фактор впливу на верствоутворюючі процеси

4.4.1. Житлово-комунальний стан села

У комплексі причин, що впливали на закріплення спеціалістів у матеріальній сфері села і, тим самим, – на процес створення його нової соціальної верстви, важливу роль відігравали причини, пов'язані з облаштуванням і повноцінним функціонуванням останніх у сільському середовищі. Чи не найголовнішу роль при цьому відігравала здатність самого села адекватно реагувати на запити прибуваючих у його виробництво фахівців і у необхідній мірі забезпечувати матеріальні, побутові, соціально-культурні, духовні та інші потреби цієї категорії працівників і членів їхніх сімей.

Проте, саме у даному аспекті село не виявляло належної ефективності. І причина тут полягала у здійснюваній державою політиці потужного піднесення сільського господарства, за якою кошти, що виділялися для цього впродовж дванадцяти років, з 1953 по 1965 рр., спрямовувалися не на комплексний розвиток села, як цілісної соціально-економічної системи, важливої складової суспільства, а лише на розвиток матеріально-технічної бази сільськогосподарського виробництва. Вирішення соціальних, побутових, культурних проблем, за традицією не вражалося важливим. В цьому ж руслі діяли і самі господарства, від яких вимагали насамперед підвищення економічних показників, які через це також дані питання не ставили у розряд пріоритетних. До того ж, через недостатність своїх бюджетів, вони були неспроможні без допомоги держави вирішувати соціальні, культурні, духовні потреби своїх працівників вирішувати належним чином. Як результат, ця сфера села знаходилася у занедбаному стані. Тому жителі міст, які впродовж середини 1950-х – середини 1960-х рр. пропагандистсько-господарськими кампаніями держави залучалися для “підняття” села, прибуваючи туди, у переважній більшості не мали прийнятних для себе умов життя там, і через це часто мусили повертатися назад, до звичного для себе міського середовища. Мешканці ж села, у свою чергу, після 4 – 5 років перебування там, упродовж навчання, повертаючись назад, з розчаруванням фіксували суттєву різницю в умовах повсякденного життя села і міста, яка з роками не зменшувалася. Через це також часто полишали роботу там.

Найперше, з чим стикалися прибуваючі у господарства спеціалісти, була проблема житла, причому, як у плані наявності, так і його якості. Попри всі декларації партійно-урядових постанов про обов’язкове забезпечення житлом фахівців, що направлялися для зміцнення інтелектуального потенціалу матеріальної сфери села, на практиці таке траплялося доволі рідко. Через відсутність у сільськогосподарських підприємств таких можливостей. Адже на селі, як і в місті, на той час проблема житла стояла дуже гостро. Для будівництва і ремонту помешкань, які, на відміну від міста,

де це робилося державою, селяни здійснювали власними руками і власним коштом, причому завжди не вистачало ані коштів, ані робочих рук. Тому житлово-комунальні умови у колгоспах та радгоспах залишалися надзвичайно складними. Навіть на середину 1950-х рр. частина їхніх працівників продовжувала мешкати у непридатних для цього приміщеннях. Так, у 1953 р. у ряді районів Дніпропетровської області селяни у якості житла використовували напівземлянки¹²⁴, а у 1955 р. голова Путивльського райвиконкому Чернігівської області сповіщав керівництву уряду і ЦК Компартії республіки, що у них в районі 50 сімей колгоспників мешкало у землянках¹²⁵.

Виходячи з такого економічного становища, село могло запропонувати прибуваючим до нього спеціалістам лише можливість винаймати квартиру. Найчастіше ж це було лише ліжко, до того ж, в одному приміщенні з господарями. Як компенсацію за це, господарства оплату такого житла брали на себе. Господарю нараховувалося декілька трудоднів на місяць додатково. Проте частіше прибуваючі спеціалісти робили це самостійно. З них або просто вираховували визначену кількість трудоднів на користь власника житла, або ж вони наприкінці року розраховувалися з ним частиною заробленої сільськогосподарської продукції. Якщо ж у господарствах діяла грошова система розрахунків з працівниками, то квартирант щомісячно мав оплачувати своє “помешкання”. Щоправда, за умови, що йому господарство сплачувало зарплатню. Нерозрахування з господарями впродовж певного періоду призводило до напруження стосунків між квартирантами і власниками житла і нерідко було причиною полишення господарства. Наприклад, агроном-плановик В.Мартиненко, який прибув після закінчення сільськогосподарського інституту у колгосп “Ленінський шлях”, що в Житомирській області, упродовж двох місяців не отримував зарплатню і через це не міг оплачувати помешкання. Коли ж господарі почали вимагати розрахуватися за житло, він поставив питання про зарплатню перед головою колгоспу і правлінням. Ті вирішили, що колгоспу спеціаліст не потрібен і звільнили

його. Після цього молодий фахівець подався до обласного центру, де і влаштувався на роботу¹²⁶. А інженер-механік О.Кошелєв, який після закінчення у 1960 р. Харківського інституту механізації сільського господарства і направлення у Сумську область до колгоспу “40 років Жовтня” Недригайлівського району, хоч і отримував встановлену йому досить високу по тих часах заробітну платню – 1000 крб (приблизно 500 грн у сучасному грошовому вимірі), пропрацювавши чотири місяці у господарстві, залишив його через те, що не мав житла¹²⁷.

Проте, мало місце і надання прибуваючим спеціалістам житла у повному розумінні цього слова, а саме – житлових будинків. Таке відбувалося, коли правління викупляли їх у колгоспників, що з якихось причин полишали господарства. Але це були не новобудови і далеко не кращі будівлі. До того ж, за час, що минав після їх полишення господарями, там з’являлася різна живність, що супроводжує життя селян з давніх-давен. Без постійного догляду вони піддавалися руйнації, тому потребували певних фінансових і матеріальних витрат для приведення до ладу. Керівництво ж господарств на це не зважало і без хоча б мінімального облаштування поселяло туди прибуваючих спеціалістів. Наприклад, молодого зоотехніка Г.Дудник, яка прибула у 1959 р. за розподілом до колгоспу ім. Леніна Березівського району Одеської області, було поселено у хату, в якій навіть двері не причинялися, а в середині приміщення не малося ніякого побутового приладдя. І за це з неї вираховували чотири трудовні на місяць, не виплачуючи при цьому заробітної платні¹²⁸. Проте у звітах господарство проходило як таке, що повною мірою виконало вимоги партійно-державних настанов. Дівчина ж попри все через деякий час його полишила.

Неспроможність господарств забезпечувати спеціалістів, що прибували до них на роботу, житлом належною мірою і належної якості, набувала в масштабах республіки значних розмірів, і зрештою не могла не позначитися на економічних показниках її аграрної галузі. Небезпеку такої ситуації бачили й самі сільськогосподарські органи. Проте, лише констатували її. Так,

у 1960 р. обласні управління сільського господарства засвідчили, що загалом на той час по Україні 55% спеціалістів колгоспів і радгоспів жило “на приватних квартирах”¹²⁹. Через два роки, а саме у грудні 1962 р., галузеве республіканське міністерство, звітуючи перед ЦК КПУ про хід виконання його постанови “Про підвищення ролі агрономів і інших спеціалістів сільського господарства”, сповіщало його, що “за неповними даними тепер мають власні будинки 5846 спеціалістів і проживає в будинках, збудованих для них господарствами – 1435 чол.”¹³⁰ Це ж становило лише 4,1% та 1% відповідно до загальної кількості працівників даної категорії, що були задіяні на той час у матеріальній сфері галузі.

Якість і умови життя для прибуваючих спеціалістів були також важливим психологічним фактором, який належною мірою формував їхні виробничі і життєві плани стосовно подальшої роботи. На нараді спеціалістів обласних управлінь та спеціалістів по кадрах у грудні 1960 р. представник від Черкаської області І.Шаповал зазначив: “Для того, чтобы специалист остался в селе, необходимо хороший дом со всеми коммунальными удобствами, построенный за счет хозяйства...”¹³¹

Село ж на той час являло собою зосередження споруд, переважно зведених у другій половині XIX – на початку XX ст., або, в кращому разі у 1920-х рр., коли спостерігалось його економічне піднесення. Ці будівлі являли собою традиційне селянське житло, яке характеризувалося оптимальним поєднанням таких категорій як теплозбереження і площа приміщення, при максимальному застосуванні місцевих будівельних матеріалів, які виявили в цьому найбільшу функціональність. Це були прямокутні у плані, глинобитні, з лампача (складовими його були глина, солома і кізяк), дерев’яні (у лісових та лісостепових районах), переважно однокімнатні будинки з невеликими однорамовими вікнами та з глиняною долівкою. Тільки на кінець 1950-х рр. кількість їх у загальному складі помешкань хоч і повільно, але дещо зменшується. Так, у 1959 р. на 100 сімей колгоспників припадало 157 жилих кімнат, у 1964 р. це співвідношення

становило відповідно 100 : 177¹³². Вкриті хати були переважно соломою та очеретом. При цьому у більшості з них така покрівля потребувала заміни, бо була вже трухлявою, поточеною горобцями, які у стрісі робили свої гнізда, через що та втратила свої водотривні властивості, протікала і мала непривабливий вигляд.

Будучи напряду пов'язаною з матеріальним статком селян, проблема якості їхнього житла у цей період вирішувалася вкрай незадовільно. Так, якщо на початок 1950-х рр. 86% сімей жителів села мешкали у глинобитних, дерев'яних та лампачних хатах, 94% – у хатах під соломою та очеретом, при цьому лише 4% їхніх осель мали дерев'яну підлогу (хоча б частково)¹³³, то на кінець десятиріччя ситуація мало змінилася на краще. Так, у 1959 р. глинобитні, лампачні та дерев'яні хати, навіть за офіційними даними, становили 77%, помешкання з солом'яними і очеретяними дахами – 71%¹³⁴.

Зручності для проживання в таких житлах були вкрай обмеженими. Так, через свою конструкцію вони слугували селянам одночасно і кухнею, і їдальнею, і вітальнею, і спальнею, і місцем для проведення урочистих та сумних подій, коли збиралося досить багато народу. У той самий час, у певну пору року вони регулярно перетворювалися на притулок для новонародженого молодняка: великої рогатої худоби, овець тощо. В якомусь із кутків їх утримували упродовж декількох тижнів, доки вони не підростали і доки погодні умови не дозволяли утримувати їх уже у відповідних приміщеннях. Це, безумовно, породжувало антисанітарію. Адже у приміщенні при цьому був неприємний запах від перебування худоби та їх випорожнень. Якщо селяни це сприймали як своєрідну норму свого життя, адже хата була єдиним місцем, де можна було нормально виходити тварину, то для багатьох їхніх квартирантів, така ситуація була досить неприйнятною.

Для обігріву приміщення слугувала піч, що було досить незвичним для багатьох прибуваючих, оскільки в місті для цього існувало центральне опалення. Піч розташовувалася найчастіше посеред кімнати для оптимальнішого використання тепла, що випромінювалося нею. Паливним

матеріалом слугувало не звичне для міста вугілля, яким забезпечувалися його жителі, працівники всіх установ, підприємств і організацій. Для села це була недосяжна мета та велика розкіш з огляду на ціну та неможливість купівлі і способу його доставки. Адже воно знаходилося на міжрайонних товарних базах, тобто у місцях, де малися залізничні колії і куди можна було здійснити доставку вагонів з вугіллям. Звідти за десятки кілометрів по селах районів, віддалених від залізниці, воно розвозилося. При цьому не централізовано, а самовивозом, тобто транспортом тих, хто за ним приїжджав. Тому забезпечення вугіллям для працівників села перетворювалося на справжню епопею по діставанню машин, вистоюванні у черзі на базах для заповнення документів, оплаті отриманого, навантаженні вугілля і перевезенні його до двору, а потім – перенесення до місця, де воно зберігалося упродовж року. Сама процедура від отримання машини у колгоспі до привезення вугілля до двору продовжувалася від двох і більше діб, залежно від відстані між селом і базою та від погоди і стану доріг. Про газове опалення тоді годі й було думати. Початок газифікації села було покладено лише в 1961 р. і на 1965 р., за офіційними даними, газ було підведено лише до 160 тис. хат¹³⁵.

Тому село використовувало традиційні для себе, але екзотичні для міста види палива – солону, кукурудзяне та соняшникове бадилля, лушпиння з соняшnikового насіння, обчухрані кукурудзяні качани, сухий кізяк в натуральному вигляді або для отримання більшого жару, змішаний з глиною і висушений у вигляді брикетів (у степовій місцевості), деревину та гілля (у лісовій зоні). Невміння користуватися такими незвичними матеріалами в багатьох випадках серйозно позначалося на спроможності прибуваючих спеціалістів створити належні побутові умови, забезпечити свої помешкання теплом, задовольнити потреби санітарно-гігієнічного характеру, на якості харчування тощо. Зрештою це впливало на формування в них безрадісних перспектив щодо подальшого перебування у таких умовах і слугувало додатковим спонукаючим фактором щодо його полишення.

До цього слід додати таку важливу особливість сільського побуту, як відсутність у селянських помешканнях холодного і гарячого водопостачання, а також – знаходження місць санітарно-гігієнічного призначення поза межами жилих приміщень. До того ж останні часто були не обладнані або примітивно обладнані, що особливо ускладнювало користування ними у дощову, холодну пору року, особливо взимку, у нічний час. Такий стан речей був досить незвичним для багатьох прибуваючих, особливо для корінних мешканців міста, де вже з радянських часів більшість будинків було обладнано всіма атрибутами цивілізації. У сільській місцевості можливості для користування навіть холодною водою були досить обмеженими. Через відсутність водогонів селяни змушені були носити воду з колодязя або з річки, збирати дощову воду.

Взагалі, держава проблемою водогінного забезпечення села не переймалася. Через це навіть у 1965 р. лише 3% сільського населення мали можливість користуватися водою з водопроводу¹³⁶. Проте й це переважно стосувалося мешканців селищ та районних центрів, а не колгоспів. До того ж поняття “користування водогоном” означало лише проведення його по вулиці і встановлення впродовж неї, залежно від довжини, однієї або декількох колонок, а не підведення труб хоча у двір, не говорячи вже про встановлення водопостачання в самому будинку. І це в той час, коли в містах навіть думки не мали, що може бути якимось інакше.

На селі ж траплялося чимало населених пунктів, де через різні природно-геологічні причини можливості для риття колодязів були обмежені. Тому там часто робився один колодязь на декілька десятків дворів. Люди мусили ходити за водою декілька сотень метрів, що обмежувало можливість користування нею. Були території (скажімо, південні області республіки – Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька), де селяни через дефіцит води взагалі змушені були її завозити і за кожну цистерну платити. Зберігалася така вода у спеціальних ємностях, від чого вона частково втрачала свої якості. Користування ж такою водою нерідко призво-

дило до порушень санітарної гігієни і серйозних інфекційних захворювань. Так, наприклад, у Одеській області у 1963 р. в одному з районів через це трапилося 5 випадків захворювання на черевний тиф, у 1964 – ще у двох вже 16 випадків¹³⁷. Стан і якість забезпечення селянських помешкань водою визначали відповідний ступінь користування нею, вносили в цю складову побуту сільських жителів певні обмеження, а для людей, непривичаєних до таких умов, являлися серйозними додатковими проблемами.

У ряді проблем, що визначали незадовільний, з точки зору прибуваючих спеціалістів, рівень селянських помешкань, була і проблема їхнього освітлення. Місто її не знало вже з часів закінчення війни. Село ж, у своїй основній більшості, до середини 1960-х рр. користувалося гасовими лампами. На середину 1950-х рр. в Україні було електрифіковано лише 3712 колгоспів¹³⁸, або приблизно 11,3% їх загальної кількості. Проте навіть у цій кількості господарств ситуація була далекою від ідеалу. Справа в тому, що статистичні документи фіксували не рівень електрифікації, а лише сам її факт. Тому, якщо колгосп хоч якоюсь мірою використовував електроенергію, незалежно від того, чи це його електродизель, чи міжколгоспна електростанція, чи державна електромережа, і при цьому хоча б один електродвигун в ньому працював або світила хоча б одна лампочка, таке господарство вже вважалося електрифікованим. Тобто у більшості випадків це був лише формальний факт. Тому офіційні документи часто говорили, приховуючи таку “електрифікацію”, що переважна більшість колгоспів використовувала електроенергію для освітлення виробничих будівель¹³⁹. У цей період лише в 11,8% господарств частково освітлювалися хати колгоспників¹⁴⁰. Це означало, що лише деякі будинки були електрифіковані й користувалися електрикою лише по декілька годин на добу вранці та увечері. Типовою була ситуація, коли навіть у межах одного господарства не всі населені пункти були підключені до електромережі. Наприклад у колгоспі 8 Березня Куп’янського району Харківської області з 13 населених пунктів мали можливість користуватися електроенергією лише два, у колгоспі ім.

Жданова Рахівського району Закарпатської області з семи – один¹⁴¹. Наприклад, на початок 1965 р. 27,4% населених пунктів, на території яких знаходилися колгоспи, зовсім не користувалися електрикою і лише 62,1% селянських помешкань республіки в електрифікованих господарствах користувалися нею. Хоча в ряді областей, наприклад, Одеській, Чернігівській та інших, цей показник суцільного забезпечення був на рівні 59%¹⁴².

Тобто більшість осель на селі не були забезпечені електропостачанням взагалі, а у тих помешканнях, де для цього малися можливості, були значні часові обмеження його споживання. Якщо для людей, що не знали переваг електрифікації, це аж ніяк не було проблемою, то тим, хто з дитинства користувався її надбаннями або встиг оцінити їх за час перебування у місті, це приносило масу незручностей, призводило до усвідомлення серйозного пониження рівня і якості їхнього життя за нових умов. Адже доводилося відмовлятися від багатьох речей як от: читання книг у вечірню пору, користування приладами для укладання волосся, електрорадіоприймачами і навіть вентиляторами, які у місті вже були в широкому вжитку. За такої ситуації зазначені предмети побуту не використовувалися за своїм призначенням і просто ставали непотрібними. Для людей з достатньо високим освітнім та інтелектуальним рівнем, зорієнтованих на останні досягнення цивілізації, які добре розуміли, що у місті було абсолютною нормою електрифіковане житло, можливість у будь-який момент увімкнути радіоприймач і “спіймати” улюблену пісню, послухати бажану передачу чи новини, прокрутити платівку, коли для цього малася потреба, навіть – подивитися телевізор, це було досить суттєве обмеження духовних і культурних потреб.

Додатковим фактором, який підсилював побутовий і психологічний дискомфорт прибуваючих до господарств працівників технологічної ланки, часто була відсутність можливості отримати необхідну інформацію навіть через радіотрансляційну мережу. Більшість селянських помешкань не були радіофіковані. Через політику держави щодо села це питання, як і багато

інших, вирішувалося вкрай повільно. У 1954 р. 7200 сіл республіки взагалі не були підключені до радіотрансляційної мережі¹⁴³. Але у селах “радіофікованих” далеко не в кожній хаті було встановлено репродуктор. Лише 18,7% осель мали радіоточки¹⁴⁴. Проте немало було регіонів, де рівень забезпеченості навіть таким надбанням цивілізації був значно нижчим за середній республіканський показник. Це стосувалося, так би мовити, не лише складних у вирішенні соціально-економічних проблем села регіонів, а й навіть промислово розвинутих областей (як, скажімо, Дніпропетровська). Наприклад, у Сталінському районі зазначеної області рівень електрифікації становив лише 5,5%¹⁴⁵. Прибуваючі до села працівники технологічної ланки, молоді спеціалісти, направлені з підприємств та організацій фахівці, опинялися у досить незручній ситуації інформаційної ізоляції, мусили житися різноманітними чутками щодо подій, які відбувалися у країні, республіці або навіть області. Реакцію їх на такий стан речей досить чітко висловив у 1956 р. голова колгоспу ім. Крупської Кримської області К.Шкварніков, направлений на цю посаду у тому ж році з Кримського філіалу Академії наук УРС, під час спільних зборів колгоспників і представників філіалу: “Самая большая трудность: нет электричества, радио”¹⁴⁶. Зрештою така ситуація впливала на формування у прибуваючих працівників безрадісних перспектив щодо подальшого перебування у таких умовах і виступала додатковим спонукаючим фактором щодо полишення села.

Через невиділення державою коштів, матеріалів, неприділення нею достатньої уваги цим проблемам та перекладання організаційних, господарських, фінансових проблем його радіофікації на бюджети господарств, село і в подальші роки не змогло задовольнити потреб своїх мешканців у радіофікації їхніх помешкань. Навіть на середину 1960-х рр. це питання залишалося практично невирішеним. Лише 70% селянських осель мали репродуктори¹⁴⁷. Проте значну частину їх (репродукторів) становили однопрограми, застарілої конструкції, так звані “тарілки”, що випускалися

нашою промисловістю ще з 1930-х рр. Та й якість отримуваних селом радіо-послуг залишалася невисокою. Радіомовлення було на низькому рівні через те, що часто в ході транслявання відбувалося перемикання на зовсім іншу передачу, мало місце порушення розкладу роботи радіомовлення, передачі часто проводилися без належного оформлення, а відповідно до бажання колгоспного радиста. У самих господарствах не вистачало репродукторів великої потужності для мовлення у кожному їхньому населеному пункті. У кращому випадку мався такий на центральній садибі, та й то лише один, через що віщання відбувалося практично на якусь одну частину села і люди, у кращому випадку, мали можливість знати (лише за характером сигналів) певну годину дня. До того ж через частий вихід з ладу приймальної апаратури наявні радіоприлади не працювали. Кожна така пауза продовжувалася по декілька днів, а то й тижнів.

Зрештою такий стан радіофікації сільських помешкань разом з іншими негативними явищами житлово-побутового характеру впливали на формування у прибуваючих працівників безрадісних перспектив щодо подальшого перебування у таких умовах і виступали додатковими аргументами щодо полишення ними села. Це визнавали і самі керівники сільськогосподарської галузі, щоправда лише середньої ланки керівництва. Так на нараді керівників обласних управлінь сільського господарства начальник Одеського обласного управління Т.Тимчаківський зазначав, що причиною плинності спеціалістів у господарствах є саме житлово-побутові умови: “Много приезжало из института. Пробыли 2 – 3 дня, сели на поезд и уехали. Люди смотрят, транспорта нет, квартирные условия плохие”¹⁴⁸. Його думку підтверджував і заступник начальника Волинського обласного управління В.Калашніков: “Основная причина (плинності – О.Н.) – бытовые условия”¹⁴⁹.

Таким чином, низька якість помешкань у сільській місцевості, украй незадовільний рівень забезпеченості їх упродовж багатьох років навіть елементарними побутовими зручностями, давно вже звичними у місті,

робили умови життя проблематичними для багатьох прибуваючих для роботи у господарства спеціалістів, і сприяли, зрештою, швидкому їх полишенню.

У ряді дефіцитних для села надбань цивілізації вагоме місце займало і таке, як телефонний та поштовий зв'язок. Однак, через неналежне приділення уваги державою даній проблемі навіть на середину 1960-х рр. рівень, наприклад, телефонізації села залишався вкрай низьким. З цього приводу постійна комісія Верховної Ради УРСР по транспорту і зв'язку на своєму засіданні у жовтні 1965 р., де спеціально розглядалося питання “Про стан забезпеченості телефонним зв'язком сільських районів республіки”, з прикрістю мусила була визнати, що “в республіці є велика кількість нетелефонізованих населених пунктів, шкіл, лікарень, ап.тек”¹⁵⁰. Фактично це означало, що 14040 сіл, або більше 40% від їх загальної кількості, 34,3% лікарень, 51,5% аптек, 77,3% шкіл зовсім не мали телефонного зв'язку¹⁵¹. У ряді областей, у тому числі й таких промислово розвинутих, як Луганська, Донецька, Запорізька цей показник був ще нижчим. У багатьох же з них малися адміністративні одиниці, де ситуація була вкрай складною. Там майже кожне село не мало телефонного зв'язку. Наприклад, у Петрівському районі Кіровоградської області 45% сіл не мали телефону і при цьому знаходилися від найближчого населеного пункту, де він був, за 5 – 7 км¹⁵². Це означало, що у разі потреби термінової медичної чи якоїсь іншої допомоги годі було й сподіватися на вчасне її отримання. Вони мусили розраховувати на щасливий випадок. Тож нерідкими були ситуації, коли через втрату часу хворого просто не встигали довести до лікарні, або, у випадку пологів, їх приймали у дорозі посеред степу¹⁵³. Були райони, де практично всі медичні установи та навчальні заклади не мали телефонного зв'язку, що ще більше ускладнювало життя людей. Адже, навіть маючи можливість подзвонити, люди мусили у такому випадку витратити значний час, щоб дістатися до них для з'ясування незначного питання. І було дуже прикро, коли отримували негативну відповідь. Наприклад, у Чернігівській області у Бахмутському районі дві з

восьми функціонуючих на той час лікарень, мали телефонний зв'язок, з усієї мережі шкіл – теж лише дві, у Борзнянському районі – тільки три, розташовані в райцентрі, у Коропському – дві лікарні та лише одна школа¹⁵⁴.

Іншим недоліком сільської телефонної мережі була якість її роботи. Більше половини телефонних станцій працювали на застарілому обладнанні, яке часто виходило з ладу, 42% вузлів зв'язку було розміщено в тісних приміщеннях, які не забезпечували нормального функціонування апаратури та умов роботи самих працівників, не давали можливості забезпечити на належному рівні обслуговування клієнтів. Значна частина телефонних станцій працювала лише вдень¹⁵⁵. Через це в іншу частину доби, у разі необхідності, у більшій частині бажаючих подзвонити рідним чи близьким, зв'язатися з обласним або районним центром, чи навіть – з сусіднім господарством, можливостей для цього не було. Серйозно ускладнювало ситуацію те, що значна частина населених пунктів, цілий ряд сільрад, багато колгоспів і радгоспів не мали прямого телефонного зв'язку зі своїми районними центрами і через це їм доводилося зв'язуватися з ними через “столиці” інших районів. Така процедура робила досить незручними вирішення багатьох нагальних виробничих питань, пов'язаних з необхідністю термінового консультування з найближчою керівною інстанцією. Аналогічна ситуація мала місце і при вирішенні проблем особистого характеру. Наприклад, зателефонувати у районне відділення собесу з питань оформлення пенсії, з'ясування її розміру чи умов нарахування, або з'ясувати у районній лікарні наявність лікаря певного профілю та годин прийому ним. У разі ж коли люди прибували з іншого населеного пункту, до того ж за складних погодних умов, а ситуація мала для них екстремальний характер, процедура телефонування і очікування, з урахуванням стану і якості роботи телефонної мережі, відбувалася за умов високого морально-психологічного напруження.

Проблема телефонного зв'язку поглиблювалася незадовільною розвиненістю поштового зв'язку. На селі проблема доставки газет, листів,

іншої кореспонденції, на відміну від міста, де на честь поштової служби навіть складали пісні, не була належним чином вирішена. У кількісному плані мережа поштових відділень була невідповідною. До того ж вони (відділення) були погано обладнані, багато їх знаходилося у непристосованих приміщеннях, часто не мали телефонного зв'язку. Працював у них переважно некваліфікований поштарський персонал, який становили здебільшого жінки. У колгоспах ці посади знаходилися у штатному розкладі господарств, а не відповідної державної служби. Тож і призначення та звільнення здійснювали керівники сільськогосподарських підприємств. У господарствах ця посада розглядалася як неосновна, непрофільна і оплачувалася за найнижчими розцінками. Обсяг же роботи був значний. Адже в зону відповідальності поштарки входило як мінімум 2 – 3 села, розташованих на відстані до 5, а то й більше кілометрів одне від одного. Транспорт ж, у кращому разі, їм слугував велосипед, яким можна було користуватися лише у теплу й суху пору року. В інших же випадках пошта розносилася пішки або з використанням попутної машини. Така ситуація впливала на те, що кореспонденція до передплатників надходила з перебоями. Звичним явищем було неотримання її взагалі або зі значним запізненням, вкрай обмежена можливість працівників села зробити заявку на підписні видання не лише художньої, але й професійної періодики тощо.

Такий стан речей був одним із звичайних проявів повсякденного буття села. Порівнюючи його з тим, що спостерігали у місті під час своїх нечисленних поїздок або бачили у кадрах кінохроніки чи художніх фільмах, багато хто з мешканців села, особливо ті, хто вже на практиці мав нагоду для порівняння, задумувалися над недосконалістю такої складової умов життя на селі. Свідченням цього може слугувати записка, подана навесні 1965 р. на ім'я голови постійної комісії по транспорту і зв'язку В.Добрика, де наводилася оцінка селянами роботи сільських вузлів зв'язку та поштових відділень: “На их работу поступает большое количество жалоб сельских жителей”¹⁵⁶.

Таким чином, недостатній рівень розвиненості інфраструктури телефонної та поштової мереж, низька якість їхньої роботи, не задовольняли навіть того мінімального і невибагливого попиту жителів українського села, що мався з їхнього боку, були ще одним сталим чинником, який, хоч і опосередковано, але впливав на настрої людей, на їх оцінки умов життя та праці на селі, спонукав до пошуку шляхів змінити їх на краще.

У комплексі проблем соціально-побутового характеру, що впливали на рішення прибуваючих спеціалістів зв'язати своє життя з селом та його матеріальною сферою, важливе місце посідала і проблема шляхів сполучення. Недостатня забезпеченість сільської місцевості республіки дорогами з твердим покриттям, з одного боку, та відсутність постійного і регулярного транспортного сполучення, з іншого, серйозно позначалися на можливостях сільських мешканців бувати, у разі потреби, у районному або в обласному центрах, чи, навіть у сусідньому населеному пункті. Лише у середині 1960-х рр. була вирішена проблема автобусного сполучення між обласними і районними центрами¹⁵⁷. Жителі ж основної маси сільських населених центрів України мусили, як і раніше, вставати задовго до світанку та на гужовому транспорті, навіть пішки, добиратися до районного центру або найближчої залізничної станції, щоб сісти на автобус чи приміський або пасажирський (який ішов у потрібному напрямку лише раз на добу) поїзд, щоб дістатися пункту призначення. При такому способі сполучення поїздки навіть з короткотерміновим візитом до якоїсь інстанції у місті часто не укладалася в один день. У такому разі слід було думати про необхідність десь переночувати. Тому поїздки були нечастими і робилися лише у разі крайньої необхідності: направлення до лікарні, з'ясування питань, що вирішувалися лише в обласних структурах тощо. Поїхати на перегляд нового кінофільму або на прогулянку до парку культури і відпочинку годі було й мріяти. За даними статистики, з розрахунку на одну сім'ю село могло дозволити собі приїхати у місто лише 5,7 разів на рік¹⁵⁸. Тобто кожен з членів сім'ї, яка складалася з чотирьох чоловік, двоє могли лише один раз на рік побувати в

місті, а ще двоє – двічі. Таку ситуацію особливо гостро відчували люди, що народилися і вирости в місті або ті, хто мав інтереси, які могли бути задоволені лише там.

Причиною вкрай обмежених можливостей сільських жителів для сполучення була політика держави щодо шляхобудування на селі. Виділяючи недостатню кількість коштів на це, вона перекладала фінансування дорожнього будівництва на плечі самих колгоспів, примушуючи їх виділяти кошти зі своїх бідних бюджетів на закупівлю необхідних матеріалів: піску, гравію, буту тощо, а також виділяти з числа своїх працівників робочу силу для укладання твердого покриття.

Через такий стан речей будівництво шляхів сполучення в сільській місцевості відбувалося вкрай повільно, залежно від економічних можливостей того чи іншого господарства. Тому звичним явищем була перемежованість ґрунтових ділянок доріг, через їх незавершеність, відрізками з бутовим покриттям. Більшість ділянок залишалися незабрукованими. Через це у негоду, а особливо за умов осіннього і весняного бездоріжжя, сполучення дуже ускладнювалося, а то й взагалі припинялося і багато населених пунктів були відрізаними від навколишнього світу. Важко було вирішувати навіть господарські та виробничі проблеми. Ось як характеризував таку ситуацію стосовно своєї області начальник Закарпатського обласного управління сільського господарства: “В горном округе колхозы расположены в 35 км один от другого. К колхозам надо пробираться (підкреслено нами – О.Н.) через горные перевалы. К тому же отсутствие транспортных средств значительно затрудняет работу специалистов”¹⁵⁹.

У самих населених пунктах ситуація була аналогічною. Через відсутність коштів вони не мали змоги займатися облаштуванням своїх територій. Села не мали чіткого плану забудови. Цей процес з часів їх заснування відбувався стихійно. Садиби часто розташовувалися одна від одної на значних відстанях. Нормального сполучення між ними не малося.

Вулиці будувалися хаотично, тому їх назвати такими можна було досить умовно. Вони не були належним чином облаштованими, були досить вузькими, не мали пішохідних доріжок. Проїжджі частини їх були ґрунтові, через що у суху погоду при проїзді машини або проходженні череди великої рогатої худоби піднімалася густа курява, що довго не осідала. Під час непогоди створювалися великі і глибокі калюжі, які довго не висихали, ускладнюючи рух і людей, і транспорту, який ще більше руйнував дорогу. Що така картина була типовою для благоустрою багатьох українських сіл засвідчують, наприклад, матеріали сесії Катеринопільської сільради Криничанського району Дніпропетровської області, що відбулася у квітні 1965 р., типової за своїм територіальним розташуванням адміністративної одиниці республіки. Як і більшість сіл України, адміністративний центр сільради с. Катеринопіль було «глибинкою». Воно знаходилося за дев'ять кілометрів від залізничної станції та кінцевої зупинки автобусного маршруту, що з'єднував обласний центр з населеним пунктом при станції, і за 30 км – від райцентру. Ось яким був благоустрій у ньому і навколишніх селах. «Узяти село Катеринопіль. Як увійдеш у село, то можна утопитись у грязі (збережено мову і правопис оригіналу – О.Н.). А взяти двори, що робиться у дворах: брудно, багато мусора по дворах. Крім того навоз виносять на шлях. У муляці він гніє і воняє не можна пройти. Таке саме в селах Водяне, Биково (населені пункти, що входили до даної сільради – О.Н.). Там хати обідрані, а серед села стоять хати – одні димарі стримлять»¹⁶⁰.

Отже житлові і комунальні проблеми села, складність їх вирішення як для господарств, так і для самих сільських жителів, неможливість колгоспів і радгоспів задовольнити належним чином житлові, побутові потреби прибуваючих до них спеціалістів, необлаштованість населених пунктів, низький рівень забезпеченості їх та помешкань їхніх жителів надбаннями цивілізації, вже звичними для міста, та різними видами комунікаційного сполучення – все це разом було серйозним чинником, який впливав на

рішення прибуваючих фахівців не пов'язувати своє життя з селом та його виробництвом.

4.4.2. Соціально-побутова ситуація

Фактором, що в неменшій мірі визначав наміри і бажання представників створюваної верстви щодо роботи в матеріальному виробництві села, виступала соціально-побутова ситуація в ньому самому, спроможність належним чином задовольнити проблеми соціально-побутового характеру його працівників. Покликана була забезпечувати даний комплекс потреб система закладів торгівлі, медицини, громадського харчування, комунально-побутового обслуговування, що функціонували у сільській місцевості. Від стану їх розвитку, спроможності повноцінно реагувати на потреби населення і залежали ефективність його (сільського населення) функціонування в умовах села. Проте у роботі всіх без винятку складових даної системи малися досить серйозні невідповідності.

Так, мережа торгівельних закладів, яка на середину 1950-х рр. у кількісному плані лише досягла довоєнного рівня, була далекою від оптимальної. Наприклад, у 1955 р. у 29% сільських районів не було жодного магазину з продажу господарсько-побутових, а у 21% – культурно-побутових товарів¹⁶¹. І питання щодо її вдосконалення вирішувалося державою досить неквапно. На 1960 р. потреба у відкритті в сільській місцевості магазинів становила 12000 одиниць і планувалось це зробити за 3 роки, проте на кінець 1965 р. з даної кількості функціонувало лише 6349¹⁶². Тож, як і раніше, звичним явищем була відсутність у багатьох населених пунктах крамниць. Можливості ж у інший спосіб забезпечити потреби мешканців села у торговельних організаціях були вкрай обмеженими. Наприклад, у 1960 р. з усіх 624 райспоживспілок України лише кожна шоста мала у своєму розпорядженні автолавку та кожна одинадцята – хлібовозку¹⁶³. Тому тисячі селян мусили ходити за хлібом, сірниками та всім іншим необхідним у сусідні села, де малися торгівельні пункти.

У якісному плані сільська торгівельна мережа також виглядала не кращим чином. Так, переважна більшість крамниць розміщувалася у невеличких, дерев'яних або глинобитних будівлях, часто не пристосованих для таких цілей. Наприклад, у 1960 р. 5000 магазинів взагалі знаходилися у непридатних для торгівлі спорудах¹⁶⁴. Торгівельні заклади, як правило, були без складських приміщень, холодильників, що було серйозною перешкодою для торгівлі продуктами харчування, особливо в теплу пору року. Це автоматично робило для села і його мешканців дефіцитними такі групи товарів, як м'ясо-ковбасні вироби, свіжі та морожені риби- і морепродукти, торти, тістечка тощо. Обмежені виробничі площі звужували і асортимент товарів, що надходили до магазинів, і змушували навіть цей мінімум розміщувати з порушенням санітарно-гігієнічних норм. На полицях крамниць поруч знаходилися продуктіві, промислові, господарські, культурно-побутові товари. Ось як охарактеризувала стан сільських магазинів газета “Радянська Україна”: “Приміщення багатьох крамниць давно не ремонтувалися. В них тісно і брудно. Особливо погано налагоджена торгівля у селах, розташованих далеко від райцентрів та головних шляхів”¹⁶⁵. Про конкретну ситуацію в таких селах свідчать хоча б матеріали сесії Мало-Олександрівської селищної ради Криничанського району Дніпропетровської області, яка спеціально розглядала питання роботи крамниць на її території. Так, депутат ради Г.Рудиченко говорив з приводу асортименту товарів так: “У нас швидше можна перелічити те, що є, ніж те, чого немає”. Загалом же думки більшості депутатів були переважно одностайними: “Всі члени сільради відмітили, що магазини не забезпечені товарами, яких потребують маси. У первій комплексній бригаді немає гасу, всі по гас їдуть у другу бригаду. Немає віконного скла і наші колгоспники змушені їхати в інший район. В магазинах бригади №12 грязно, кругом пиль, товари не розкладені як положено”¹⁶⁶.

Характерною особливістю сільської торгівлі був обмежений асортимент товарів і недостатнє їх кількісне забезпечення потреб населення.

Магазини хронічно недоотримували навіть товари, що входили до кола товарів повсякденного попиту. Тож звичним явищем для села була відсутність по декілька днів, а то й тижнів у крамницях чаю, тютюну, солі, гасу тощо. Сталість такої ситуації могли витримати лише невибагливі сільські жителі. Працівники ж, що працювали у господарствах за направленням, зіштовхуючись з такими випадками, сприймали їх далеко не завжди як такі, з якими слід миритися. Тим більше, що масштаби дефіциту самого необхідного у селянському побуті впродовж років були суттєвими. Так, обстеження тільки великих сільських магазинів, зроблені у 1955 р., виявили у третині з них відсутність гасу, сірників, мила господарського, солі, тютюну тощо¹⁶⁷.

Протягом наступних років, як свідчать матеріали самих торговельних організацій, різноманітних перевіряючих структур, спогади мешканців села, документи місцевих органів влади, ситуація мало змінилася. За даними постійної комісії Верховної Ради з торгівлі і громадського харчування, за завданням якої у лютому 1960 р. було здійснено обстеження магазинів у сільській місцевості республіки, виявилось, що, наприклад, тільки у Вінницькій області з 270 перевірених крамниць у продажу не було солі у 17 з них, оцту – у 82, хліба – у 42, масла рослинного – у 31, гасу – у 22. А у всіх крамницях Плетено-Ташлицького сільпо Маловиського району Кіровоградської області не було в продажу мила, сірників, солі та ряду інших товарів¹⁶⁸. Як про норму в роботі сільських магазинів говорив про перманентну відсутність у них товарів повсякденного попиту голова Криничанського райвиконкому Дніпропетровської області. У своїй звітній доповіді про роботу району за 1960 р. він без будь-яких езопівських прийомів та характерних для того часу зворотів на кшталт “інколи”, “подекуди”, “деінде” тощо просто констатував, що “у торговій мережі району часто були відсутні сіль, гас, мило інші товари першої необхідності¹⁶⁹. Проблема залишалася актуальною і в подальшому. Матеріали обстежень, наприклад за 1965 р., свідчили, що для сільської торгівлі залишалася нормою ситуація з

відсутністю товарів повсякденного попиту. Так, перевірки, що проводилися по всіх областях республіки, зафіксували у кожній з них такий стан речей, який, наприклад, мав місце у Старокостянтинівському районі Хмельницької області. Там зі 137 його крамниць хліба не було у 27, цукру – у 5, гасу – у 22, оцту – у 8, солі – у 6, при цьому в одній з них вона була відсутня 15 днів. В окремих магазинах не було господарського мила¹⁷⁰.

Абсолютно незадовільно забезпечувалася сільська торгівельна мережа товарами широкого вжитку, причому як продуктовими, так і промисловими. Стосовно товарів продовольчої групи не витримувався навіть визначений державою спеціально для села так званий обов'язковий мінімум. До нього входили: цукор, дешеві види карамелі переважно без обгортки, типу “подушечки”, “бін-бон”, “горошок”, борошно, макаронні та хлібо-булочні вироби, крупи з пшениці, ячменю та проса, консерви з бичків та кільки у томаті, дешеве вино, горілка. Постійно не забезпечувався попит населення на масло, сир, молочні продукти. Не завжди можна було придбати цукерки в обгортці, харчову соду та оцет, які використовувалися не лише в їжу, а й для миття посуду та в інших сферах побутової та господарської діяльності. Надзвичайною рідкістю в крамницях були шоколадні цукерки, розфасовані у коробки, свіжа, морожена або копчена риба. Для жителів села делікатесами були такі звичні для міста продукти, як оселедці, морозиво, соки та джеми. Про це свідчать дані перевірки сільської торговельної мережі республіки, зробленої за дорученням постійної комісії Верховної Ради України по торгівлі та громадському харчуванню у лютому 1960 р., уміщені в таблиці 4.2.

Таблиця 4.2¹⁷¹

***Стан забезпеченості потреб сільського населення
продовольчими товарами у 1960 р.***

Вид продукту	Загальна кількість перевіраних	Кількість мага- зинів, де даного продукту не	Процент забезпеченості
--------------	--------------------------------------	--	---------------------------

	крамниць	виявлено	
борошно	100	67	67
хлібо-булочні вироби	268	91	33,9
макаронні вироби	373	194	61,5
крупа	154	100	64,9
цукор	154	122	79,2
вироби з цукру	–	–	30,0
кондитерські вироби в обгортці	–	–	40,0
варення, джеми, повидло	270	60	22,2
чай	270	22	8,1
олія	352	11	27,8
маргарин	360	187	51,9
оселедці	239	40	16,7
горілка	134	11	8,2
вино	44	13	29,5
сіль	127	9	7,1
сир	53	23	43,4
консерви	270	98	36,3
оцет	–	–	44,0
питна сода	–	–	42,0

У подальшому становище практично не змінювалося. Потреби села у продуктах харчування по багатьох позиціях залишалися незабезпеченими. У 1963 р. постійна комісія Верховної Ради з питань торгівлі і громадського харчування у своїй записці до Президії ВР констатувала це: “Попит сільського населення на рибні консерви постійного асортименту (бички та кільки в томаті – О.Н.), – писалося там, – не задовольняється. А також на крупу в широкому асортименті, макаронні вироби, рибні товари, крохмаль, соду харчову, кондитерські вироби поліпшеного асортименту та в розфасовці”¹⁷². У наступному 1964 році такий стан сільської торгівлі підтвердило й її республіканське керівництво. Воно прямо заявило, що Укоопспілка не забезпечила сільські магазини товарами у необхідній кількості. Упродовж року вони були забезпечені цукром лише на 63%,

рибними консервами – на 81%, дріжджами – на 42%, содою питною – на 43%¹⁷³. Але вкрай незадовільно село постачалося новими і сучасними продуктами харчування, популярними у споживачів. Так, вся сільська торгівля отримала того року від замовленого лише 35% кави, 29% майонезу, 14% молочних концентратів, тобто – згущеного молока, вершків кави та какао¹⁷⁴ (ніби сільським жителям були протипоказані ці види продуктів, а їхні діти не бажали ними поласувати). Це в той час, коли в містах баночками зі згущеним молоком виставлялися на вітрини магазинів, оскільки пропозиція його перевищувала там попит, а у майонезу, через надлишок надходження його у торгову мережу, виходив термін придатності ще до його продажу. Фактично, забезпечення сільської торгівлі продуктами харчування відбувалося так, як і фінансування всієї сільськогосподарської галузі, тобто за залишковим принципом.

За таким же принципом здійснювалося забезпечення села товарами промислової групи. Тому в сільській торгівлі складно було придбати будівельні матеріали: цеглу, ліс, скло інше приладдя. Значною проблемою було купити вугілля. Дефіцитом було взуття та одяг. Частим явищем була відсутність у продажу навіть найбільш ходових речей, якими повсякденно користувалися на селі: кирзові та гумові чоботи, фуфайки, тілогрійки, ватні штани. Рідкістю були меблі, радіотовари, різні інші необхідні у побуті та повсякденному житті товари. Це викликало постійні серйозні нарікання сільських покупців. Так, у 1955 р. мешканка с. Сотниця-Балка Новогрудівського району Кіровоградської області Віра Степанчук у листі до газети “Радянська Україна” писала: “В наш сільський магазин за п’ять років не завезли жодного радіоприймача, мотоцикла. Не можна купити м’якого стільця, дивана, патефона”¹⁷⁵.

Упродовж років ситуація залишалася практично незмінною. Про це свідчили матеріали відповідних державних, партійних, господарських установ. Так Центральне статистичне управління республіки у своїй аналітичній записці “Про стан забезпеченості матеріальної спроможності і

потреб робітників, службовців і колгоспників сільської місцевості за 1959 р. та перший квартал 1960 р.” прямо заявляло, що “В сельских магазинах зачастую не хватает таких товаров, как ковры, стульев, карнизов, буфетов..., отсутствует и необходимый ассортимент по краскам, белилу, гвоздям, столярке, а эти товары пользуются большим спросом у населения”¹⁷⁶. Це ж засвідчувало і керівництво самої Укоопспілки, яке стверджувало, що причина такої ситуації полягала у хронічному нерахуванні відповідних плануючих державних органів та промислових організацій з її замовленнями. Вони просто не виконувалися. Причому не те, що на рівні потреб сільського населення, а навіть на рівні тих мінімальних заявок, які робилися сільськими торговельними організаціями і наводилися приклади по десяткам позицій. Наприклад, у 1960 р. споживча кооперація отримала лише 14 тис. холодильників замість замовленого мінімуму у 30 тис., телевізорів – 30 тис. замість замовлених 70 тис., меблів – 66%, відповідно заявки, до того ж дуже обмеженого асортименту, скоб’яних виробів лише 31,3% від замовленого, цементу – 56,5%, скла віконного – 56,3%, а шиферу взагалі – 25,1 % від замовленого¹⁷⁷. Аналогічно відбувалося забезпечення потреб населення у швейних виробках, тканинах, взутті різного виду і призначення. При цьому – всіх без винятку вікових, статевих і соціальних категорій. Це робило традиційною відсутність у сільських магазинах потрібних суконь, халатів, сарафанів, сорочок тощо як для дорослих, так і для дітей, як для літніх людей, так і для осіб молодого і середнього віку. Так, у 1960 р. сільська торгівля була забезпечена костюмами чоловічими і жіночими лише на 66%, пальтами жіночими – на 65%, сукнями – на 69%¹⁷⁸. У продажу не було модельного взуття, як жіночого, так і чоловічого. Ніби на селі не збиралися на світа, не ходили у гості і не хотіли гарно одягатися. Вкрай мало було чоловічого і жіночого хромового взуття масового пошиву. Не задовольнявся попит сільського населення на швейні вироби весняно-літнього асортименту, на чоловічий і дитячий бавовняний одяг, сорочки, спідню білизну. Не вистачало навіть такого атрибуту вбрання, як панчохи. У тому ж році сільські магазини

не отримали 11,5 млн пар жіночих та ще 3,5 млн. – дитячих пар панчо¹⁷⁹. Конкретно ж на місцях ситуація виглядала так як, наприклад, у Черкаській області. Там з 92 перевірених сільських крамниць були відсутні бавовняні тканини у 25 з них, панчішні вироби – у 35, дитячі зимові пальта – у 22, демісезонні – у 19¹⁸⁰. У Дніпропетровській області Адалимівська сільська рада Криничанського району на своїй сесії визнала, що навіть в її центральному магазині “відсутні такі товари, як дитяче взуття, теплий одяг”¹⁸¹.

Взагалі то проблеми забезпечення дітей взуттям та одягом, особливо з огляду на бажання підростаючого покоління і вимоги часу, з роками все більше загострювалася. Хронічно не задовольнялися потреби у шкільній формі учнів сільських шкіл як літнього, так і зимового призначення, сучасних швейних виробів. Так, на початок 1964/1965 навчального року потреби сільської торгівельної мережі республіки були забезпечені на 60% від потреби вовняними та на 49% бавовняними сукнями для дівчаток і на 45% фартушками для них, сорочками бавовняними верхніми для хлопчиків шкільного віку на 70% та нижніми – на 24%¹⁸². Особливо ж незадовільно відбувалося забезпечення потреб сільських дітей трикотажними, тобто більш престижними на той час виробами. Так, дитячих вовняних сорочок було отримано торгівельною мережею лише 11,8% від замовленого, напівбавовняних – 20%, светрів напівбавовняних – 29,7%, костюмів трикотажних, в яких у школах відбувалися заняття по фізкультурі – на 54,4%¹⁸³.

Такі ж проблеми малися у забезпеченні сільського населення і товарами господарсько-побутового призначення, дрібним інвентарем, різними іншими речами, необхідними для нормального життя. У багатьох магазинах не завжди можна було придбати необхідні скоб'яні товари, кухонне приладдя, посуд, інструменти для виконання столярних, слюсарних чи інших дрібних робіт, що завжди виконуються у повсякденному побуті, швейні машинки і навіть голки, товари особистої гігієни тощо. Нерідко у крамницях були відсутні навіть такі необхідні у господарюванні на селі речі, як відра, пили, сапи, сокири, коси тощо. Дуже часто у продажу не було багатьох речей

галантерейної групи, різних дрібничок на зразок гудзиків, лез, гаманців, портсигарів, губної помади, медальйонів чи брошок, що роблять життя більш зручним і приємним.

Матеріали відповідних державних органів у цьому плані щорічно малювали досить нерадівну картину. Так, у 1960 р. у своїй черговій записці до ЦК КПУ про заходи щодо покращення торгівлі на селі керівництво Укоопспілки, говорячи про реальний стан справ у цій царині, відверто говорило, що “спрос сільського населення на ряд важливіших товарів постійно не удовлетворяется”¹⁸⁴. У числі таких товарів наводилися електропобутові, галантерейні та скоб’яні вироби, цвяхи, вили, мотики, коси та інші товари виробничого, побутового і господарського призначення. Постійна комісія Верховної Ради з питань торгівлі і громадського харчування також регулярно відмічала таку прикру для села і його мешканців ситуацію. На своєму засіданні у березні 1960 р. вона констатувала, що хронічно не забезпечуються потреби колгоспників у товарах культурно-побутового призначення¹⁸⁵. Конкретно ж у місцевому вимірі ситуація виглядала так, як наприклад, у Кичигінському районі Харківської області. Там у всіх магазинах його споживспілки у продажу взагалі не малося алюмінієвих каструль, фаянсового посуду, тарілок, чашок, навіть “ремешков для часов и многих других товаров”¹⁸⁶.

Обстеження сільської торговельної мережі, що відбувалися протягом наступних років, постійно фіксували незмінність ситуації у її покращанні. У 1965 р. постійна комісія Верховної Ради з питань торгівлі та громадського харчування фактично визнала хронічне незабезпечення сільською торгівлею потреб населення навіть у самому необхідному. Так, з перевірених в республіці крамниць на наявність у них товарів виробничо-господарського призначення, виявилось, що 69,1% з них у продажу не мали примусів, 30,4% – кірогасів, 26,9% – гасових ламп, 8% – фітілів до них, 20% – чайників для води, 33% – чайників для заварювання чаю; по дрібному сільськогосподарському інвентарю – лопат не малося у 8,7% з них, вил – у

27,8%, сокир – у 12,2%, кіс – у 6,5%, серпів – у 30%, санок – у 51,3%, крім того “от колхозниц поступало много жалоб, что в магазинах нет гребней задних, вазелина, много других товаров”¹⁸⁷.

У той самий час за таких значних недопостачань товарів і хронічному незабезпеченні потреб селян, полиці сільських крамниць не виглядали доволі пустими. Це пояснювалося направленням промисловими підприємствами і плануючими організаціями сюди у значній кількості інших, тих, що не користувалися попитом у селян, товарів. Тому то й мала місце видимість благополуччя у забезпеченості торгівельної мережі. Самі ж керівники Укоопспілки, районних партійних радянських органів засуджували таку практику, постійно вказуючи на значну затовареність її неходовими товарами. У 1960 р. постійна комісія Верховної Ради УРСР з питань торгівлі і громадського харчування констатувала, що в селі республіки «значно перевищено замовлення на речі, що не користуються попитом у сільського населення»¹⁸⁸. Про масштаби насиченості сільської мережі України неходовим товаром говорять дані по магазинах Адамівської сільської ради Криничанського району Дніпропетровської області. Там у крамниці с. Сухий Хутір його знаходилося на суму 46107 крб та ще у центральному магазині – на суму 32720 крб, а в цілому по мережі всіх крамниць сільради залежалого товару знаходилося на суму 280 тис. крб¹⁸⁹, що в сучасному грошовому масштабі дорівнює приблизно 1 млн грн.

До такого стану з забезпеченням попиту і потреб сільського населення додавався і такий фактор, як ціна краму. У сільській торгівельній мережі той же товар коштував дещо дорожче, аніж у місті. Фактично і без того низькі заробітки селян держава ще більше знижувала завищеними цінами. Це викликало нерозуміння багатьох тих, хто прибував до села. Ті спроби, що робилися у напрямку зменшення різниці у вартості товарів, по суті носили символічний характер, тому що зменшували ціну лише на декілька процентів. Наприклад, широко розрекламоване зниження вартості краму, що знаходився у сільській мережі, 1961 р. в результаті становило лише 7%¹⁹⁰.

Проблеми з недостатністю асортименту товарів та невідповідністю забезпечення попиту сільських жителів відбувалися на тлі ще й таких реалій сільського життя, як нерегулярність роботи магазинів. Особливістю їх функціонування було те, що вони починали і припиняли працювати не за графіком, а за бажанням своїх продавців. Ті навіть попередньо не повідомляли про це покупців. Через що селяни не завжди могли задовольняти свої потреби у тому, що малося у розпорядженні крамниць. Це викликало серйозне незадоволення населення, особливо представників працюючих верств, які з виробничих причин не мали можливості відслідкувати появу продавців. Ось що з цього приводу говорила на засіданні Дніпропетровського сільського обкому партії завфермою одного з колгоспів цієї області І.Костенко: “Ухожу в п'ять часів – магазин закрит. Прихожу в семь часів – магазин закрит”¹⁹¹.

Часто сільські магазини не працювали у вихідні та святкові дні, закривалися на обідню перерву значно раніше і продовжувалася вона по декілька годин. Нормою було для них не працювати весь день, коли продавці їздили до району за товаром. Через нерозвиненість на селі системи централізованого розвезення краму, вони мусили це робити самостійно за рахунок робочого часу, до того ж – при нагоді, якщо траплявся попутний транспорт. Коли ж його виділяв голова колгоспу, що відбувалося нечасто, продавці всіх магазинів, що працювали у населених пунктах господарства, одночасно їхали за товаром. У такому разі всі магазини в радіусі до 5 – 7 км не працювали упродовж усього дня і мешканці цих сіл не мали можливості купити навіть найнеобхіднішого.

Коли ж відбувалися ревізії, паузи в роботі крамниць затягувалися на декілька тижнів і селяни взагалі опинялися в скруті. Наприклад, сесія Криничанського райвиконкому Дніпропетровської області у 1962 р. зазначала, що “при ревізії магазини закриті по 10 – 15 днів, а Ганно-Зачатівський центральний магазин – більше місяця”¹⁹². Взагалі на селі загальноприйнятою була практика закриття на довгий проміжок часу

крамниць будь-якими перевіряючими структурами. На цю ситуацію постійно звертали увагу партійні і господарські республіканські керівні органи. Так, у 1960 р. ЦК КПУ за результатами перевірки організацій торгівлі в областях республіки вказував, що “в системі споживчої кооперації на довгий час закриваються крамниці у зв’язку з проведенням переобліку та ревізій, що негативно впливає на виконання плану товарообігу”¹⁹³. І наводив найбільш кричущі випадки: “У Середньо-Будському районі Сумської області культмаг був закритий на ревізію більш, ніж на місяць. У Конотопському районі центральна крамниця була закрита у зв’язку з переобліком на 21 день. У м. Глухів (райцентр однойменного району – О.Н.) в зв’язку з ревізією ревізор закрив всі торгові підприємства райцентру... У Велико-Самбірському сільпо (Самбірський район Львівської області – О.Н.) крамниці були закриті на 21 день. У Велико-Жашківському сільпо цього ж району дві крамниці були закриті на 19 календарних днів”¹⁹⁴.

Така ситуація примушувала жителів села виходити зі скрути шляхом звернення за допомогою до магазинів міста. Щоб придбати собі, своїм рідним продукти, одяг, взуття інші речі, вони здійснювали туди регулярні поїздки. За даними статорганів республіки, тільки з причин відсутності за місцем проживання необхідних товарів або через дуже обмежений їх вибір, до міста спеціально виїжджало упродовж року 44,5% сільських родин¹⁹⁵.

Незадовільний стан торгівлі на селі негативно позначався на настроях людей. Вимушені поїздки до міста у пошуках необхідних товарів відволікали їх від нагальних проблем як на виробництві, так і у власному присадибному господарстві, визначали додаткові витрати позаробочого часу та коштів, впливали на морально-психологічний стан людей і, зрештою, змушували багатьох з них замислюватися над перспективами свого і своїх близьких перебування у таких умовах.

Нерозвинутою залишалася на селі й система громадського харчування, через що не виконувала свого призначення. Вони викликала постійні серйозні нарікання як самих сільських жителів, так і партійно-господарських

керівників. По суті, у більшості колективних господарств громадське харчування зводилося до годування людей у полі в період весняно-польових та збиральних робіт, коли колгоспники впродовж всього світлового дня мусили знаходитися на віддалених від своїх домів робочих місцях. Заклади ж громадського харчування, а це їдальні та модні на той час кафе під загальною назвою “Чайна”, малися лише у районних центрах та частині великих сіл. Якістю та широтою асортименту вони не відзначалися. Та й страви там коштували досить дорого як для села. Так, у 1960 р. вартість харчування у сільській їдальні становила 10 – 15 крб.¹⁹⁶

Тоді як у містах у закладах громадського харчування хліб лежав на столах у необмеженій кількості і не входив до вартості меню, а страви відпускалися навіть для споживання удома і при цьому коштували дешевше, де навіть у їдальнях офіціантки прибирали посуд за відвідувачами, у селах хронічно не вистачало закладів, де б працівники могли смачно поїсти. Там навіть для державних підприємств, як от МТС, за проектом не передбачалося мати їдальні. Більшість радянських господарств та ремонтно-технічних майстерень, що заступили МТС, також не мали ніяких пунктів громадського харчування. Чайні ж, що малися, переважно були звичайними «забігайлівками», основу асортименту яких становили не чай, кава та гарячі страви, а спиртні напої та холодні закуски досить сумнівної якості. Скажімо у селі Адамівка Криничанського району Дніпропетровської області на одній із сесій сільради зазначалося: “Чайна не забезпечує всього асортименту блюд, допускаються випадки, коли цінні продукти як м’ясо в котлетах та інших стравах, зменшується на 50%. Страви готуються несмачно. Санітарний стан в чайній незадовільний”¹⁹⁷.

Тож нерозвиненість сільської мережі громадського харчування, неспроможність навіть наявних закладів на належному рівні забезпечувати повсякденні потреби людей, виступали як для молодих спеціалістів, направлених з навчальних закладів за розподілом, так і для досвідчених

фахівців без сімей, додатковим непривабливим фактором сільського буття і не сприяли закріпленню їх у колгоспно-радгоспному виробництві.

Не менш важливий вплив на ситуацію у цьому плані відігравав і такий фактор, як стан сфери культурно-побутового обслуговування населення. Хоч і в місті у цей період рівень надавання послуг населенню ще був далеким від ідеального, проте там нормою було без проблем постригтися, поголитися у перукарні, замовити в ательє одяг, полагодити у спеціальних майстернях годинника, предмети домашнього вжитку, навіть такі складні, як телевізор, радіоприймач, програвач, вентилятор тощо. Для села ж це було майже недосяжним. Та кількість підприємств комунально-побутового обслуговування, що малася в сільській місцевості була такою мізерною, що абсолютно не задовольняла ані кількісно, ані якісно потреб його мешканців.

У 1955 р. в Україні на 33 тис. сільських населених пунктів припадало лише 584 майстерні по ремонту і пошиттю взуття, 164 – по пошиттю одягу, 67 – по ремонту металовиробів та 2 – по виробництву культтоварів, або всього 817 одиниць підприємств групи промислового обслуговування¹⁹⁸. З групи непромислового обслуговування на селі малосся лише 250 перукарень та ще 216 ательє¹⁹⁹. Тож основна маса населених пунктів була позбавлена можливостей скористатися таким обмеженим набором пропозицій, що мався у сільської служби побуту. У їхніх жителів така ситуація викликала постійні нарікання з цього приводу. Ось що ще в середині 1950-х рр. писала, наприклад, група колгоспників Вовчанського району Харківської області у свою обласну газету: “В наш час бажано, щоб на селі було де помитися та постригти волосся, відремонтувати взуття, пошити одяг”²⁰⁰.

Проте, незважаючи на таку оцінку роботи служби побуту на селі, зміни в ній відбувалися аж надто незадовільно. Так, навіть за даними Головного управління побутового обслуговування населення при Раді Міністрів УРСР, тобто органу крєвно зацікавленому подати свою структуру у найкращому вигляді, хоч і відбулися певні зрушення в асортименті надаваних послуг, проте у кількісному плані установ побутового обслуговування побільшало не

набагато. У 1963 р. майстерень по пошиттю і ремонту взуття було 377, по ремонту й пошиттю одягу, хутряних і шкіряних виробів, головних уборів – 345, по ремонту металевих виробів і технічно складних машин і приладів – 8, ремонту і виготовленню меблів – 33. Групу підприємств, що надавали промисловості послуги населенню, складала 180 фотоательє, 119 перукарень, 22 майстерні по ремонту житла, 6 проектних пунктів та 6 майстерень по наданню інших послуг, загальною кількістю 1096²⁰¹.

Фактично мешканці сотень сільських населених пунктів у кожній з областей республіки для того, щоб відремонтувати взуття, полагодити годинник чи радіоприймач, пошити на замовлення одяг чи картуз, мушили їхати до найближчої майстерні за десятки кілометрів, витрачаючи для цього додатково кошти і час. Наприклад, в Івано-Франківській області 400 населених пункти з 790 не мали жодного підприємства побутового обслуговування, мешканцям майже 700 сіл Вінничини не надавалося ніяких побутових послуг, у Київській області 400 населених пунктів не обслуговувалися підприємствами служби побуту²⁰². Конкретно ж на місцях ситуація виглядала ще більш прикро. Так, у Старобільському районі Луганської області з 92 населених пунктів у 74 були відсутні побутові підприємства. Навіть великі села з кількістю мешканців від 1500 чоловік, там розташовувалися від найближчого населеного пункту, де надавалася хоча б яка-небудь одна послуга, за 20 км²⁰³. На території Катеринопільської сільради Криничанського району Дніпропетровської області, яка об'єднувала 10 сіл, що входили до трьох колгоспів, не малося жодного підприємства з надання хоча б якоїсь послуги. Населення мусило за 10 – 20 км добиратися до найближчого селища. А там працювали лише фотоательє, перукарня та майстерня по ремонту і пошиттю взуття²⁰⁴. Тож інші свої потреби воно змушене було задовольняти у двох найближчих містах, розташованих за 60 км по обидва боки від залізничної станції, при якій це селище знаходилося.

Майстерні ж, які функціонували, розміщувалися в орендованих, не пристосованих для профільної діяльності, тісних приміщеннях. Працювали

вони за графіком, що не враховував специфіку праці трудівників аграрної сфери, тобто лише у робочі дні та до того ж – з 8 до 17 години. Цим ще більше обмежувалися можливості мешканців навколишніх сіл скористатися навіть тим мінімумом послуг, який пропонувався підприємствами служби побуту. Кадровий склад їх кількісно і за фахом не відповідав вимогам. Тож і якість роботи була відповідною. Замовлення виконувалися невчасно, неякісно і малося постійне незадоволення населення їхньою роботою. Наприклад, у Криничанському районі Дніпропетровської області у 1965 р. у користуванні населення малося 2000 таких складних і недешевих як для села та й взагалі, для того часу, електровиробів, як телевізор. Але на весь район малося лише одна майстерня, яка розміщувалася у районному центрі. У ній працювало лише два майстри. Вони не справлялися з тією кількістю апаратів, що здавалися їм на ремонт. За викликами працівники не виїжджали через відсутність транспорту. Тож люди навіть у разі незначної поломки з усього району везли за 30 – 35 і більше кілометрів телевізор і потім місяцями чекали, доки він буде відремонтований і потім, при нагоді, забрати його²⁰⁵.

Аналогічна ситуація мала місце і в найбільш поширеній на селі служби побуту – швацької. Майстерні по ремонту і пошиттю як одягу, так і взуття надавали досить обмежене коло послуг, які, до того ж були розраховані на дуже невибагливих клієнтів. В них можна було замовити лише прості вироби застарілого фасону і виду. Але й вони виконувалися вкрай неякісно. І це викликало масу нарікань з боку населення. Ось що писали з цього приводу колгоспниці колгоспу ім. Свердлова Запорізької області: “Три місяці тому замовили плаття. З того часу ніхто не приїздить. Правда, один раз приїхали, але зупинилися біля виноградників. Хіба це місце для примірки? Наприклад Бурцевій три рази привозили плаття і все щось не так. Останній раз рукав пришили задом наперед. А Данилова і Кобзарь взагалі не бачили своїх замовлень”²⁰⁶.

Взуттєві ж майстерні через недостатню кількість у них належного обладнання, сировини, інших необхідних компонентів, взагалі не були

придатні для виготовлення взуття. Їхнє призначення по суті зводилося лише до його ремонту та пошиттю переважно черевиків для людей похилого віку. Саме населення не вимагало від них більшого. Ось яку оцінку давала майстерні, що працювала на її території Щорська селищна рада Криничанського району Дніпропетровської області: “У взуттєвої майстерні взагалі немає лекал. Працівники користуються примітивними викройками. Для пошиття нового взуття асортимент бідний”²⁰⁷.

Не менш проблематично було скористатися сільському населенню послугами і таких підприємств служби побуту, як лазні і перукарні. Навіть у 1965 р. одна перукарня припадала на 218 сіл, а одна баня – на 275²⁰⁸. Але і у тих селах, де вони малися, значна частина їх не функціонувала. Така ситуація спостерігалася роками і була звичним явищем для села. Ось, зокрема, яка картина вимальовувалася в цьому плані в матеріалах Адамівської сільської ради, Криничанського району, Дніпропетровської області за березень 1965 р. у населених пунктах усіх трьох колективних господарств, що входили до її складу: “У колгоспі “Росія” немає бані, а також у колгоспі “Вперед” немає, а в колгоспі “Победа” баня мається, але не працює ”²⁰⁹.

Через такий стан забезпеченості даного виду потреб сільського населення, воно, у своїй основній масі, змушене було митися, голитися, стригтися у примітивних умовах, робити зачіски застарілих, “немодних” моделей.

Таким чином, нерозвиненість сфери побутового обслуговування у сільській місцевості робила такі елементарні речі, як ремонт речей, побутової техніки, взуття, одягу, перукарські послуги тощо великою проблемою для її жителів, зумовлювало постійні нарікання з їх боку, з рештою, формували у певних категорій настрої не на користь життя на селі.

Однією з важливих реалій села був недостатній рівень медичного обслуговування його населення. Медичні установи, у більшості, розташовувалися у непристосованих спорудах, не мали необхідного для належного лікування обладнання, достатніх за кількістю та площею

приміщень, спроможних прийняти всіх, хто потребував догляду у стаціонарних умовах. Наприклад, у 1955 р. з 2213 дільничних лікарень 1297 мали лише по 10 ліжок та ще 75 – до 9 таких місць, а з 417 районних – 77 були розраховані на одночасний прийом лише від 16 до 35 хворих²¹⁰. При такій ситуації навіть районні лікарні мали досить обмежені можливості по наданню допомоги всім, хто її потребував. У тому числі і у разі складних захворювань. Так, у 1955 р. всі 417 районних медичних установ могли лікувати терапевтичних хворих. Але для у їхньому розпорядженні малося лише 5282 ліжка, тобто в середньому 13 місць на заклад; 413 лікарень могли надати допомогу хірургічним хворим (відповідно 4409 та 10,6 ліжок); вагітних жінок та породіль могли прийняти лише 401 лікарня (відповідно 3019 та 7,5 ліжок); 388 лікарень могли лікувати гінекологічні хвороби (1847 та 4,5 ліжок); у 409 лікарнях могли лікуватися діти з неінфекційними захворюваннями (2476 та 6 місць) і лише у 24 – з інфекційними (78 та 3,5 ліжка); тільки одна лікарня з дев'ятьма ліжками призначалася для лікування хворих на туберкульоз сільських жителів²¹¹. У наступні роки кількість лікарень, де надавалося таке лікування зменшувалася, а хворі з сільської місцевості направлялися у обласні центри. Тобто, впродовж років сільські жителі, що потребували медичної допомоги направлялися своїми районними і дільничними лікарнями до міських медичних установ і мусили її отримувати там.

Більшість лікарень у сільській місцевості не мали централізованого опалення і обігрівалися пічками, що знаходилися у палатах та кабінетах і топилися вугіллям, дровами, соломою. Значна їх частина не забезпечувалася електроенергією, тож не мала відповідної діагностичної апаратури, не могла здійснювати цілу низку процедур та аналізів. Навіть скажімо у 1960 р. було електрифіковано лише 112 районних лікарень та 2135 дільничних²¹². Тож умови перебування у них для пацієнтів були доволі непростими. Через недостатній рівень забезпеченості лікарень спеціальними транспортними засобами досить складно було із доправленням до них хворих. У 1955 р. у

сільських медичних закладах всіх рівнів основу становив гужовий транспорт. Але й у 1965 р. лише чотири районні та 186 дільничні лікарні мали у своєму розпорядженні автомобілі, а отже оперативно могли доставити хворого до лікарні. Інші ж мали або змішаний транспортний парк, або, як і раніше, лише кінну тягу²¹³.

Дуже складною була ситуація з наданням швидкої допомоги. Ця служба була організована лише наприкінці 1950-х рр., але розвивалася досить повільно. Так, у 1960 р. у сільській місцевості малося лише 5 станцій швидкої допомоги, а у 1965 – 6²¹⁴. Та й можливості їх були вкрай обмеженими. У їх розпорядженні було лише по одному автомобілю. Тож обслуговувати вони могли лише обмежену кількість населених пунктів, що розташовувалися найближче до місця їх розміщення. Мешканцям же віддалених сіл району, навіть у разі гострої потреби, годі було й розраховувати на їх допомогу.

Дуже гострою була проблема з кадрами медичних працівників. Хронічно не вистачало як лікарів, так і середнього медичного персоналу: фельдшерів, медсестер, акушерок. Некомплект по багатьох областях сягав половини, а то й більше. Наприклад, у 1955 р. малося чотири райони, де в сільській місцевості працювало лише від 3 до 5 лікарів, та 189 – де працювало від 4 до 10 спеціалістів вищої кваліфікації²¹⁵. Такий кадровий стан сільської медицини особливо негативно позначався на забезпеченні дільничних лікарень, найбільш наближених до працівників матеріальної сфери. Багато з них роками не мали жодного лікаря. Для більшості ж взагалі було нормою мати лише одного-двох фахівців. У 1955 р. постійна комісія Верховної Ради УРСР з питань охорони здоров'я і соціального забезпечення з цього приводу зазначала, що “во всех областях республики имеется десятки врачебных участков, где не имеется ни одного врача”, а через десять років, а саме в березні 1964 р. констатувала майже аналогічність ситуації: “До цього часу сільські дільниці не укомплектовані лікарями... Так, за станом на початок 1964 р. не було укомплектовано лікарями 34 сільські лікарняні

дільниці та амбулаторії: Харківська обл. – 12, Луганська – 3, Полтавська – 5 та інші”²¹⁶.

Результатом такої кадрової ситуації було те, що дефіцитом на селі були працівники навіть таких найбільш поширених і затребуваних населенням професій, як терапевт і хірург. Серйозні складнощі малися і зі спеціалістами по дитячих і жіночих хворобах. Проте найбільш гостра і перманентна потреба була у так званих вузьких спеціалістах: урологах, окулістах, рентгенологах, стоматологах, отоларингологах, невропатологах, дермато-венерологах тощо. Ось як наприклад у цьому плані виглядала ситуація у 1961 р. Краснолиманському районі Херсонської області, який мав 5 дільничних лікарень розрахованих на 150 хворих та одну районну – на 150 хворих, за даними депутатів від даної області: “Из имеющихся единиц врачебных должностей занято 72, а врачами физических лиц – 54. Особенно тяжелое положение с детскими врачами. Ни в одной сельской больнице на протяжении многих лет их нет. Крайне недостает акушеров-гинекологов, нет невропатологов, стоматологов, других специалистов. В двух больницах нет медтранспорта”²¹⁶.

З початку 1960-х рр. система сільської медицини доповнюється такою структурою, як фельдшерсько-акушерські пункти (ФАПи). Їх призначення полягало у наданні допомоги силами середнього медичного персоналу у межах його кваліфікації, а саме: перев’язки, уколи, перша медична допомога при травмах чи певних видах захворювань, приймати пологи (якщо там малася акушерка), здійснювати патронат вагітних жінок, доки ті не будуть доставлені до пологового будинку дільничної чи районної лікарні. Проте ФАПи мали аналогічні з лікарнями проблеми як матеріального, так і кадрового плану. Розміщувалися вони у пристосованих, часто непридатних для цих цілей, приміщеннях, які належали колгоспам, і утримувалися за рахунок їхніх коштів. Керівництво господарств з різних причин не надавало їм належної матеріальної і організаційної допомоги. Через це вони не забезпечувалися вугіллям на зиму, не ремонтувалися, не мали необхідних умов

для виконання своїх функцій. Так, у 1965 р. з 17957 ФАПів лише 140 мали ліжка. Але їх нараховувалося всього 272 та й призначені вони були лише для породіль²¹⁷. Тобто всі ФАПи мали змогу лише для надання амбулаторної допомоги. Значна частина їх просто не функціонувала через відсутність належних приміщень або персоналу. Так, у тому ж таки 1965 р., за даними статорганів республіки нараховувалося 136 ФАПів, в яких посади не були заміщені упродовж цілого року²¹⁸. Це ж означало, що впродовж цього періоду мінімум 270 сіл не мали медичного обслуговування.

У той самий час продовжували функціонувати і такі форми медичного обслуговування селян, як пологові будинки. Вони створювалися за рахунок колгоспів і були на їх матеріальному забезпеченні. Проте правління господарств недостатньо дбали про їх роботу і умови перебування породіль та новонароджених, що позначалося на якості роботи установ і народжуваності дітей. Як правило, пологові будинки знаходилися у звичайних хатах, які, до того ж, нерідко потребували ремонту. У них в обмеженій кількості малося ліжок, інших необхідних меблів, та й ті були несправні. М'який інвентар також був низької якості, несвіжий. Наприклад, матраци часто були не стандартними (наповненими ватою), а й просто набиті соломною. Частим явищем була відсутність господарського мила, що вкрай обмежувало можливості прати і робити якісне вологе прибирання. Взимку пологові будинки взагалі не працювали через відсутність вугілля. Ось яким побачили у 1954р. колгоспний пологовий будинок перевіряючи у селі Малинівка Новоселівського району Чернігівської області: “У невеличкій сільській хаті влаштоване пологове відділення площею 12 кв. м. У приміщенні із земляною долівкою було вогко. Дитячі ліжка були відсутні. Новонароджені лежали на одних ліжках з породіллями. У пологовому будинку було обмаль господарського мила. Простирадла брудні. Білизна переться рідко, через відсутність мила і палива, яке у літній період колгоспам не виділяється”²¹⁹.

Недостатньо уваги сільська медицина надавала й обслуговуванню новонароджених. Наприклад, навіть у такому аспекті, як отримання додаткового молочного харчування вони були вкрай обмежені. Якщо у місті кожна дитяча лікарня мала дитячу кухню, то на селі навіть у 1965 р. їх малося лише 10, з яких лише одна знаходилася при дільничній лікарні²²⁰.

Через низьку забезпеченість медичними послугами сільські жителі мусили давати собі раду самі, займатися самолікуванням, навіть (через неможливість вчасно доставити вагітну до лікарні) народжувати вдома. Так, лише в 1955 р. без медичної допомоги вдома народило 56000 селянок²²¹.

Але й після пологів їхні проблеми не зникали. Особливо у разі ускладнень зі здоров'ям новонароджених та й їх самих. Але і в разі менш серйозних ситуацій годі було й розраховувати на медичну допомогу. Наприклад, при втраті або зниженні спроможності годувати дитину своїм молоком, селяни мусили проблемі давати лад самотужки. Адже сільська медицина у своєму розпорядженні практично не мала таких підрозділів, як молочні кухні. Якщо у місті кожна дільнична лікарня мала таку кухню, яка забезпечувалася , до того ж, централізовано і з досить широким асортиментом, спеціально приготовленим молочним харчуванням і надавала його дітям у обов'язковому порядку і необхідного виду, за призначенням дільничного лікаря, який з першого дня життя немовляти брав його на облік і спостерігав за його станом, то в селі навіть у 1965 р. за даними звіту Міністерства охорони здоров'я республіки на всю сільську місцевість малося лише 10 молочних кухонь, 9 з яких працювали при районних лікарнях²²².

Низька якість медичного обслуговування сільського населення призводила до поширення хронічних недугів, різних інфекційних захворювань. Відсутність належної кількості спеціалістів не давало можливості проведення різних профілактичних заходів. Внаслідок всього цього в сільській місцевості спостерігався високий рівень захворюваності і висока смертність, що було ще однією з її реалій.

Отже незадовільний стан торгівлі, нерозвиненість системи громадського харчування, низький рівень забезпеченості підприємствами служби побуту і медичними установами, з одного боку, та хронічна неспроможність їх задовольнити упродовж багатьох років на належному рівні і в необхідному обсязі товарами, послугами, медичним лікуванням, – з іншого, були тими реаліями села, які серйозно впливали на умови життя і праці там і були спонукаючими чинниками щодо формування у багатьох його жителів міграційних настроїв.

4.4.3. Стан соціально-культурної і духовної сфери

Важливе значення для закріплення прибуваючих на село працівників і тих, хто там мешкав, та успішному їх функціонуванню в його матеріальній сфері, мав і такий фактор, як наявність можливостей для задоволення різноманітних потреб соціально-культурного і духовного характеру їх самих і їхніх близьких, забезпечення повноцінного виховання та фізичного і духовного розвитку їхніх дітей. Проте, цей аспект життя на селі, як і багато інших, також був невідповідним ані вимогам часу, ані потребам населення.

Так, серйозною проблемою для села було виховання його маленьких мешканців дошкільного віку. Незважаючи на те, що ситуація з дитячими дошкільними установами була непростюю і у місті, ні в яке порівняння з нею вона не йшла – на селі. Якщо у містах дитячі садки і ясла знаходилися на утриманні держави і великих промислових підприємств, і мали досить солідну матеріальну базу, відповідне харчове, медичне, освітньо-виховне забезпечення, за ними здійснювали систематичний догляд соціальні та інші установи, то на селі така система знаходилася у зародковому стані. Тут, дитячі дошкільні заклади називали стаціонарними або постійно діючими (стаціонарними у сільській місцевості називалися дитячі садки і ясла, що працювали більше 10 місяців), і становили вони мізерну частку існуючих у господарствах виховних закладів. Так, за річними звітами колективних

господарств у 1955 р. їх нараховувалося 387 одиниць, а у 1960 – 463²²³, що становило чверть процента від загальної кількості господарств.

Пояснювалося це тим, що, як у місті, у селі весь тягар по відкриттю і утримуванню дитсадків лягав на підприємства. Переважна ж більшість господарств, через слабкість своїх бюджетів, не могла їх утримувати і забезпечувати цілорічно високий рівень догляду дітям. Хоча в республіці і мав місце процес будівництва за рахунок колгоспів повноцінних дошкільних закладів, які відповідали всім вимогам часу і не поступалися ні чим аналогічним закладам у містах. Частина з них за своїми характеристиками навіть перевершували їх. Наприклад, у 1965 р. постійно діючі дитячі заклади колгоспів “Пам’яті Ілліча” Черкаського району, “Радянська Україна” та “Комуніст” Шполянського району Черкаської області, ім. Леніна Бахчисарайського району та радгоспу “Молода гвардія” Джанкойського району Кримської області були представлені на Всесоюзній виставці досягнень народного господарства у Москві, а дитячий садочок с. Булахівка колгоспу “Україна” Павлоградського району Дніпропетровської області – на Українській Республіканській виставці досягнень народного господарства у Києві, де був нагороджений дипломом цієї виставки²²⁴. Однак, таких садків були одиниці.

Основну ж масу дитячих дошкільних закладів становили установи сезонного типу, що створювалися на період напружених сільськогосподарських робіт з березня по жовтень. Їх відкриття, кадрове, продуктове, матеріальне забезпечення були додатковим навантаженням для голів колгоспів у ряду інших численних обов’язків організаційно-господарського характеру.

За умов, коли від керівників господарств вимагалось, понад усе і в першу чергу, виконання основних функцій колективних господарств – забезпечення у належних обсягах виробництва для держави сільськогосподарської продукції, дана ділянка їх роботи була у них далеко не на першому місці і вони не приділяли їй належної уваги. Багато хто з них

взагалі вважали для себе зайвим клопотом мати такі установи у своїх сільгоспартілях. Наприклад, у 1955 р. голова колгоспу ім. Будьонного Херсонської області С.Дробот заявляв, що не знаходить за потрібне організувати дитячі ясла і вважає взагалі зайвим розмовляти на цю тему²²⁵.

Тож звичним явищем були затримки з відкриттям дитячих закладів, часом – доволі значні. В багатьох господарствах вони не працювали зовсім. Так, у 1955 р. за даними перевірок партійних, освітніх та статистичних органів, по республіці спостерігалася така картина: на 5 березня зовсім не розпочали свою роботу дитячі заклади в Одеській, Сталінській, Ворошиловградській і Кіровоградській областях; на 27 квітня у Немирівському районі Вінницької області у всіх його 42 колгоспах працювало лише 22 дошкільні установи; на 30 квітня на Київщині у Броварському районі у 26 його колгоспах, що склалися з 92 сіл, працювало лише 15 дитячих садочків, у Бориспільському – у 29 господарствах, а це 104 села, – 22 дитячі установи і аналогічна ситуація спостерігалася у всіх її районах; на 1 червня у Волинській області, яка мала 581 колективне господарство, було відкрито менше, ніж по одному садочку на колгосп, а у Любечському районі Чернігівської – на цей час не малося жодного²²⁶. У Херсонському районі однойменної області у багатьох господарствах у тому році дитячі садки взагалі не функціонували²²⁷.

Через це десятки тисяч жінок щорічно вилучалися з колгоспного виробництва. Не менше їх стояло перед проблемою виходу на роботу за рахунок полишення, якщо малися такі можливості, дітей на когось з непрацездатних або пенсійного віку, членів родини. Для тих же, у кого такої можливості не було, поставала серйозна дилема виконувати або материнські або посадові обов'язки. По суті, керівники господарств не розуміли не лише соціального, а й економічного значення для їхньої економіки дитячих дошкільних закладів. Адже кожен з них давав можливість вивільнити від роботи по догляду за дитиною щороку десятки жінок, робочі руки, спеціальні знання та

організаційні здібності яких, загалом, компенсовували витрати на утримання кожного такого закладу.

Таке ставлення з боку очільників господарств до дитячих садків визначало серйозні проблеми у їх функціонуванні. Вони відкривалися у непристосованих, погано обладнаних, а то й взагалі аварійних будівлях, здебільшого господарського призначення, у жилих будинках колгоспників. За місцем свого розташування та площею вони не відповідали вимогам санітарних норм. Наприклад, у 1955 р. у с. Майстрова Воля колгоспу ім. Калініна Ярупського району Житомирської області діти були розміщені у клубному приміщенні, розташованому на колгоспному господарському дворі, де знаходилася велика рогата худоба, коні, вівці. У колгоспі ім. Хрущова Каланчакського району Херсонської області дитсадок розміщувався у приватному будинку і мав лише дві кімнати. Господар систематично обмежував персонал у його обов'язках по догляду за дітьми, а самим дітям забороняв користуватися озелененою частиною двору, через що ті мусили перебувати весь час на сонці²²⁸.

Виконком Криничанської районної ради у 1959 р. на своєму засіданні, розглянувши стан дитячих ясел тільки в одному колгоспі – ім. Калініна, констатував таку ситуацію: “У першій бригаді приміщення старе, знаходиться в стороні від центра населеного пункту бригади, що утруднює відвідування ясел дітьми. У другій бригаді спеціального приміщення ясел немає. І з року в рік ясла були у власних будинках колгоспників, разом з господарськими приміщеннями. У третій бригаді приміщення ясел погано відремонтовані, без вентиляції, криша тече. Територія не повністю загорожена, не озеленена, засмічена. Поруч з яслами знаходиться тваринницький двір”²²⁹. В наступному році ситуація була зафіксована при перевірці іншого господарства – колгоспу “Україна”. Там, зазначалося у матеріалах засідання, в одній бригаді діти розміщуються “в зовсім непристосованому приміщенні”, в іншій – у жилому приміщенні колгоспників, де ясла займали одну кімнату для дітей “з загальним

коридором для ясел і жильців цього будинку”, приміщення дитячого будинку у третій бригаді розташовувалося на території молочно-товарної ферми. Такий же стан справ був у колгоспах “Зоря комунізму”, “Дружба”, ім. Леніна та інших²³⁰.

При цьому у колгоспах часто малися будівлі або спеціально споруджені, або підготовлені для розміщення там дошкільних закладів. Проте вони, за рішенням керівників господарств, передавалися або під контори правління, або під житло для себе чи секретарів парторганізацій, або під інші цілі, що не мали відношення до дитячих закладів. Так, у колгоспі ім. Ворошилова Джанкойського району Кримської області відремонтоване і підготовлене для потреб дитячого садка приміщення було віддане для вирощування курчат. А у селі Гай-Ніжинка колгоспу ім. Енгельса Дрогобицької області спеціально збудований будинок для дитячих ясел зайняв під житло сам голова. Більше того, він запропонував колгоспникам, що мали дітей, написати розписки, що вони не хочуть віддавати своїх дітей до дитячого садка²³¹. У колгоспі 8 Березня Євпаторійського району Кримської області приміщення дитячого садка було зайнято під квартиру секретаря парторганізації господарства²³². У радгоспі “Победа” Каланчакського району Херсонської області половина приміщення, призначеного для дитячого садка, була зайнята конторою, і 26 дітей мусили тіснитися у двох невеликих кімнатах²³².

Умови роботи дитячих садків були надзвичайно незадовільні. Їхні приміщення за своєю площею абсолютно не відповідали кількості дітей, що у них перебували. Вони не були електрифіковані і телефонізовані, їх території були у занедбаному стані. У своїй більшості вони не мали навіть майданчиків, де б діти могли побавитися. Мав місце тотальний дефіцит усього необхідного для утримання дітей. Хронічно не вистачало кухонного і столового приладдя, твердого і м’якого інвентарю, постільної білизни, подушок, ковдр, ліжок, горщиків для відправлення природних потреб, рушників, посуду, ложок, іграшок. У більшості закладів – у комплексі. Тож

діти, поки їхні батьки працювали, перебували у досить скрутних умовах. Через обмеженість кількості ліжок їх укладали спати у них по двоє. У разі ж відсутності такої можливості дітки мушили спати на підлозі, на набитих соломою матрацах. Нерідкими були випадки, коли дітей зовсім не клали спати, як, наприклад, у колгоспах Решетилівського, Ново-Санжарського, Машівського та Велико-Богданівського районів Полтавської області, де дитячі садки були розміщені в орендованих у колгоспників хатах і де для цього не малося аніяких можливостей²³⁴.

Через відсутність рушників діти часто не вмивалися впродовж цілого дня. А через нестачу ложок, тарілок, стільців мали місце складнощі з їх годуванням. Наприклад, у 1955 р. в колгоспі ім. Чапаєва Харцизького району Сталінської області на 46 дітей дитячого садка, який розміщувався у приміщенні, розрахованому на 20 чол., малися лише один рушник, один стільчик, один горщик та 9 ложок²³⁵. У дитячому садку колгоспу ім. Хрушова с. Михайлівки Березанського району Київської області на 35 дітей малося 10 тарілок і їх годували по черзі, а в колгоспі ім. Ворошилова с. Фастівочка Маківського району цієї ж області дитячий садок був відкритий у найманій хаті, де жили господарі (санітарний стан хати і подвір'я були незадовільними), діти їли за довгою лавою, стоячи, бо не було стільців та столу²³⁶. З цього приводу відділ статистики населення та охорони здоров'я ЦСУ республіки у своїй доповідній записці до ЦК КПУ та Ради міністрів республіки “Об обслуживании детей в колхозных детских яслях” так охарактеризував ситуацію: “В большинстве яслей (так у документації називалися колгоспні дошкільні заклади – О.Н.) не хватает ложек. Кормят детей в несколько очередей”²³⁷. У 1960 р. Щорський районний відділ народної освіти у Дніпропетровській області сповіщав, що у всіх його 55 колгоспних сезонних дитячих садках не вистачало столів і стільців 75 – 80 %, що «не вистачає стандартних меблів, стільчиків для 4 – 6-місних столів, стільців для годування грудних дітей, шкафчиків для одягу зовсім немає.

Іграшок для дітей раннього віку та для дошкільнят дуже мало. Немає матеріалів і обладнання для трудового виховання”²³⁸.

Не менш складною була і ситуація з харчуванням дітей. Упродовж всього періоду характерною ознакою дитячих садків була обмеженість асортименту продуктів, низькі їх поживність, калорійність та вітамінізація. Основу харчового раціону в них у другій половині 1950-х рр. становили картопля, пшоно, борошно грубого помелу та олія. Майже повністю було відсутнє забезпечення крупами, жирами. Навіть малися проблеми з хлібом. Оскільки він завозився раз на тиждень, то його або не вистачало, або діти нерідко їли черствий, а то й цвілий хліб. У 1955 р. Міністерство освіти у своєму звіті про ситуацію у колгоспних дитячих садках називало таку ситуацію типовою і наводило десятки прикладів по всіх областях республіки. Так, у дитячому садку колгоспу ім. 8 Березня Братського району Миколаївської області дітей щоденно годували галушками з борошна грубого помелу та супом з пшона, заправленим олією, а в колгоспах ім. Леніна та ім. Шевченка Сребенського району Чернігівської області, окрім пшона та картоплі, діти нічого не отримували на день²³⁹. Там же, де видавалися додаткові продукти, вони видавалися у вкрай мізерній кількості. Наприклад, дитячий садок с. Єланівка колгоспу ім. Щербакова Новобугського району Миколаївської області, в якому перебувало 20 дітей, окрім 1,5 кг кукурудзяного борошна низької якості та 1,5 кг пшеничного борошна простого помелу на день отримував ще 2 яйця та 6 л. молока²⁴⁰ (це становило лише 150 г. на дитину – О.Н.).

Колгоспи навіть не переймалися питаннями постачання до своїх дошкільних закладів вітамінної продукції. У 1958 р., наприклад, Криничанська районна рада Дніпропетровської області, через вкрай низьку забезпеченість дитячих садків у своїх колгоспах овочами і фруктами прийняла навіть рішення про виділення кожному господарству по 300 крб (у сучасному грошовому еквіваленті це приблизно 150 грн) для проведення вітамінізації їхніх дітей²⁴¹.

У першій половині 1960-х рр. ситуація мало змінилася на краще. Як і раніше, дитячі дошкільні установи не забезпечувалися належним асортиментом продуктів. Мала місце заміна цінних у біологічному плані продуктів іншими, менш поживними. У багатьох колгоспних садках замість масла вершкового, сиру, м'яса, риби, яєць споживалися тільки круп'яні та макаронні вироби, картопля, сало, маргарин та олія. Як і раніше, діти не отримували або отримували у неналежній кількості молоко, вітаміни, солодоці. Наприклад, при перевірці у 1960 р. колгоспних дитячих садків Кіровоградської області з'ясувалося, що всі перевірені заклади недоотримали масла вершкового 303 кг, молока – 4550 кг, цукру – 63 кг, більше того у них навіть діти ясельних груп годувалися салом і маргарином замість масла²⁴². А виконавчий комітет Криничанської районої ради Дніпропетровської області, перевіряючи у 1965 р. стан з харчуванням у дошкільних закладах своїх колгоспів, виявив таку картину: “Харчування складалося з борошна, вермішелі, пшона, молока. Зовсім не видавалися мед, масло, сметана. А фрукти видавалися у недостатній кількості. Харчування було малокалорійне, одноманітне”²⁴³.

Відповідними стану роботи і матеріальної бази колгоспних дитячих закладів були виховання і догляд за дітьми. Через низький якісний склад працівників вони були на вкрай низькому рівні. Це пояснювалося тим, що працювали там вихователями і завідуючими не фахівці, а випадкові люди, призначені головами колгоспів зі складу членів артільей. Через нерозуміння ролі і значення дошкільних дитячих закладів у житті селян, вони не вважали роботу у них важливою ділянкою. Тому й не дбали про те, щоб у господарствах були фахові вихователі. Навіть на спеціальні двотижневі курси з підготовки вихователів, які щорічно організовувалися у районних центрах перед початком сільськогосподарських робіт, дуже часто не направляли людей. Коли це й робилося, то, як правило направлені не забезпечувалися харчуванням на даний період, як це вимагалось. Через це люди часто відмовлялися їхати туди. Але, якщо і малися такі, що закінчували курси

вихователів, то голови колгоспів, вважаючи, що ця робота не потребувала значних зусиль, ставили туди не їх, а непрацевдатних, літніх жінок, інвалідів. До того ж, як правило, це були люди з нижчою освітою, які не могли забезпечити ні належного догляду, ні, тим більше, виховання дітей, що були їм доручені. Наприклад, у колгоспі ім. Калініна Ярупського району Житомирської області завідуючим садком був призначений інвалід, функції якого полягали лише в отриманні продуктів харчування. Все ж інше по черзі мусили робити матері дітей, що перебували у садку, або дівчатка-підлітки, яким важко було працювати на польових роботах²⁴⁴. А в радгоспі ім. 40-річчя Жовтня Іванівського району Київської області взагалі не було передбачено в дошкільних дитячих закладах посади вихователя²⁴⁵. При існуючій системі призначення, працівники дитячих установ часто змінювалися очільниками господарств і на їх місця призначалися нові непрацевдатні.

Через таке траплялися досить прикрі ситуації. Наприклад, нерідкими були випадки направлення небезпечно хворих колгоспниць. Так, у 1960 р. у колгоспі “Україна” Криничанського району Дніпропетровської області його керівник поставив працювати вихователькою хвору на туберкульоз легенів колгоспницю²⁴⁶. А в 1965 р. у колгоспі “Соціалістична перемога” Малинського району Житомирської області та радгоспі с. Бобрік Броварського району Київської області працювали хворі люди, до того ж похилого віку²⁴⁷. На працюючих у колгоспних дошкільних закладах не поширювалися ніякі пільги, що мали їхні колеги у містах, а робота у дитячих садках не зараховувалися у педагогічний стаж. І заробітна платня їх була вкрай низькою. Саме через те, що керівництво господарств їхню роботу не вважало за важливу і соціально значиму, воно відповідним чином і оцінювало її. По суті зарплатня завідуючої, виховательки не перевищувала середньої зарплатні рядової колгоспниці. Про рівень її можна отримати уявлення з штатного розкладу адміністративно-управлінського апарату колгоспу ім. Молотова Криничанського району Дніпропетровської області та оплати його праці. У 1960 р. завідувача дитячим садком і куховарка

отримували за один день своєї роботи 1,5 трудовня, няня за догляд за групою з 4 – 5-и грудних дітей або дітей старшого віку у кількості 15 чол. – 1,25 трудовня. Це становило відповідно 45 та 37,5 трудовнів на місяць. Тоді, як скажімо касир-рахівник отримував 60, помічник бухгалтера – 70 трудовнів, не говорячи вже про старший управлінський та керівний персонал²⁴⁸. У 1964 р., коли господарство вже працювало в умовах грошової оплати праці своїх трудівників, завідуючій була встановлена зарплатня в розмірі 40 крб (це у сучасному грошовому вимірі становить приблизно 200 грн), а всім іншим працівникам – по 30. Це становило відповідно 12 і 13 місця з 14 рівнів оплати працівників адміністративно-управлінського та обслуговуючого апарату господарства. Більше за них отримували навіть експедитор, завгосп – 50 крб, водій голови колгоспу – 60 крб²⁴⁹.

Серйозною проблемою для колгоспних дошкільних закладів була неможливість забезпечити належне духовне виховання та відповідне медичне обслуговування в них дітей. На відміну від міста, де з дітьми регулярно проводилися заняття з музики, співів, танців, малювання, у переважній більшості дитячих садків села про це взагалі не йшлося. У той час, як у міських дитячих садках малися медичні кабінети і в їхніх штатах обов'язково малася медична сестра, яка слідкувала за станом здоров'я дітей, санітарним станом приміщень, якістю продуктів, відповідністю страв санітарним і дієтичним нормам, один-два рази на місяць обов'язково дітей оглядав педіатр, в селі цього не було. Медичний догляд за дітьми там взагалі був серйозною проблемою. Через недостатній рівень розвитку сільської медицини, низький рівень забезпеченості її медперсоналом, не малася можливості для регулярного обстеження малюків у дитсадках. Медогляди відбувалися епізодично. Лише у випадках якоїсь пошесті. При тій антисанітарії, що малася у колгоспних садках, недотриманні правил гігієни, така робота медичної служби призводила до значної захворюваності у дитячих дошкільних закладах різноманітними хворобами. Так, у 1955 р. у колгоспах ім. Чапаєва Харцизького району Сталінської області п'ятеро дітей, через

відсутність у садку необхідної кількості рушників і мила, захворіли на кон'юнктивіт²⁵⁰. Улітку 1956 р. в Херсонській, Кримській, Вінницькій областях мали місце харчові отруєння дітей²⁵¹. У 1958 р. у дитячих садках Криничанського району Дніпропетровської області діти масово хворіли на кишкові захворювання, кір, коклюш, скарлатину²⁵².

Отже постала серйозна невідповідність роботи сільських дошкільних дитячих закладів вимогам медицини, педагогіки, потребам часу була ще однією складовою повсякденного сільського буття. На тлі існуючого комплексу проблем матеріального, соціально-побутового, соціально-культурного, виробничого тощо характеру вона виступала додатковим важливим чинником постійного хвилювання батьків з приводу умов утримання їхніх дітей, їх фізичного здоров'я, духовного виховання, морально-психологічного розвитку і ставали додатковою причиною для прибуваючих на роботу у село працівників замислитися над доцільністю перебування і їх самих, і їхніх дітей у таких умовах.

Не менш важливою причиною, що визначала такі настрої прибуваючих спеціалістів, була і спроможність села забезпечити можливості їхнім дітям отримати повноцінну освіту. Адже люди, що мали вищу фахову освіту, бажали щоб і їхні діти після закінчення школи могли продовжити навчання за уподобанням. Як заявляв у своєму виступі на нараді працівників сільського господарства у ЦК КПУ інженер-механік з Миколаївської області М.Лузгін: “У нас в селі школа. Занимаються двоє учителів в одній школі з двома класами. Тут приходиться раздумувати як краще устроїти дітей в отношении школьного обучения”²⁵³.

Сільські школи за всіма своїми показниками (будівлі, приміщення, матеріально-технічна та навчальна база, рівень організації навчального процесу, якісний склад педагогічного персоналу) не йшли ні в яке порівняння з міськими. На відміну від міста, наприклад, на селі існувала градація шкіл за рівнем надаваної освіти: початкові, семирічки (з початку 1960-х рр. восьмирічки), десятирічки. Більшість становили початкові школи, мінімум –

десятирічки. Наприклад, у 1958/1959 навчальному році у Щорському районі Дніпропетровської області з 65 шкіл 36 були початкові, 14 – семирічки і 6 – десятирічки²⁵⁴. У Апостолівському районі тієї ж області у 1963 р. було 120 навчальних закладів, з яких 64 – початкові, 32 – восьмирічки і 24 – десятирічки²⁵⁵. З навчальними шкільними закладами, як і з дошкільними село мало серйозні проблеми. Далеко не кожен колгосп, а їх господарства склалися з двох – чотирьох сіл, мав навіть початкову школу, тому навіть семирічні дітки мусили діставатися до неї за декілька кілометрів. У середині 1950-х рр., наприклад, така школа припадала в середньому на 3,6 сіл республіки²⁵⁶. Більшість їх розташовувалися у непристосованих, часто аварійних приміщеннях, з пічним опаленням, часто без електроосвітлення. У них, за рідкісними виключеннями, було 1 – 2 класні кімнати, де відбувалося навчання часто навіть учнів двох класів одночасно. Непоодинокими були випадки, коли школи розміщувалися у приміщеннях, так би мовити, подвійного призначення. Наприклад, навіть у 1965 р. Озерівська початкова школа Апостолівського району, що на Дніпропетровщині, розміщувалася в одній будівлі з колгоспним клубом і до того ж мала дах, що протікав²⁵⁷. Заняття в школах відбувалися у дві зміни. Матеріальна база їх була вкрай низька. Не вистачало найнеобхіднішого. Часто одна дошка припадала на два класи. Як правило у школі мався лише один учитель, який виконував водночас обов'язки завідуючого початковою школою, вчителя і завідуючого шкільною бібліотекою. Через відсутність необхідної кількості приміщень, потрібних для забезпечення навчального процесу, наочний матеріал, книжкова бібліотека часто утримувалися вчителями у себе вдома.

В аналогічному стані знаходилися і семи- та восьмирічки. У них перманентно не вистачало навчальних приміщень, що визначало необхідність навчання у дві, а то й у три зміни. До того ж вони розміщувалися у декількох приміщеннях, часто на відстані декількох кілометрів одне від одного. Нерідкими були випадки, коли шкільні приміщення взагалі були розташовані в різних селах. Так восьмирічка села

Преображенка Щорського району Дніпропетровської області мала три приміщення, що знаходилися одне від одного на відстані 2 – 3 км. Восьмирічка села Терновате цього ж району мала чотири приміщення, два з яких знаходилися у цьому населеному пункті, і там навчалися учні 1 – 4 класів, а два – в сусідньому, за 3 км, де навчалися учні 5 – 8 класів²⁵⁸. А в селі Туріл Перетинського району Закарпатської області школа взагалі розміщувалася у 14 пристосованих приміщеннях²⁵⁹. Матеріально-технічна база цього рівня шкіл мала бажати кращого. Так, вони були вкрай недостатньо забезпечені наочним приладдям, не мали виробничих майстерень, а розміщувалися переважно у спорудах з глини і лампачу, пристосованих для проведення навчального процесу, а то й взагалі таких, що знаходилися в аварійному стані. На грудень 1961 р. 7% їх взагалі підлягали знесенню, а на середину 1960-х рр. – ще стільки ж²⁶⁰.

Через брак приміщень школи часто не могли відкривати останні, – сьомий та восьмий класи. І тому вони, хоч і вважалися семи- та восьмирічками, проте ці класи мали в інших школах, що знаходилися в населених пунктах за декілька кілометрів. Наприклад, у Щорському районі Дніпропетровської області у 1960 р. таких шкіл було 25%²⁶¹.

Восьмирічки об'єднували кущі початкових шкіл, розташованих від них у радіусі від 6 до 15 км²⁶². У них для цього мали існувати гуртожитки, в яких перебували під час навчання учні з віддалених сіл. Проте у більшості випадків при цих школах гуртожитків не було. Тому батьки мусили винаймати у місцевих мешканців ліжко для своїх дітей. Частина батьків таких можливостей не мала. Тому питання продовження навчання для них і їхніх дітей нерідко перетворювалося на дуже серйозну проблему. Адже підвезення дітей до школи було обмеженим і нерегулярним або й взагалі відсутнє. Це призводило до масових пропусків занять, що, у свою чергу, вело до зниження успішності, якості навчання, зростання другорічництва і значного відсіву учнів.

Діти з ближче розташованих до школи сіл мушили ходити на навчання пішки у будь-яку погоду. Часто – навпростець. У пори року, коли рано темніло чи пізно світало, нерідко траплялися випадки, коли вони збивалися зі шляху до школи або при поверненні додому. Звичайно, на дорогу до школи і назад витрачалося багато часу, через що на підготовку до занять його залишалося обмаль. До того ж доводилося готуватися у дуже непростих умовах, адже більшість сіл не мали електропостачання, тому часто використовувалися каганець чи гасова лампа.

Для отримання повної середньої освіти малися десятирічки. Проте ситуація з ними була ще гіршою, адже їх було зовсім мало. Вони обслуговували куц семи- і восьмирічок, розташованих у радіусі від 15 км і більше. Залежно від кількості навчальних закладів цього рівня на район. Наприклад, у 1956 – 1957 навчальному році у чотирьох районах республіки малося лише по одній повній середній школі, у 54 – по дві, у 122 – по три і лише в 164 – по чотири²⁶³. Відкривати гуртожитки та створювати інші більш-менш прийнятні умови для дітей віддалених сіл у керівництва відповідних освітянських структур можливості не малося. Практично на район мався один інтернат, в якому учні жили і навчалися.

Гуртожитків також було обмаль. Та й умови проживання у них були досить непростими. Часто вони відкривалися на базі знятих у людей приміщень. Учні там знаходилися практично на самообслуговуванні та самозабезпеченні, харчуючись за рахунок продуктів, що давали їм на тиждень батьки. Наприклад, у селі Дмитрівка Павлоградського району Дніпропетровської області гуртожиток був розташований у приватному будинку, в якому одну кімнату займала сім'я колгоспниці, а дві інші були відведені школярам: одна для дівчаток, одна для хлопців. Мешкало в кожній з них по 6 – 8 чол. Харчувалися діти привезеним з дому. “Перші три дні було непогано, а потім асортимент продуктів катастрофічно звужувався до хліба з цибулею і варення, на яке вже дивитися не хотілося”²⁶⁴, – згадувала колишня мешканка цього гуртожитку, а нині професор Дніпропетровського гірничого

університету Швидько Г.К. Через такі умови життя учні знаходилися у гуртожитку практично лише п'ять місяців, тобто протягом найбільш несприятливого осінньо-зимового періоду. А з настанням тепла та у вересні й жовтні намагалися за будь-яких умов прожити удома.

Додатковим ускладнюючим фактором для набуття освіти сільськими дітьми було обов'язкове залучення їх до робіт у господарствах. Всі школярі від четвертого до десятого класу щорічно працювали у колгоспах весь вересень, часто й жовтень. Траплялися випадки використання їх у сільгоспроботах і в листопаді. Учні працювали на збиранні овочів, фруктів, виламуванні кукурудзи, копанні картоплі, буряків, перебиранні й очищенні сільськогосподарської продукції і закладанні її на зберігання. Часто роботи відбувалися під дощем, снігом, при іншій несприятливій погоді. Адже виконання плану, встановленого господарству, не можна було перенести на інший час. За таких умов дітям доводилося весь час бути на ногах, руки були мокрі, червоні від холоду, ноги мокрі. Навесні ж дітей залучали до проривання буряків, сапання кукурудзи, соняшника, до інших сільськогосподарських робіт, що проводилися в цей період. При цьому не бралось до уваги наближення екзаменів, навіть, якщо це були випускні – для десятикласників²⁶⁵. Одночасно з сільськогосподарськими роботами учні залучалися ще й до ремонту своїх шкіл.

Система використання у такий спосіб сільських учнів, їхнього навчального часу серйозно позначалася на якості їхніх знань і, по суті, робила сільських дітей менш конкурентоспроможними на вступних іспитах до вищих і середніх спеціальних навчальних закладів, порівняно з міськими, які постійно упродовж усього часу перебування в школі, відповідно до термінів, визначених для цього, засвоювали навчальний матеріал.

Важливим фактором, що також серйозно впливав на рівень знань учнів сільських шкіл, виступав і недостатньо високий рівень викладання. Він залежав від якісного складу викладацького персоналу. Попри те, що значну частку педагогічних колективів становили вчителі з солідним педагогічним

стажем, досвідчені фахівці, що любили свою роботу і добре володіли професією, високим в їх складі був відсоток осіб без належного фаху і тим більше, без належного рівня освіти. Так навіть у 1965 р. у республіці в цілому з 473166 вчителів 87%, або 409116 осіб мали неповну і повну загальну середню освіту²⁶⁶. Проте більшість останніх концентрувалося у сільській місцевості. Наприклад, у 1955 – 1956 навчальному році 20% вчителів сільських шкіл не мали вищої освіти, а серед тих, хто читав у 5 – 7 класах українську та російську мову і літературу, математику, фізику вони становили 30%. Серед учителів німецької мови їх було аж 64%. Серед тих, хто викладав німецьку у восьмих – десятих класах 25% не мали навіть середньої педагогічної освіти²⁶⁷. Через недостатню кількість фахівців райвно залучали працювати вчителями випускниць десятих класів сільських шкіл, 17-ти – 18-тилітніх дівчаток, які самі не досить добре володіли предметом, починали викладати його, а нерідко навіть і декілька. Наприклад, у Щорському районі Дніпропетровської області вони працювали вчителями англійської та німецької мови, математики, географії, вчителями початкових класів²⁶⁸. Результати такої ситуації позначилися на рівні знань дітей. Неодноразові перевірки навіть районними, тобто більш лояльними, освітніми органами свідчили, що він помітно відставав від потреб.

Додаткових турбот додавали батькам і умови перебування у навчальних закладах дітей. У першу чергу, умови харчування. У сільських школах, на відміну від міських, це була серйозна проблема. В них не було практично ні буфетів, ні їдалень. Колгоспи, на територіях яких були школи, не завжди організовували харчування дітей. Навіть учні перших – четвертих класів у вкрай обмеженій кількості отримували молоко. У більшості колгоспів їм керівництво просто відмовляло в цьому. У більшості восьмирічок і десятирічок їдальні були відсутні. У тих же, що малися, асортимент страв був дуже обмежений і неякісний. У 1957 р. у сільських середніх школах республіки малося лише 166 їдалень та 4882 буфети, в яких продавалися цукерки, пончики, пряники та бутерброди, а поряд з цим

“размещались школьные принадлежности”²⁶⁹. У Преображенській восьмирічній школі Щорського району Дніпропетровської області продавалися лише пряники, та й то не першої свіжості²⁷⁰.

Досить обмеженими на селі були можливості для розвитку здібностей дітей, їх духовних потреб. Наприклад, якщо у містах були палаци піонерів, станції юних техніків, юних натуралістів, планеристів, то в сільській місцевості малися, у кращому разі, будинки піонерів. Та й то вони розташовувалися лише у районних центрах і до того ж працювали найчастіше лише “на папері”. Як правило це були невеликі приміщення і мали вони досить обмежені можливості для реалізації якихось інтересів школярів. Наприклад, у селищі міського типу Щорськ Дніпропетровської області, яке до 1963 р. було районним центром, за звітами районного відділення освіти, мався будинок піонерів. Про те, що являв собою цей будинок і які були в нього можливості, свідчать дані звітів райвно. Загальна площа цього вогнища позашкільного дитячого виховання становила 17,5 м² і в ньому малося одне піаніно та одна ігротека. На базі цього будинку малося 10 гуртків, які об’єднували 165 учнів²⁷¹. Хоча, де знаходився цей будинок, автор, який до 1968 р. мешкав у Щорську, не знає і ніколи не чув про нього від своїх друзів. Фактично, при таких умовах духовного розвитку, сільським дітям залишалося займатися найбільш доступним: грати у футбол, карти, рибалити чи читати книжки.

Хоча з останнім також були досить серйозні проблеми. Досить складно було придбати на селі нову, цікаву або просто потрібну книжку. У 1957 р. книжкові магазини були передані з відання Міністерства культури, через неспроможність того приділяти цьому напрямку роботи в сільській місцевості належної уваги, Укоопспілці. Таких торгових точок на той момент виявилось лише 581 крамниця і 31 кіоск на всю республіку, і вони були у дуже неприглядному стані. Більше 140 розміщувалося у примітивних приміщеннях, непридатних для книжкової торгівлі, ще 56 потребували негайного капітального ремонту, а половина взагалі не мала підсобних

складських приміщень²⁷². Після передачі споживспілкам цього виду магазинів вони не покращили свою роботу. Література з баз завозилася рідко. Торгові підприємства споживчої кооперації були розташовані у містах, тож продавали там літературу за рахунок сільських фондів. В результаті сільські книжкові магазини та бібліотеки отримували не нову художню і навчальну літературу, а застарілу. Більше того, навіть замовити та передплатити книжкові видання чи іншу потрібну літературу сільські жителі не мали можливості, тому що ліміти для села розподілялися на рівні районного (у кращому разі) та обласного центрів. Сільське ж населення могло купити лише ті книжки, які йому пропонувала торгівля.

Більше того, через незадовільний стан і непристосованість для продажу книжкової продукції сільські магазини даного типу просто закривалися і торгівля книжками припинялася. Нові ж відкривалися в обмеженій кількості. Так, у 1964 р. через непристосованість приміщень тільки у Харківській облспоживспілці припинили торгівлю книжками 87 точок²⁷³. А за період з 1959 по 1964 рік у Запорізькій області у сільській місцевості їх було відкрито лише 7, у Херсонській – 6, у Хмельницькій – 3, у Рівненській – 1, а у Волинській – жодного²⁷⁴. Практично на 1965 р. книжкові магазини малися лише у райцентрах і порівняно в незначній кількості великих сіл. Як результат у сільській місцевості один такий магазин припадав у середньому на 16,9 тис. чол., хоча в цілому ряді областей цей показник був значно гірший. Наприклад, у Черкаській одна книжкова крамниця припадала на 23,8 тис. чол., у Київській – на 24,9 тис., у Рівненській – на 26,7 тис., у Закарпатській – на 33 тис.²⁷⁵ Такий стан мережі книжкових магазинів, торгівлі літературною продукцією ніяк не задовольняв потреби як школярів, так і батьків багатьох з них.

Додавала прикrostі багатьом батькам і нерівність у можливостях в оздоровленні своїх дітей, відпочинку їх у піонерських таборах, про які селяни знали лише з фільмів, преси, радіо та телебачення. У той час, як для жителів міста було нормою брати своїм дітям путівки кожного року і не один

раз на літо, до того – у різноманітні табори: розташовані у лісовій місцевості, на річці чи на морському узбережжі, працівники колгоспів і радгоспів, яку б посаду вони не обіймали, таких можливостей не мали за визначенням. Перебування улітку у справжньому піонерському таборі для сільської дитини було чимось з області фантастики. Лише одиниці могли мати таку нагоду. Наприклад, за даними звітів про стан оздоровлення дітей Щорського району Дніпропетровської області за період з 1955 по 1963 рр. було виявлено, що воно лише планувало направити своїх учнів до республіканського табору “Алые паруса”, та й то в кількості лише двох чоловік²⁷⁶.

Все, що робилося сільськими освітянськими органами у плані оздоровлення і відпочинку дітей, носило формальний характер. На початку літа районними органами склалися плани щодо кількості та форми оздоровлення дітей, вказувалися місця, на базі яких воно мало здійснюватися. Це були школи, інтернати, дитячі будинки та садки тощо. Яскравим прикладом такої організації літнього відпочинку для дітей села може слугувати ситуація у Щорському районі. У 1955 р. там планувалося оздоровити 264 школяра. З них 74 – у дитячому районному будинку, 100 – у піонерському таборі, який збиралися упродовж літа організувати у райцентрі., 90 – у міжколгоспному таборі в одному з сіл району. У 1960 р. у планах уже було оздоровити 4300 дітей: у районному піонерському таборі, який ще тільки збиралися організувати в одному з сіл району, – 150 учнів, у піонерському таборі на базі дитячого будинку – 140, у дитячому садку – 50, у дитячих яслах – 70, у трьох міжколгоспних піонерських таборах, що мали організовуватися влітку при школах – 330, у піонерському таборі *без харчування* (виділено тут і нижче нами – О.Н.) – 100, у *колгоспах* – 3200²⁷⁷. Тобто це свідчило, що лише мізерна частина сільських дітей влітку мала організований відпочинок. Для більшості ж він мав формальний характер, на відміну від міських дітей, які мали для цього широкі можливості.

Більше того, далеко не всі діти з запланованої кількості мали можливість скористатися навіть такого рівня організованим літнім

відпочинком, який їм пропонувався районними освітянськими органами, через зависокі для певної частини їхніх батьків ціни на путівки. Навіть у цьому питанні село знаходилося у нерівноправному становищі, порівняно з містом. Батьки сільських школярів мусили платити за їх перебування у таборі значно більшу суму, ніж батьки міських. За останніх, на відміну від селян, основну частину вартості путівки – до 90% – сплачували профспілкові організації підприємств, на яких вони працювали. Так, міським жителям путівка до піонерського табору коштувала 10 – 12 крб, що приблизно у сучасному грошовому еквіваленті дорівнює 50 – 60 грн, а мешканцю села, який відправляв свою дитину за декілька кілометрів від дому, 42 крб 35 коп, або приблизно 211 грн 75 коп²⁷⁸. Тож багатьом сільським дітям залишалося одне – працювати у колгоспі, заробляючи трудовні.

Таким чином і школа виступала фактором, який впливав на верствоутворюючі процеси на селі. Її низька матеріально-технічна і навчальна база, непрості умови функціонування, складнощі в організації навчально-виховного процесу, хронічні проблеми з якісним складом педагогічних колективів серйозно позначалися на рівні і якості знань школярів, на задоволенні їхніх духовних і фізичних потреб, робили менш конкурентоспроможними при вступі до вищих і середніх спеціальних навчальних закладів. Така ситуація була тією реалією повсякденного життя села, яка викликала стурбованість багатьох батьків за майбутнє своїх дітей, за спроможність їх отримати відповідну освіту, мати бажану професію і, зрештою, зайняти гідне місце у житті. Для певної частини працівників вона була чинником, який саме заради кращих перспектив для своїх дітей спонукав їх полишати село.

Малися й інші не менш вагомні фактори для формування міграційних настроїв, до того ж, у більш широкого загалу сільських жителів. Це – стан забезпечення духовних і культурних потреб населення. Основними осередками культурного життя на селі виступали бібліотеки і клуби. Вони так і розглядалися державою і комуністичною партією. Проте через їх

політику на селі вони загалом не виконали свого призначення. Пояснювалося це, у першу чергу, тими організаційно-господарськими змінами, що відбувалися на селі упродовж 1950-х – першої половини 1960-х рр., а саме укрупненням колгоспів, які, у свою чергу, супроводжувалися скороченням культурно-освітніх осередків, які функціонували в них. У новостворених укрупнених господарствах клуби або будинки культури функціонували лише на центральних садибах, а у так званих бригадних селах клуби переводилися на категорію “червоних гуртків”, функції яких полягали у проведенні агітаційно-пропагандистської роботи серед мешканців населеного пункту, читання їм лекцій з питань культури, зовнішньої і внутрішньої політики. В результаті з 1950 по 1955 рр. через таку політику держави кількість колгоспних клубів в Україні зменшилася на 5194²⁷⁹. І населення багатьох бригадних сіл втратило можливість відвідувати бібліотеки, переглядати фільми.

Осередки культури утримувалися за рахунок колгоспів. Тому їх фінансування здійснювалося у вкрай обмежених розмірах. Через це матеріальна їх база була у незадовільному стані. Так, клуби розміщувалися у непридатних для цього приміщеннях, доволі часто аварійних, і мали обмежені можливості для задоволення духовних потреб селян. Як згадує професор Швидько Г.К. у їхньому селі Дмитрівка Павлоградського району Дніпропетровської області під клуб усередині 1950-х рр. було переобладнано зерносховище. Там було влаштовано кінозал та бібліотеку, з одного боку, та ще магазин – з іншого²⁸⁰.

У багатьох селах взагалі не практикувалося жодних форм культурного обслуговування. В одних навіть існуючі приміщення клубів і будинків культури використовувалися не за призначенням: в якості зерносховищ, контор правлінь колгоспів, молокопунктів або приміщень для худоби, як, наприклад, у с. Селище Шепетівського району Кам’янець-Подільської області, де у клубі голова колгоспу наказував утримувати телят²⁸¹. В інших селах клуби існували лише “на папері”. В них нічого не робилося через

відсутність будь-яких приміщень. Наприклад, у 1955 р. таких клубів було 3461²⁸². Проте і функціонуючі культурні заклади значною мірою не виконували свого призначення. Так певна частина з них взагалі не мала залів для демонстрації кінофільмів. У 1955 р. таких, за офіційною статистикою, було 830²⁸³, у 1957 – 669²⁸⁴. Хоча реальна цифра була значно більшою, адже напівзруйнована будівля діяла лише у звітах. Більшість існуючих кінозалів не була розрахована на ту кількість жителів, що мешкала в населеному пункті. І не могла повноцінно забезпечувати їх потреби. Наприклад, у 1955 р. у с. Белоульє Вознесенського району Миколаївської області, в якому мешкало більше 2000 чол., мався зал лише на 100 глядацьких місць, а у с. Мешково-Погорелово Октябрського району цієї ж області з населенням 2600 чол. – на 60 чол.²⁸⁵ Взагалі така ситуація була типовою для села. Навіть за офіційною статистикою у 1955 р. клубів, що мали зали до 100 місць малося 30,5%, а більше 300 – лише 5%²⁸⁶.

Примітивною та надзвичайно убогою була і матеріальна база сільських закладів культури. Кінозали клубів, за браком площ, використовувалися і як зали для танців. За відсутності електрифікації молодь там веселилася під гармошку та грамофон. Більше того, клуби не мали навіть радіо. У 1955 р. з 7164 колгоспних будинків культури і клубів та хат-читалень, що продовжували існувати в окремих господарствах ще з 1920-х – 1930-х рр., було радіофіковано лише 41,8%²⁸⁷. У цілому ряді областей цей показник був ще нижчим. Так у Херсонській він становив 39,5%, у Ворошиловградській – 35,5, а в Миколаївській – 32,5%²⁸⁸. І ситуація в цьому плані вирішувалася досить повільно. Навіть у 1964 р. ще 10% колгоспних клубів і будинків культури залишалися нерадіофікованими²⁸⁹.

У багатьох сільських клубах і будинках культури були відсутні меблі, стільці для глядачів. Найчастіше малися лавки, яких не вистачало на всіх, тож колгоспники мусили ходити на демонстрацію кінофільмів з власним «обладнанням»: стільчиками, ослінчиками тощо. Багато клубів не могли задовольнити бажання селян дивитися кінофільми через відсутність власної

кіноустановки. Наприклад, у 1955 р. з 17845 колгоспів їх мали лише 2293 або 12,8%²⁹⁰. Проте було багато регіонів, де ситуація була значно гіршою. Наприклад, у Чернівецькій області лише 9,8% господарств мали такі установки, у Київській – 7,5%, у Чернігівській – 6,6%, у Хмельницькій – 5,5%, у Полтавській – 5,2%, у Кіровоградській – 5%, у Житомирській – 4,3%²⁹¹.

Певною мірою виправити ситуацію покликані були пересувні кіноустановки районних органів культури. Проте їх хронічно не вистачало. Наприклад, у 1955 р. одна така кінопересувка припадала на 3 сільради²⁹², а це від 25 до 30 сіл. З іншого боку, якість їх роботи була такою, що аж ніяк не могла задовольнити попит населення на “найбільш масовий вид мистецтва”. Через простоту, викликані відсутністю запчастин до кіноапаратів, транспорту, самих кіномеханіків, несвоєчасним отриманням картин, зривалися кінопокази, через що у людей ламалися плани, псувався настрій. І така ситуація мала сталий характер. Наприклад, у 1955 р. простоту пересувних кіноустановок становили 15442 дні, а в 1964 р. лише за перше півріччя – 15700²⁹³. Тож демонстрація фільмів відбувалася вкрай нерегулярно. Навіть за офіційними даними один житель села на рік міг відвідати кінозал лише 4 рази²⁹⁴. Насправді ж ситуація у більшості господарств була значно гіршою. Селяни місяцями не бачили кінофільмів. Наприклад, упродовж другого кварталу

1955 р. жодного разу не відбулося показу фільму у 1403 селах республіки²⁹⁵. Три місяці не бачили кінофільмів населені пункти Долинського району Станіславської області²⁹⁶. А жителі с. Покровка Нікопольського району Дніпропетровської області – шість²⁹⁷. Ситуація з роками практично не змінювалася. У 1962 р. у багатьох клубах Тернопільської, Кіровоградської, Миколаївської, Луганської областей упродовж усіх дванадцяти місяців не демонструвалися фільми, а в Богодухівському районі Харківської області така ситуація була типовою для більшості сіл²⁹⁸. У с. Попівка Іванківського району на Київщині фільми не демонструвалися більше року²⁹⁹.

Проте, навіть коли й відбувався показ фільму, це зовсім не означало, що сільські жителі отримували належне. Основною проблемою була якість кінопоказу. Так сільські жителі дивилися кінофільми значно пізніше їх виходу на екран, ніж міські. Основну масу фільмів, що демонструвалися на селі, на відміну від міста, становили навіть на середину 1960-х рр. картини випуску 10 – 30-тилітньої давності³⁰⁰. Тобто працівники колгоспів і радгоспів змушені були споживати морально застарілу кінопродукцію, яка, до того ж, знаходилася на фізично зношених носіях. Через довготривалий прокат плівки були поганої якості, затерті, неодноразово склеєні, причому часто так, що важко було розібрати суть показуваного, до того ж рвалися по декілька разів за сеанс. Нерідким явищем був показ не тих фільмів, що зазначалися у афішах. Звичним був показ одного фільму по декілька разів на рік, причому навіть протягом доволі короткого часу. Наприклад, у колгоспі “Червоний хлібороб” Кіровоградської області вісім разів протягом року було здійснено демонстрацію однієї й тієї ж картини³⁰¹.

Але і проанонсований показ фільму не завжди гарантував селянам, що він відбудеться. Масовий характер мали зриви їх через відміну керівництвом господарств, яке призначало саме на вказану дату і зазначений час загальноколгоспні збори чи інше масове зібрання. Адже кінозал клубу був найбільшим приміщенням у селі, яке могло умістити значну кількість людей. У 1964 р. таких зривів кінопоказів з вини керівників господарств по Україні було 6500³⁰². Тобто колгоспники були вкрай обмежені у можливостях відвідувати після роботи з метою подивитися кінофільм. Така ситуація породжувала негативну реакцію у багатьох жителів села.

Не менш складно колгоспникам було задовольнити і інші свої духовні потреби. Через обмеженість у площах, вкрай низьку оплату праці культпросвітніх працівників у переважній більшості сільських клубів, будинків культури, хат-читалень не малося можливості для проведення гурткової роботи. Наприклад, у 1955р. лише 41% сільських клубів, за даними ЦСУ республіки, мали приміщення для занять культмасовою роботою³⁰³. У

1960 р. постійна комісія з питань культури і науки Верховної Ради УРСР зазначала, що 9000 сільських клубів або 49% від їх загальної кількості не мали кімнат для гурткової роботи, а в 5660 клубів їх малося лише по одній³⁰⁴.

Матеріальне забезпечення культурно-масової роботи за таких умов знаходилося на вкрай низькому рівні. Через відсутність опалення взимку вони взагалі припиняли своє функціонування. Більшість господарств практично зовсім не мали можливостей для проведення будь-яких культурних заходів. У їх звітах найчастіше подавалася наявність тих гуртків, діяльність яких не потребувала значних організаційних зусиль і фінансових затрат. Це – хоріві, танцювальні та музичні гуртки. Декілька репетицій перед щорічним районним зльотом колективів художньої самодіяльності давали можливість звітувати про наявність у господарствах гуртків, а отже і про успішну культурно-масову роботу. Проте насправді ситуація у цій царині була нерайдужною. Наприклад, у 1955 р. відсоток сільських клубів, де не малося навіть таких гуртків коливався від 30 до 85%. Наприклад хорових колективів не мали 46,6% клубів у Кіровоградській області, 53,4% – у Сталінській, 55,4% – у Херсонській, 62,8% – у Полтавській; музичних – 77,5% – у Волинській, 76,5% – у Полтавській, 82,6% – у Херсонській, 85,1% – у Сталінській; танцювальних 69,9% – у Кіровоградській, 69,9% – у Волинській, 73,9% – у Херсонській, 79,3% – у Сталінській³⁰⁵. У клубах, де такі гуртки “малися”, ситуація була не кращою. Музичні колективи вкрай бідно були забезпечені або не забезпечені взагалі інструментами, хоріві й танцювальні – костюмами. Наприклад, у 1964 р. 68 клубів у Львівській області не мали музичних інструментів, 69 – у Рівненській, 170 – у Закарпатській, 171 – у Львівській³⁰⁶. Криничанська районна рада Дніпропетровської області, розглядаючи питання про роботу клубів на території Криничанської селищної ради, тобто у населених пунктах, найближче розташованих до районного центру (так би мовити, “найбільш наближених до цивілізації”), відзначала таку картину в них: “Матеріальна база клубов очень слаба. В Одаровском сельском клубе нет баяна, в Новопушкаревском –

костюмов для учасників художественної самодеятельности, інструментов для оркестра народних інструментов. В бригадних клубах матеріальна база ще хуже. Нет руководителей кружков”³⁰⁷. У 1962 р. стан забезпеченості інструментами колгоспних клубів Щорського району даної ж області, яких нараховувалося 36, виглядав так: клавішних інструментів (а це рояль або піаніно) не було взагалі, струнних або щипкових – нараховувалося 5, гармошок було 2, не малося жодного комплекту інструментів для духового оркестру³⁰⁸.

Робота клубів на селі практично зводилася до демонстрування фільмів та проведення танців. Це фіксували і науковці. Здійснені у першій половині 1960-х рр. дослідження ролі клубів у забезпеченні культурних і духовних потреб працівників колгоспного виробництва, показали їх вузьке призначення: кіно і танці. 62% їх відвідувачів була молодь 17 – 25 років. Люди від 25 до 45 років становили 16%, більше 40 років – 7%, підлітки і діти склали 15%³⁰⁹. Цю ж ситуацію підтверджував бригадир комплексної бригади колгоспу “Україна” Іллінецького району Вінницької області І.Бондаренко у своєму виступі у 1964 р. на одному з засідань постійної комісії з питань науки і культури Верховної Ради УРСР, присвяченому питанню поліпшення культурно-освітньої роботи серед трудящих: “У нашому селі негативним є те, що наші колгоспники не мають де відпочивати. У нас клуб в аварійному стані. Ніяких міроприємств не ведеться. Тільки кіно демонструється два рази на тиждень та танці. Самодіяльності у нас немає, гуртків ніяких не організовано, тому що немає кому. Завклубом у нас працює дівчина, яка закінчила 10 класів. Але вона не зацікавлена в роботі”³¹⁰.

Аналогічна ситуація спостерігалася з бібліотеками. Далеко не в кожному населеному пункті, більше того, навіть не в кожному колгоспі малися такі осередки культури. Так у 1955 р., за даними ЦСУ республіки, лише у 46% господарств були бібліотеки³¹¹. Тож жителі багатьох сіл мусили їхати за 5 – 10, а то й більше кілометрів до сусіднього села або навіть до районного центру, аби долучитися до розумного, доброго, вічного. Складною

була ситуація у забезпеченні духовних потреб працівників і державних сільськогосподарських підприємств. Так у 1955 р. з 812 радгоспів бібліотеки мали 367 або 44%, а з 1397 тракторних станцій – лише 48,9%³¹².

Через п'ять років, а саме на 1960 р. ситуація мало змінилася на краще. На засіданні постійної комісії з питань науки і культури Верховної Ради Української РСР підкреслювалося, що лише 50% колгоспів республіки мали свої бібліотеки³¹³. Хоча забезпеченість господарств бібліотеками у ряді регіонів була значно нижчою від середніх республіканських показників. Так у Херсонській області з 195 колгоспів бібліотеки малися лише у 37,4% господарств, у Черкаській – у 27%³¹⁴. І така тенденція продовжувала зберігатися й надалі. На середину 1960-х рр. у 20000 сіл були відсутні бібліотеки³¹⁵. Послугами книгозбірень не мали можливості користуватися жителі як маленьких, так і великих населених пунктів. Незалежно від того, в якому регіоні вони розташовувалися, в промисловому, де соціально-культурні показники були завжди кращими за середні республіканські, чи, так би мовити, непромисловому. Наприклад, у 1965 р. у Донецькій області навіть у населених пунктах з числом жителів більше за 1000 чол. у 481 з них не було бібліотек³¹⁶.

Матеріальна база бібліотек була відображенням загального стану бібліотечної справи на селі. Вони знаходилися у старих, непристосованих, часто аварійних, непридатних для виконання своїх функцій приміщеннях. Вони, як правило, розташовувалися у одній, в кращому випадку в двох невеличких кімнатах. Через їх необлаштованість та відсутність необхідного обладнання книжковий фонд знаходився просто на підлозі. Наприклад, у с. Макаринці Козятинського району Вінницької області бібліотека була розміщена у залізничному вагоні. У селах Слободище, Мухи, Яструбинці, Кришталівка, Кальник, Копівка, Рахни Дашівського району цієї ж області вони розміщувалися у кімнатах площею 12 кв. м³¹⁷. У листопаді 1964 р. бюро Дніпропетровського сільського обкому партії, після обстеження сільських книгозбірень регіону з прикрістю визнало, що “більшинство библиотек

размещены в непригодных помещениях, работают не в соответствии с запросами населения”³¹⁸. А виконком Криничанської районної ради цієї ж області так записав у січні цього ж року з приводу ситуації у своєму районі: “Особливо в занедбаному стані знаходиться робота і стан приміщення Новоселівської сільської бібліотеки, яка майже перетворилася в ожидалку автобусної зупинки. В коридорі бібліотеки брудно, стіни пописані, закурені”³¹⁹.

З книжковим фондом бібліотек були також серйозні проблеми. І кількісно, і якісно він був досить бідний. Основу його складала застаріла література. Поповнення ж новою відбувалося нерегулярно, у недостатній мірі і без урахування потреб жителів села. Через неухвагу до роботи бібліотек колгоспи виділяли їм кошти на придбання книжок рідко і в мінімальних розмірах. Районні відділи культури, які самі забезпечувалися за традиційним для культури, освіти і науки залишковим принципом, не могли надавати їм належної допомоги, тож виділяли також кошти по мірі можливості. Наприклад, бібліотека села Одарівка Криничанського району Дніпропетровської області, яка обслуговувала жителів двох сіл з загальним числом жителів 1672 чол., мала станом на 1965 р. загалом книжок 2553, отримала лише один раз на рік літератури на 100 крб, виділених районним бюджетом. Аналогічна ситуація малася і в селі Новопушкарівка цього ж району. Вона обслуговувала жителів двох сіл загальним числом 547 чол., мала книжковий фонд 1885 екз. і комплектувалася за рахунок районного відділу культури, який у тому ж році виділив їй 100 крб на придбання літератури. А в колгоспі ім. Суворова цього ж району, який складався з двох сіл, бібліотека мала лише 737 екземплярів книжок³²⁰.

Аналогічною була ситуація з забезпеченням духовних потреб працівників і сільськогосподарських підприємств державної форми власності. У більшості машинно-тракторних станцій та радгоспів для цього просто не малося можливостей через відсутність взагалі будь-яких осередків культури. Тож годі було й сподіватися на проведення культурно-масової

роботи там та задоволення духовних потреб задіяних у них працівників. Так у 1958 р. з 812 радгоспів бібліотеки мали лише 357 господарств або 44% їх загальнореспубліканської кількості, а з 1397 МТС – 48,9%³²¹. З клубними установами ситуація складалася не краще. Лише у 55,2% радянських господарств малися клубні приміщення³²². Ще гіршим було становище у машинно-тракторних станцій. Навіть за офіційними даними тільки 6,9% їх мали клуби та ще 49,9% – червоні кутки³²³. Проте, як і в колгоспах, наявний мінімум культурних осередків використовувався не за своїм призначенням. На багатьох підприємствах вони віддавалися для виробничих, адміністративних та інших потреб: під контори господарств, бухгалтерії, диспетчерські і навіть квартири, як, наприклад, у МТС села Пологи Запорізької області³²⁴. Більше того, далеко не всі ці підприємства, незважаючи на свій державний статус, мали можливості забезпечити умови своїм працівникам для долучення до надбань культури і задоволення хоча б мінімальних їх духовних потреб навіть через радіо. Бо не були радіофіковані. Наприклад у 1958 р. 16,1% МТС і 18,6% радгоспів не були підключені до радіотрансляційної мережі³²⁵.

Тож недостатній розвиток мережі культурно-освітніх осередків на селі, їх украй низьке матеріальне забезпечення, хронічна обмеженість у забезпеченні духовних потреб різних категорій мешканців села, незалежно від форми власності господарств, були такими реаліями сільського життя. Незмінність упродовж десятиліть такої ситуації викликала у багатьох сільських жителів стійке незадоволення нею і була додатковим фактором формування міграційних настроїв у них та їхніх рідних.

Таким чином недостатнє приділення уваги державою соціально-культурній і духовній сфері села визначило вкрай низький рівень її розвитку. Результатом цього був відповідний стан для всіх без винятку її складових. Незадовільна ситуація мала місце у формуванні молодого покоління сільських жителів. Серйозні проблеми малися у системі дошкільних дитячих закладів. Бідна матеріальна база, відсутність належної виховної роботи,

медичного догляду за дітьми у багатьох з них, серйозно позначалися на якості фізичного стану і духовного розвитку маленьких членів господарств. Аналогічна ситуація спостерігалася і в системі шкільних освітніх закладів. Недостатнє матеріальне і навчальне забезпечення сільських шкіл, непроті умови їх функціонування у системі стосунків з органами освіти і керівників господарств, складнощі в організації навчально-виховного процесу, хронічні проблеми з якісним складом педагогічних колективів позначалися на якості знань сільських школярів, що не могло не викликати тривоги за їх майбутнє у батьків. Відсутність належних можливостей для забезпечення розвитку духовних потреб, позашкільного дозвілля і повноцінного відпочинку та оздоровлення у літній період посилювали такі настрої батьків.

Поглиблювало проблему фактичне обмеження у забезпеченні культурних і духовних потреб всього сільського населення. Примітивна і надзвичайно убога матеріальна база сільських закладів культури вкрай збіднювала можливості жителів у цій царині. Відсутність у тисячах сіл будь-якого осередку культури не давало можливості їх мешканцям дивитися кінофільми, брати участь у творчих об'єднаннях, задовольняти інші свої духовні потреби. Нерозвиненість мережі бібліотек, їхня незадовільна матеріальна база, застарілі книжкові фонди ще більше ускладнювали ситуацію. Фактично село знаходилося у своєрідній культурній резервації. Такий стан справ у духовній сфері формував незадоволення багатьох мешканців села і визначав щодо цього у них негативні настрої.

Таким чином, здійснюючи політику потужного піднесення села, держава у першу чергу спрямувала кошти в його матеріально-технічну сферу, через що соціальна – виявилася серйозно відсталою. Населені пункти знаходилися у занедбаному стані, їх комунальна сфера була нерозвинута, вкрай низьким залишався рівень забезпеченості надбаннями цивілізації. Господарства не мали економічних можливостей для забезпечення житлом прибуваючих до них на роботу працівників. На низькому рівні знаходилася сільська торгівля, яка за своїми можливостями була неспроможна належним

чином забезпечити запити представників жодної з вікових чи соціальних категорій населення села. Серйозні нарікання викликало громадське харчування. У зародковому стані знаходилася служба побуту через що не могла задовольняти навіть нагальні потреби сільських жителів. Чимало проблем малося у сільській медицині. Це позначалося на кількості надаваних нею послуг, на спроможності відповідати своєму призначенню.

Складною була ситуація в системі дошкільних дитячих закладів. Садки і ясла не мали належної матеріальної бази. Переважна їх більшість функціонувала у непридатних приміщеннях. Діти утримувалися в антисанітарних умовах, не мали повноцінного харчування, належного виховання та медичного догляду.

Складним був стан речей і в системі народної освіти. Через перманентні проблеми з матеріальною і навчальною базою шкіл, якісним складом педагогічних колективів, труднощами з організацією повноцінного навчального процесу, а також зі своєрідністю спеціалізації навчальних закладів у межах району, для сільських дітей малися серйозні складнощі з отриманням освіти належної якості, яка б давала змогу бути конкурентоспроможними з міськими дітьми і отримати бажану професію. Крім того, село не мало можливостей для створення належних умов дітям для всебічного їх фізичного і духовного розвитку, оздоровлення та відпочинку в піонерських таборах.

Серйозні проблеми малися і в задоволенні духовних потреб жителів села, проведенні дозвілля всіх категорій його населення. Окрім того, що осередки культури малися далеко не в кожному населеному пункті, вони, до того ж, розміщувалися переважно у невідповідних приміщеннях, через що мали досить обмежені можливості для здійснення своїх функцій. У багатьох клубах були відсутні умови для демонстрації фільмів, багато з них взагалі не мали кіноапаратури. Інші, за площею приміщень своїх кінозалів не мали можливості забезпечити попит мешканців населених пунктів, де розташовувалися. Фільми, що демонструвалися, були морально і фізично

застарілими. Дуже обмеженою була кількість гуртків і інших творчих колективів. Серйозною для них була проблема забезпеченості реквізитом. Бібліотеки не мали відповідних приміщень, належним чином не забезпечувалися літературою, мали застарілі й обмежені фонди, які не могли задовольнити потреб читачів.

Такий стан соціально-культурної і побутової сфери являв собою реальність повсякденного буття села, яка не могла задовольняти багатьох його мешканців, була причиною міграційних настроїв значної їх частини.

ВИСНОВКИ

Наприкінці 1950-х рр. – початку 1960-х рр. завершилося формування виробничо-професійної структури працівників села. Утворилася ланка, якої об'єктивно потребувала існуюча у сільському господарстві з початку 1930-х рр. економічна модель виробництва. Процес її формування виявився непростим і затягнутим у часі. Причиною такого стану була політика радянського державно-партійного керівництва, в основі якої лежало сприйняття аграрного виробництва як менш вартісного сектора економіки, що і визначило весь хід економічного і соціального розвитку села.

Реформа, що відбулася у сільському господарстві на зламі 1920-х рр., носила незавершений характер. Проголошена нею колективізація, яка передбачала організаційно-господарські зміни у матеріальній сфері села і зміну моделі його виробництва, не пішла далі механічного об'єднання одноосібних господарств без поглибленої перебудови всього складного комплексу виробничих відносин у галузі. В результаті, інфраструктура її, особливо на виробничому рівні, залишалася незмінною з 60-х рр. XIX ст. У той же час, змінився соціальний статус селян: з господарів, виробників продукції, вони, за аналогією з промисловими підприємствами, стали найманими працівниками, виконавцями, позбавленими стимулів до сумлінної і продуктивної праці. Але, на відміну від останніх, у нових виробничих сільськогосподарських колективах, категорії працівників, що на фаховому рівні управляли трудовими колективами і технологічними процесами, не існувало. На селі така категорія працівників організаційно знаходилася поза межами матеріального виробництва і виконувала щодо нього консультативні та контролюючо-плануючі функції. Тобто, виробничо-професійна структура працівників села не відповідала економічній моделі аграрного виробництва. За нових умов таку ситуацію керівництво держави вирішувало спрощеним шляхом: штатним розкладом виробничих колективів сільгоспартілей було

передбачено лише чотири посади – голова, рахівник, бригадир і завідуючий фермою, обрані селянами зі свого середовища. Працівники зі спеціальними знаннями, що у мізерній кількості малися у сільгоспартілях, були на правах рядових членів господарств і розглядалися як звичайні колгоспники.

За умов використання на селі традиційних технологій, з одного боку, та відносно невисокого рівня споживання сільськогосподарської продукції радянським суспільством – з іншого, відсутність у матеріальному виробництві села такої важливої професійної категорії, як працівники зі спеціальними знаннями, мало позначалися на економічних показниках господарств і тому не розглядалися як негативний чинник. Але війна та післявоєнна погодно-кліматична ситуація поставили під сумнів спроможність сільськогосподарської галузі в існуючому форматі прискорено відродитися і у подальшому ефективно нарощувати свій економічний потенціал відповідно до підвищених потреб держави, зумовлених комплексом внутрішніх і зовнішніх факторів.

Пошук шляхів виходу з ситуації відбувався у рамках традиційної для керівництва держави політики, яка полягала у безкомпромісному ставленні до села і тотальному викачуванню з нього виробленої продукції. Проблема вирішувалася за рахунок економічного, демографічного, соціального потенціалу самого села. Це виявлялося, у першу чергу, у перманентному посиленні експлуатації працівників його матеріальної сфери як у громадському секторі, так і у – приватному. Зміцнення організаційно-господарської виробничої дисципліни відбувалося за допомогою адміністративно-репресивних заходів щодо керівників господарств та їх підрозділів. Вдосконалення виробничо-професійної структури, тобто створення відсутньої ланки працівників, призначення яких полягало у фаховому керівництві трудовими колективами, управлінні виробничими і технологічними процесами на рівні, що ставилися часом, почало здійснюватися з числа самих селян, на низькій їх освітній базі і через систему спеціально створених для цього короткотермінових форм навчання. Але дана

категорія працівників, через невідповідність їх вимогам колгоспного виробництва, не знайшла в ньому необхідного попиту. Спроби вирішити проблему іншим шляхом не мали успіху. Так, випускники вузів і технікумів не могли бути використані у колективних господарствах через існуючу систему розподілу їх і використання тільки у наукових установах, апараті управління всіх рівнів галузі та обслуговуючих сільгоспартілі агрозооветеринарних та інженерно-технічних структурах. У свою чергу, намагання державно-партійного керівництва підвищити інтелектуальний потенціал матеріального виробництва села за рахунок працівників управлінських та обслуговуючих структур галузі також не мала успіху через несприйняття їх самим селом. Оскільки після війни обліково-контролюючі ланки та обслуговуючі організації продовжували знаходитися поза колгоспним виробництвом, то село не вбачало в їхніх працівниках чинних учасників процесу вироблення сільськогосподарського продукту. При відсутності конкретних регламентуючих партійно-державних документів воно опиралося використанню спеціалістів у колгоспному виробництві у формі залучення їх не за фахом і призначенням, виплаті невідповідно низької заробітної плати, при першій же нагоді позбуваючись їх з господарств. У результаті, такий вагомий фактор підвищення продуктивності галузі, як інтелектуалізація її матеріального виробництва залишався незадіяним.

Практично, через неефективну політику, сталінське керівництво не змогло вирішити питання післявоєнної відбудови сільського господарства, що серйозно позначилося на всіх сферах життя країни. Критична ситуація у галузі і її вплив на всі процеси життя радянського суспільства поставили нове керівництво на чолі з М. Хрущовим перед необхідністю форсованого виправлення становища. У прийнятій ним програмі потужного піднесення аграрного виробництва у стислі терміни важливе місце відводилося інтелектуалізації його матеріальної сфери як вагомого чинника у підвищенні продуктивності сільського господарства і забезпечення потреб держави його продукцією.

Виконання наміченої програми здійснювалося одночасно трьома шляхами. Перший був продовженням курсу попереднього керівництва готувати працівників керівної ланки колгоспів з самих селян у системі короткотермінових форм навчання. Другий – полягав у активному залученні до вирішення кадрових проблем села міста та його жителів. Третім, що потребував значного часу і коштів на підготовку фахівців, і через це, не розглядався у попередній період як перспективний, залучалися “класичні” навчальні заклади з підпорядкуванням їхньої діяльності як у якісному, так і у кількісному плані проголошеній програмі. Власне два перших розглядалися як основні у вирішенні поставленого завдання.

Ступінь ефективності кожного з шляхів був різним. Так, система короткотермінового навчання, як і в попередній період, незважаючи навіть на здійснювані в ній реорганізації, не виправдала сподівань, що на неї покладалися. Незмінна зорієнтованість її на надання спеціальних знань в обмеженому обсязі, визначала низьку категорію фаху їхніх випускників. У результаті, ті не мали попиту в колгоспному виробництві і за призначенням використовувалися в ньому в обмеженій мірі. Практично, вплив їх на виробничі процеси в колгоспах був мізерним. Відповідно, і кількісно, і якісно значення такої системи у формуванні нової виробничої ланки було мізерним. Це зрештою і змусило відмовитися від такого шляху інтелектуалізації колгоспного виробництва.

Спроби підвищення інтелектуального потенціалу села за рахунок міста також не дали бажаного результату. Здійснювані у формі перманентних кампаній, спрямованих на заповнення керівних або технологічних посад у матеріальному виробництві аграрної галузі, вони, по суті, носили мобілізаційний характер і не знаходили широкої підтримки у міського населення. Через свою обмеженість часовими рамками реалізації, викликаними загальним завданням форсованого піднесення галузі, а також встановлені визначально мінімальні кількісні характеристики, вони не змогли бути сталим і надійним джерелом формування нової виробничої ланки

колгоспного виробництва. До того ж, направлені у ході кампаній працівники, у своїй більшості, зосереджувалися у обслуговуючих колгоспне виробництво структурах і, таким чином, мало впливали як на покращення виробничо-професійної структури села, так і на його матеріальну сферу. Примусовий характер цих кампаній визначив сталу тенденцію відсотку залучених до роботи на селі, полишення ними місць свого призначення і повернення назад до міста.

Намагання виправити ситуацію за рахунок задіяння різноманітних патріотичних починів також не виявило необхідної ефективності. Залучення до формування нової виробничої ланки скорочуваних з армії представників офіцерського складу не знайшло у тих відгуку. Спроба задіяти у роботі на селі спеціалістів з сільськогосподарськими дипломами, що працювали в інших галузях економіки, не реалізувалася через спротив керівництва цих галузей. Фактично, місто не відгукнулося на заклик держави взяти участь у відродженні сільськогосподарської галузі. Практично, з його боку мав місце лише пасивний спротив здійснюваній політиці.

У свою чергу, значний внесок у таку ситуацію робило і саме село. Розглядаючи такі кроки держави у вирішенні посталих перед галуззю завдань, як втручання у свою соціально-виробничу структуру і вбачаючи в них (заходах) небезпеку для матеріального і соціального становища своїх працівників, воно упереджено ставилося до прибуваючих “ззовні” фахівців і не сприяло закріпленню їх у колгоспному виробництві.

Найбільшу ефективність у забезпеченні виробництва працівниками зі спеціальними знаннями показав третій шлях, що полягав у залученні до вирішення проблем вищих і середніх сільськогосподарських навчальних закладів. Кількісні і якісні показники його не йшли ні в яке порівняння з двома попередніми. Саме вузи і технікуми, в результаті трансформацій, що мали на меті переорієнтацію їх діяльності у русло потреб матеріального виробництва (інколи не досить вдалих) стали єдиним джерелом формування нової виробничої ланки. Значні масштаби підготовки в них спеціалістів і

направлення їх у сільськогосподарські організації і підприємства, незважаючи навіть на сталий відтік їх звідти, сприяв, хоч і повільному, насиченню працівниками відповідного фахового рівня керівних і технологічних ланок матеріального виробництва. Цей процес набув розвитку, починаючи з другої половини 1950-х рр., коли було взято курс на збільшення у складі студентських і учнівських контингентів вихідців із села. У першу чергу за рахунок дітей колгоспників і робітників радгоспів, а також тих, хто мав виробничий стаж та певний життєвий досвід. Було надано можливість господарствам готувати навіть за свій рахунок спеціалістів з числа своїх працівників. Відбулося розширення підготовки працюючих у аграрній сфері у системі заочного навчання. Власне у системі класичної підготовки і реалізувалася ідея партійно-державного керівництва країни готувати працівників для аграрного виробництва з числа самих селян.

Особливістю другої половини 1950-х – середини 1960-х рр. була значна невідповідність між освітнім і посадовим рівнями фахівців. Основну масу їх складали особи з середньою спеціальною освітою. Через підлеглість сільгоспвузів союзним органам, їхні студентські контингенти, на відміну від технікумівських, комплектувалися у менших від потреб сільського господарства республіки розмірах. До того ж, більша частина їхніх випускників розподілялася поза межі України. Відсутність же у колгоспах штатних розкладів, які б чітко ув'язували посадові функції спеціаліста з рівнем його фахової освіти, сприяла наданню їхнім керівництвом, з фінансових міркувань, переваги фахівцям з технікумівськими дипломами.

Незважаючи на збільшення кількості працівників зооветеринарного, агрономічного і інженерно-технічного профілю у сільському господарстві впливу, їх на ефективність роботи галузі не відчувалося. Через незмінність системи інтелектуального обслуговування матеріальної сфери галузі вони, як і раніше, продовжували організаційно і соціально знаходитися поза колгоспним виробництвом і не несли відповідальності за його результати.

Вольовим методом дану ситуацію було змінено у другій половині 1950-х рр. Спеціальними постановами партійно-господарського керівництва країни спочатку агрономічні та зооветеринарні, а потім і інженерно-технічні працівники зі структур, що здійснювали щодо колгоспів обслуговуючі та контролюючо-плануючі функції, були переведені на роботу до сільгоспартілей і стали членами їхніх трудових колективів. У такий спосіб було “включено” у безпосередній процес вироблення сільськогосподарського продукту працівників зі спеціальними знаннями. І, таким чином, вирішилося питання формування виробничо-професійної ланки матеріальної сфери села, якої об’єктивно потребувала економічна модель сільського господарства, що існувала у країні вже близько 30 років. З цього часу село перейшло на власну соціально-демографічну і економічну базу забезпечення своїх керівних і технологічних ланок матеріального виробництва. Завершення формування виробничо-професійної структури свідчило про остаточне завершення формування колгоспного ладу. В результаті здійснених заходів державного керівництва у соціальній структурі села виникла нова верства, якої раніше не існувало – виробнича інтелігенція, яка і по суті, і за формою насправді була сільською. Проте заходи держави по зміцненню виробничої сфери села шляхом її інтелектуалізації мали досить неоднозначні результати. Хоч і відбулися певні кількісні й якісні зрушення у колі працівників їх керівних і технологічних ланок, на середину 1960-х рр. і по галузі у цілому, і по окремих її складових вони були недостатніми. В основі такої ситуації лежала політика державного і партійного керівництва, яка базувалася на теоретичних положеннях марксизму, сформувалися ще в середині XIX – на початку XX ст., за якими село з його жителями не розглядалося як повноцінна складова суспільства, а сільське господарство – як рівноправна з промисловістю складова економіки. У цій системі цінностей селу відводилася лише роль джерела по забезпеченню потреб держави сільськогосподарською продукцією. Завдання, що ставилися по збільшенню її обсягів, розглядалися крізь призму зміцнення матеріально-технічної бази колгоспного

виробництва. Тому кошти, що виділялися на потужне піднесення галузі, спрямовувалися лише у її матеріальну сферу. Питання забезпечення належних умов праці і життя, як фахівців, що мали виконувати поставлені завдання, так і всіх задіяних у сільськогосподарському виробництві, задоволенні їхніх духовних потреб були не пріоритетними в діяльності партійних, державних і господарських органів, фінансувалися за залишковим принципом. Все це визначало занедбаність соціально-побутової і культурної сфери села, яка разом з недооцінкою ролі й місця працівників новоствореної ланки колгоспного виробництва партійними і радянськими структурами всіх рівнів серйозно впливала на кількісний і якісний її склад, робила його далеким від реальних потреб.

Бібліографічні посилання

Посилання до вступу

1. **Лобурець В.Е.** Формування радянського робітничого класу України (1921 – 1932 рр.).– Х.: Вища шк., 1974.– 157 с.
2. **Шелест Д.С.** Количественные и качественные изменения в составе рабочего класса Украинской ССР (1959 – 1970 гг.).– Д.: Б. и., 1971.– 177 с.
3. **Кудлай О.С.** Робітничий клас України в боротьбі за відбудову і розвиток промисловості у повоєнний період. – К.: Наук. думка, 1965.– 264 с.; **Шульга І.В.** Робітничий клас колгоспному селянству.– К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1971. – 179 с.
4. **Турченко Ф.Г.** Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине. – Одесса: Вища шк., 1983.– 198 с.
5. **Абросенко К.О.** О социалистическом перевоспитании крестьянства.– М.: Госполитиздат, 1949. – 139 с.; **Снитко П.Г.** Деятельность Коммунистической партии Украины по укреплению союза рабочего класса и колхозного крестьянства (1945 – 1960 гг.).– К.: Наук. думка, 1966.– 138 с.; **Ширяев Ю.І.** Місто і село: подолання істотних відмінностей / Керівник авт. колект. К.Г.Каковський.– К.: Наук. думка, 1982.– 264 с.
6. **Окладной Г.М.** Рост культурно-технического уровня колхозного крестьянства.– Х: Харьковское обл. изд-во, 1958.– 359 с.; **Плысюк В.Ф., Черняк Я.И.** Деятельность Коммунистической партии Украины по повышению профессионального и производственного уровня тружеников села // Научные труды по истории КПСС.– К., 1987.– Вып. 87.– С. 49 – 55; **Петренко В.С.** Зростання культурно-технічного рівня колгоспного селянства України.– К.: Наук. думка, 1964.– 225 с.; **Шкурко В.** Подъем культурно-технического уровня колхозного крестьянства.– Мн.: Уражай, 1969.– 102 с.
7. **Бабич Д.І.** Діяльність партійних організацій України по зміцненню сільського господарства України керівними кадрами // Наукові праці з історії КПРС.– 1978.– Вып. 81.– С. 82 – 85; **Белов В.А.** Деятельность КПСС по укреплению МТС и колхозов руководящими кадрами и специалистами (1953 –

1956 гг.) // Сборник по вопросам истории КПСС. Ученые записки Академии общественных наук при ЦК КПСС.– 1957.– Вып. 31.– С. 187 – 191; **Петренко В.С.** О подготовке сельскохозяйственных кадров на Украине (1946 – 1965 гг.) // История СССР.– 1969.– №4.– С. 80 – 89; **Тюрина А.П.** Тридцатитысячники / От Октября к строительству коммунизма.– М.: Просвещение, 1967.– С. 369 – 384; **Чистяков В.Б.** Подготовка кадров руководителей колхозного производства в 1946 – 1950 гг. // Проблемы истории современной советской деревни. 1946 – 1973.– М.: Наука, 1975.– С. 371 – 379.

Посилання до розділу 1

1. **Борисов И.** О подборе и воспитании кадров земельных работников // Социалистическое сельское хозяйство. – 1946. – №12. – С. 6 – 13.

2. **Пронин О.** Государственные сельскохозяйственные школы // Социалистическое сельское хозяйство. – 1946. – №12. – С. 38 – 46; Він же. Государственные школы руководящих кадров колхозов // Колхозное строительство. – 1948. – №1. – С. 24 – 30; **Мельников В.** Вопросы подготовки руководящих кадров // Социалистическое сельское хозяйство. – 1950. – №8. – С. 16 – 24.

3. **Степанов Б.** Воспитание руководящих колхозных кадров. – М.: Госсельгиздат, 1948. – 85 с.

4. **Зиновьев П.А.** Борьба Коммунистической партии Советского Союза за подготовку руководящих колхозных кадров в послевоенный период (1946 – 1953 гг.); Автореф. ...канд. ист. наук. – М.: Б. и., 1955. – 18 с.; **Карпиленко С.Т.** Борьба КПСС за подготовку и воспитание руководящих кадров сельского хозяйства в послевоенный период (1946 – 1953 гг.); Автореф. ...канд. ист. наук. – Л.: Б. и., 1953. – 17 с.; **Щусь Б.И.** Борьба КПСС за воспитание колхозных кадров в период четвертой пятилетки (по материалам Киевской области): Автореф. ... канд. ист. наук. – К.: Б. и., 1953. – 20 с.

5. **Коломийчук В.Г.** Борьба КПСС за повышение роли МТС в колхозном производстве в 1951 – 1954 гг. (На материалах Украинской ССР): Автореф. ... канд. ист. наук. – К., 1955. – 19 с.; **Родзин А.В.** Большеви́стская партия в борьбе за восстановление и развитие совхозов (1943 – 1950-х гг.) (На материалах Украины): Автореф. ... канд. ист. наук. – К., 1952. – 15 с.; **Шевелев А.Г.** Борьба КПСС за восстановление и развитие МТС на Украине в послевоенный период (1943 – 1950 гг.): Автореф. ... канд. ист. наук. – К., 1955. – 15 с.

6. **Белов В.В.** Деятельность КПСС по укреплению МТС и колхозов руководящими кадрами и специалистами (1953 – 1956): Автореф. ... канд. ист. наук. – М.: Б. и., 1957. – 18 с.; **Булак В.И.** Мероприятия Коммунистической партии по дальнейшему организационно-хозяйственному укреплению колхозов и борьба за их осуществление в 1956 – 1959 гг. // Труды кафедры истории КПСС Харьковского гос. ун-та. – Х.: Б. и., 1962. – Т.10. – С. 42 – 49; **Осадчий І.В.** Укріплення колгоспів керівними кадрами // Наукові записки Київського пед. ін-ту. – К.: Б. в., 1956. – Т. 23. – С. 24 – 31; **Сай Н.О.** К вопросу укрепления колхозов и МТС Украины руководящими кадрами в 1953 – 1959 гг. // Сб. науч. работ кафедры марксизма-ленинизма. Труды Харьковского сельскохозяйственного института. – Х.: Б. и., 1962. – Т. XL. – С. 198 – 223.

7. **Карамелев А.Н.** Движение тридцатитысячников и укрепление колхозов (1956 – 1959) // Вопросы истории КПСС. – 1962. – №11. – С. 115 – 126; **Одинцов В.Е.** Деятельность КПСС по укреплению колхозов руководящими кадрами (1956 – 1959) // КПСС – организатор борьбы за крутой подъем сельского хозяйства. – М.: Госполитиздат, 1960. – С. 3 – 56; **Плисюк В.П., Талан Є.П.** Роль тридцятитисячників у піднесенні сільського господарства // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1963. – №5. – С. 48 – 56.; **Тищенко М.Г., Петровський О.М.** Після трьох років (з досвіду роботи тридцяти тисячників). – Х.: Держвидав, 1960. – 80 с.

8. **Гуменюк Є.П.** Допомога міських партійних організацій України у зміцненні колгоспів керівними кадрами та спеціалістами (1959 – 1961) // Зб. наук. праць аспірантів кафедри суспільних наук. – К.: Вид-во Київськ. ун-ту, 1963. – С. 38 – 57.

9. **Плисюк В.П.** Роль міст республіки в зміцненні сільського господарства керівними кадрами (1951 – 1959) // Наукові праці з історії КПРС. – Вип. 31. – 1969. – С. 78 – 91.

10. **Волков И.М.** Колхозное крестьянство в первые послевоенные годы (1946 – 1950) // Вопросы истории. – 1970. – №6. – С. 3 – 19.

11. **Вылцан М.А.** Восстановление и развитие материально-технической базы колхозного строя (1945 – 1958). – М.: Мысль, 1976. – 226 с.

12. **Игнатовский Л.А.** Крестьянство и экономическая политика партии в деревне. – М.: Мысль, 1971. – 287 с.

13. **Островский В.Б.** Колхозное крестьянство в СССР. Политика партии в деревне и ее социально-экономические результаты. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1967. – 328 с.

14. **Юрчук В.Б.** Борьба Компартии Украины за відбудову і розвиток народного господарства (1945 – 1952 рр.). – К.: Політвидав України, 1965. – 255с.

15. **Юрчук В.Б., Кожукало И.П.** Коммунистическая партия во главе всенародной борьбы за восстановление и развитие народного хозяйства Советской Украины. – К.: Политиздат Украины, 1986. – 356 с.

16. **Зверев С.М.** Діяльність Комуністичної партії України по зміцненню і розвитку громадського господарства колгоспів (1951 – 1959 рр.). – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1969. – 169 с.

17. Соціальна перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР: У 2-х тт. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – Т. 2. – 625 с.

18. **Снитко П.К.** Деятельность Компартии Украины по укреплению союза рабочего класса и крестьянства (1945 – 1950). – К.: Политиздат

України, 1966. – 284 с.; **Шепета М.Г.** Допомога робітничого класу України колгоспному селянству у боротьбі за дальше піднесення сільського господарства (1951 – 1958 рр.). – Чернівці: Б. в., 1970. – 115 с.; Вона ж. Боротьба Компартії України за зміцнення МТС кваліфікованими кадрами (1953 – 1968 рр.) // Наукові праці з історії КПРС. – 1973. – Вип. 57. – С. 75 – 83.

19. **Талан Е.П.** Колгоспи Української РСР в період завершення будівництва соціалізму (1951 – 1958 рр.). – К.: Наук. думка, 1966. – 286 с.; Вона ж. Соціальні зміни у колгоспному селянстві Української РСР (1946 – 1958 рр.) // УІЖ. – 1974. – №3. – С. 25 – 35.

20. **Тюрин А.П.** Формирование кадров специалистов и организаторов колхозного производства. 1946 – 1958. – М.: Наука, 1983. – 309 с.; **Лысенко Н.А.** Деятельность КПРС по подготовке сельскохозяйственных кадров (1930 – 1958). – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1972. – 91 с.; Він же. Деятельность КПСС по обеспечению кадрами социалистического сельского хозяйства. 1951 – 1958. (На материалах Украинской ССР): Автореф. ...дис. докт. ист. наук. – К., 1974. – 44 с.; **Петренко В.С.** О подготовке сельскохозяйственных кадров на Украине (1946 – 1965 гг.) // История СССР. – 1969. – №4. – С. 80 – 89.

21. **Бабий В.С.** Партийное руководство развитием высшего сельскохозяйственного образования на Украине (1959 – 1965 гг.): Автореф. ...канд. ист. наук. – К., 1976. – 25 с.; **Бабич Д.И.** Деятельность партийных организаций Украины по укреплению сельского хозяйства руководящими кадрами (1959 – 1965): Автореф. ...канд. ист. наук. – К., 1978. – 26 с.; **Шуляк О.С.** Посилення партійного керівництва комплектуванням сільськогосподарських вузів і технікумів Української РСР у період між ХХ і ХХІІІ з'їздами КПРС // Наукові праці з історії КПРС. – 1974.- Вип. 58.- С. 107 – 114.

22. Історія селянства Української РСР: У 2-х тт. – К.: Наук. Думка, 1967. – Т. 2. – 534 с.

23. Історія Української РСР: У 8-и тт. – К.: Наук. Думка, 1967. – Т.6. – 592 с.; Історія народного господарства Української РСР: У 3-х тт., 4-х кн. – К.: Наук. думка, 1987. – Т. 3. – Кн. 2. – 439 с.

24. Історія народного господарства Української РСР. – Т. 3. – Кн. 2. – С. 225.

25. **Беренштейн Ю.Л.** В авангарді трудівників села. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – 210 с.; Українське село у 20-х – 90-х роках ХХ ст. (короткий історико-економічний нарис) / Л.Ю. Беренштейн, П.П. Панченко, Ф.Е. Джос. – К.: Ін-т історії НАН України. – 1998. – 234 с.; **Беренштейн Л.Ю., Шульга І.В.** Комунисти в боротьбі за неухильне піднесення сільського господарства (1953 – 1963 рр.) // УІЖ. – 1963. – №5. – С. 65 – 71; **Панченко П.П.** Развитие сельского хозяйства Украинской ССР (1959 – 1980). – К.: Наук. думка, 1980. – 280 с.; Він же. Развитие общественно-политической жизни современного села УССР. 1960 – 1984. – К.: Наук. думка, 1985. – 260 с.; Він же. Сторінки історії України ХХ ст. (українське село: поступ, сподівання, тривоги). – К.: Наук. думка, 1995. – 230 с.; **Панченко П.П., Чишко В.С.** Украинское село на путях научно-технического прогресса: достижения и проблемы в 70-е – 80-е годы. – К.: Наук. думка, 1989. – 182 с.

26. **Сухарев А.И.** Сельская интеллигенция и ее роль в строительстве коммунизма. – М.: Изд-во ВПШ АОН при ЦК КПСС, 1963. – 120 с.

27. **Семенов В.С.** Сфера обслуживания и ее работники. – М.: Политиздат, 1966. – 167 с.

28. **Руткевич М.Н.** О понятии интеллигенции как социальном слое социалистического общества // Философские науки. – 1966. – №4. – С. 20 – 28; Классы, социальные слои и группы в СССР. – М.: Наука, 1968. – 228 с.

29. Структура советской интеллигенции. – Мн.: Наука и техника, 1970. – 219 с.

30. **Сорокин В.А.** К вопросу о формировании колхозной производственной интеллигенции // Ученые записки Орловского государственного педагогического института. – Орел: Б. и., 1968. – Т. 34. – Вып. 2. – С. 76 – 90.

31. **Монич З.И.** Интеллигенция в структуре сельского населения. – Мн.: Уражай, 1971. – 165 с.

32. **Арутюнян Ю.В.** Социальная структура советского населения в СССР. – М.: Наука, 1972. – 276 с.; Мамаев К.И. Сельская интеллигенция в период перехода от социализма к коммунизму: Автореф. ... докт. ист. наук. – Рига, 1966. – 32 с.

33. **Худяков П.Т.** Борьба Коммунистической партии за подготовку, воспитание и правильное использование кадров сельскохозяйственной интеллигенции в пятой пятилетке: Автореф. ... дис. канд. ист. наук. – М., 1956. – 15 с.

34. **Ходячий Ф.З.** Организаторская работа коммунистов Украины по укреплению колхозов специалистами (1953 – 1959 гг.) // Из истории борьбы КПСС за формирование кадров интеллигенции в период строительства социализма. – Л.: Б. и., 1966. – 220 с.

35. **Иванова Г.А.** О подготовке кадров производственно-технической интеллигенции для социалистического сельского хозяйства. – М.: ВАСХНИЛ, 1962. – 62 с.

36. **Тюрина А.П.** О некоторых изменениях в составе и расстановке производственно-технической интеллигенции сельского хозяйства на завершающем этапе строительства социализма // Проблемы истории современной советской деревни. 1946 – 1973. – М.: Наука, 1975. – 382 с.

37. **Глушков А.А.** Партийная организация и сельская интеллигенция в 60-е годы (Подготовка, расстановка, повышение активности интеллигенции на селе). – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1984. – 184 с.

38. **Курносів Ю.О., Бондарь А.Т.** У навчанні та праці. – К.: Наук. думка, 1966. – 340 с.; Вища школа Української РСР за 50 років: У 2-х ч. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – Ч. 2 (1945 – 1967 рр.). – 539 с.

39. Советская интеллигенция (История формирования и роста. 1917 – 1966 гг.). – М.: Мысль, 1968. – 432 с.

40. Советская интеллигенция. Краткий исторический очерк (1917 – 1975 гг.). – М.: Политиздат, 1977. – 319 с.

41. **Курносів Ю.О.** Колгоспна інтелігенція як соціальна категорія // УІЖ. – 1981. – №3. – С. 54 – 61.

42. **Лавринович М.І.** Формування соціальної однорідності колгоспного селянства. – К.: Вища шк., 1975. – 335 с.

43. **Чишко В.С.** Вдосконалення підготовки кадрів спеціалістів для сільського господарства УРСР // УІЖ. – 1986. – №11. – С. 15 – 25;

Лысенко Н.А. Деятельность Компартии Украины по подготовке кадров для сельского хозяйства. – М.: Наука, 1983. – 149 с.; Развитие механизации и электрификации сельского хозяйства ССР. – К.: Наук. думка, 1988. – 460 с.

44. Социальное развитие советской интеллигенции. – М.: Наука, 1988. – 355 с.; Развитие социально-классовой структуры Украинской ССР (60-е – 80-е годы). – К.: Наук. думка, 1986. – 380 с.

45. **Кривчик Г.Г.** Українське село під владою номенклатури (60 – 80-ті рр. ХХ ст.). – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2001. – 190 с.; **Тимченко С.М.** Українське село: проблеми етно-соціальних змін. 1959 – 1989. – Запоріжжя: Вид-во Запор. ун-ту, 1995. – 195 с.; **Чишко В.С.** Соціально-культурна характеристика сільського населення України // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 1993. – Вип. 2. – С. 164 – 177.

46. **Сургай Г.І.** Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс. – К.: Либідь, 1991. – 180 с.

47. **Вербицкая О.М.** Российское крестьянство: от Сталина к Хрущову. Середина 40-х – начало 60-х гг. – М.: Наука, 1992. – 223 с.

48. **Лубко І.М.** Спроби аграрних перетворень М. Хрущова та їх вплив на українське село (1953 – 1964 рр.): Автореф. ...канд. іст. наук. – Черкаси, 2002. – 22 с.; **Ковпак Л.В.** Участь України в реалізації проекту освоєння цілинних земель // Український селянин. – 2001. – Вип. 3. Спеціальний. – С. 322 – 324; **Марчук В. С.** Особисті підсобні господарства в соціально-економічному житті України (II пол. 40-х – середина 60-х рр. XX ст.): Автореф. ...канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2007. – 20 с.; Він же. Особисті підсобні господарства в системі соціально-економічних відносин України (теоретичний аспект) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2002. – Вип. XV. – С. 190 – 195.

49. **Рибак В.І.** Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20-ті – поч. 90-х рр. XX ст.). – К.: Рідний край, 1997. – 163 с.; Він же. Соціально-побутова інфраструктура українського села. 1922 – 1991. – К.-П.: Абетка, 2000. – 223 с.; Романюк І.М. Українське село у 50-тих – першій половині 60-х рр. XX ст. – Вінниця: Вега, 2005. – 225 с.; Він же. Проблеми сільської школи України в кінці 50-х – середині 60-х рр. XX ст. // Український селянин. – 2005. – Вип. 9. – С. 76 – 79.

50. **Даниленко В.М., Романюк І. М.** Інтелігенція українського села в 50-х – 60-х рр. XX ст. Історіографічна та джерельна база з проблеми // Наукові записки. – Вінниця, 2004. – Вип. VIII. – С. 46 – 52.

50. **Маматов Н.М.** Сельская производственно-техническая интеллигенция. – Ташкент: Узбекистан, 1982. – 142 с.; Чобану В.В. Сельская производственная интеллигенция. Современное состояние, основные тенденции и перспективы социально-экономического развития. – Кишинев: Лумина, 1990. – 113 с.

51. Интеллигенция в процессах преобразования мира и ее роль в жизни общества. Материалы XVII научно-теоретической конференции. 27

– 29 сентября 2007 г. – Иваново: Изд-во Ивановского ун-та, 2007. – 323 с.; Интеллигенция XXI века: тенденции и трансформации. Материалы международной научно-теоретической конференции. 25 – 27 сентября 2003 г. – Иваново: Изд-во Ивановского ун-та, 2003. – 215 с.; Политическая культура интеллигенции и ее место и роль в жизни общества. Материалы XVII международной научно-теоретической конференции. 21 – 26 сентября. – Иваново: Изд-во Ивановского ун-та, 2006. – 340 с.

52. **Лисенко Л.** Сільське господарство України. – Мюнхен: Б.В., 1960. – 198 с.; **Гунчак Т.** Україна: Перша половина ХХ століття. – К.: Либідь, 1993. – 520 с.; **Субтельний О.** Україна. Історія. – К.: Либідь, 1991. – 502 с.

53. **Маркс К., Энгельс Ф.** Манифест Коммунистической партии // **Маркс К., Энгельс Ф.** Сочинения: 2-е изд. – М.: Госполитиздат, 1956. – Т. 4. – С. 420 – 510; **Энгельс Ф.** Введение к английскому изданию «Развитие коммунизма от утопии к науке // Там само. – Т. 7. – С. 290 – 312; **Энгельс Ф.** Принципы коммунизма // Там само. – Т. 8. – С. 519 – 620.

54. **Ленин В.** Экономическое содержание народничества // Ленин В. Полн. собр. соч. – М.: Политиздат, 1968. – Т. 6. – С. 280 – 420; **Ленин В.** Аграрная программа русской социал-демократии // Там само. – Т. 6. – С. 300 – 360; **Ленин В.** Проект нашей программы // Там само. – Т. 4. – С. 640 – 682.

55. **Сталин И. В.** К вопросам аграрной политики в СССР // Сочинения. – М.: Госполитиздат, 1949. – Т. 12. – С. 152 – 168; **Сталин И.В.** Итоги первой пятилетки // Там само. – Т. 13. – С. 210 – 234; **Сталин И. В.** Новая обстановка – новые задачи хозяйственного строительства // Там само. – Т. 12. – С. 60 – 72.

56. **Хрущов М.С.** Будівництво комунізму в СРСР і розвиток сільського господарства: У 7-и т. – К.: Держполітвидав України, 1963 – 1964. – Т. 1 – 7.

57. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. – М.: Госполитиздат, 1955. – 854 с.; Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – М.: Политиздат, 1985 – 1986. – Т. 8 – 10; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2-х тт. – К.: Політвидав України, 1977. – Т. 2. 1941 – 1976 рр. – 1022 с.; Партия – организатор крутого подъема сельского хозяйства. – М.: Госполитиздат, 1956. – 520 с.; Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: В 13 т. – М.: Политиздат, 1968. – Т. 3 – 5; Збірник найважливіших рішень по сільському господарству. – К.: Держполітвидав України, 1955. – 399 с.; Справочник партийного работника. – М.: Политиздат, 1957 – 1964. – Вып. 1 – 5.

58. **РДАНИ.** – Ф. 5, оп. 17, спр. 436, арк. 1; оп. 24, спр. 559, арк.. 5, 119, 21, 93, 100; оп. 45, спр. 231, арк.. 67, 82, 84, 115; спр. 249, арк. 7.

59. **ДАРФ.** – Ф. 9396, оп. 5, спр. 1028, арк. 1 – 18; **РДАЕ.** – Ф. 7486, оп. 17, спр. 332, арк.. 2 – 24; спр. 7572, арк.. 35 – 60; спр. 6180, арк. 202; спр. 7498, арк.. 261.

60. **ДАРФ.** – Ф. 9396, оп. 5, спр. 606, арк. 2 – 400; спр. 1029, арк. 8 – 320; спр. 1030, арк.. 2 – 300; спр. 1232, арк. 2 – 240.

61. **РДАЕ.** – Ф. 7486, оп. 18, спр. 920, арк.. 32, 34 – 36, 73; спр. 997, арк.. 3 – 23; спр. 1021, арк. 2 – 42.

62. Там само. – Спр. 997, арк. 3 – 60; спр. 1021, арк. 2 – 5; спр. 1075, арк. 2 – 275; спр. 1079, арк. 10 – 180.

63. Там само. – Оп. 17, спр. 2775, арк. 1 – 3, 11, 13, 15, 24, 25, 29.

64. **ЦДАГОУ.** – Ф. 1, оп. 6, спр. 3091, арк. 32 – 34, 36, 40; спр. 3006, арк. 39 – 40, 42, 48; оп. 8, спр. 2534, арк. 43, 45; оп. 24, спр. 2905, арк.. 2 – 3, 7, 9; оп. 46, спр. 6923, арк. 6, 8, 24, 30; **ЦДАВОВУ.** – Ф. 27, оп. 19, спр.

2178, арк. 20 – 40; спр. 4237, арк. 1, 3, 18, 19, 20, 23, 25, 30; оп. 17, спр. 100, арк. 2, 3, 170, 172, 173, 176; оп. 20, спр. 101, арк. 252, 253, 256, 258; спр. 922, арк. 23, 24.

65. **ЦДАГОУ.** – Ф. 1, оп. 30, спр. 828, арк. 32, 33, 37, 40; спр. 57, арк. 92, 93, 94, 96; спр. 1980, арк. 1 – 3; спр. 2201, арк. 24, 26, 31.

66. **ЦДАВОВУ.** – Ф. 27, оп. 19, спр. 188, арк. 5; спр. 221, арк. 21; спр. 318, арк. 11; спр. 338, арк. 161.

67. **ЦДАГОУ.** – Ф. 1, оп. 31, спр. 266, арк. 64 – 66; спр. 372, арк. 112, 115.

68. Там само. – Спр. 1940, арк. 23, 94.

69. Там само. – Спр. 266, арк. 64, 65, 67; спр. 372, арк. 112, 115.

70. **ЦДАГОУ.** – Ф. 1, оп. 6, спр. 2027, арк. 5; оп. 31, спр. 366, арк. 108; спр. 373, арк. 21, 64, 73, 80, 131, 132; **ЦДАВОВУ.** – Ф. 27, оп. 19, спр. 991, арк. 153, 188.

71. **ЦДАГОУ.** – Ф. 1, оп. 31, спр. 57, арк. 92, 94, 96, 115, 126, 145; спр. 328, арк. 214, 221; спр. 385, арк. 9, 30, 34, 38, 47, 53, 58; спр. 707, арк. 171, 173, 174, 183, 211, 219; **ЦДАВОВУ** – Ф. 9860, оп. 1, спр. 4776, арк. 1 – 3, 5, 6; **АМАПУ.** – Ф. 1, оп. 1, спр. 65, арк. 1 – 3; спр. 72, арк. 1 – 3.

72. **ЦДАВОВУ.** – Ф. 1, оп. 22, спр. 135, арк. 82, 105, 115, 116, 120, 123; спр. 136, арк. 21, 147, 153; Ф. 166, оп. 15, спр. 1751, арк. 3, 13, 14, 15, 26; спр. 2882, арк. 61, 82; спр. 4557, арк. 78; Ф. 582, оп. 10, спр. 793, арк. 1, 4, 13; оп. 11, спр. 494, арк. 5 – 7, 9, 10; оп. 24, спр. 1206, арк. 13, 15, 19, 21; Ф. 296, оп. 8, спр. 963, арк. 90, 126; спр. 1661, арк. 31, 33, 35, 36, 40, 44.

73. **ДАДонО.** – Ф. 3763, оп. 2, спр. 443, арк. 1 – 2; спр. 449, арк. 2; **ДАЧО.** – Ф. 2552, оп. 2, спр. 382, арк. 7 – 8.

74. **ДАЧО.** – Ф. 1216, оп. 1, спр. 13, арк. 1 – 2.

75. Там само. – Ф. 1703, оп. 1, спр. 222, арк. 5 – 6, 15 – 17, 22; спр. 224, арк. 41, 42, 43; спр. 340, арк. 19, 22; спр. 347, арк. 44; спр. 398, арк. 32, 67.

76. Там само. – Ф. 6031, оп. 1, спр. 8, арк. 2, 3, 6, 8, 11, 16; спр. 82, арк. 2 – 4, 8, 10; Ф. 4960, оп. 1, спр. 138, арк. 1 – 5, 10; спр. 142, арк. 4 – 6; Ф. 4963, оп. 1, спр. 23, арк. 1 – 7, 9; спр. 24, арк. 1 – 3; спр. 26, арк. 1.

77. Там само. – Ф. 5932, оп. 1, арк. 47; спр. 48, арк. 47; спр. 56, арк. 10; спр. 67, арк. 34; Ф. 203, оп. 1, спр. 10, арк. 15, 20, 22; спр. 17, арк. 109, 133.

78. Там само. – Ф. 19, оп. 24, спр. 71, арк. 73, 74, 77; спр. 72, арк. 2, 4, 6, 8; оп. 29, спр. 17, арк. 7; спр. 60, арк. 109, 133; оп. 36, спр. 9, арк. 235, 287; Ф. 9823, оп. 2, спр. 2, арк. 29, 30, 31; спр. 45, арк. 87, 139; Ф. – 45, оп. 7, спр. 60, арк. 106.

79. Народне господарство Української РСР у 1971 р. – К.: Техніка, 1972. – 547 с.; Народное хозяйство СССР в 1964 г. – М.: Финансы и статистика, 1965. – 887 с.; Сельское хозяйство СССР: Статистический сборник. – М.: Финансы и статистика, 1999. – 335 с.; Сельское хозяйство Украинской ССР в 1971 г. – К.: Техника, 1977. – 448 с.

80. Высшее образование в СССР: Статистический сборник. – М.: Госполитиздат, 1961. – 255 с.; Среднее специальное образование в СССР: Статистический сборник. – М.: Госполитиздат, 1962. – 154 с.

81. Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева // Вопросы истории. – 1990. – № 1 – 12; 1991. – №1 – 12; 1992. – № 1 – 5.

82. **Бенедиктов И.А.** О Сталине и Хрущеве // Дружба народов. – 1989. – №1. – С. 12 – 65; **Воронов Г.И.** Немного воспоминаний // Молодая гвардия. – 1989. – №1. – С. 192 – 201.

83. **Дубковецкий Ф.** На путях к коммунизму. – М.: Московский рабочий, 1949. – 161 с.

84. **Швидько Г.К.** Минуле у променах пам'яті. – К.: Генеза, 2004. – 72 с.

85. Усні джерела з особистого архіву автора.

86. **Блок М.** Апология истории или ремесло историка / Пер. с фр. Е.М. Лысенко. – М.: Наука, 1973. – 230 с.; **Февр Л.** Бои за историю / Пер. с франц.

Л.А. Бобовича, М.А. Бобовича, Ю. Н. Стефановича. – М.: Наука, 1991. – 627 с.

87. **Бродель Ф.** Материальная цивилизация, экономика и капитализм. XV – XVIII вв.: В 3-х т. / Пер. с франц. Л.Е. Кубеля. – М.: Прогресс, 1986. Т. 1. Структуры повседневности. – 1986. – 622 с.; Т. 2. Игры обмена. – 1988. – 631 с.; Т. 3. Время мира. – 1992. – 679 с.

88. **Бартелеми Л.** Общая теория систем – критический обзор / Пер. с англ. А.М.Микшина, О.В. Плесского, И.С. Юлиной; Науч. ред. А.В.Макаров. – М.: Прогресс, 1969. – С. 23 – 84.

89. **Бартелеми Л.** История и статус общей теории систем // Системные исследования. Ежегодник. – М.: Наука, 1973. – С. 33 – 34.

90. **Грицак Я.** Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.

91. **Яковенко Н.** Нарис історії середньовічної та ранньомодерної історії України. – К.: Критика, 2006. – 527 с.; Яковенко Н. Вступ до історії. – К.: Критика, 2007. – 375 с.

92. **Маркс К., Энгельс Ф.** Манифест Коммунистической партии // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения: 2-е изд. – М.: Госполитиздат, 1956. – Т. 4. – С. 420 – 510; Энгельс Ф. Принципы коммунизма // Там само. – Т. 4. – С. 267 – 362; Энгельс Ф. Роль насилия в истории // Там само. – Т. 21. – С. 452 – 487; Энгельс Ф. Крестьянский вопрос во Франции и в Германии // Там само. – Т. 22. – С. 489 – 590.

93. **Вебер М.** Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Пер. з нім. О. Погорілий. – К.: Основи, 1998. – 532 с.

Примітки до розділу 2

1. **Гунчак Т.** Україна: Перша половина XX століття. – К., 1993. – С. 251.
2. Там само.

3. Російський Державний архів соціально-політичної історії (далі – **РДАСПІ**). – Ф. 17, оп. 123, спр. 535, арк. 2.
4. Там само. – Арк. 4.
5. Центральний Державний архів громадських об'єднань України (далі – **ЦДАГОУ**). – Ф.1, оп. 23, спр. 4793, арк. 24.
6. Там само. – Арк. 27.
7. **РДАСПІ**. – Ф. 17, оп. 123, спр. 608, арк. 38.
8. Там само.
9. **Хрущов Н. С.** Быстрее возродим сельское хозяйство Советской Украины. Речь на республиканском совещании передовиков сельского хозяйства Украины 18 января 1946 г. – К.: Госполитиздат Украины, 1946.– С. 3.
10. **ЦДАГОУ**. – Ф. 1, оп. 30, спр. 1515, арк. 76.
11. Державний архів Черкаської області (далі – **ДАЧО**). – Ф. 1216, оп. 1, спр.13, арк. 1, 2.
12. **ЦДАГОУ**. – Ф. 1, оп. 30, спр. 15, арк. 7.
13. Там само. – Спр. 1513, арк. 151.
14. Державний архів Дніпропетровської області (далі – **ДАДО**). – Ф. 19, оп. 5, спр. 107, арк. 37.
15. Там само. – Арк. 40.
16. **РДАСПІ**. – Ф. 17, оп. 138, спр. 400, арк. 161.
17. Там само. – Оп. 123, спр. 608, арк. 15.
18. Там само. – Арк. 18.
19. **РДАСПІ**. – Ф. 17, оп. 123, спр. 505, арк. 15.
20. **Омельченко І. К.** Культура яблуні в Україні. – К.: Урожай, 1993. – С. 7.
21. **Муковський І. Т., Лисенко О. Е.** Звитяга і жертівність: Українці на фронтах Другої світової війни. – К.: Пошуково-вид. агентство «Книга пам'яті України», 1996. – С. 393 – 400; **Лук'яненко Л.** Маршал Жуков і

Україна у Другій світовій війні. – Л.: Лагос, 2000. – С. 6; **Циганок Н.** Боевое крещение// Знамя Дзержинки.– 2000.– 29 апреля.

22. Там само.

23. Історія Української РСР.– К.: Наук. думка, 1979.– Т. 8.– Кн. 2.– С. 52.

24. **Веселова О. М.** Повоєнний голод (1946 – 1947) / Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М. Голодомори в Україні. 1921 – 1923; 1932 – 1933; 1946 – 1947: Злочини проти народу. – К.; Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 2000. – С. 153.

25. Там само

26. **ЦДАГОУ.** – Ф. 1, оп. 30, спр. 668, арк. 169.

27. Там само. – Спр. 1449, арк. 4.

28. Там же. – Спр. 3527, арк.11; спр.4716, арк.14; Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – **ЦДАВОВУ**). – Ф.27, оп. 19, спр. 317, арк. 204.

29. **РДАСП.** – Ф. 17, оп. 122, спр. 124, арк. 38.

30. Там само. – Арк.10.

31. **ЦДАВОВУ.** – Ф.27, оп. 19, спр. 1017, арк. 239.

32. **РДАСП.** – Ф.17, оп. 123, спр. 369, арк. 17.

33. Там само.

34. Голод в Україні. 1946–1947. Документи і матеріали. – К., 1997.– С. 10.

35. Див.: **Борисов Ю.С.** Производственные кадры деревни. 1917 – 1941. Цивилизованные хозяйственники или “винтики” государственной машины.– М., 1991.– С. 20.

36. Там само. – С. 17.

37. Там само.

38. Голод в Україні 1946 – 1947...– С. 93.

39. **Веселова О.М.** Вказ. праця.– С. 155.

40. **РДАСП.** – Ф. 17, оп. 123, спр. 535, арк. 41.

41. Там само. – Оп. 122, спр. 222, арк. 5.
42. Там само. – Арк. 3.
43. ДАДО. – Ф. 19, оп. 5, спр. 102, арк. 22, 37.
44. Там само. – Арк. 43.
45. РДАСП. – Ф. 17, оп. 123, спр. 608, арк. 44.
46. Там само. – Арк. 46.
47. Там само. – Арк. 131, 135, 164, 166, 191.
48. Голод в Україні 1946 – 1947... – С. 8.
49. Там само.
50. Там само. – С. 299.
51. Там само. – С. 8.
52. Див.: **Веселова О.М.** Вказ. праця. – С. 219 – 222.
53. Див.: **Марочко І.І.** “Третій радянський голод” 1946 – 1947 років в Україні // Голод 1946 – 1947 років в Україні: причини і наслідки: Міжнародна наукова конференція: Матеріали. – К., 1998. – С. 16.
54. Історія Української РСР... – С. 30.
55. Там само. – С. 55.
56. РДАСП. – Ф. 17, оп. 136, спр. 400, арк. 172.
57. **Сталин И.** Сочинения. – М.: Госполитиздат, 1949. – Т. 3. – С. 233 – 234.
58. **Андреев А. А.** О мерах подъема сельського хозяйства в послевоенный период. – М.: Госполитиздат, 1947. – С. 45.
59. **Хрущев Н. С.** Мобилизовать все силы на восстаиовление и дальней-шее развитие сельського хозяйства. Речь на пленуме ЦК КП(б)У 28 февраля 1947 г. – К.: Госполитиздат Украины, 1947. – С. 6.
60. **Сталин И.** Сочинения. –Т. 13. – С. 227.
61. Там само. – С. 223.
62. РДАСП. – Ф. 7486, оп. 18, спр. 3162, арк. 18.
63. Див.: **Борисов Ю. С.** Вказ. пр. – С. 104.

64. **Дубковецкий Ф.** На путях к коммунизму. Записки зачинателя колхозного движения на Украине.– М.: Московский рабочий, 1949. – С.23.
65. **РДАЕ.** – Ф. 7486, оп. 18, спр. 3969, арк. 3.
66. Там само. – Арк. 3 – 4.
67. Там само. – Арк.. 4.
68. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – М., 1985. – Т. 8.– С. 141.
69. **РДАЕ.** – Ф. 7486, оп. 17, спр. 2055, арк. 9.
70. **ЦДАВОВУ.** – Ф. 27, оп. 19, спр. 183, арк. 161.
71. **РДАЕ.** – Ф. 7486, оп. 17, спр. 2055, арк.
72. **ЦДАВОВУ.** – Ф. 27, оп. 19, спр. 318, арк. 4.
73. Там само. – Спр. 338, арк. 80.
74. Там само. – Спр. 332, арк. 4.
75. **РДАЕ.** – Ф. 7486, оп. 18, спр. 670, арк. 2.
76. **ЦДАВОВУ.** – Ф. 27, оп. 19, спр. 500, арк. 6.
77. **РДАЕ.** – Ф. 7486, оп. 18, спр. 670, арк. 2.
78. **ЦДАВОВУ.** – Ф. 27, оп. 19, спр. 183, арк. 161.
79. Там само. – Спр. 338, арк. 34.
80. **РДАЕ.** – Ф. 7486, оп. 18, спр.190, арк. 54.
81. **ЦДАВОВУ.** – Ф.27, оп. 27, спр. 57, арк. 338; спр. 338, арк. 30; спр. 902, арк. 18.
82. Там само. – Спр. 57, арк. 12; спр. 338, арк. 30; РДАЕ. – Ф. 7486, оп. 17, спр. 2079, арк. 27.
83. **РДАЕ.** – Ф. 7486, оп. 18, спр. 670, арк. 2.
84. **ЦДАВОВУ.** – Ф. 27, оп. 19, спр. 57, арк. 12; спр. 338, арк. 30.
85. Там само. – Спр. 338, арк. 33; спр. 902, арк. 2; РДАЕ. – Ф. 7486, оп. 17, спр. 2079.
86. **ЦДАВОВУ.** – Ф. 27, оп. 19, спр. 183, арк. 159.
87. Там само. – Арк. 161.

88. **РДАЕ.** – Ф. 7486, оп. 18, спр.157, арк. 25; **ЦДАВОВУ.** – Ф. 27, оп. 19, спр. 110, арк. 18.
89. **ЦДАВОВУ.** – Ф. 27, оп. 19, спр. 110, арк. 18.
90. Цит. за: **Борисов Ю.С.** Вказ. праця. – С. 183.
91. **ЦДАВОВУ.** – Ф. 27, оп. 19, спр. 188, арк. 5; спр. 318, арк. 11.
92. **РДАЕ.** – Ф. 7486, оп. 17, спр. 2079, арк. 5; оп. 18, спр. 190, арк. 11; **ЦДАВОВУ.** – Ф. 27, оп. 19, спр. 183, арк. 161; спр. 338, арк. 161.
93. **РДАЕ.** – Ф. 7486, оп. 180, спр. 190, арк. 50.
94. **ЦДАВОВУ.** – Ф. 27, оп. 19, спр. 952, арк. 21.
95. Там само. – Спр. 221, арк. 18.
96. **РДАСП.** – Ф. 17, оп. 138, спр. 116, арк. 33.
97. Там само. – Арк. 31.
98. Там само. – Арк. 84.
99. Там само. – Арк. 78.
100. **ЦДАГОУ.** – Ф. 1, оп. 30, спр. 1536, арк. 1, 20, 22, 23.
101. КПСС в резолюциях... – Т. 8. – С. 216.
102. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – М., 1978. – Т. 3. – С. 483 – 485.
103. КПСС в резолюциях... – Т. 8. – С. 336 – 339.
104. Там само. – С. 240.
105. **ЦДАГОУ.** – Ф. 1, оп. 31, спр. 2444, арк. 135.
106. Там само. – Спр. 2448, арк. 54.
107. Там само. – Арк. 60.
108. **Нікілев О.Ф.** До питання про формування сільськогосподарської інтелігенції в 50-х роках// Питання аграрної історії України і Росії. – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 1997. – С. 180.
109. **Нікілев О.Ф.** Аграрна політика держави і сприйняття її в Україні// Питання аграрної історії України і Росії. – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 1995. –С. 92.
110. **РДАЕ.** – Ф. 7486, оп. 18, спр. 1227, арк. 34.

111. **ЦДАГОУ.** – Ф. 1, оп. 30, спр. 2419, арк. 21.
112. Там само. – Спр. 2444, арк. 135.
113. Там само.
114. Там само.
115. Там само.
116. **ЦДАВОВУ.** – Ф. 27, оп. 19, спр. 4237, арк. 25.
117. **ЦДАГОУ.** – Ф. 1, оп. 30, спр. 2448, арк. 58.
118. **ЦДАВОВУ.** – Ф. 27, оп. 19, спр. 2437, арк. 25.
119. Там само. – Арк. 25.
120. Див.: **Тюрина Т.П.** Формирование кадров специалистов и организаторов колхозного производства. 1946 – 1958. – М., 1972. – С. 42.
121. **ЦДАВОВУ.** – Ф. 27, оп. 19, спр. 972, арк. 4.
122. **РДАЕ.** – Ф. 7486, оп. 18, спр. 997, арк. 19.
123. **ЦДАВОВУ.** – Ф. 27, оп. 19, спр. 184, арк. 381.
124. Там само. – Спр. 54, арк. 12; спр. 56, арк. 6; спр. 105, арк. 63.
125. Там само. – Спр. 3972, арк. 4; спр. 4016, арк. 8.
126. **РДАЕ.** – Ф. 7486, оп. 18, спр. 931, арк. 16.
127. **ЦДАГОУ.** – Ф. 1, оп. 24, спр. 828, арк. 16.
128. Там само.
129. **РДАЕ.** – Ф. 7486, оп. 18, спр. 997, арк. 19.
130. Там само. – Спр. 920, арк. 32, 34.
131. Там само. – Спр. 931, арк. 18.
132. **ЦДАВОВУ.** – Ф. 27, оп. 19, спр. 235, арк. 215.
133. Там само. – Спр. 4237, арк. 1370.
134. **ЦДАГОУ.** – Ф. 1, оп. 30, спр. 2441, арк. 160.
135. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. – М.: Политиздат, 1958. – Т. III. – С. 593 – 607.
136. **ЦДАВОВУ.** – Ф. 27, оп. 19, спр. 4239, арк. 10.
137. Там само. – Спр. 235, арк. 216.
138. **ЦДАГОУ.** – Ф. 1, оп. 30, спр. 828, арк. 33.

139. Там само. – Арк. 32.
140. Там само. – Арк. 32 – 33.
141. Там само. – Арк. 37.
142. Там само.
143. Там само. – Арк. 16.
144. **РДАЕ.** – Ф. 7486, оп. 18, спр. 1075, арк. 145.
145. Там само. – Арк. 166.
146. Директивы КПСС и советского правительства по хозяйственным вопросам. – М.: Политиздат, 1958. – Т. III. – С. 646.
147. **ЦДАВОВУ.** – Ф. 27, оп. 19, спр. 3972, арк. 2.
148. **РДАЕ.** – Ф. 7486, оп. 18, спр. 931, арк. 8.
149. КПСС в резолюциях... – Т. 8. – С. 141.
150. **РДАЕ.** – Ф. 7486, оп. 18, спр. 920, арк. 46, 73.
151. Там само. – Спр. 997, арк. 25; **ЦДАВОВУ.** – Ф. 27, оп. 19, спр. 3972, арк. 2.
152. **РДАЕ.** – Ф. 7486, оп. 18, спр. 931, арк. 19.
153. Там само. – Спр. 1153, арк. 30.
154. Там само. – Спр. 931, арк. 6; спр. 1135, арк. 19.
155. Там само. – Спр. 931, арк. 34; спр. 997, арк. 24; спр. 1144, арк. 174.
156. **ЦДАВОВУ.** – Ф. 27, оп. 19, спр. 235, арк. 433, 434.
157. **РДАЕ.** – Ф. 7486, оп. 18, спр. 1135, арк. 28.
158. **ЦДАГОУ.** – Ф. 27, оп. 19, спр. 2440, арк. 130.
159. Там само. – Спр. 4254, арк. 2.
160. **РДАЕ.** – Ф. 7486, оп. 18, спр. 931, арк. 22.
161. Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева // Вопросы истории. – 1993. – №11. – С. 45.
162. Высшее образование в СССР. Статистический сборник. – М.: Статистика, 1961. – С. 211.
163. **РДАЕ.** – Ф. 7486, оп. 17, спр. 2022, арк. 348.
164. **ЦДАВОВУ.** – Ф. 27, оп. 19, спр. 235, арк. 440.

165. ДАРФ. – Ф. 9396, оп. 1, спр. 332, арк. 7.
166. РДАЕ. – Ф. 7486, оп. 18, спр. 3164, арк. 16.
167. Там само. – Спр. 3162, арк. 10.
168. Там само. – Оп. 17, спр. 2013, арк. 342.
169. ДАРФ. – Ф. 9396, оп. 1, спр. 332, арк. 10.
170. Там само. – Оп. 5, спр. 1028, арк. 4; РДАЕ. – Ф. 7486, оп. 1, спр. 7572, арк. 39 – 40.
171. ДАРФ. – Ф. 9396, оп. 5, спр. 1029, арк. 200.
172. РДАЕ. – Ф. 7486, оп. 17, спр. 2036, арк. 318.
173. Там само. – Арк. 317.
174. ЦДАВОВУ. – Ф. 27, оп. 19, спр. 231, арк. 440.
175. ДАДО. – Ф. 4464, оп. 1, спр. 1, арк. 12.
176. РДАЕ. – Ф. 7486, оп. 17, спр. 2055, арк. 6; ДАРФ. – Ф. 9396, оп. 5, спр. 1028, арк. 9.
177. ДАРФ. – Ф. 9396, оп. 5, спр. 1028, арк. 9.
178. Там само. – Спр. 1030, арк. 33.
179. РДАЕ. – Ф. 7486, оп. 17, спр. 2013, арк. 28.
180. Там само. – Арк. 18, оп. 18, спр. 3164, арк. 10.
181. Там само. – Оп. 17, спр. 2022, арк. 335; оп. 18, спр. 695, арк. 54.
182. ДАРФ. – Ф. 9396, оп. 5, спр. 1028, арк. 10.
183. Там само. – Спр. 332, арк. 3.
184. ЦДАВОВУ. – Ф. 27, оп. 19, спр. 4245, арк. 7; спр. 4249, арк. 50.
185. ДАРФ. – Ф. 9396, оп. 5, спр. 1028, арк. 2.
186. РДАЕ. – Ф. 7486, оп. 1, спр. 5719, арк. 78; ЦДАВОВУ. – Ф. 27, оп. 19, спр. 4632, арк. 87.
187. ДАРФ. – Ф. 9396, оп. 5, спр. 1028, арк. 3.
188. Там само. – Оп. 1, спр. 332, арк. 4 – 5.
189. Там само. – Оп. 5, спр. 1030, арк. 4.
190. РДАСП. – Ф. 17, оп. 138, спр. 445, арк. 40.
191. Там само. – Арк. 44.

192. **ДАРФ.** – Ф. 9396, оп. 5, спр. 1418, арк. 75.
193. Там само.
194. **ЦДАГОУ.** – Ф.1, оп. 31, спр. 3322, арк. 35.
195. **РДАСП.** – Ф. 717, оп. 132, спр. 394, арк. 27.
196. **ЦДАГОУ.**– Ф. 1, оп.31, спр.2441, арк.18.
197. **РДАЕ.** – Ф. 7486, оп. 17, спр. 7214, арк. 18; **ЦДАГОУ.** – Ф. 1, оп. 31, спр. 2846, арк. 23, 24.
198. **ДАРФ.** – Ф. 9396, оп. 1, спр. 7216, арк. 72; **ЦДАГОУ.** – Ф. 1, оп. 31, спр. 2441, арк. 197.
199. **ДАРФ.** – Ф. 9396, оп. 1, спр. 7214, арк. 18.
200. **РДАСП.** – Ф. 17, оп. 138, спр. 110, арк. 15.
201. Там само.
202. **РДАЕ.** – Ф. 7486, оп. 1, спр. 7572, арк. 39.
203. **ДАРФ.** – Ф. 9396, оп. 5, спр. 310, арк. 39; **ЦДАГО.** – Ф. 1, оп. 30, спр. 2834, арк. 151.
204. **РДАСП.** – Ф. 17, оп. 138, спр. 110, арк. 19.
205. **РДАЕ.** – Ф. 7486, оп. 17, спр. 2055, арк. 7; оп. 18, спр. 3164, арк. 16.
206. Там само. – Оп. 18, спр. 364, арк. 16.
207. **ДАРФ.** – Ф. 9396, оп. 8, спр. 723, арк. 8 – 10 (підраховано автором).
208. **ЦДАГОУ.** – Ф. 1, оп. 30, спр. 2834, арк. 152.
209. **ДАРФ.** – Ф. 9396, оп. 5, спр. 1029, арк. 115.
210. **ЦДАГОУ.** – Ф. 1, оп. 30, спр. 2834, арк. 165.
211. Там само. – Арк. 153.
212. Там само.

Посилання до розділу 3

1. Сельское хозяйство СССР. Статистический сборник.– М.: Статистика, 1988.– С. 8.

2. Там само.
3. Народное хозяйство СССР в 1964 г.– М.: Статистика, 1965.– С. 352 – 353.
4. Там само.
5. Там само. – С. 353.
6. Там само. – С. 361.
7. Сельское хозяйство Украинской ССР в 1971 г.– К.: Техніка, 1972.– С. 152.
8. Там само.
9. Там само. – С. 153, 154.
10. Там само. – С. 152, 153 (підрахунки здійснено автором).
11. Там само.
12. Народное хозяйство СССР в 1964 г. ... – С. 384.
13. Народне господарство Української РСР у 1971 р. – К.: Техніка, 1972. – С. 224.
14. Там само.
15. О культе личности и его последствиях. Доклад первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущева Н. С. XX съезду КПСС // Известия ЦК КПСС.– 1989.– № 3.– С. 160.
16. Особистий архів автора. Спогади про соціально-економічні реалії (середини 1940-х – першої половини 1950-х рр.): Бурби Ф.П., Волошина В.І., Галюта Л.І., Дегтяренко О.П., Дем'янчук Н.П., Коваленко К.К., Коломоець В.М., Нікілевої А.М., Никоненко А.П., Піскун В.Г., Світлична Г.Г., Ступак Н.М., Шишацького С.С., Хорошилової Н.Г., Чернухи Л.І., Фещенко В. Г.
17. Див.: **Вербицкая О. М.** Российское крестьянство от Сталина до Хрущева. Середина 40-х – середина 60-х гг. – М.: Наука, 1992. – С. 25.
18. Див.: Там само.
19. РДАСП. – Ф. 17, оп. 123, спр. 608, арк. 24, 25.

20. Див.: **Шаповал Ю.** Микита Хрущов, Лазар Каганович: голод 1946 – 1947 рр. в Україні // Голод 1946 – 1947 років в Україні: причини і наслідки. – К.; Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 1993.– С. 25 – 26; Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева // Вопросы истории.– 1991.– № 11.– С. 38.

21. О культе личности и его последствиях...– С. 160.

22. Див.: **Вербицкая О. М.** Вказ. пр. – С. 25.

23. Російський державний архів новітньої історії (далі – **РДАНІ**).– Ф. 5, оп. 24, спр. 573, арк. 3.

24. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – М., 1968. – Т. 4. – С. 23.

25. **РДАНІ**.– Ф. 5, оп. 24, спр. 559, арк. 3, 19, 21.

26. Там само.– Арк. 21, 100; **ЦДАГОУ**.– Ф. 1, оп. 30, спр. 707, арк. 174.

27. **РДАНІ**.– Ф. 5, оп. 24, спр. 559, арк. 93.

28. Там само.– Арк. 100.

29. **ЦДАГОУ**.– Ф. 1, оп. 6, спр. 6923, арк. 8.

30. Там само.– Оп. 31, спр. 382, арк. 18.

31. Там само.– Арк. 20.

32. Там само.– Спр.57, арк. 115.

33. Там само.– Спр.707, арк. 202.

34. Там само.

35. Там само.– Оп.6, спр.3006, арк. 40.

36. Там само.– Оп. 24, спр. 2905, арк. 5.

37. **РДАНІ**.– Ф. 5, оп. 24, спр. 689, арк. 70.

38. **ЦДАВОВУ**.– Ф. 27, оп. 196, спр. 4239, арк.1.

39. **ЦДАГОУ**.– Ф. 1, оп.30, спр. 3593, арк. 27.

40. Там само. – Арк. 22.

41. Там само.– Арк. 29.

42. Там само.– Арк. 22.

43. Там само.

44. Там само.

45. Там само. – Спр. 707, арк. 175.
46. Там само. – Арк. 176.
47. Там само.
48. КПСС в резолюциях и решениях съездов... – М., 1985.– Т. 8.– С. 500 – 501.
49. **РДАНИ.** – Ф. 5, оп. 45, спр.112, арк. 129.
50. КПСС в резолюциях... – Т. 8. – С. 501 – 504.
51. **ЦДАВОВУ.** – Ф. 1, оп.24, спр. 4243, арк. 309.
52. Там само.
53. Там само. – Оп. 31, спр. 68, арк. 67.
54. Там само. – Спр. 59, арк. 60.
55. Там само. – Спр. 58, арк. 209 – 210.
56. Там само. – Спр. 59, арк. 15.
57. **Шепета М. Т.** Вказ. пр.– С. 93.
58. **ЦДАГОУ.** – Ф. 1, оп. 8, спр. 2330, арк. 73.
59. Там само. – Оп. 31, спр. 385, арк. 9, 30, 38, 53, 102 – 131 (підрахунки автора).
60. Там само. – Оп.8, спр. 2330, арк. 72.
61. Там само. – Оп. 31, спр. 707, арк. 219.
62. Там само. – Арк. 211.
63. КПСС в резолюциях и решениях... – Т. 8.– С. 232 – 233.
64. **ЦДАГОУ.** – Ф. 1, оп. 31, спр. 997, арк. 57.
65. Там само.– Спр. 1256, арк. 52.
66. Там само.
67. Там само. – Спр. 1258, арк. 53.
68. **ЦДАВОВУ.** – Ф. 27, оп. 1, спр. 924, арк. 133.
69. Там само.
70. Там само. – Оп. 19, спр. 4633, арк. 31; **Нікілєв О. Ф.** Професійно-освітній рівень працівників аграрного виробництва Української РСР у 60-х –

70-х рр. та шляхи його підвищення // Питання історії України. Історико-культурні аспекти. – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 1998. – С.167.

71. ЦДАВОВУ. – Ф. 27, оп. 19, спр. 4633, арк. 32, 33, 37.

72. Там само. – Арк. 34, 36.

73. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 31, спр. 2433, арк. 141.

74. ЦДАВОВУ. – Ф. 27, оп. 19, спр. 2178, арк. 10.

75. ЦДАГОУ. – Ф.1, оп. 31, спр. 2201, арк. 148.

76. ЦДАВОВУ. – Ф.27, оп. 19, спр. 4591, арк. 20.

77. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 8, спр. 2354, арк. 34.

78. РДАНИ. – Ф. 5, оп. 45, спр. 365, арк. 78.

79. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 31, спр. 1961, арк. 240.

80. Російський державний архів економіки (далі – РДАЕ). – Ф. 7486, оп. 17, спр. 2756, арк. 53.

81. ЦДАГОУ. – Ф.1, оп. 31, спр. 1670, арк. 182.

82. Див.: Селунская В. М. Рабочие 25-тысячники. – М.: Наука, 1964.– С. 24.

83. Див.: Борисов Ю. С. 25-тысячники. – М.: Наука, 1959.– С. 212.

84. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 31, спр. 586, арк. 8; спр. 1692, арк. 27.

85. РДАНИ. – Ф. 5, оп. 45, спр. 365, арк. 48.

86. Там само.

87. Нікілев О. Ф. Професійно-освітній рівень... – С. 164.

88. Там само.

89. ЦДАГОУ. – Ф.1, оп. 31, спр. 1692, арк. 27.

90. *Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам...– Т. 4. – С. 57.*

91. ЦДАГОУ. – Ф. I, оп. 31, спр. 266, арк. 65.

92. Там само.

93. Там само. – Арк. 66.

94. Там само. – Арк. 64.

95. Там само. – Арк. 65.

96. Там само. – Спр. 372, арк. 115.
97. Там само. – Арк. 112.
98. Там само. – Спр. 1544, арк. 3.
99. **ЦДАВОВУ.** – Ф. 27, оп. 20, спр. 921, арк. 18.
100. **ЦДАГОУ.** – Ф. I, оп. 31, спр. 1544, арк. 3.
101. Там же. – Оп. 30, спр. 3693, арк. 87.
102. **РДАЕ.** – Ф. 7486, оп. 18, спр. 793, арк. 12.
103. **ЦДАВОВУ.** – Ф. 27, оп. 19, спр. 1070, арк. 230.
104. **ЦДАГОУ.** – Ф. I, оп. 30, спр. 3681, арк. 123.
105. Там само.
106. Там само.
107. Там само. – Спр. 1693, арк. 20.
108. Там само. – Арк. 27.
109. **ЦДАВОВУ.** – Ф. 27, оп. 20, спр. 963, арк. 32.
110. Там само. – Спр. 920, арк. 25.
111. Там само. – Спр. 2165, арк. 94.
112. Там само. – Спр. 963, арк. 159 – 160.
113. **ЦДАГОУ.** – Ф. 1, оп. 31, спр. 2398, арк. 181.
114. Там само. – Спр. 2672, арк. 35.
115. Там само. – Спр. 2165, арк. 55.
116. Там же. – Спр. 1940, арк. 23.
117. Там само.
118. Там само. – Арк. 94.
119. Там само. – Спр. 2160, арк. 64.
120. **ЦДАВОУ.** – Ф. 27, оп. 19, спр. 1878, арк. 244.
121. **ЦДАГОУ.** – Ф. 1, оп. 31, спр. 2398, арк. 20.
122. Там само. – Спр. 42, арк. 223; **ЦДАВОВУ.** – Ф. 27, оп. 19, спр. 231, арк. 33 – 34; спр. 1234, арк. 125.
123. **ЦДАГОУ.** – Ф. 1, оп. 31, спр. 696, арк. 151.

124. **ЦДАВОВУ.** – Ф. 27, оп. 19, спр. 2198, арк. 33; **ЦДАГОУ.** – Ф. 1, оп. 31, спр. 2165, арк. 91.
125. **ЦДАГОУ.** – Ф. 1, оп. 31, спр. 2165, арк. 91.
126. **ЦДАВОВУ.** – Ф. 27, оп. 19, спр. 1070, арк. 3.
127. **ЦДАГОУ.** – Ф.1, оп. 31, спр. 323, арк. 21.
128. Там само. – С. 20.
129. Там само. – Спр. 3681, арк. 72.
130. Там само. – Арк. 76.
131. Там само.
132. **ДАРФ.** – Ф. 9396, оп. 5, спр. 1028, арк. 58.
133. **ЦДАГОУ.** – Ф. 1, оп. 31, спр. 366, арк. 108.
134. Там само. – Арк. 28; спр. 373, арк. 37.
135. Там само. – Спр. 373, арк. 64, 73, 80.
136. Там само. – Арк. 131–133; **ДАДО.**– Ф. 4419, оп. 1, спр. 469, арк. 32; сапр. 283, арк. 6; спр. 280, арк. 2728.
137. **ЦДАГОУ.** – Ф. 1, оп. 31, спр. 991, арк. 153.
138. **ЦДАВОВУ.** – Ф. 27, оп. 19, спр. 1883, арк. 6; спр. 2027, арк. 5.
139. **РДАЕ.** – Ф. 7486, оп. 18, спр. 3184, арк. 35; **ЦДАВОВУ.** – Ф. 27, оп. 19, спр. 924, арк. 54; спр. 991, арк. 153.
140. **ЦДАВОВУ.** – Ф. 27, спр. 924, арк. 54.
141. Там само. – Арк. 147.
142. **РДАЕ.** – Ф. 7486, оп. 17, спр. 109, 113 – 119, 131, 132, 157 – 163 (підраховано автором).
143. Директивы ЦК КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам... – Т. 4. – С. 306.
144. **ЦДАВОВУ.** – Ф.27, оп. 19, спр. 1883, арк. 6; спр. 2331, арк. 34; **РДАЕ.** – Ф. 7486, оп. 17, спр. 3173, арк. 4.
145. **РДАЕ.** – Ф. 7486, оп. 18, спр. 806, арк. 43; **ЦДАГО.** – Ф. 1, оп. 1, спр. 372, арк. 112; спр. 2165, арк. 86; **ЦДАВОВУ.** – Ф. 27, оп. 19, спр. 2352, арк. 120.

146. **ЦДАВОВУ.** – Ф. 1, оп. 31, спр. 41, арк. 106; **РДАЕ.** – Ф. 7486, оп. 18, спр. 2438, арк. 22, 64, 87, 121, 164, 123, 154 (підраховано автором); спр. 2440, арк. 108, 120, 149 (підрахунки автора); оп. 17, спр. 3173, арк. 4; **ЦДАВОВУ.** – Ф. 27, оп. 19, спр. 2097, арк. 5.

147. **РДАЕ.** – Ф. 7486, оп. 18, спр. 806, арк. 43; спр. 862, арк. 2; **ЦДАВОВУ.** – Ф. 27, оп. 19, спр. 23526, арк. 80.

148. **ЦДАГОУ.** – Ф. 1, оп. 1, спр. 42, арк. 148; Тюрина Т. П. Вказ. праця.– С. 170.

149. **ЦДАВОВУ.** – Ф. 27, оп. 19, спр. 2221, арк. 4.

150. **ЦДАВОВУ.** – Ф. 27, оп. 19, спр. 925, арк. 107.

151. Там само. – Спр. 2198, арк. 75; **РДАЕ.** – Ф. 7486, оп. 17, спр. 3172, арк. 163.

Посилання до розділу 4

1. Архів Міністерства аграрної політики України (далі – **АМАПУ**).– Ф.1, оп. 1, спр. 65, арк.165; **ЦДАВОВУ.**– Ф.1, оп. 22, спр. 313, арк. 9.

2. Там само.

3. Там само.

4. Там само.

5. Там само.

6. **ЦДАВОВУ.**– Ф. 27, оп. 22, спр. 313, арк. 9.

7. Там само. – Спр. 611, арк. 12.

8. Там само. – спр. 313, арк 3 – 4.

9. Там само. – Спр. 213, арк. 111.

10. Там само. – Арк. 313, арк. 4, 6.

11. Там само. – Арк. 4 – 7 (підраховано автором).

12. Там само. – Арк. 8.

13. **ЦДАГОУ.** – Ф. 1, оп. 32, спр. 2971, арк. 79.

14. Там само. – Арк. 79.

15. Там само. – Арк. 100 – 101.

16. **ЦДАВОВУ.** – Ф. 27, оп. 22, спр. 313, арк. 9.
17. **ЦДАГОУ.** – Ф. 1, оп. 31, спр. 2672, арк. 105.
18. Там само. – Спр. 2447, арк. 2.
19. **ЦДАВОВУ.** – Ф. 27, оп. 22, спр. 313, арк. 9.
20. Там само. – Спр. 611, арк. 12.
21. **ЦДАГОУ.** – Ф. 1, оп. 31, спр. 2165, арк. 73.
22. **ЦДАВОВУ.** – Ф. 27, оп. 22, спр. 313, арк. 9.
23. **ЦДАГОУ.** – Ф. 1, оп. 32, спр. 2670, арк. 175.
24. **ЦДАВОВУ.** – Ф. 27, оп. 22, спр. 313, арк. 9.
25. Там само. – Арк. 10.
26. Там само. – Арк. 9.
27. Там само.
28. Там само. – Ф. 4860, оп. 1, спр. 4776, арк.1; Ф. 27, оп. 22, спр. 313, арк.3.
29. Там само.
30. Там само. – Ф. 27, оп. 22, спр. 313, арк. 3.
31. Там само. – Арк. 7.
32. Там само.
33. Там само.
34. Там само. – Арк. 3.
35. Там само. – Арк. 5.
36. Там само.
37. Там само.
38. Там само. – Арк. 4.
39. Там само. – Ф. 4860, оп. 1, спр. 4776, арк. 1; Ф. 27, оп. 22, спр. 313, арк.5.
40. Там само.
41. Там само.
42. Там само.
43. Там само.

44. Там само.

45. **Маркс К., Энгельс Ф.** Манифест Коммунистической партии // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения.– 2-е изд. – М.: Госполитиздат, 1956.– Т. 4.– С. 428.

46. Там само. – С. 434.

47. **Энгельс Ф.** Введение к английскому изданию «Развитие коммунизма от утопии к науке» // Там само. – Т. 7.– С. 754.

48. **Энгельс Ф.** Принципы коммунизма // Там само. – Т. 8.– С. 615.

49. **Ленин В.И.** Проект нашей программы // Полн. собр. соч.– М.: Политиздат, 1968.– Т. 4.– С. 656.

50. **Ленин В.И.** Экономическое содержание народничества // Там само. – Т. 1.– С. 388.

51. **Ленин В.И.** Проект нашей программы // Там само. – Т. 4. – С. 658.

52. **Ленин В. И.** Самодержавие и пролетариат // Там само. – Т. 9. – С. 130; Він же. Как организовать соревнование // Там само. – Т. 35. – С. 202; Він же. По поводу двух чисел // Там само. – Т. 17. – С. 211; Він же. Лев Толстой как зеркало русской революции // Там само. – Т. 17. – С. 211; Він же. На дороге // Там само. – Т. 17. – С. 357, 360; Він же. Рецензия на книгу К. Кауцкого «Бернштейн и социал-демократическая программа» // Там само. – Т. 4. – С. 209.

53. **Ленин В.И.** Удержат ли большевики государственную власть // Там само. – Т. 34.– С. 312.

54. **Сталин И.В.** К вопросам аграрной политики в СССР // Сочинения.– М.: Госполитиздат, 1949.– Т. 12.– С. 165.

55. **Сталин И.В.** Итоги первой пятилетки // Там само. – Т. 13.– С. 195.

56. **Сталин И.В.** О работе в деревне // Там само. – Т. 13.– С. 224.

57. **Сталин И.В.** Новая обстановка – новые задачи хозяйственного строительства // Там само. – Т. 12.– С. 66.

58. **Хрущов М.С.** Будівництво комунізму в СРСР і розвиток сільського господарства.– К.: Держполітвидав України, 1963 – 1964.– Т. 1 – 7.

59. Див.: **Гаврилюк А.** Хрущов и крестьянство // Сельская молодежь.– 1989.– №2.– С. 10.
60. Там само.
61. **Хрущов М. С.** Будівництво комунізму...– 1963.– Т. 4.– С. 69.
62. Див.: **Гаврилюк А.** Указ. пр.– С. 10.
63. **ЦДАГОУ.** – Ф. 1, оп. 70, спр. 1739, арк. 2.
64. Там само. – Арк. 58 – 61.
65. Там само. – Оп. 70, спр. 2727, арк. 2.
66. Там само. – Оп. 24, спр. 4246, арк. 213 – 214.
67. Там само. – Оп. 46, спр. 4246, арк. 1 – 13 (підраховано автором за звітами обкомів партії про якісний склад районних партійних комітетів, обраних на звітно-виборних конференціях).
68. **Беренштейн Л.** В авангарді трудівників села. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1968.– С. 107.
69. **ЦДАГОУ.** – Ф. 1, оп. 46, спр. 7506, арк. 5.
70. Там само.
71. Там само.
72. **ЦДАВОВУ.** – Ф. 27, оп. 19, спр. 924, арк. 5.
73. Там само. – Арк. 101.
74. Там само. – Арк. 103.
75. Там само. – Арк. 109.
76. Там само. – Спр. 313, арк. 3.
77. **ЦДАГОУ.** – Ф. 1, оп. 24, спр. 5734, арк. 37.
78. Складено за: **РДАЕ.**– Ф. 7486, оп. 18, спр. 1738, арк. 5; **ЦДАВОВУ.**– Ф. 27, оп. 20, спр. 920, арк. 144; **ЦДАГОУ.**– Ф. 1, оп. 30, спр. 3246, арк. 35.
79. **ЦДАВОВУ.**– Ф. 27, оп. 19, спр. 4595, арк. 12.
80. **ЦДАГОУ.** – Ф. 1, оп. 30, спр. 1439, арк. 94.
81. **ЦДАВОВУ.** – Ф. 27, оп. 19, спр. 2184, арк. 36; спр. 2178, арк. 27.
82. Там само. – Спр. 4652, арк. 11.
83. **ДАЧО.**– Ф. 2550, оп. 2, спр. 393, арк. 78.

84. Див.: **Борисов Ю.С.** Вказ. пр.– С. 12 – 182.
85. **ЦДАГОУ.**– Ф. 1, оп. 31, спр. 2178, арк. 45.
86. Там само. – Спр. 990, арк. 60.
87. Там само. – Спр. 382, арк. 21.
88. Там само. – Спр. 2968, арк. 77.
89. Там само. – Оп. 24, спр. 4143, арк. 39.
90. Там само. – Оп. 6, спр. 3006, арк. 40.
91. Там само. – Оп. 24, спр. 4643, арк. 24.
92. **ДАДО.** – Ф. 4965, оп. 1, спр. 22, арк. 1.
93. **ЦДАГОУ.** – Ф. 1, оп. 31, спр. 2201, арк. 50.
94. Там само. – Арк. 39.
95. Там само. – Арк. 86.
96. Там само. – Спр. 924, арк. 86.
97. Там само. – Спр. 2968, арк. 77.
98. Там само.
99. **ЦДАВОВУ.** – Ф. 27, оп. 22, спр. 314, арк. 1.
100. **ЦДАГОУ.** – Ф. 1, оп. 31, спр. 2968, арк. 77.
101. **Дубковецький Ф.** Вказ. пр. – С. 143.
102. Там само. – С. 155.
103. **ЦДАГОУ.** – Ф. 1, оп. 31, спр. 707, арк. 14.
104. Там само. – Оп. 46, спр. 7506, арк. 5.
105. **ДАДО.** – Ф. 4492, оп. 1, спр. 2607, арк. 133 – 140.
106. **ЦДАГОУ.** – Ф. 1, оп. 6, спр. 1006, арк. 40.
107. **ДАДО.** – Ф. 5932, оп. 1, спр. 20, арк. 5.
108. **ЦДАГОУ.**– Ф. 1, оп. 31, спр. 1961, арк. 246.
109. Напр.: **ДАДО.**– Ф. 5932, оп. 1, спр. 48, арк. 47; спр. 56, арк. 10; спр. 67, арк. 24; спр. 84, арк. 9, 28, 33; спр. 91, арк. 11; Ф.203, оп. 1, спр. 10, арк. 15.
110. Там само. – Ф. 45, оп. 25,спр. 37, арк. 3.
111. Там само. – Ф. 19, оп. 29,спр. 60, арк. 109.

112. Там само. – Ф. 9823, оп. 2,спр. 45, арк. 8.
113. **ЦДАГОУ.**– Ф.1, оп. 6,спр. 3006, арк. 39.
114. Там само. – Оп. 31,спр. 1961, арк. 247; спр. 1980, арк. 3.
115. Там само. – Спр. 1980, арк. 3.
116. **ДАДО.**– Ф.5932, оп. 1,спр. 94, арк. 3 (підраховано автором).
117. **ЦДАГОУ.**– Ф.1, оп. 31,спр. 924, арк. 92.
118. Там само. – Спр. 707, арк. 161.
119. **ЦДАВОВУ.**– Ф.27, оп. 19,спр. 2165, арк. 14; Київський комсомолець.– 1961.– 21 вер.
120. Там само. – Ф.27, оп. 19,спр. 4643, арк. 23.
121. Там само. – Арк. 24.
122. Там само. – Арк. 25.
123. Там само. – Арк. 23.
124. Там само. – Арк. 25, 26; **Світленко С.І., Білокін А.Н.** Приорілля: Історико-краєзнавчі нариси.– Д.: Вид-во ДНУ, 2004.– Фотоілюстрації.
125. **Рибак І.В.** Соціально-побутова інфраструктура українського села. 1921 – 1991 рр. – К.–П.: Абетка, 2000.– С. 129.
126. **ЦДАВОВУ.**– Ф.27, оп. 19,спр. 4643, арк. 23.
127. Там само. – Спр. 4639, арк. 65.
128. Там само. – Арк. 46.
129. **ЦДАВОВУ.**– Ф.27, оп. 19,спр. 4639, арк. 6; оп. 1, спр. 924, арк. 189.
130. **ЦДАГОУ.**– Ф.1, оп. 31,спр. 1670, арк. 246.
131. **ЦДАВОВУ.**– Ф.27, оп. 19,спр. 2178, арк. 16.
132. Там само. – Ф.582, оп. 24,спр. 1206, арк. 15.
133. **Рибак І.В.** Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20 – поч. 90-х рр.).– К.: Рідний край, 1997.– С. 95.
134. Там само. – С. 124.
135. Історія селянства Української РСР: У 2-х т.– К.: Наук. думка, 1967.– Т. 11.– С. 500.

136. **ЦДАВОВУ.**– Ф.582, оп. 24,спр. 1206, арк. 22.
137. Там само.
138. **Рибак І.В.** Вказ. пр. – С. 139.
139. **ЦДАГОУ.**– Ф.1, оп. 30,спр. 2172, арк. 3.
140. Там само.
141. Там само. – Оп. 31,спр. 274, арк. 12.
142. **ЦДАВОВУ.**– Ф.582, оп. 24,спр. 1206, арк. 21 – 22; **ЦДАГОУ.**– Ф.1, оп. 31, спр. 2714, арк. 13.
143. **Рибак І.В.** Вказ. пр.– С. 1000.
144. Там само.
145. **ДАДО.**– Ф.19, оп. 29,спр. 18, арк. 8.
146. **ЦДАГОУ.**– Ф.1, оп. 80,спр. 1193, арк. 34.
147. **ЦДАВОВУ.**– Ф.582, оп. 24,спр. 1247, арк. 24.
148. **РДАЕ.**– Ф.7486, оп. 18,спр. 1227, арк. 51.
149. Там само. – Арк. 104.
150. **ЦДАВОВУ.**– Ф.1, оп. 22,спр. 136, арк. 147.
151. Там само. – Арк. 152.
152. Там само. – Арк. 167.
153. **Особистий архів автора.** – Спогади про реалії повсякденного буття на селі в другій половині 1940-х – першій половині 1950-х рр.: Берестень Г.П., Кукоба В.П., Крекотень В.І., Нікілевої Л.А.
154. Там само. – Спр. 135, арк. 123.
155. Там само. – Спр. 136, арк. 152; спр. 135, арк. 115.
156. Там само. – Спр. 136, арк. 176.
157. **Рибак І.В.** Соціальна інфраструктура...– С. 125.
158. Там само. – С. 130.
160. **ДАДО.**– Ф.1703, оп. 1, спр. 610, арк. 19.
161. **Завальнюк О. М., Рибак І. В.** Новітня аграрна історія України. – К.–П.: Абетка, 2004.– С. 172.

162. **ЦДАВОВУ**.– Ф.296, оп. 8,спр. 1669, арк. 36; Народне господарство Української РСР у 1971 р.– К.: Статистика, 1972.– С. 430.
163. **ЦДАВОВУ**.– Ф.296, оп. 8, спр. 1669, арк. 40.
164. Там само. – Арк. 36.
165. Цит. за: **Рибак І.В.** Соціальна інфраструктура...– С. 104.
166. **ДАДО**.– Ф.1703, оп. 1, спр. 324, арк. 42 – 43.
167. **ЦДАВОВУ**.– Ф.296, оп. 8, спр. 816, арк. 1.
168. Там само. – Спр. 1669, арк. 33; ф. 1, оп. 22, спр. 44, арк. 104.
169. **ДАДО**.– Ф.1703, оп. 1, спр. 415, арк. 11.
170. **ЦДАВОВУ**.– Ф.1, оп. 22,спр. 142, арк. 94.
171. Складено за: **ЦДАГОУ**. – Ф. 1, оп. 31, спр. 1596, арк. 6;
ЦДАВОВУ.– Ф.1, оп. 22, спр. 144, арк. 6.
172. **ЦДАВОВУ**.– Ф.1, оп. 22, спр. 144, арк. 6.
173. Там само. – Ф.296, оп. 8, спр. 2441, арк. 4.
174. Там само.
175. Цит. за: **Рибак І.В.** Соціальна інфраструктура...– С. 103.
176. **ЦДАВОВУ**.– Ф.582, оп. 24, спр. 806, арк. 3 – 4.
177. Там само. – Ф.1, оп. 22, спр. 44, арк. 104, 106.
178. Там само. – Арк. 103.
179. Там само. – Арк. 117.
180. Там само. – Арк. 134.
181. **ДАДО**.– Ф.1703, оп. 1, спр. 605, арк. 23.
182. **ЦДАВОВУ**.– Ф.296, оп. 8, спр. 605, арк. 36.
183. Там само.
184. Там само. – Спр. 1669, арк. 35.
185. Там само. – Ф.1, оп. 22, спр. 44, арк. 104.
186. Там само. – Арк. 134.
187. Там само. – Спр. 142, арк. 95.
188. Там само. – Спр. 44, арк. 103.
189. **ДАДО**.– Ф.1703, оп. 1, спр. 605, арк. 6, 23.

190. **ЦДАВОВУ.** – Ф. 296, оп. 8, спр. 1669, арк. 44.
191. **ДАДО.**– Ф. 9823, оп. 2, спр. 31, арк. 60.
192. Там само. – Ф. 1703, оп. 1, спр. 418, арк. 111.
193. **ЦДАГОУ.**– Ф.1, оп. 31, спр. 1596, арк. 6.
194. Там само.
195. **Рибак І.В.** Соціальна інфраструктура...– С. 130.
196. **ЦДАГОУ.**– Ф. 1, оп. 70, спр. 1598, арк. 51.
197. **ДАДО.**– Ф.1703, оп. 1, спр. 605, арк. 6.
198. **Рибак І.В.** Соціальна інфраструктура... – С. 101.
199. Там само.
200. Там само. – С. 102.
201. **ЦДАВОВУ.**– Ф.1, оп. 22, спр. 129, арк. 21.
202. Там само. – спр. 137, арк. 198; **ЦДАГОУ.**– Ф.1, оп. 31, спр. 2788, арк. 129.
203. **ЦДАГОУ.**– Ф.1, оп. 31, спр. 2788, арк. 129.
204. **ДАДО.**– Ф.1703, оп. 1, спр. 623, арк. 4.
205. Там само. – Спр. 588, арк. 7.
206. **ЦДАГОУ.**– Ф.1, оп. 31, спр. 2979, арк. 9.
207. **ДАДО.**– Ф. 1703, спр. 623, арк. 4.
208. **ЦДАГОУ.**– Ф. 1, оп. 31, спр. 2788, арк. 48.
209. **ДАДО.**– Ф.1703, оп. 1, спр. 605, арк. 1.
210. **ЦДАВОВУ.**– Ф. 582, оп. 11, спр. 494, арк. 2.
211. Там само. – Арк. 9.
212. Там само. – Спр. 744, арк. 27.
213. Там само. – Спр. 1157, арк. 33.
214. Там само. – Спр. 494, арк. 21.
215. Там само. – Ф.1, оп. 22, спр. 10, арк. 141; спр. 167, арк. 259.
216. Там само. – Спр. 168, арк. 159.
217. Там само. – Ф. 582, оп. 11, спр. 1157, арк. 31.
218. Там само.

219. **Рибак І.В.** Соціальна інфраструктура...– С. 109.
220. **ЦДАВОВУ.**– Ф. 582, оп. 11,спр. 1157, арк. 33.
221. Там само. – Спр. 522, арк. 24.
222. Там само. – Спр. 1157, арк. 33.
223. Там само. – Оп. 11, спр. 494, арк. 13; ф. 27, оп. 19, спр. 5976, арк. 20.
224. Там само. – Ф.166, оп. 15, спр. 4757, арк. 71.
225. Там само. – Спр. 1751, арк. 4.
226. Там само. – Арк. 3, 4, 20; Ф. 582, оп. 11, спр. 516, арк. 12, 13.
227. Там само. – Ф.166, оп. 15, спр. 1751, арк. 4.
228. Там само. – Ф. 582, оп. 11, спр. 516, арк. 13.
229. **ДАДО.**– Ф.1703, оп. 1, спр. 347, арк. 64.
230. Там само. – Спр. 383, арк. 152.
231. **ЦДАВОВУ.**– Ф. 582, оп. 11, спр. 516, арк. 12.
232. Там само. – Ф.166, оп. 15, спр. 1751, арк. 26.
233. Там само. – Ф. 582, оп. 11, спр. 516, арк. 13.
234. Там само. – Ф. 166, оп. 15, спр. 1751, арк. 3.
235. Там само. – Ф. 582, оп. 11, спр. 516, арк. 15.
236. Там само.
237. Там само. – Арк. 14.
238. **ДАДО.**– Ф. 4960, оп. 1, спр. 114, арк. 104.
239. **ЦДАВОВУ.**– Ф. 582, оп. 11, спр. 516, арк. 14.
240. Там само.
241. **ДАДО.**– Ф. 1703, оп. 1, спр. 347, арк. 63.
242. **ЦДАГОУ.**– Ф. 1, оп. 31, спр. 1598, арк. 53.
243. **ДАДО.**– Ф. 1703, оп. 1, спр. 594, арк. 19.
244. **ЦДАВОВУ.**– Ф. 1, оп. 22, спр. 153, арк. 4.
245. Там само. – Ф. 166, оп. 15, спр. 4557, арк. 78.
246. **ДАДО.**– Ф. 1703, оп. 1, спр. 360, арк. 153.
247. **ЦДАВОВУ.**– Ф. 166, оп. 15, спр. 4557, арк. 78.

248. ДАДО.– Ф. 5932, оп. 1, спр. 57, арк. 6, 21.
249. Там само. – Спр. 73, арк. 22.
250. ЦДАВОВУ.– Ф. 582, оп. 11, спр. 516, арк. 15.
251. Там само. – Ф. 166, оп. 15, спр. 2882, арк. 61.
252. ДАДО.– Ф. 1703, оп. 1, спр. 347, арк. 61.
254. ЦДАГОУ.– Ф. 1, оп. 30, спр. 828, арк. 33.
255. ДАДО.– Ф. 6031, оп. 1, спр. 82, арк. 2 – 4.
256. Там само. – Ф. 4960, оп. 1, спр. 97, арк. 1.
257. **Романюк І.М.** Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. XX ст. – Вінниця: Книга-Вега, 2005.– С. 111.
258. ДАДО.– Ф. 6031, оп. 1, спр. 8, арк. 20.
259. Там само. – Ф. 4960, оп. 1, спр. 115, арк. 22.
260. ЦДАВОВУ.– Ф.166, оп. 15, спр. 145, арк. 122.
261. Там само. – Спр. 4535, арк. 58.
262. ДАДО.– Ф. 4960, оп. 1, спр. 113, арк. 84.
263. **Романюк І.М.** Вказ. праці.– С. 122.
264. Там само. – С. 130.
265. **Швидько Г.К.** Минуле у променях пам'яті.– К.: Генеза, 2004.– С. 17.
266. Там само. – С. 27 – 28.
267. ЦДАВОВУ.– Ф.166, оп. 15, спр. 4535, арк. 45.
268. ЦДАГОУ.– Ф. 1, оп. 31, спр. 586, арк. 14.
269. ДАДО.– Ф. 4960, оп. 1, спр. 138, арк. 5.
270. ЦДАВОВУ.– Ф. 296, оп. 8, спр. 1296, арк. 6.
271. ДАДО.– Ф. 4960, оп. 1, спр. 115, арк. 22.
272. Там само. – Спр. 110, арк. 1.
273. ЦДАВОВУ.– Ф. 1, оп. 22,спр. 13, арк. 139.
274. Там само. – Ф. 296, оп. 8, спр. 2451, арк. 4.
275. Там само. – Арк. 42.
276. Там само.

277. **ДАДО.**– Ф. 4960, оп. 1, спр. 114, арк. 4.
278. Там само. – Спр. 101, арк. 20; спр. 419, арк. 17.
279. **ЦДАГОУ.**– Ф. 1, оп. 31,спр. 23, арк. 91.
280. **Швидько Г.К.** Вказ. пр.– С. 33 – 34.
281. Історія українського селянства: У 2-х томах.– К.: Наук. думка, 2007.– Т. 2.– С. 454.
282. **ЦДАВОВУ.**– Ф. 582, оп. 24, спр. 793, арк. 17.
283. Там само.
284. Історія українського селянства...– Т. 2.– С. 454.
285. **ЦДАГОУ.**– Ф. 1, оп. 31, спр. 264, арк. 68.
286. Там само. – Спр. 23, арк. 93.
287. Там само. – Арк. 94.
288. Там само.
289. Там само. – Спр. 2380, арк. 15.
290. Там само. – Спр. 264, арк. 65.
291. Там само.
292. Там само.
293. Там само. – Арк. 66; **ЦДАВОВУ.**– Ф. 1, оп. 22, спр. 159, арк. 21.
294. **ЦДАГОУ.**– Ф. 1, оп. 31, спр. 264, арк. 68.
295. Там само. – Арк. 66.
296. Там само. – Арк. 68.
297. Там само.
298. **ЦДАВОВУ.**– Ф.1, оп. 22, спр. 159, арк. 21.
299. Там само. – Арк. 20.
300. **Швидько Г.К.** Вказ. пр...– С. 34.
301. **ЦДАВОВУ.**– Ф.1, оп. 22, спр. 159, арк. 21.
302. Там само.
303. Там само. – Ф. 582, оп. 10, спр. 793, арк. 17.
304. Там само. – Ф.1, оп. 22, спр. 14, арк. 51.
305. **ЦДАГОУ.**– Ф.1, оп. 31, спр. 23, арк. 95.

306. **ЦДАВОВУ.**– Ф.1, оп. 22, спр. 161, арк. 48.

307. **ДАДО.**– Ф. 1703, оп. 1, спр. 63.

308. Там само. – Ф. 4960, оп. 1, спр. 71, арк. 3.

309. **Кувеньова О.Ф.** Громадський добробут українського селянства.

Історико-етнографічний нарис.– К.: Наук. думка, 1966.– С. 99.

310. **ЦДАВОВУ.**– Ф.1, оп. 22, спр. 161, арк. 33.

311. **ЦДАГОУ.**– Ф.1, оп. 31, спр. 586, арк. 70.

312. Там само. – Арк. 72.

313. **ЦДАВОВУ.**– Ф.1, оп. 22, спр. 14, арк. 53.

314. Там само.

315. Історія українського селянства...– Т. 2.– С. 459.

316. **ЦДАВОВУ.**– Ф. 1, оп. 22, спр. 14, арк. 53.

317. Історія українського селянства...– Т.2.– С. 460.

318. **ДАДО.**– Ф. 9823, оп. 2, спр. 31, арк. 81.

319. Там само. – Ф. 1703, оп. 1, спр. 594, арк. 16.

320. **ДАДО.**– Ф. 1703, оп. 1, спр. 620, арк. 24.

321. **ЦДАГОУ.**– Ф.1, оп. 6, спр. 2281, арк. 23.

322. Там само.

323. Там само.

324. Там само.

325. Там само.

Список використаних джерел та літератури

Неопубліковані джерела

а) Зарубіжні

1. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф. 9396. Міністерство культури СРСР (з 1953 по 1954 рр. – Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти). – Оп. 1, спр. 332. Отчет о выполнении Главным управлением высших сельскохозяйственных учебных заведений плана работы (1946/1947 навч. рік). – 112 арк.
2. ДАРФ. – Спр. 7214. Письма, телеграммы и информации в Совет Министров СССР. – 205 арк.
3. ДАРФ. – Спр. 7216. Письма, телеграммы и информации в Совет Министров СССР. – 140 арк.
4. ДАРФ. – Оп. 5, спр. 310. Отчет о контингенте студентов по форме 79-к по заочным отделениям. – 85 арк.
5. ДАРФ. – Спр. 723. Отчет о контингенте студентов заочных отделений за II семестр 1954/55 уч. года по форме 74-нк и сводный отчет главка. – 289 арк.
6. ДАРФ. – Спр. 1029. Стенограмма совещания работников сельскохозяйственных высших учебных заведений. Октябрь 1953 г. Т. 1. – 230 арк.
7. ДАРФ. – Спр. 1030. Стенограмма совещания работников сельскохозяйственных учебных заведений. Октябрь 1953 г. Т. 1. – 262 арк.
8. ДАРФ. – Спр. 1418. Стенограмма директоров сельскохозяйственных высших учебных заведений. Февраль 1955 г. Т. 2. – 318 с.
9. ДАРФ. – Спр. 1028. Докладная записка в ЦК КПСС о недостатках в подготовке специалистов с высшим сельскохозяйственным образованием и мерах по их устранению (с приложениями). – 58 арк.
10. Російський державний архів економіки (далі – РДАЕ). – Ф. 7486. Міністерство сільського господарства СРСР. – Оп. 1, спр. 5719. Письма, телеграммы, докладные записки в Совет Министров СССР (1960 г.).

11. **РДАЕ.** – Оп. 1, спр. 7214. Письма, телеграммы, информации в Совет Министров СССР за 1953 г. – 212 арк.

12. **РДАЕ.** – Спр. 7572. Докладные записки, справки в Совет Министров СССР.

13. **РДАЕ.** – Оп. 17, спр. 2013. Годовой отчет управления учебных заведений о подготовке кадров для сельского хозяйства за 1947 г. – 217 арк.

14. **РДАЕ.** – Спр. 2022. Годовые отчеты Министерств союзных республик о работе сельскохозяйственных техникумов за 1947 г. – 345 арк.

15. **РДАЕ.** – Спр. 2036. Годовые отчеты сельскохозяйственных техникумов УССР о работе за 1947/1948 учебный год. – 302 арк.

16. **РДАЕ.** – Спр. 2055. Годовые отчеты Управления учебных заведений МСХ СССР, отделов подготовки кадров, союзных республик по итогам выполнения плана подготовки и повышения квалификации кадров за 1950 г. – 345 арк.

17. **РДАЕ.** – Спр. 2079. Отчет об учебной работе одногодичных сельскохозяйственных школ МСХ СССР за 1951/1952 учебный год. – 257 арк.

18. **РДАЕ.** – Спр. 3162. Отчет о работе управления учебных заведений МСХ СССР за 1945/1946 учебный год. – 186 арк.

19. **РДАЕ.** – Спр. 3164. Отчет о работе управления учебных заведений МСХ СССР за 1952 г. – 201 арк.

20. **РДАЕ.** – Оп. 18, спр. 157. Стенограмма межреспубликанского совещания работников одногодичных сельскохозяйственных школ. С участием МСХ СССР, Молдавской ССР, Курской, Воронежской и Крымской областей. – 262 арк.

21. **РДАЕ.** – Спр. 190. Отчет о работе одногодичных сельскохозяйственных школ за 1952/1953 уч. год. – 288 арк.

22. **РДАЕ.** – Спр. 364. Переписка с Советом Министров СССР о подготовке высококвалифицированных кадров для сельского хозяйства. – 285 арк.

23. **РДАЕ.** – Спр. 670. Отчет о работе средних сельскохозяйственных школ по подготовке кадров за 1952/53 учебный год. – 315 арк.

24. **РДАЕ.** – Спр. 670. Справки по сети сельскохозяйственных техникумов МСХ СССР и Министерства водного хозяйства за 1954 г. – 210 арк.

25. **РДАЕ.** – Спр. 695. Сводный годовой отчет по форме 79-кв на начало 1950/1951 уч. года. – 269 арк.

26. **РДАЕ.** – Спр. 697. Сводный отчет по форме 79-кв на нач. 1950/1951 учебного года. – 140 арк.

27. **РДАЕ.** – Спр. 793. Доклады, записки, отчеты, справки, информации местных органов сельского хозяйства по вопросам обучения колхозников на 3-месячных агрозоотехнических курсах. – 192 арк.

28. **РДАЕ.** – Спр. 806. Статотчеты по заочному образованию сельскохозяйственных техникумов за 1954/1955 учебный год. – 316 арк.

29. **РДАЕ.** – Спр. 862. Докладные записки, отчеты, справки, информации местных органов по вопросам подготовки на 3-хмесячных агрозоотехнических курсах. – 201 арк.

30. **РДАЕ.** – Спр. 920. Отчеты, планы, справки Министерства сельского хозяйства СССР о направлении специалистов сельского хозяйства в сельскохозяйственное производство в 1947 г. – 184 арк.

31. **РДАЕ.** – Спр. 931. Отчет о работе с кадрами за 1947 год. – 210 арк.

32. **РДАЕ.** – Спр. 997. Доклад о работе с кадрами по Украинской ССР с 1.01.48 по 1.07.48. – 113 арк.

33. **РДАЕ.** – Спр. 1135. Стенограмма заседания заместителей министров сельского хозяйства союзных республик и заместителей начальников областных управлений сельского хозяйства по кадрам. 30 декабря 1950 г. – 310 арк.

34. **РДАЕ.** – Спр. 1135. Отчет о выполнении приказа по Министерству сельского хозяйства УССР №643 от 19.02.54 «О недостатках в работе с кадрами и мерах по улучшению этой работы» за 1950 г. – 54 арк.

35. **РДАЕ.** – Спр. 1144. Специалисты системы Министерства сельского хозяйства СССР с законченным высшим и средним специальным образованием. На 1.01.1951 (для служебного пользования). – 151 арк.

36. **РДАЕ.** – Спр. 1227. Стенограмма совещания заместителей начальников областных управлений сельского хозяйства по кадрам западных областей Украинской ССР и Молдавской ССР. 10 – 15 августа 1951 г. – 253 арк.

37. **РДАЕ.** – Спр. 1238. Отчеты о составе руководящих кадров колхозов по Союзу ССР (в разрезе республик). – 62 арк.

38. **РДАЕ.** – Спр. 2097. Годовой отчет Харьковского ветеринарного института о работе за 1946/1947 учебный год. – 213 арк.

39. **РДАЕ.** – Спр. 3984. Планы, программы, тезисы докладов, списки участников Всесоюзного зонального совещания и семинара по повышению квалификации кадров. Июль 1964 г. – 287 арк.

40. **РДАЕ.** – Спр. 3184. Материалы об организации факультетов, введении специальностей и расширении приемов. – 185 арк.

41. Російський державний архів новітньої історії (далі – **РДАНИ**). – Ф. 5. Центральний Комітет Комуністичної партії. Відділ сільського господарства. – Оп. 24, спр. 559. Проекты постановлений ЦК КПСС и Совета Министров СССР, отчеты, информации, письма сельхозотдела по подбору и распределению кадров, письма ЦК компартий союзных республик, обкомов и крайкомов по выполнению постановления об укреплении МТС инженерами и техниками. – 312 арк.

42. **РДАНИ.** – Спр. 573. Проект постановления Совета министров СССР, записки и письма отдела партийных, профсоюзных и комсомольских органов ЦК КПСС о численности специалистов сельского хозяйства, об открытии новых сельскохозяйственных вузов. – 205 арк.

43. **РДАНИ.** – Спр. 580. Проект постановления ЦК, отчеты и информации ЦК союзных республик, Совета по делам колхозов при

правительстве, справки, письма, по ним отдела, сектора оргколхозного строительства. – 244 арк.

44. **РДАНИ.** – Спр. 689. Проекты постановлений Совета Министров СССР, записки и письма сельскохозяйственного отдела, отдела партийных, профсоюзных и комсомольских органов ЦК КПСС, Министерства сельского хозяйства СССР.

45. **РДАНИ.** – Оп. 45, спр. 112. Отчеты и информации ЦК Компартий союзных республик и обкомов партии о ходе выполнения постановления ЦК КПСС и Совета Министров СССР «О мерах по дальнейшему укреплению колхозов руководящими кадрами со справками отделов ЦК и сектора организационно-колхозного строительства. – 244 арк.

46. **РДАНИ.** – Спр. 365. Записки, письма партийных и советских органов, министерств и научных учреждений об организации новых факультетов, улучшении подготовки специалистов, укреплении производственной базы учебных заведений. – 259 арк.

47. **РДАНИ.** – Спр. 689. Проекты постановлений Совета Министров СССР, записки и письма сельскохозяйственного отдела партийных, профсоюзных и комсомольских органов ЦК КПСС, Министерства сельского хозяйства СССР об устранении недостатков. 1954 г. – 268 арк.

48. Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – **РДАСПІ**). – Ф. 17. Центральний Комітет ВКП(б). Сільськогосподарський відділ. – Оп. 122, спр. 124. Записки и справки Управления по проверке парт-органов и инспекторов ЦК ВКП(б), отчеты, докладные записки, письма местных партийных органов, уполномоченных КПК при ЦК ВКП(б) и др. о ходе изучения и реализации постановления Февральского пленума ЦК ВКП(б) «О мерах по подъему сельского хозяйства в послевоенный период и о серьезных недостатках в ряде областей». – 312 арк.

49. **РДАСПІ.** – Спр. 224. Записки Управления, отчеты, докладные записки, информации и письма обкомов, крайкомов ВКП(б) и ЦК компартий союзных республик, Председателя Верховного Суда и прокуратуры РСФСР о

ходе выполнения постановления ЦК ВКП(б) от 14.07.1947 «О недопустимых фактах сменяемости и необоснованной отдаче под суд председателей колхозов». – 157 арк.

50. **РДАСПШ.** – Оп. 123, спр. 369. Справки отдела ЦК ВКП(б) о порядке привлечения руководящих работников колхозов, Райзо и МТС к уголовной ответственности за преступления по должности и по запискам и рапортам НКГБ и Прокуратуры СССР, о фактах нарушений Устава сельхозартели в колхозах. – 189 арк.

51. **РДАСПШ.** – Спр. 400. Проекты постановлений ЦК ВКП(б) и НК СССР и материалы к ним, подготовленные отделами по вопросам организационно-партийного руководства и материального обеспечения колхозов. - 198 арк.

52. **РДАСПШ.** – Спр. 535. Справки, докладные с приложением материалов, подготовленных отделами. – 324 арк.

53. **РДАСПШ.** – Спр. 608. Справки отдела по докладным запискам, отчетам и телеграммам ЦК КП(б) и СНК Украинской ССР, областных партийных органов республики по вопросам организационно-партийного руководства и материального обеспечения сельского хозяйства УССР. – 239 арк.

54. **РДАСПШ.** – Оп. 132, спр. 394. Записки и справки отдела пропаганды и агитации, сельскохозяйственного отдела ЦК. – 210 арк.

55. **РДАСПШ.** – Спр. 110. Проекты постановлений Совета Министров СССР, записки и телеграммы обкомов и министерств сельского хозяйства и высшего образования об организации новых сельскохозяйственных институтов и техникумов, восстановлении и укреплении учебно-производственной базы учебных заведений. – 214 арк.

56. **РДАСПШ.** – Спр. 116. Проекты постановлений ЦК ВКП(б) и распоряжений Совета Министров СССР, отчеты, записки и телеграммы ЦК КП(б) Молдавии, Литвы, МСХ СССР, Совета по делам колхозов. Справки и предложения по ним отдела, сектора учебных заведений. – 205 арк.

57. **РДАСПШ.** – Спр. 400. Проекты постановлений ЦК ВКП(б) и СНК СССР, материалы к ним, подготовленные отделом по вопросам организационно-колхозного руководства и материального обеспечения сельского хозяйства страны. Т. 1. Ноябрь 1946 г. – 198 арк.

58. **РДАСПШ.** – Спр. 450. Проекты распоряжений Совета Министров СССР, записки, справки и письма партийных, советских органов республик, краев, областей, Министерства сельского хозяйства и высшего образования СССР о дополнительном выделении колхозам специалистов с высшим и средним образованием, об организации новых факультетов и институтов. – 229 арк.

б) Вітчизняні

59. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – **ЦДАВОВУ**). – Ф. 1. Верховна Рада УРСР. – Оп. 22, спр. 10. Довідки, висновки, проекти постанов, зауваження міністерств і відомств до засідань постійної комісії по охороні здоров'я і соціальної роботи. 1954 р. – 312 арк.

60. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 13. Довідки, висновки, зауваження Міністерств, відомств та депутатів Верховної Ради України до засідань комісії з питань освіти і культури. Березень 1955 р. – 214 арк.

61. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 44. Довідки, висновки, зауваження міністерств і відомств до засідання комісії по торгівлі і громадському харчуванню. 1960 р. – 250 арк.

62. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 135. Протоколи засідання комісії Верховної Ради по транспорту і зв'язку №3 від 12.06.63 – №7 від 19.11.64. – 154 арк.

63. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 136. Протоколи засідання Комісії Верховної Ради по транспорту і зв'язку №8 від 3.12.64 – №7 від 24.06.66. – 274 арк.

64. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 139. Відповіді міністрів та відомості про хід виконання пропозицій та зауважень депутатів, внесених на 11 сесії Верховної

Ради УРСР 17 – 18 липня 1963 р., поданих комісії по комунальному господарству та побутовому обслуговуванню. – 254 арк.

65. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 142. Протоколи засідань комісії по торгівлі і громадському харчуванню №11 від 17 червня 1965 р. – №13 від 3 вересня 1965 р. – 236 арк.

66. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 144. Відповіді міністерств і відомств про хід виконання постанови Верховної Ради УРСР від 12.04.63 «Про стан і заходи по дальшому поліпшенню торгівлі та громадського харчування в Українській РСР». – 213 арк.

67. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 145. Протоколи засідання комісії по торгівлі і громадському харчуванню №1 від 12.04.64 – №5 від 26.12.63. – 238 арк.

68. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 153. Протоколи засідань комісії Верховної Ради по народній освіті від 22.12.65 та матеріали до нього. – 117 арк.

69. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 155. Протокол засідання комісії Верховної Ради з народної освіти №19 від 25.07.66.

70. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 159. Протоколи засідань комісії Верховної Ради з питань науки і культури №1 від 14.05.63 – №5 від 24.03.64. – 242 арк.

71. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 161. Протоколи засідання комісії з питань науки і культури №3 від 16.04.66. – 167 арк.

72. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 167. Протоколи засідань комісії з питань охорони здоров'я і соціального забезпечення №1 від 10.02.64 – №6 від 12.12.63. – 349 арк.

73. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 168. Протоколи засідань комісії по охороні здоров'я і соціального забезпечення №2 від 10.05.61 – №8 від 21.11.62. – 282 арк.

74. **ЦДАВОВУ.** – Ф. 27. Міністерство сільського господарства. – Оп. 19, спр. 54. Копія постановлення Совета Министров УССР о подготовке массовых кадров и завозе инвентаря и планы заданий. – 45 арк.

75. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 56. Схемы обследования сельскохозяйственных школ. – 33 арк.

76. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 57. Справки и планы о подготовке школ и сведения о выполнении плана за 1945 – 1946 уч. год.

77. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 78. Материалы проведения семинаров преподавателей за 1947 год. – 233 арк.

78. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 105. Отчеты об учебной деятельности школ механизации сельского хозяйства за 1947/1948 уч. год. – 76 арк.

79. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 152. Годовой и квартальный отчеты управления учебных заведений за 1948/49 учебный год. – 112 арк.

80. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 183. Справки о ходе подготовки кадров массовых профессий для колхозов и МТС УССР за 1948/49 учебный год. – 242 арк.

81. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 184. Справки за 1949 год. – 135 арк.

82. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 186. Справки за 1949 г. По западным областям. – 209 арк.

83. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 188. Отчет о работе государственных двухгодичных школ по подготовке кадров колхозов за 1948/49 учебный год. – 38 арк.

84. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 221. Отчет о работе 6-месячных курсов V набора (1.09.49 – 1.05.50). – 186 арк.

85. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 235. Переписка по руководящим кадрам за 1949 г. – 446 арк.

86. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 119. Отчет о работе двухгодичных школ по подготовке руководящих кадров колхозов за 1947/48 учебный год. – 82 арк.

87. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 317. Переписка с Советом Министров УССР за 1950 г. – 325 арк.

88. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 318. Отчет школ за 1950/51 учебный год. – 144 арк.

89. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 338. Сводный отчет об учебной деятельности одногодичных сельскохозяйственных школ за 1949/50 учебный год. – 96 арк.

90. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 500. Отчет по форме 79-кд средних сельскохозяйственных школ по подготовке председателей колхозов на 1 ноября 1951/52 учебного года. – 27 арк.

91. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 902. Отчет об учебной работе одногодичных сельскохозяйственных школ за 1952/53 учебный год. – 101 арк.

92. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 972. Переписка с советскими и партийными органами. 1953 г. – 320 арк.

93. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 1070. Міроприємства по вересневому Пленуму ЦК КПРС та інформації про їх виконання в 1954 р. – 262 арк.

94. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 1700. Отчеты сельскохозяйственных техникумов по форме 74-к за 1956/57 учебный год и сводный отчет по 119 техникумам. – 134 арк.

95. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 1883. Переписка с Министерством сельского хозяйства СССР (14.05.58 – 31.12.58). – 272 арк.

96. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 2198. Приказы и распоряжения по Министерству сельского хозяйства УССР (1.01.60 – 30.03.60). – 213 арк.

97. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 2178. Стенограмма нарады по кадрах 20.12.60. – 189 арк.

98. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 2198. Переписка с ЦК КПУ и Советом Министров УССР (1.01.60 – 28.12.60). – 275 арк.

99. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 2331. Зведений звіт за формою 3-нк за 1961/62 навчальний рік (по вузах). – 42 арк.

100. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 2352б. Сводный статотчет о приеме на дневное отделение по 129 техникумам. – 132 арк.

101. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 3972. Отчет о работе с кадрами за 1946 г. – 38 арк.

102. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 4016. Справки о наличии и потребности специалистов сельского хозяйства Министерства сельского хозяйства УССР по состоянию на 2.08.47. – 64 арк.

103. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 4237. Проекты постановлений Совета Министров и Компартии Украины об улучшении работы с кадрами. – 281 арк.

104. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 4239. Отчет о работе с кадрами за 1951 г. – 210 арк.

105. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 4245. Отчет и справки о численности и размещении специалистов по западным областям. – 95 арк.

106. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 4549. Справки о численности председателей колхозов по УССР и о наличии специалистов сельского хозяйства в разрезе областей за 1951 г. – 112 арк.

107. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 4632. Перспективный план потребности в специалистах с высшим и средним специальным образованием на 1946 – 1950, 1950 – 1955, 1956 – 1960, 1960 – 1965 гг. – 72 арк.

108. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 4633. Отчет Министерства сельского хозяйства о работе с кадрами за 1960 г. – 62 арк.

109. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 4634. Отчеты областных управлений сельского хозяйства по кадрам на 1 октября 1960 г. – 217 арк.

110. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 4642. Информации областных управлений сельского хозяйства о выполнении постановлений ЦК КПУ от 8.06.60 «О мерах по укреплению колхозов инженерно-техническими кадрами». – 118 арк.

111. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 4643. Информация областных управлений сельского хозяйства о выдвижении женщин на руководящую работу согласно постановлению ЦК КПУ от 4.07.60. – 71 арк.

112. **ЦДАВОВУ.** – Оп. 20, спр. 920. Протоколы заседания коллегии Министерства сельского хозяйства УССР №6 – 8. – 112 арк.

113. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 921. Переписка с ЦК Компартии Украины и Советом Министров УССР по подготовке научных кадров и специалистов сельского хозяйства. 1961 г. – 182 арк.

114. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 963. Переписка с Министерством сельского хозяйства СССР. – 184 арк.

115. **ЦДАВОВУ.** – Оп. 22, спр. 314. Отчет о численности специалистов, имеющих высшее и среднее специальное образование на 15 ноября 1965 г. – 84 арк.

116. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 313. Отчет Министерства о численности и составе руководящих кадров и специалистов в совхозах и колхозах. 1965. – 213 арк.

117. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 611. Переписка с ЦК КП Украины, Советом Министров СССР по вопросам подготовке кадров. 1965 г. – 43 арк.

118. **ЦДАВОВУ.** – Ф. 166. Міністерство освіти. – Оп. 15, спр. 1751. Доповідні записки до Ради Міністрів УРСР та ЦК Компартії України по дошкільному вихованню за 1955 р. – 67 арк.

119. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 2882. Доповідні записки відділу дошкільного виховання до Ради Міністрів СРСР та ЦК КПУ про стан та заходи поліпшення роботи в дитячих установах по дошкільному вихованню. 1960 р. – 172 арк.

120. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 4535. Довідки Міністерства освіти УРСР про роботу органів народної освіти за 1964/65 навчальний рік. – 79 арк.

121. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 4535. Довідки до Ради Міністрів УРСР та ЦК КПУ про стан діяльності дошкільних виховних установ УРСР. – 79 арк.

122. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 4775. Довідки до Ради Міністрів та ЦК КПУ про стан дошкільних виховних установ в УРСР. 1965 р. – 76 арк.

123. **ЦДАВОВУ.** – Ф. 296. Укоопспілка. – Оп. 8, спр. 605. Справки о работе потребкооперации УССР за 1955 г. и мерах по улучшению ее торгово-финансовой деятельности за 1956 г. – 163 арк.

124. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 816. Информации, справки ЦК КПУ о состоянии и мерах по улучшению работы потребкооперации УССР за 1955 г. – 86 арк.

125. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 1296. Анализ хозяйственной деятельности предприятий общественного питания за 1957 г. – 27 арк.

126. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 1669. Информации, справки ЦК КПУ о состоянии и мерах по улучшению работы потребкооперации УССР за 1960 г. – 189 арк.

127. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 2441. Мероприятия по улучшению торговли промышленными товарами в потребкооперации УССР. 1964 г. – 127 арк.

128. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 2451. Информации, справки ЦК КПУ, Совмина Украины о состоянии и мерах по улучшению книжной торговли в потребкооперации УССР за 1964 г. – 94 арк.

129. **ЦДАВОВУ.** – Ф. 582. Статистичне управління Української РСР. – Оп. 10, спр. 793. Годовые отчеты массовых библиотек и клубных учреждений по Украинской ССР за 1955 г. – 48 арк.

130. **ЦДАВОВУ.** – Оп. 11, спр. 494. Годовой отчет (Ф. – 90 обл.) министерства здравоохранения УССР и выборки из этого отчета. – 142 арк.

131. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 516. Докладные записки по вопросам сезонных детских яслей в колхозах за 1955 г. – 36 арк.

132. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 522. Докладные записки по вопросам сезонных детских яслей в колхозах за 1957 г. – 42 арк.

133. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 744. Сводный годовой отчет Министерства здравоохранения о сети детских дошкольных учреждений и кадрах медработников за 1960 г. – 246 арк.

134. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 1157. Сводный годовой отчет о сети детских дошкольных учреждений и кадрах медработников за 1965 г. – 179 арк.

135. **ЦДАВОВУ.** – Оп. 24, спр. 806. Докладные и аналитические записки о получении перечня товаров, пошиве и ремонте одежды в обследуемых семьях рабочих, служащих и колхозников за 1959 и первое полугодие 1960 г. – 122 арк.

136. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 1206. Докладные и аналитические записки ЦСУ ЦК КПУ об итогах обследования бюджетов рабочих, служащих и колхозников за 1964 г. – 122 арк.

137. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 1206. Аналитические записки ЦСУ ЦК КПУ по итогам обследования бюджетов рабочих, служащих и колхозников за 1965 г. – 209 арк.

138. **ЦДАВОВУ.** – Ф. 4860. Министерство радгоспів. – Оп. 1, спр. 4776. Статотчет о численности и составе руководящих кадров и специалистов центрального аппарата Министерства совхозов УССР и аппарата хозрасчетных организаций на 1 декабря 1956 г. – 115 арк.

139. **ЦДАВОВУ.** – Спр. 4777. Справки о потребности, подборе, изучении и расстановке кадров за 1956 г. – 98 арк.

140. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – **ЦДАГОУ**). – Ф. 1. Центральний комітет Компартії України. – Оп. 6, спр. 2231. Матеріали до протоколу №59 засідання президії ЦК КПУ. 1959 р. – 195 арк.

141. **ЦДАГОУ.** – Спр. 3006. Протокол №143 засідання президії ЦК Компартії України. 25.12.59. – 76 арк.

142. **ЦДАГОУ.** – Спр. 3024. Матеріали до протоколу №149 засідання президії ЦК Компартії України. 1959 р. – 191 арк.

143. **ЦДАГОУ.** – Оп. 8, спр. 2330. Протоколи засідання секретариата ЦК Компартии Украины. 24 сентября 1965 – 3 декабря 1965 г. – 74 арк.

144. **ЦДАГОУ.** – Спр. 2534. Протоколы заседания секретариата ЦК Компартии Украины. 14.01.58 – 18.04. 58. – 98 арк.

145. **ЦДАГОУ.** – Спр. 3349. Протоколы заседания секретариата ЦК Компартии Украины. 18.05.65 г. – 68 арк.

146. **ЦДАГОУ.** – Оп. 23, спр. 2971. О ходе хлебозаготовок. – 201 арк.

147. **ЦДАГОУ.** – Спр. 4793. Справки, переписка о перемещении и снятии работников сельского хозяйства по областям Украины (23.03.49 – 16.09.49). – 230 арк.

148. **ЦДАГОУ.** – Спр. 5734. Вопросы борьбы с уголовными преступлениями. – 482 арк.

149. ЦДАГОУ. – Оп. 24, Спр. 828. Докладные записки, справки по делам о высшей школе. – 160 арк.

150. ЦДАГОУ. – Спр. 2905. Стенограмма совещания заведующих, заместителей заведующих и инспекторов ЦК КПУ по вопросам мероприятий по выполнению постановления ЦК КПСС «О мерах по дальнейшему развитию сельского хозяйства» 15.08.53. – 56 арк.

151. ЦДАГОУ. – Спр. 4143. Копии исходящих писем ЦК, справки отделов ЦК, письма, информации, постановления обкомов, райкомов, министерства и других организаций по вопросам правильного использования кадров сельскохозяйственных органов и отбора кадров для работы председателями колхозов в счет тридцатитысячников (13.01.1995 – 12.12.1955). – 109 арк.

152. ЦДАГОУ. – Спр. 4246. Справки сельхозотдела ЦК КПУ, письма, постановления бюро ЦК КПУ и других организаций по вопросу подготовки и правильного использования кадров сельскохозяйственных органов, отбора кадров для работы председателями колхозов в счет тридцатитысячников. 15.01.56 – 1.12.56. – 102 арк.

153. ЦДАГОУ. – Спр. 4643. Докладные записки, информации обкомов к подготовке к пленуму ЦК КПУ «О работе с кадрами». 11.07.59 – 2.10.59. – 241 арк.

154. ЦДАГОУ. – Оп. 30, спр. 1017. Справки отдела пропаганды и агитации ЦК КП(б)У о количестве учебников и обеспеченности учебной базы сельскохозяйственных техникумов, докладные записки об их работе. – 26 арк.

155. ЦДАГОУ. – Спр. 1429. Докладные записки, справки и информации о подготовке, переподготовке и укомплектовании кадрами земельных и заготовительных органов. 1949 г. – 155 арк.

156. ЦДАГОУ. – Спр. 1439. Общие вопросы сельского хозяйства, докладные записки. 1949 г. – 319 арк.

157. ЦДАГОУ. – Спр. 1449. Докладные записки Министерства сельского хозяйства УССР об итогах хозяйственной деятельности колхозов за 1948 г. – 53 арк.

158. ЦДАГОУ. – Спр. 1513. Справки, информации по вопросу развития животноводства. 1949 г. – 254 арк.

159. ЦДАГОУ. – Спр. 1515. Материалы республиканского совещания зоотехников, ветврачей, научных сотрудников и передовиков производства. Доклад министра сельского хозяйства. – 285 арк.

160. ЦДАГОУ. – Спр. 1536. Информации о ходе выполнения постановления ЦК ВКП(б) от 10.01.49 «О подготовке и проведении отчетно-выборных собраний». – 214 арк.

161. ЦДАГОУ. – Спр. 2440. Справки сельхозотдела ЦК КПУ, Совета Министров УССР о подготовке и расстановке сельскохозяйственных кадров. 1954г. – 263 арк.

162. ЦДАГОУ. – Спр. 2441. Справки сельскохозяйственного отдела ЦК КПУ и Совета Министров УССР о подготовке и переподготовке сельскохозяйственных кадров. 1954 г. – 204 арк.

163. ЦДАГОУ. – Спр. 3246. Справки сельхозотдела ЦК КПУ и Совета Министров УССР о состоянии работы по повышению квалификации специалистов сельского хозяйства по УССР за 1953 г. – 143 арк.

164. ЦДАГОУ. – Спр. 3593. Докладные записки обкомов партии, Министерства сельского хозяйства УССР, об организации институтов, организации приемов студентов. – 26 арк.

165. ЦДАГОУ. – Оп. 31, спр. 23. О строительстве клубов, домов культуры, помещений для библиотек (10.01.55 – 29.12.55). – 116 арк.

166. ЦДАГОУ. – Спр. 41. О реорганизации институтов, факультетов (8.01.55 – 24.11.55). – 245 арк.

167. ЦДАГОУ. – Спр. 57. Об укомплектовании кадрами колхозов, совхозов, МТС. 1955 г. – 231 арк.

168. ЦДАГОУ. – Спр. 58. Докладные записки ЦК, обкомов об укреплении кадрами совхозов, колхозов, информации о подборе кадров в отстающие колхозы.

169. ЦДАГОУ. – Спр. 264. О сети и работе киноустановок в сельской местности Украинской ССР. – 173 арк.

170. ЦДАГОУ. – Спр. 323. О проведении совещания заведующих отделами ЦК 2.07.56. – 184 арк.

171. ЦДАГОУ. – Спр. 366. О реорганизации и открытии новых учебных заведений, о состоянии заочного и вечернего обучения в Украинской ССР и распределении молодых специалистов. – 265 арк.

172. ЦДАГОУ. – Спр. 373. О размещении сети здравоохранения в областях и районах Украинской ССР. – 175 арк.

173. ЦДАГОУ. – Спр. 382. Докладные записки, справки, информации сельхозотдела ЦК, обкомов, Министерств УССР о работе инженеров и техников, направленных на работу в МТС из промышленности, о подборе председателей колхозов-тридцатитысячников в отстающие колхозы и другим вопросам укомплектования сельскохозяйственными кадрами. – 230 арк.

174. ЦДАГОУ. – Спр. 385. Справки, информации об открытии новых факультетов, о перемещении из Киева некоторых институтов и техникумов. 1956 г. – 197 арк.

175. ЦДАГОУ. – Спр. 586. Докладные записки, справки, информации о сети и работе культурно-просветительских учреждений Украинской ССР. – 167 арк.

176. ЦДАГОУ. – Спр. 696. Докладные записки, справки, информации о работе сельскохозяйственных учебных заведений, реорганизации, создании новых техникумов в Украинской ССР. – 171 арк.

177. ЦДАГОУ. – Спр. 707. Справки, информации о проведении отчетно-выборных собраний, укреплении состава председателей колхозов, о работе председателей колхозов-тридцатитысячников. – 75 арк.

178. ЦДАГОУ. – Спр. 963. Докладные записки, справки, информации об обеспеченности киноустановками совхозов и колхозов. 1958 г. – 253 арк.

179. ЦДАГОУ. – Спр. 990. Докладные и аналитические записки, информации, справки об улучшении подготовки специалистов сельского хозяйства, состоянии распределения их, по другим вопросам работы учебных заведений. 1958г. – 259 арк.

180. ЦДАГОУ. – Спр. 997. Докладные записки, справки, информации об укомплектовании кадрами сельскохозяйственных органов, о работе Министерства сельского хозяйства с кадрами за 1957, 1958 годы. – 186 арк.

181. ЦДАГОУ. – Спр. 1238. Справки, информации об укомплектовании колхозов руководящими и инженерно-техническими кадрами. 1959 г. – 245 арк.

182. ЦДАГО. – Спр. 1596. Информации обкомов компартии Украины о ходе выполнения постановления ЦК Компартии Украины Совета Министров УССР «О дальнейшем развитии и улучшении общественного питания». – 151 арк.

183. ЦДАГОУ. – Спр. 1670. Докладные записки, информации, справки, письма о подборке и повышении квалификации руководящих кадров колхозов. – 1961 г. – 298 арк.

184. ЦДАГОУ. – Спр. 1692. Докладные записки, информации, письма о направлении специалистов, улучшении работы с руководящими кадрами и специалистами в колхозах и совхозах УССР, повышении квалификации руководящих кадров в колхозах и совхозах. 1961 г. – 152 арк.

185. ЦДАГОУ. – Спр. 1698. Проект доповіді Підгорного М.В. на нараді працівників сільського господарства УРСР. 12.12.61. – 84 арк.

186. ЦДАГОУ. – Спр. 1739. Докладные записки, справки отдела ЦК КПУ, Министерства сельского хозяйства, сельскохозяйственных институтов и техникумов о работе одногодичных сельскохозяйственных школ и 6-месячных курсов по переподготовке и повышении квалификации руководящих кадров колхозов и совхозов, наборе слушателей школ-

председателей колхозов и работе сельскохозяйственных техникумов. – 179 арк.

187. ЦДАГОУ. – Спр. 1940. Информации, справки о выполнении постановлений ЦК КПУ и Совета Министров Украины «О совершенствовании работы агрономических, зоотехнических и других специалистов в сельском хозяйстве в развитии колхозного и совхозного производства», «О мерах по упорядочению и улучшению использования специалистов в сельском хозяйстве». – 250 арк.

188. ЦДАГОУ. – Спр. 980. Информации обкомов в ЦК Компартии Украины и сельхозотдел ЦК о ходе выполнения постановления ЦК КПУ и Совмина Украины «О мерах по упорядочению и улучшению использования специалистов сельского хозяйства». 1962 г. – 289 арк.

189. ЦДАГОУ. – Спр. 2101. Информации обкомов партии о выполнении постановления ЦК КПСС и Совета Министров СССР «Об упорядочении штатной численности и оплате труда административно-управленческого и обслуживающего персонала в колхозах» от 16.04.1963. – 160 арк.

190. ЦДАГОУ. – Спр. 2165. Докладные записки, информации, письма, справки отделов ЦК КПУ, Министерства сельского хозяйства УССР, институтов, техникумов о мерах по обеспечению механизаторскими кадрами, об организации институтов, факультетов, о перемещении техникумов. 1963. – 182 арк.

191. ЦДАГОУ. – Спр. 2172. Докладные записки, справки, информации обкомов партии о мерах по обеспечению колхозов и совхозов механизаторскими кадрами, о выполнении постановления ЦК КПСС «Об оплате работы годовичных сельскохозяйственных школ, по подготовке председателей колхозов и бригадиров, созданных на базе передовых хозяйств Винницкой области, об организации институтов, факультетов, перемещении техникумов. – 214 арк.

192. ЦДАГОУ. – Спр. 2380. Докладные записки, справки, информации о состоянии и мерах улучшения деятельности сельских клубных заведений республики. – 268 арк.

193. ЦДАГОУ. – Спр. 2398. Докладные записки, информации, справки о ходе выполнения постановления ЦК КПУ и Совета Министров Украины «О работе межобластных одногодичных школ и 6-месячных курсов подготовки и повышения квалификации руководящих кадров колхозов и совхозов», о работе сельскохозяйственных институтов и техникумов. 1964 г. – 209 арк.

194. ЦДАГОУ. – Спр. 2433. Докладные записки, справки, информации об улучшении организации оплаты труда в колхозах республики. – 195 арк.

195. ЦДАГОУ. – Спр. 2447. Докладные записки, справки об организационном хозяйственном укреплении экономически слабых колхозов. 1964 г. – 162 арк.

196. ЦДАГОУ. – Спр. 2670. Информации ЦК и Министерства сельского хозяйства республики о выполнении постановления ЦК КПУ «Об утверждении плана приема слушателей в межобластные одногодичные школы и 6-месячные курсы по подготовке руководящих кадров колхозов Украинской ССР». 1965 г. – 70 арк.

197. ЦДАГОУ. – Спр. 2672. Информации ЦК, Министерства сельского хозяйства республики «Об улучшении подготовки и переподготовки руководящих и механизаторских кадров колхозов и совхозов, о работе сельскохозяйственных институтов и техникумов. – 231 арк.

198. ЦДАГОУ. – Спр. 2714. Докладные записки, письма, справки о ходе выполнения постановления ЦК КПУ и Совмина УССР «О состоянии электрификации колхозов и совхозов УССР в 1964 г.» – 327 арк.

199. ЦДАГОУ. – Спр. 2788. Інформації обкомів партії про хід виконання постанови ЦК КПУ і Ради Міністрів України «Про затвердження плану підготовки і підвищення кваліфікації керівних кадрів народного господарства по питаннях сільського господарства». – 151 арк.

200. ЦДАГОУ. – Спр. 2968. Доповідні записки сільськогосподарського відділу ЦК, інших відділів, довідки обкомів партії, навчальних закладів з питань роботи технікумів, середніх сільськогосподарських шкіл. – 168 арк.

201. ЦДАГОУ. – Спр. 2971. Інформації обкомів партії, міністерств УРСР про виконання постанови ЦК КПУ «Про стан добору, підготовки і використання кадрів в організаціях і підприємствах побутового обслуговування населення республіки. 1966 р. – 211 арк.

202. ЦДАГОУ. – Спр. 2976. Інформації обкомів партії про хід виконання постанови ЦК КПУ і Ради Міністрів України «Про затвердження плану підготовки і підвищення кваліфікації кадрів народного господарства» по питаннях сільськогосподарських інститутів і технікумів, сільськогосподарських шкіл і курсів. – 131 арк.

203. ЦДАГОУ. – Оп. 46, спр. 2446. Копии исходящих писем ЦК, справки отделов ЦК, письма обкомов о правильной расстановке кадров в партийных, профсоюзных и комсомольских организациях. – 286 арк.

204. ЦДАГОУ. – Спр. 7506. Справки о составе партийных организаций. – 112 арк.

205. ЦДАГОУ. – Оп. 70, спр. 1739. Проект доповіді Підгорного М.В. на нараді працівників сільського господарства. 12.12.61. – 73 арк.

206. ЦДАГОУ. – Спр. 2330. Информации обкомов партии, письма Министерства культуры и других организаций по вопросам работы культурно-просветительных учреждений. – 161 арк.

207. ЦДАГОУ. – Оп. 80, спр. 1193. Информации, справки обкомов, райкомов партии, Министерства сельского хозяйства по вопросам укрепления руководства отстающих колхозов тридцатитысячниками, о переводе специалистов сельского хозяйства из МТС в колхозы. 1959 г. – 272 арк.

в) Відомчі архіви

208. Архів Міністерства аграрної політики України (далі – АМАПУ). – Ф. 1, оп. 1, спр. 65. Зведені річні звіти колгоспів за 1953 – 1965 рр. – 162 арк.

г) Обласні архіви

209. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 19. Дніпропетровський обласний комітет партії. – Оп. 5, спр. 107. Інформації обкома партії в ЦК ВКП(б)У о виконанні постановлень партії по вопросам сільського господарства. – 201 арк.

210. ДАДО. – Оп. 29, спр. 18. Протокол №64 засідання бюро обласного комітета Компартії України от 4 мая 1954 г. – 133 арк.

211. ДАДО. – Спр. 60. Переписка обкома с редакціями журналів, газет о прийнятих мерах по усунуванню недостатків, отмеченных в статтях, письмах трудящихся, направленных в редакции партийных и советских органов печати. – 266 арк.

212. ДАДО. – Оп. 36, спр. 102. Письма и заявления трудящихся и информации обкома об их рассмотрении. 1960 г. – 391 арк.

213. ДАДО. – Спр. 107. Письма и заявления трудящихся и информации обкома об их рассмотрении. 1960 г. – 380 арк.

214. ДАДО. – Ф. 9823. Сельский Днепропетровский областной комитет партии. – Оп. 2, спр. 31. Заявления и жалобы трудящихся. 1964 г. – 299 арк.

215. ДАДО. – Спр. 45. Протоколы заседания бюро. 1964 г. – 204 арк.

216. ДАДО. – Ф. 4492. Областное управление сельского хозяйства. – Оп. 1, спр. 2607. Стенограмма областного совещания по вопросу о культуре земледелия в колхозах и совхозах области. – 161 арк.

217. ДАДО. – Ф. 4419. Днепропетровский сельскохозяйственный институт. – Оп. 1, спр. 33. Краткий отчет о работе института за 1945/46 учебный год. – 24 арк.

218. ДАДО. – Спр. 280. Приказы МВССО СССР о структуре и подчиненности высших учебных заведений. 1955 г. – 78 арк.

219. ДАДО. – Спр. 283. Решения обкома, облисполкома, переписка о переведении факультетов в Каменец-Подольский сельскохозяйственный и Киевский гидромелиоративный институты. – 27 арк.

220. ДАДО. – Спр. 469. Переписка с Министерством сельского хозяйства Украины. – 181 арк.

221. ДАДО. – Оп. 25, спр. 37. Письма, жалобы и заявления трудящихся. 1965 г. – 164 арк.

222. ДАДО. – Ф. 45. Криничанський райком партії. – Оп. 25, спр. 60. Протокол XXII районной партийной конференции. 18 декабря 1965 г. – 213 арк.

223. ДАДО. – Ф. 1703. Криничанський виконавчий комітет районної ради депутатів трудящих. – Оп. 1, спр. 324. Протоколы сессий и заседаний исполкома Мало-Александровского сельсовета депутатов трудящихся за 1958 г. – 84 арк.

224. ДАДО. – Спр. 360. Протоколы заседания исполкома районного совета депутатов трудящихся. 1959 г. – 78 арк.

225. ДАДО. – Спр. 383. Протоколы заседания исполкома районного совета депутатов трудящихся. 1960 г. – 235 арк.

226. ДАДО. – Спр. 398. Протоколы сессий и заседаний исполкома Мало-Александровского сельсовета депутатов трудящихся. 1965 г. – 81 арк.

227. ДАДО. – Спр. 415. Протокол XIII сессии районного совета депутатов трудящихся и материалы к нему. 1961 г. – 115 арк.

228. ДАДО. – Спр. 588. Протокол заседания районного совета депутатов трудящихся и материалы к нему. 25.06.1961. – 136 арк.

229. ДАДО. – Спр. 594. Протокол заседания сессии исполкома районного совета депутатов трудящихся. 5.04.1965. – 244 арк.

230. ДАДО. – Спр. 605. Протоколы сессий и заседаний исполкома Адамовского сельского совета депутатов трудящихся. 1965 г. – 77 арк.

231. ДАДО. – Спр. 610. Протоколы заседания исполкома Катеринопольского сельского совета депутатов трудящихся. 1965. – 102 арк.

232. ДАДО. – Спр. 620. Планы работы и протоколы заседаний культурно-просветительской комиссии районного совета на 1965 г. – 38 арк.

233. ДАДО. – Спр. 623. План работы, протоколы заседаний комиссии по бытовому обслуживанию населения районного совета депутатов трудящихся. 1965 г. – 19 арк.

234. ДАДО. – Ф. 4965. Криничанський районний відділ сільського господарства. – Оп. 1, спр. 22. Материалы о результатах работы по совершенствованию (сокращению и удешевлению) административно-управленческого и обслуживающего аппарата. – 62 арк.

235. ДАДО. – Спр. 292. Годовой отчет о наличии кадров и работе с ними за 1965 г. – 27 арк.

236. ДАДО. – Ф. 5932. Колхоз им. Молотова с. Красноивановка Криничанского района Днепропетровской области. – Оп. 1, спр. 20. Годовой бухгалтерский отчет за 1953 год. – 18 арк.

237. ДАДО. – Спр. 48. Годовой бухгалтерский отчет за 1958 год. – 20 арк.

238. ДАДО. – Спр. 56. Протоколы общих собраний за 1960 г. – 17 арк.

239. ДАДО. – Спр. 57. Протоколы заседания правления колхоза за 1960 г. – 65 арк.

240. ДАДО. – Спр. 67. Протоколы общих собраний за 1961 г. – 15 арк.

241. ДАДО. – Спр. 70. Штатное расписание административно-управленческого и обслуживающего аппарата на 1962 – 1964 гг. – 27 арк.

242. ДАДО. – Спр. 84. Протоколы заседания правления за 1964 г. – 62 арк.

243. ДАДО. – Спр. 91. Протоколы общих собраний членов колхоза за 1965 г. – 18 арк.

244. ДАДО. – Спр. 94. Годовой бухгалтерский отчет за 1965 год. – 22 арк.

245. ДАДО. – Ф. 4960. Отдел народного образования исполнительного комитета Щорского районного совета депутатов трудящихся. – Оп. 1, спр. 97. Текстовый отчет о работе школ района за 1958/1959 уч. год. – 37 арк.

246. ДАДО. – Спр. 101. Сведения, информации и переписка с областным отделом народного образования за 1956 г. – 25 арк.

247. ДАДО. – Спр. 110. Отчет о работе внешкольных учреждений в 1960 г. – 8 арк.

248. ДАДО. – Спр. 113. Сведения, информации и переписка с областным отделом народного образования в 1960 г. – 28 арк.

249. ДАДО. – Спр. 114. Переписка районного отдела с директорами школ района. 1960 г. – 40 арк.

250. ДАДО. – Спр. 115. Материалы по проверке работы школ района (справки, выводы, предложения) за 1961 г. – 37 арк.

251. ДАДО. – Спр. 138. Текстовый отчет о работе школ района за 1961/62 уч. год. – 34 арк.

252. ДАДО. – Ф. 4963. Отдел культуры исполнительного комитета Щорского районного совета депутатов трудящихся. – Оп. 1, спр. 23. Докладная записка для райкома партии и исполкома депутатов трудящихся о наличии и состоянии культурно-просветительских учреждений, их строительстве в районе. – 11 арк.

253. ДАДО. – Спр. 71. Сводный статотчет о работе клубов и библиотек за I полугодие 1962 г. – 5 арк.

254. ДАДО. – Ф. 6031. Отдел народного образования исполнительного комитета Апостоловского районного совета депутатов трудящихся. – Оп. 1, спр. 82. Документы о сети начальных, восьмилетних и средних школ района на 1.01.1963 г. – 50 арк.

255. ДАДО. – Спр. 120. Документы по проверке работы школ района. – 70 арк.

256. ДАДО. – Ф. 203. Первичная партийная организация колхоза им. Карла Маркса Александровского сельсовета Покровского района. – Оп. 1, Спр. 10. Протоколы партийных собраний, заседаний бюро и планы работы. – 118 арк.

257. Державний архів Донецької області (далі – **ДАДонО**). – Ф. 3763. Обласне управління сільського господарства. – Оп. 2, спр. 443. Годовой отчет управления о прибытии и распределении молодых специалистов с высшим и средним специальным образованием. 1965. – 86 арк.

258. **ДАДонО**. – Спр. 449. Сводный годовой отчет статотдела о численности и составе руководящих работников и специалистов колхозов. 1965 г. – 74 арк.

259. Державний архів Черкаської області (далі – **ДАЧО**). – Ф. 1216. Виконком Драбківської районної ради депутатів трудящих. – Оп. 1, спр. 13. Постанови виконкому обласної ради. – 47 арк.

260. **ДАЧО**. – Ф. 2552. Черкаське обласне управління виробництва і заготівлі сільськогосподарських продуктів. – Оп. 2, спр. 392. Плани персонального розподілу молодих спеціалістів, звіти про прибуття та списки молодих спеціалістів за 1964 р. – 38 арк.

д) Особистий архів автора

261. Спогади Берестень Г.П.
262. Спогади Бурби Ф.П.
263. Спогади Волошина В.І.
264. Спогади Галюти Л.І.
265. Спогади Дегтяренко О.П.
266. Спогади Дем'янюк Н.П.
267. Спогади Коваленко К.К.
268. Спогади Коломійця В.М.
269. Спогади Кукоба В.П.
270. Спогади Кречотень В.І.
271. Спогади Нікілевої Л.А.
272. Спогади Никоненко Г.П.
273. Спогади Піскун В.Г.
274. Спогади Світличної Г.Г.
275. Спогади Ступак Н.М.

276. Спогади Фесенко І.Г.
 277. Спогади Хорошилової Н.Г.
 278. Спогади Чернухи Л.І.
 279. Спогади Шишацького С.С.
 280. Спогади Шкіль П.Г.

Опубліковані джерела

а) Збірники документів та статистичні видання

281. Высшее образование в СССР: Статистический сборник. – М.: Госполитиздат, 1961. – 255 с.
282. Голод в Україні 1946 – 1947. Документи і матеріали. – К.; Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 1996. – 373 с.
283. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. – М.: Госполитиздат, 1956. – 364 с.
284. Збірник найважливіших рішень по сільському господарству. – К.: Держполітвидав України, 1955. – 399 с.
285. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – М.: Политиздат, 1985 – 1986. – Т. 8 – 10.
286. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2-х т. – К.: Політвидав України, 1977. – Т. 2. 1941 – 1976 рр. – 1022 с.
287. Народне господарство Української РСР у 1971 р. – К.: Техніка, 1972. – 547 с.
288. Народное хозяйство СССР в 1964 г. – М.: Финансы и статистика, 1965. – 887 с.
289. Партия – организатор крутого подъема сельского хозяйства. – М.: Госполитиздат, 1956. – 520 с.

290. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: В 13 т. – М.: Политиздат, 1968. – Т. 3 – 5.

291. Сельское хозяйство СССР: Статистический сборник. – М.: Финансы и статистика, 1988. – 355 с.

292. Сельское хозяйство Украинской ССР в 1971 г. – К.: Техника, 1972. – 448 с.

293. Справочник партийного работника. – М.: Политиздат, 1957 – 1964. – Вып. 1 – 5.

294. Среднее специальное образование в СССР: Статистический сборник. – М.: Госполитиздат, 1962. – 154 с.

**б) Теоретичні і публіцистичні праці авторів
марксистської доктрини, керівників держави і партії**

295. **Андреев А.А.** О мерах подъёма сельского хозяйства в послевоенный период/Андреев А.А. – М.: Госполитиздат, 1947. – 61 с.

296. **Кириченко А.И.** Об итогах Пленума ЦК КПСС и задачах партийной организации Украины по дальнейшему развитию сельского хозяйства. Доклад на Пленуме ЦК КП Украины 8 октября 1953г./ Кириченко А.И. – К.: Госполитиздат УССР, 1953. – 50 с.

297. **Ленин В.И.** Аграрная программа русской социал-демократии/В.И.Ленин // Полн. собр. соч. – М.: Политиздат, 1968. – Т. 6. – С.300 – 360.

298. **Ленин В.И.** Лев Толстой как зеркало русской революции/В.И.Ленин // Там само. – Т. 17. – С. 206 – 213.

299. **Ленин В.И.** На дорогу/В.И.Ленин // Там само. – Т. 17. – С. 354 – 365.

300. **Ленин В.И.** По поводу двух чисел/В.И.Ленин // Там само. – Т. 17. – С.290 – 307.

301. **Ленин В.И.** Проект программы нашей партии/В.И.Ленин // Там само. – Т. 4. – С. 220 – 239.

302. **Ленин В.И.** Рецензия на книгу К.Кауцкого «Бернштейн и социал-демократическая программа» /В.И.Ленин // Там само. – Т. 4. – С. 190 – 210.
303. **Ленин В.И.** Самодержавие и пролетариат/В.И.Ленин // Там само. – Т.9. – С. 126 –136.
304. **Ленин В.И.** Экономическое содержание народничества и критика его в книге г. Струве/В.И.Ленин // Там само. – Т. 1. – С. 347 – 534.
305. **Маленков Г.М.** Отчетный доклад XIX съезду партии 5 октября 1952г./Маленков Г.М. – М.: Госполитиздат, 1953. – 42 с.
306. **Маркс К., Энгельс Ф.** Манифест Коммунистической партии/Карл Маркс, Фридрих Энгельс // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – М.:Госполитиздат, 1956. – Т. 4. – С. 420 – 510.
307. **Мельников Л.Г.** Организационно-хозяйственное укрепление колхозов./Л.Г.Мельников – Правда. – 1950. – 14 декабря.
308. О культе личности и его последствиях. Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущева Н.С. XX съезду КПСС // Известия ЦК КПСС.–1988. – №3.– С. 140 – 166.
309. **Подгорный Н.В.** Речь на Внеочередной XXI съезде КПСС 28 января 1959 г. /Подгорный Н.В. – М.: Госполитиздат, 1959. – 29 с.
310. **Сталин И.В.** Итоги первой пятилетки/И.В.Сталин // Сочинения. – М.:Госполитиздат, 1949. – Т. 12. – С. 190 – 205.
311. **Сталин И.В.** К вопросам аграрной политики в СССР/И.В.Сталин //Там само. – Т. 12. – С. 149 – 165.
312. **Сталин И.В.** Новая обстановка – новые задачи хозяйственного строительства/И.В.Сталин // Там само. – Т. 12. – С. 60 – 72.
313. **Сталин И.В.** О работе в деревне/И.В.Сталин // Там само. – Т. 13. – С.220 – 232.
314. **Сталін Й.В.** Питання ленінізму./Й.В.Сталін – К.: Держполітвидав України, 1954. 564 с.
315. **Хрущов М.С.** Будівництво комунізму в СССР і розвиток сільського господарства./Хрущов М.С.–К.: Держполітвидав України, 1963–1964. – Т. 1 – 7.

316. **Хрущов Н.С.** Быстрее возродим сельское хозяйство Советской Украины. Речь на республиканском совещании передовиков сельского хозяйства Украины 18 января 1946г./Хрущов Н.С. – К.: Госполитиздат Украины, 1946.– 28 с.

317. **Хрущов Н.С.** Мобилизовать все силы на восстановление и дальнейшее развитие сельского хозяйства. Речь на пленуме ЦК КП(б)У 28 февраля 1946г. /Хрущов Н.С. – К.: Госполитиздат Украины, 1946. – 59 с.

318. **Энгельс Ф.** Введение к английскому изданию «Развитие коммунизма от утопии к науке»/Фридрих Энгельс // Сочинения. – 2-е изд. – М.:Госполитиздат, 1956. – Т. 22. – С. 296 – 310.

319. **Энгельс Ф.** Принципы коммунизма/Фридрих Энгельс // Там само. – Т.4. – С. 330 – 356.

в) Наративні матеріали

320. **Бенедиктов И.А.** О Сталине и Хрущове/И.А.Бенедиктов // Дружба народов. – 1989. – №1. – С. 12 – 65.

321. **Воронов Г.И.** Немного воспоминаний./Г.И.Воронов // Молодая гвардия. – 1989. – №1. – С. 192 – 201.

322. **Дубковецкий Ф.** На путях к коммунизму./Федор Дубковецкий – М.:Московский рабочий, 1949. – 161 с.

323. Мемуары Никиты Сергеевича Хрущова // Вопросы истории. – 1990. – №1 – 12; 1991. – №1 – 12; 1992. – №1 – 5.

324. **Швидько Г.К.** Минуте у променах пам'яті./Швидько Г.К.– К.: Генеза, 2004. – 72 с.

Література

325. **Абросенко К.О.** О социалистическом перевоспитании крестьянства./Абросенко К.О. – М.: Госполитиздат, 1949. – 179 с.

326. **Андреева Г.М.** Социальная психология./Андреева Г.М. – М.:Аспект Пресс, 1996. – 375 с.

327. **Арутюнян Ю.В.** Социальная структура советского населения в СССР./Арутюнян Ю.В. – М.: Наука, 1972. – 276 с.

328. **Бабий В.С.** Партийное руководство развитием высшего сельскохозяйственного образования на Украине (1959 – 1965 гг.): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук./Бабий В.С. – К., 1976. – 25 с.

329. **Бабич Д.И.** Деятельность партийных организаций Украины по укреплению сельского хозяйства руководящими кадрами (1959 – 1965): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук./И.Д. Бабич. – К., 1978. – 24 с.

330. **Бабич Д.І.** Діяльність партійних організацій України по зміцненню сільського господарства керівними кадрами / Д.І. Бабич // Наукові праці з історії КПРС. – 1976. – Вип. 81. – С. 82 – 85.

331. **Баран В.К.** Україна після Сталіна. Нарис історії 1953 – 1985рр./Баран В.К. – Л.: МП Свобода, 1992. – 124 с.

332. **Баран В.К.,** Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-і рр.) / В.К. Баран, В.М. Даниленко В.М. – К.: Альтернативи, 1999. – 303 с.

333. **Белов В.В.** Деятельность КПСС по укреплению МТС и колхозов руководящими кадрами и специалистами (1953 – 1956): автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. ист. наук. /В.В. Белов. – М., 1957. – 18 с.

334. **Беренштейн Л.Ю.** В авангарді трудівників села./ Беренштейн Л.Ю. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – 210 с.

335. **Беренштейн Л.Ю.** Комунисти в боротьбі за неухильне піднесення сільського господарства (1953 – 1963 рр.) / Л.Ю. Беренштейн, І.В. Шульга. // УІЖ. – 1963. – №5. – С. 65 – 71.

336. **Берталанфи Л.** Общая теория систем – критический обзор /Люсьен Берталанфи [пер. с англ. А.М. Микшина, О.В. Плесского,

И.С. Юлиной. Научн. редактор А.В. Макаров.] – М.: Прогресс, 1969. – С. 23 – 84.

337. **Берталанфи Л.** История и статус общей теории систем/ Люсьен Берталанфи // Системные исследования. Ежегодник. – М.: Наука, 1973. – С.28 – 41.

338. **Блок М.** Апология истории или ремесло историка /Макс Блок [пер. с фр. Е.М. Лысенко.] – М.: Наука, 1973. – 237 с.

339. **Бондарев Е.А.** Руководство Компартии Украины развитием производительных сил сельского хозяйства республики./Бондарев Е.А. – Х.:Вища школа, 1980. – 234 с.

340. **Борисов И.О.** О подборе и воспитании кадров земельных работников/И.О. Борисов//Социалистическое сельское хозяйство. – 1946. – №12. – С. 6 – 13.

341. **Борисов Ю.С.** 25-тысячники./Борисов Ю.С. – М.: Наука, 1959. – 230 с.

342. **Борисов Ю.С.** Производственные кадры деревни. 1917 – 1941 гг. Цивилизованные хозяйственники или «винтики» государственной машины. – М.: Наука, 1991. – 321 с.

343. **Боришполец К.П.** Методы политических исследований: Учебное пособие для студентов вузов./Боришполец К.П. – М.: Аспект Пресс, 2005. – 221 с.

344. **Бродель Ф.** Материальная цивилизация, экономика и капитализм. XV – XVIII вв. В 3-х т./Фернан Бродель [пер. с фр. Л.Е. Кубеля.] – М.:Прогресс, – Т. 1. Структура повседневности, 1986. – 622 с.; Т. 2. Игры обмена, 1988. – 631 с.; Т. 3. Время мира, 1992. – 679 с.

345. **Булак В.И.** Мероприятия Коммунистической партии по дальнейшему организационно-хозяйственному укреплению колхозов и борьба за их осуществление в 1956 – 1959 гг. / В.И. Булак // Труды кафедры истории КПСС Харьковского гос. ун-та. – Х.: Изд-во Харьков. ун-та, 1962. – Т.10. – С. 42 – 49.

346. **Вебер М.** Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика./Макс Вебер [пер. з нім. О. Погорілий.] – К.: Основи, 1998. – 532 с.

347. **Веселова О.М.** Повоєнний голод (1946 – 1947) // Веселова О.М. Голодомори в Україні: 1921 – 1923; 1932 – 1933; 1946 – 1947 / О.М. Веселова, В.І. Марочко, О.М. Мовчан – К. – Нью-Йорк: МП Коц, 1998. – С. 140 – 210.

348. **Вербицкая О.М.** Российское крестьянство: от Сталина к Хрущову. Середина 40-х – начало 60-х гг./Вербицкая О.М. – М.: Наука, 1992. – 223 с.

349. Вища школа Української РСР за 50 років: У 2-х ч. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – Ч. 2 (1945 – 1967 рр.). – 539 с.

350. **Волков И.М.** Колхозное крестьянство СССР в первые послевоенные годы (1945 – 1950) / И.М. Волков. // Вопросы истории. – 1970. – № 6. – С. 3 – 19.

351. **Вылцан М.А.** Восстановление и развитие материально-технической базы колхозного строя (1945 – 1958)/Вылцан М.А. – М.: Мысль, 1976. – 226 с.

352. **Гаврилюк А.Е.** Социальная политика КПСС на селе./Гаврилюк А.Е. – К.: Вища школа, 1969. – 238 с.

353. **Гаврилюк А.** Хрущов и крестьянство /Александр Гаврилюк // Сельская молодежь. – 1989. – №2. – С. 6 – 11.

354. **Глушков А.А.** Партийная организация и сельская интеллигенция в 60-е годы (Подготовка, расстановка, повышение активности интеллигенции на селе)/Глушков А.А. – Саратов, 1984. – 184 с.

355. **Грицак Я.** Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст./Ярослав Грицак – К.: Генеза, 1996. – 360 с.

356. **Гуменюк Є.П.** Допомога міських партійних організацій України у зміцненні колгоспів керівними кадрами та спеціалістами (1959

– 1961) / Є.П. Гуменюк // Зб. наук. праць аспірантів кафедри суспільних наук. – К.: Вид-во Київськ. ун-ту, 1963. – С. 38 – 57.

357. **Гунчак Т.** Україна: Перша половина ХХ століття./Тарас Гунчак – К.: Либідь, 1993. – 520 с.

358. **Даниленко В.М.** Інтелігенція українського села в 50-х – 60-х рр. ХХ ст. Історіографічна та джерельна база з проблеми / В.М. Даниленко, І.М. Романюк // Наукові записки. – Вінниця, 2004. – Вип. VIII. – С. 46 – 52.

359. **Данилов В.П.** Социальная структура советской деревни (по данным Всесоюзных переписей населения 1959 и 1970 гг.) / В.П. Данилов // Социально-экономические проблемы истории развитого социализма в СССР. – М.: Наука, 1976. – С. 263 – 317.

360. **Денисов Ю.А.** Аграрная политика Н. Хрущева: итоги и уроки /Ю.А. Денисов // Общественные науки. – 1986. – № 1. – С. 115 – 122.

361. **Завальнюк О.М.** Новітня аграрна історія України / О.М. Завальнюк, І.В. Рибак – К.-П.: Абетка, 2004. – 172 с.

362. **Зверев С.М.** Діяльність Комуністичної партії України по зміцненню і розвитку громадського господарства колгоспів (1951 – 1959 рр.). Зверев С.М. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1969. – 169 с.

363. **Зеленин И.Е.** Аграрная политика Н.С. Хрущева и сельское хозяйство страны / И.Е. Зеленин // Отечественная история. – 2006. – № 1. – С. 76 – 93.

364. **Зиновьев П.А.** Борьба Коммунистической партии Советского Союза за подготовку руководящих колхозных кадров в послевоенный период (1946 – 1953 гг.): Автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. ист. наук./ П.А. Зиновьев. – М., 1955. – 17 с.

365. **Ізмайлова С.І.** Управління аграрним виробництвом: шляхи і уроки реформ 40-х – сер. 50-х рр. ХХ ст. / С.І. Ізмайлова // Україна ХХ ст.: історія і право. – 1996. – № 1. – С. 172 – 185.

366. **Иванова Г.А.** О подготовке кадров производственно-технической интеллигенции для социалистического сельского хозяйства./Иванова Г.А. – М.: ВАСХНИЛ, 1962. – 56 с.

367. **Игнатовский Л.А.** Крестьянство и экономическая политика партии в деревне./Игнатовский Л.А. – М.: Мысль, 1971. – 287 с.

368. Интеллигенция в процессах преобразования мира и ее роль в жизни общества. Материалы XVII научно-теоретической конференции. 27 – 29 сентября 2007 г. – Иваново: Изд-во Ивановского ун-та, 2007. – 323 с.

369. Интеллигенция XXI века: тенденции и трансформации. Материалы международной научно-теоретической конференции. 25 – 27 сентября 2003 г. – Иваново: Изд-во Ивановского ун-та, 2003. – 215 с.

370. Історія народного господарства Української РСР: У 3-х тт., 4-х кн. – К.: Наук. думка, 1987. – Т. 3. – 275 с.

371. Історія селянства Української РСР: У 2-х тт. – К.: Наук. думка, 1967. – Т. 2. – 534 с.

372. Історія Української РСР: У 8-и тт. – К.: Наук. думка, 1978. – Т.6. – 592 с.

373. Історія українського селянства: У 2-х т. – К.: Наук. думка, 2007. – Т. 2. – 653 с.

374. **Карамелев А.Н.** Движение тридцатитысячников и укрепление колхозов (1956 – 1959) / А.Н. Карамелев // Вопросы истории КПСС. – 1962. – №11. – С. 115 – 126.

375. **Карпиленко С.Т.** Борьба КПСС за подготовку и воспитание руководящих кадров сельского хозяйства в послевоенный период (1946 – 1953 гг.): автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. ист. наук. / С.Т. Карпиленко. – Л., 1953. – 17 с.

376. Классы, социальные слои и группы в СССР. – М.: Наука, 1968. – 228 с.

377. **Ковалевский Б.П.** Укрепление союза рабочего класса и колхозного крестьянства в период строительства коммунизма. 1959 –

1970гг. (На материалах Украинской ССР)./Ковалевский Б.П. – К.: Наук. думка, 1972. – 322 с.

378. **Ковпак Л.В.** Участь України в реалізації проекту освоєння цілинних земель / Л.В. Ковпак // Український селянин. – 2001. – Вип. 3. Спеціальний. – С. 322 – 324.

379. **Конюшков С.Я.** Мероприяття Коммунистической партии Советского Союза по подготовке, подбору и расстановке сельскохозяйственных кадров в послевоенный период (1946 – 1954 гг.): автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. ист. наук. / С.Я. Конюшков.– М., 1955. – 17 с.

380. **Кривчик Г.Г.** Українське село під владою номенклатури (60 – 80-ті рр. ХХ ст.)/Кривчик Г.Г. – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2001. – 190 с.

381. **Кувеньова О.Ф.** Громадський добробут українського селянства. Історико-етнографічний аспект./Кувеньова О.Ф. – К.: Наук. думка, 1966. – 182 с.

382. **Курносів Ю.О.** Вклад виробничої інтелігенції українського села в розвиток сільського господарства (1959 – 1970 рр.) / Ю.О. Курносів // УІЖ. – 1972. – № 11. – С. 42 – 50.

383. **Курносів Ю.О.** Колгоспна інтелігенція як соціальна категорія / Ю.О. Курносів // УІЖ. – 1981. – №3. – С. 54 – 61.

384. **Курносів Ю.О.** У навчанні та праці. / Ю.О. Курносів, А.Т. Бондар. – К.: Наук. думка, 1966. – 340 с.

385. **Лавринович М.І.** Формування соціальної однорідності колгоспного селянства./Лавринович М.І. – К.: Вища школа, 1975. – 335 с.

386. **Лисенко Л.** Сільське господарство України./Левко Лисенко – Мюнхен: Б.В., 1960. – 198 с.

387. **Лобурець В.Е.** Формування радянського робітничого класу України (1921 – 1932 рр.)/Лобурець В.Е. – Х.: Вища школа, 1974. – 157 с.

388. **Лубко І.М.** Спроби аграрних перетворень М. Хрущова та їх вплив на українське село (1953 – 1964 рр.): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец.07.00.01 "Історія України" / І.М. Лубко. – Черкаси, 2002. – 22 с.

389. **Лук'яненко Л.** Маршал Жуков і Україна у Другій світовій війні. /Левко Лук'яненко – Л.: Нора-Прінт, 2000. – 102 с.

390. **Лысенко Н.А.** Деятельность КПСС по обеспечению кадрами социалистического сельского хозяйства. 1951 – 1958. (На материалах Украинской ССР): автореф. дисс. на соискание научн. степени докт. ист. наук.

/ Н.А. Лысенко – К., 1974. – 44 с.

391. **Лысенко Н.А.** Деятельность Компартии Украины по подготовке кадров для сельского хозяйства./Лысенко Н.А. – М.: Наука, 1983. – 149 с.

392. **Лысенко Н.А.** Деятельность КПРС по подготовке сельскохозяйственных кадров (1930 – 1958)./Лысенко Н.А. – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1972. – 91 с.

393. **Мамаев К.М.** Сельская интеллигенция в период перехода от социализма к коммунизму: автореф. дисс. на соискание научн. степени докт. филос. наук. – Рига, 1966. – 32 с.

394. **Маматов Н.М.** Сельская производственно-техническая интеллигенция./Маматов Н.М. – Ташкент: Узбекистан, 1982. – 142 с.

395. **Маркс К.** Манифест Коммунистической партии / Карл Маркс, Фридрих Энгельс // Маркс К. Энгельс Ф. Сочинения – [2-е изд.] – М.:Госполитиздат, 1956. – Т. 4. – С. 420 – 510.

396. **Марочко В.І.** «Третій радянський голод» 1946 – 1947 років в Україні / В.І. Марочко // Голод 1946 – 1947 років в Україні: причини і наслідки. – К., Нью-Йорк, 1998. – С. 13 – 19.

397. **Марчук В.В.** Особисті підсобні господарства в системі соціально-економічних відносин України (теоретичний аспект) / В.В.

Марчук

// Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2002. – Вип. XV. – С. 190 – 195.

398. **Марчук В. В.** Особисті підсобні господарства в соціально-економічному житті України (II пол. 40-х – середина 60-х рр. XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 "Історія України" – Запоріжжя, 2007. – 22 с.

399. **Мельников В.** Вопросы подготовки руководящих кадров /Владимир Мельников // Социалистическое сельское хозяйство. – 1950. – №8. – С. 16 – 24.

400. **Монич З.И.** Интеллигенция в структуре сельского населения./Монич З.И. – Мн.: Уражай, 1971. – 165 с.

401. **Немцов В.Ф.** Новый этап в развитии высшего сельскохозяйственного образования /В.Ф. Немцов // Вестник высшей школы. – 1959. – № 5. – С. 17. – 22.

402. **Нікілєв О.Ф.** Аграрна політика держави повоєнного часу: вища і середня сільськогосподарська школа України в контексті формування управлінської верстви галузі (середина 40-х – перша половина 50-х рр.) / О.Ф. Нікілєв // Вісник Дніпропетровського ун-ту. Історія і археологія. – 2001. – Вип. 9. – С. 143 – 156.

403. **Нікілєв О.Ф.** Аграрна політика держави у 50-х рр. і сприйняття її в Україні/ О.Ф. Нікілєв // Питання аграрної історії України і Росії. – Д.: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 1995. – С. 86 – 94.

404. **Нікілєв О.Ф.** Антропогене забезпечення організаційно-структурних трансформацій у сільському господарстві першої половини 40-х – середини 60-х рр. XX ст.: шляхи, форми, результати / О.Ф. Нікілєв // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – 2003. – Вип. 8. – С.418 – 436.

405. **Нікілєв О.Ф.** Армія і творення нової соціально верстви села: військові кадри в системі аграрних трансформацій середини 50-х –

середини 60-х рр. ХХ ст. / О.Ф. Нікілев // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – 2005. – Вип. 3. – С. 235 – 240.

406. **Нікілев О.Ф.** Виробнича інтелігенція українського села в історіографії: проблеми і стан вивчення процесу формування соціальної верстви / О.Ф. Нікілев // Український селянин. – 2004. – Вип. 8. – С. 68 – 73.

407. **Нікілев О.Ф.** Виробнича інтелігенція українського села: до проблеми формування (середина 40-х – середина 60-х рр.) / О.Ф. Нікілев // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – 2006. – Вип. 15. – С. 403 – 410.

408. **Нікілев О.Ф.** Виробнича інтелігенція українського села: Формування соціальної верстви.(Середина 40-х – середина 60-х рр.) / Нікілев О.Ф. – Д.: Вид-во ДНУ, 2004. – 208 с.

409. **Нікілев О.Ф.** Вища і середня сільськогосподарська школа України і політика держави: до проблеми інтелектуально-професійного забезпечення трансформації сільськогосподарської галузі середини 50-х – середини 60-х рр. ХХ с. / О.Ф. Нікілев // Україна і Росія: досвід історичних зв'язків та перспектив співробітництва. – Кривий Ріг, Б.в., 2004. – С. 198 – 209.

410. **Нікілев О.Ф.** Вища сільськогосподарська школа України в контексті аграрної політики держави середини 1950-х – середини 1960-х рр. / О.Ф. Нікілев // Український селянин. – 2006. – № 10. – С. 170 – 179.

411. **Нікілев О.Ф.** География расположения сельскохозяйственных вузов как фактор влияния на обеспеченность аграрного производства кадрами высшей квалификации (на примере Украинской ССР) / О.Ф. Нікілев // Молодежь и актуальные проблемы исторической науки. – К.:Институт истории АН УССР, 1989. – С. 189 – 196.

412. **Нікілев О.Ф.** Голод 1932 – 1933: село в контексті теорії і практики марксизму / О.Ф. Нікілев // Грані. – 2005. – № 6. – С. 59 – 61.

413. **Нікілев О.Ф.** Голод 1946 – 1947 на Дніпропетровщині / О.Ф. Нікілев // Вісник Дніпропетровського університету. Серія історія і археологія. – 1999. – Вип. 5. – С. 124 – 129.

414. **Нікілев О.Ф.** Дніпропетровщина 1946 – 1947 рр.: Голод на селі / О.Ф. Нікілев // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. – Д.: Етюд-Сервіс, 1998. – С. 174 – 178.

415. **Нікілев О.Ф.** До питання про формування сільськогосподарської інтелігенції в 50-х рр. / О.Ф. Нікілев // Питання аграрної історії України і Росії – Д.: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 1997. – С. 179 – 187.

416. **Нікілев О.Ф.** До причин голоду 1946 – 1947 рр. В Україні (на прикладі Дніпропетровської області) / О.Ф. Нікілев // Україна ХХ ст.: Культура, Ідеологія, Політика. – 2008. – Вип. 13. Спеціальний. – С. 213 – 223.

417. **Нікілев О.Ф.** Інженерна служба села: стан і проблеми формування кадрового потенціалу у повоєнний період (середина 40-х – перша половина 50-х рр.) / О.Ф. Нікілев // Український селянин. – 2002. – №5. – С. 109 – 113.

418. **Нікілев О.Ф.** Інженерно-технічна інтелігенція міста у формуванні виробничо-професійної структури матеріальної сфери села (На прикладі кадрового укріплення МТС середини 1950-х рр. / О.Ф. Нікілев // Вісник Дніпропетровського університету. Серія історія і археологія. – 2005. – № 5. – С. 63 – 68.

419. **Нікілев О.Ф.** Інтелектуально-професійна ситуація у матеріальній сфері українського села 60-х рр. ХХ ст. / О.Ф. Нікілев // Питання аграрної історії України і Росії. Матеріали шостих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Д.: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2007. – С. 143 – 148.

420. **Нікілев О.Ф.** Кадрова політика тоталітарної держави в українському селі як прояв інтелектуального геноциду (середина 40-х –

перша половина 50-х рр.) / О.Ф. Нікілев // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – 2003. – Вип. 7. Спеціальний. – С. 436 – 441.

422. **Нікілев О.Ф.** Керівна ланка матеріального виробництва українського села: особливості формування і функціонування у повоєнний період (середина 40-х – перша половина 50-х ХХ ст.) / О.Ф. Нікілев // Український селянин. – 2001. – № 3. – С. 298 – 302.

423. **Нікілев О.Ф.** Культурно-освітній рівень сільської виробничої інтелігенції України у 60-х – 70-х рр. та шляхи його підвищення /О.Ф. Нікілев// Питання історії культури України. Історико-культурні аспекти. Збірник наук. праць. – Д.: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 1999. – С. 163 – 173.

424. **Нікілев О.Ф.** Людина розумової праці в системі поглядів українського колгоспного села середини 40-х – 50-х рр. ХХ ст. /О.Ф. Нікілев // Грані. – 2003. – № 4. – С. 93 – 98.

425. **Нікілев О.Ф.** Молодые специалисты сельского хозяйства высшей квалификации: проблемы подготовки и закрепления в аграрном производстве (На материалах Украинской ССР) / О.Ф. Нікілев // Молодежь и актуальные проблемы исторической науки. – К.: Ин-т истории АН Украины, 1989. – С. 189 – 195.

426. **Нікілев О.Ф.** «Нетрадиційні» форми інтелектуалізації управлінських ланок колгоспного виробництва України першої половини 50-х – першої половини 60-х рр. ХХ ст.: сподівання і результати. /О.Ф. Нікілев // Питання аграрної історії України і Росії. Матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті професора Д.П. Пойди. – Д.: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2002. – С. 171 – 178.

427. **Нікілев О.Ф.** «Оптимізація» діяльності вищої сільськогосподарської школи України середини 50-х – середини 60-х рр. ХХ ст. (На прикладі Дніпропетровського аграрного університету) / О.Ф. Нікілев // Придніпров'я: історико-краєзнавче дослідження. – 2004. – Вип. 1. С. 175 – 184.

428. **Нікілєв О.Ф.** Професійно-освітній рівень працівників аграрного виробництва Української РСР у 60-х – 70-х рр. та шляхи його підвищення / О.Ф. Нікілєв // Питання історії України. Історико-культурні аспекти. – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 1998. – С. 159 – 168.

429. **Нікілєв О.Ф.** Про формування керівної управлінської ланки аграрного виробництва України в повоєнний період (середина 1940-х – перша половина 1950-х рр.) / О.Ф. Нікілєв // Наддніпрянська Україна: Історичні процеси, події, постаті. – 2001. – Вип. 1. – С. 125 – 138.

430. **Нікілєв О.Ф.** Рецензія на монографію Панченко П.П., Чишко В.С. Украинское село на путях научно-технического прогресса: достижения и просчеты (60-е – 80-е гг.) / О.Ф. Нікілєв // УІЖ. – 1990. – № 5. – С. 149 – 151 (у співавторстві).

431. **Нікілєв О.Ф.** Сільське господарство України в контексті аграрної політики держави (1945 – 1950 рр.) / О.Ф. Нікілєв // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – 2002. – Вип. 6. – С. 457 – 467.

432. **Нікілєв О.Ф.** Сільське господарство України середини 40-х – першої половини 50-х рр.: результати повоєнної відбудови і проблеми шляхів підвищення ефективності / О.Ф. Нікілєв // Вісник Дніпропетровського ун-ту. Серія історія і археологія. – 2002. – Вип. 10. – С. 119 – 127.

433. **Нікілєв О.Ф.** Соціальні аспекти закріплення спеціалістів в аграрному виробництві Української РСР в 60-х – 70-х рр. (на матеріалах Придніпровського регіону) / О.Ф. Нікілєв // Дослідження з історії Придніпров'я: соціальні відносини і соціальна думка. Збірник наук. праць. – Д.: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 1991. – С. 135 – 144.

434. **Нікілєв О.Ф.** 30-тисячники в організаційно-господарському укріпленні колгоспів: до проблеми ролі міста у формуванні виробничо-професійної структури села / О.Ф. Нікілєв // Питання аграрної історії

України і Росії. Матеріали п'ятих наукових читань, присвячених пам'яті професора Д.П. Пойди. – Д.: Оксамит-Текст, 2004. – С. 165 – 171.

435. **Нікілев О.Ф.** Українське село і влада у 60-х – 80-х рр. ХХ ст. / О.Ф. Нікілев // Гуманітарний журнал. – 2001. – № 1-2. – С. 89 – 91.

436. **Нікілев О.Ф.** Уроки реформування сільського господарства України ХІХ – ХХ ст.: погляд істориків / О.Ф. Нікілев // Бористен. – 2002. - № 3. – С. 22 – 23. (У співавторстві).

437. **Нікілев О.Ф.** Формування інтелектуального потенціалу матеріального виробництва села 50-х – першої половини 60-х рр. ХХ ст.: вища і середня сільськогосподарська школа України в контексті політики «потужного піднесення» галузі / О.Ф. Нікілев // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, пошуки. – 2003. Вип. 2. – С. 184 – 202.

438. **Нікілев О.Ф.** Хлібозаготівельна компанія 1946 – 1947 рр. в Україні: До питання про роль і місце партійно-державних структур республіки в її здійсненні / О.Ф. Нікілев // Матеріали третіх наукових читань, присвячених пам'яті професора Д.П. Пойди. – Д.: Арт-Прес, 1999. – С. 48 – 56.

439. **Нікілев О.Ф.** Школи майстрів колгоспного виробництва у формуванні організаційно-господарської ланки матеріальної сфери українського повоєнного села (середина 40-х – перша половина 50-х рр. ХХ ст.) / О.Ф. Нікілев // Вісник Дніпропетровського ун-ту. – 2004. – № 4. – С.40 – 46.

440. **Одинцов В.Е.** Деятельность КПСС по укреплению колхозов руководящими кадрами (1956 – 1959) / В.Е. Одинцов // КПСС – организатор борьбы за крутой подъем сельского хозяйства. – М.: Госполитиздат, 1960. – С. 3 – 56.

441. **Окладной Г.М.** Рост культурно-технического уровня колхозного крестьянства./Окладной Г.М. – Х.: Харьковское обл. изд-во, 1958. – 359 с.

442. **Омельченко І.К.** Культура яблуні в Україні./Омельченко І.К. – К.: Урожай, 1993. – 263 с.

443. **Осадчий І.В.** Укріплення колгоспів керівними кадрами / І.В. Осадчий // Наукові записки Київського пед. ін-ту. – К.: Вид-во Київ. пед. ін-ту, 1956. – Т. 23. – С. 38 – 49.

444. **Островский В.Б.** Колхозное крестьянство в СССР. Политика партии в деревне и ее социально-экономические результаты./Островский В.Б. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1967. – 378 с.

445. **Панченко П.П.** Развитие общественно-политической жизни современного села УССР. 1960 – 1984./Панченко П.П. – К.: Наук. думка, 1985. – 260 с.

446. **Панченко П.П.** Развитие сельского хозяйства Украинской ССР (1959 – 1980). – К.: Наук. думка, 1980. – 280 с.

447. **Панченко П.П.** Сторінки історії України ХХ ст. (українське село: поступ, сподівання, тривоги)/Панченко П.П. – К.: Наук. думка, 1995. – 230с.

448. **Панченко П.П.** Украинское село на путях научно-технического прогресса: достижения и проблемы в 70-е – 80-е годы. / П.П. Панченко, В.С. Чишко – К.: Наук. думка, 1989. – 182 с.

449. **Панченко П.П.** Аграрна історія України. Підручник. 2-е видання, виправлене і доповнене. / П.П. Панченко, В.А. Шмарук. – К.: Знання, 2000. – 342 с.

450. **Петренко В.С.** Зростання культурно-технічного рівня колгоспного селянства України./Петренко В.С. – К.: Наук. думка, 1964. – 225 с.

451. **Петренко В.С.** О подготовке сельскохозяйственных кадров на Украине (1946 – 1965 гг.) / В.С. Петренко // История СССР. – 1969. – №4. – С. 80 – 89.

452. **Петренко В.С.** Село на шляхах піднесення. Зміни у складі, умовах праці і життя колгоспного селянства Української РСР (1951 – 1969). /Петренко В.С. – К.: Наук. думка, 1970. – 347 с.

453. **Плисюк В.П.** Роль міст республіки в зміцненні сільського господарства керівними кадрами (1951 – 1959) / В.П. Плисюк // Наукові праці з історії КПРС. – Вип. 31. – 1969. – С. 78 – 91.

454. **Плисюк В.П.** Роль тридцятитисячників у піднесенні сільського господарства / В.П. Плисюк, Є.П. Талан // УІЖ. – 1963. – №5. – С. 48 – 56.

455. **Плющ М. М.** Хрущов і проблеми технічного переозброєння народного господарства (1953 – 1964) / М.М. Плющ // Історія в школі. – 1999. – № 7. – С. 6 – 10.

456. **Попсуєв В.П.** Допомога міста селу в піднесенні сільського господарства в 1953 – 1960 рр. (На матеріалах Дніпропетровської області)/В.П.Попсуєв // УІЖ. – 1960. – № 5. – С. 64 – 74.

457. **Пронин О.** Государственные сельскохозяйственные школы /О. Пронин // Социалистическое сельское хозяйство. – 1946. – № 12. – С. 38 – 46.

458. **Пронин О.** Государственные школы руководящих кадров колхозов / О. Пронин // Колхозное строительство. – 1948. – №1. – С. 24 – 30.

459. Развитие механизации и электрификации сельского хозяйства Украинской ССР. – К.: Наук. думка, 1988. – 460 с.

460. Развитие социально-классовой структуры Украинской ССР (60-е – 80-е годы). – К.: Наук. думка, 1986. – 380 с.

461. **Рекунов Ф.Н.** Пути повышения культурно-технического уровня колхозного крестьянства / Ф.Н. Рекунов // Философские науки. – 1961. – № 4. – С. 34 – 41.

462. **Рибак В.І.** Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20-ті – поч. 90-х рр. ХХ ст.)/Рибак В.І. – К.: Рідний край, 1997. – 163 с.

463. **Рибак В.І.** Соціально-побутова інфраструктура українського села. 1921 – 1991./Рибак В.І. – К.-П.: Абетка, 2000. – 223 с.

464. **Романюк І.М.** Проблеми сільської школи України в кінці 50-х – середині 60-х рр. ХХ ст. / І.М. Романюк // Український селянин. – 2005. – Вип. 9. – С. 76 – 79.

465. **Романюк І.М.** Українське село у 50-тих – першій половині 60-х рр. ХХ ст./Романюк І.М. – Вінниця: Вега, 2005. – 225 с.

466. **Руткевич М.Н.** О понятии интеллигенции как социальном слое социалистического общества / М.Н. Руткевич // Философские науки. – 1966. – №4. – С. 20 – 28.

467. **Руткевич М.Н.** Становление социальной однородности. / Руткевич М.Н. – М.: Политиздат, 1982. – 432 с.

468. **Сай Н.О.** К вопросу укрепления колхозов и МТС Украины руководящими кадрами в 1953 – 1959 гг. /Н.О. Сай // Сб. науч. работ кафедры марксизма-ленинизма. Труды Харьковского сельскохозяйственного института. – Х.: Изд-во Харьков. сельхозинститута, 1962. – Т. XL (LXXVIII). – С.198 – 223.

469. **Світленко С.І.** Приорілля: історико-краєзнавчі нариси. / С.І. Світленко, А.Н. Білокінь. – Д.: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2001. – 210 с.

470. **Селунская В.М.** Рабочие 25-тысячники./Селунская В.М. – М.:Наука, 1964. – 124 с.

471. **Семенов В.С.** Сфера обслуживания и ее работники./Семенов В.С. – М.: Политиздат, 1963. – 128 с.

472. **Симуш П.И.** Социальный портрет советского крестьянства./Симуш П.И. – М.: Политиздат, 1976. – 319 с.

473. **Снитко П.К.** Деятельность Компартии Украины по укреплению союза рабочего класса и крестьянства (1945 – 1950)./Снитко П.К. – К.: Политиздат Украины, 1966. – 284 с.

474. Советская интеллигенция (История формирования и роста. 1917 – 1966 гг.). – М.: Мысль, 1968. – 432 с.

475. Советская интеллигенция. Краткий исторический очерк (1917 – 1975 гг.). – М.: Политиздат, 1977. – 319 с.

476. **Сорокин В.А.** К вопросу о формировании колхозной производственной интеллигенции / В.А. Сорокин // Ученые записки Орловского государственного педагогического института. – Орел: Изд-во Орлов. ун-та, 1968. – Т. 34. – Вып. 2. – С. 76 – 90.

477. Социальное развитие советской интеллигенции. – М.: Наука, 1988. – 355 с.

478. Соціальна перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР: У 2-х тт. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – Т. 2. – 625 с.

479. Социология труда / Под ред. Н.И. Дряхлова / Н.И. Дряхлов, А.И. Кравченко, В.В. Щербина. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1993. – 308 с.

480. **Степанов Б.** Воспитание руководящих колхозных кадров./Борис Степанов – М.: Госсельиздат, 1948. – 85 с.

481. Структура советской интеллигенции. – Мн.: Наука и техника, 1970. – 219 с.

482. **Субтельний О.** Україна. Історія./Орест Субтельний – К.: Либідь, 1991. – 502 с.

483. **Сургай Г.І.** Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс./Сургай Г.І. – К.: Либідь, 1991. – 180 с.

484. **Сухарев А.И.** Сельская интеллигенция и ее роль в строительстве коммунизма./Сухарев А.И. – М.: Изд-во ВПШ АОН при ЦК КПСС. – 120 с.

485. **Талан Є.П.** Колгоспи Української РСР в період завершення будівництва соціалізму (1951 – 1958 рр.) / Талан Є.П. – К.: Наук. думка, 1966. – 286 с.

486. **Талан Є.П.** Соціальні зміни у колгоспному селянстві Української РСР (1946 – 1958 рр.) / Є.П. Талан // УІЖ. – 1974. – №3. – С. 25 – 35.

487. **Тимченко С.М.** Українське село: проблеми етно-соціальних змін. 1959 – 1989. / Тимченко С.М. – Запоріжжя: Вид-во Запор. ун-ту, 1995. – 195 с.

488. **Тищенко М.Г.** Після трьох років (з досвіду роботи 30-тисячників). / М.Г. Тищенко, О.М. Петровський. – Х.: Держвидав, 1960. – 120 с.

489. **Тюрина А.П.** О некоторых изменениях в составе и расстановке производственно-технической интеллигенции сельского хозяйства на завершающем этапе строительства социализма / А.П. Тюрина // Проблемы истории современной советской деревни. 1946 – 1973. – М.: Наука, 1975. – 382 с.

490. **Тюрина А.П.** Формирование кадров специалистов и организаторов колхозного производства. 1946 – 1958. / Тюрина А.П. – М.: Наука, 1983. – 309 с.

491. Українське село у 20-х – 90-х роках ХХ ст. (короткий історико-економічний нарис) / Л.Ю. Беренштейн, П.П. Панченко, Ф.Е. Джос. – К.: Ін-т історії НАН України, 1998. – 234 с.

492. **Февр Л.** Бои за историю / Луи Февр [пер. с фр. Л.А. Бобовича, М.А. Бобовича, Ю.Н. Стефановича.] – М.: Наука, 1991. – 627 с.

493. **Филиппов Ф.Р.** Советская народная интеллигенция: черты социального облика / Ф.Р. Филиппов // Социологические исследования. – 1978. – № 3. – С. 21 – 28.

494. **Ходячий Ф.З.** Организаторская работа коммунистов Украины по укреплению колхозов специалистами (1953 – 1959 гг.) / Ф.З. Ходячий //

Из истории борьбы КПСС за формирование кадров интеллигенции в период строительства социализма. –Л.: Б. и., 1966. – 220 с.

495. **Худяков П.Т.** Борьба Коммунистической партии за подготовку, воспитание и правильное использование кадров сельскохозяйственной интеллигенции в пятой пятилетке: автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. ист. наук. / П.Т. Худяков – М., 1956. – 15 с.

496. **Цыганок Н.** Боевое крещение / Н. Цыганок // Знамя Дзержинки (м. Дніпродзержинськ). – 2000. – 29 квітня. – С. 2.

497. **Чишко В.С.** Вдосконалення підготовки кадрів спеціалістів для сільського господарства УРСР / В.С. Чишко // УІЖ. – 1986. – №11. – С. 15 – 25.

498. **Чишко В.С.** Соціально-культурна характеристика сільського населення України / В.С. Чишко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К.: Ін-тут історії НАН України, 1993. – Вип. 2. – С. 164 – 177.

499. **Чобану В.В.** Сельская производственная интеллигенция. Современное состояние, основные тенденции и перспективы социально-экономического развития./Чобану В.В. – Кишинев: Лумина, 1990. – 113 с.

500. **Шаповал Ю.** Микита Хрущов, Лазар Каганович: голод 1946 – 1947 рр. в Україні / Юрій Шаповал // Голод 1946 – 1947 років в Україні: причини і наслідки. – К.; Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 1999. – С. 22 – 28.

501. **Шелест Д.С.** Количественные и качественные изменения в составе рабочего класса Украинской ССР (1959 – 1970 гг.)/Шелест Д.С. – Д.: Б.и., 1971. – 177 с.

502. **Шепета М.Г.** Боротьба Компартії України за зміцнення МТС кваліфікованими кадрами (1953 – 1968 рр.) / М.Г. Шепета // Наукові праці з історії КПРС. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1973. – Вип. 58. – С. 75 – 83.

503. **Шепета М.Г.** Допомога робітничого класу України колгоспному селянству у боротьбі за дальше піднесення сільського

господарства (1951 – 1958 рр.). – Чернівці: Вид-во Чернів. ун-ту, 1970. – 115 с.

504. **Шубани Т.** Социальная психология./Татьяна Шубани – М. – Ростов/Д: Феникс, 1999. – 539 с.

505. **Шульга І.В.** Робітничий клас колгоспного селянства./Шульга І.В. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1971. – 149 с.

506. **Шуляк О.С.** Посилення партійного керівництва комплектуванням сільськогосподарських вузів і технікумів Української РСР у період між XX і XXIII з'їздами КПРС / О.С. Шуляк // Наукові праці з історії КПРС. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1973. – Вип. 58. – С. 107 – 114.

507. **Щусь Б.В.** Борьба КПСС за воспитание колхозных кадров в период четвертой пятилетки (по материалам Киевской области): автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. ист. наук. / Б.В. Щусь – К., 1953. – 15 с.

508. **Энгельс Ф.** Крестьянский вопрос во Франции и Германии/Фридрих Энгельс // Маркс К. Сочинения.– [2-е изд.]– М.: Госполитиздат, 1956. – Т. 22. – С. 489 – 590.

509. **Энгельс Ф.** Принципы коммунизма/Фридрих Энгельс // Маркс К. Сочинения. – [2-е изд.] – М.: Госполитиздат, 1956. – Т. 4. – С. 267 – 362.

510. **Энгельс Ф.** Роль насилия в истории/Фридрих Энгельс // Маркс К. Энгельс Ф. Сочинения.– [2-е изд.]– М.: Госполитиздат, 1956. – Т. 21. – С. 452 – 487.

511. **Юрчук В.Б.** Боротьба Компартії України за відбудову і розвиток народного господарства (1945 – 1952 рр.)/Юрчук В.Б. – К.: Політвидав України, 1965. – 255с.

512. **Юрчук В.Б.** Коммунистическая партия во главе всенародной борьбы за восстановление и развитие народного хозяйства Советской

Украины.

/ В.Б. Юрчук, И.П. Кожукало. – К.: Политиздат Украины, 1986. – 356 с.

513. **Яковенко Н.** Вступ до історії./Наталя Яковенко – К.: Критика, 2007. – 375 с.

514. **Яковенко Н.** Нарис історії середньовічної та ранньомодерної історії України./Наталя Яковенко – К.: Критика, 2006. – 627 с.